

A KÁRPÁT-MEDENCE, A MAGYARSÁG ÉS BIZÁNC
THE CARPATHIAN BASIN, THE HUNGARIANS AND BYZANTIUM

TARTALOM

Előszó.....	7
Foreword	9
<i>Balogh László: Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz.....</i>	11
<i>Csiky Gergely: Sinópé helye a Fekete-tenger kora középkori gazdasági rendszerében.....</i>	19
<i>Sándor Földvári: Cross-cultural Contacts between the Serbs lived in the former Hungarian Kingdom and West-Ukrainian territories – As reflected in the import of the liturgical Books</i>	43
<i>Golub Xénia: Egy publikálatlan Istenszülő-ikon a csobánkai szerb templomból.....</i>	61
Havas László: A székesfehérvári casula és Konstantinápoly alapításának 700. évfordulója.....	71
<i>H. Tóth Imre: Az olymposi Polychron monostor és a szláv írásbeliség.....</i>	91
<i>László G. Józsa: Byzantine sacral artworks from medical viewpoint</i>	99
<i>László Komáromi: Traces of Byzantine Influence in Medieval Hungarian Law.....</i>	115
<i>László Koszta: Byzantine Archbishopal Ecclesiastical System in Hungary?</i>	127
<i>Kovács Szilvia: Harcoltak-e kunok Alexios Komnénos seregében?</i>	145
<i>Károly Mesterházy: Mediterrane Elemente in der Kultur der Ungarn im 10–11. Jahrhundert</i>	155
<i>Nagy Márta: A proskynetaron mint etnikai identitást őrző devóciós tárgy.....</i>	171
<i>Tamás Nótári: Rom oder Byzanz? Methods Missionsversuche im Karpatenbecken im 9 Jahrhundert</i>	185
<i>Szabolcs Polgár: Black Bulgaria and the Black Bulgars</i>	199
<i>Prohászka Péter: „Ami a tarsolyban maradt...” Észrevételek a Kárpát-medence bizánci érmeforgalmához a 10. század első negyedében</i>	215
<i>Raffay Endre: A pécsi székesegyház márványkapui II.</i>	229
<i>Rózsa Márton: Bizánci propaganda külhonban.....</i>	243
<i>Silviu-Iulian Sana: Aspects of Byzantine tradition in the Greek-Catholic Episcopacy of Oradea. Training of the clergy and the liturgical celebrations (1850-1900).....</i>	253
<i>Szabados György: A legyőzött magyarok mint hódítók? A De Administrando Imperio és a népvándorlások antik modellje</i>	259

<i>Szabó Pál: Névtelen bizánci krónikatöredékek Nándorfehérvár első török ostromáról (1440).....</i>	<i>277</i>
<i>Takács Miklós: A magyarországi, 11. századi, ortodox monostortemplomok térszerkezete...</i>	<i>295</i>
<i>Terdik Szilveszter: Balkáni mesterek görögkatolikus püspökök szolgálatában (18. század)</i>	<i>325</i>
<i>Tóth Anna Judit: Brumália – Saturnalia után, karácsony előtt.....</i>	<i>341</i>
<i>Sándor László Tóth: The Political Organisation of the Ninth and Tenth Century Hungarians from Byzantine Aspect.....</i>	<i>351</i>
<i>Daniel Ziemann: Der schwächelnde Nachbar – Bulgarien zwischen Ungarn und Byzanz in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts.....</i>	<i>367</i>

ELŐSZÓ

A Magyar Bizantinológiai Társaság Szegedi Tagozata és a Szegedi Akadémiai Bizottság Magyar Történeti Munkabizottsága „*A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*” címmel konferenciát szervezett 2012. május 21–22-én Szegeden. A Kárpát-medence késő antik és kora középkori rendkívül izgalmas világával, a magyarság és Bizánc történetével valamint kultúrájával különböző tudományok (történettudomány, filológia, régészet, művészettörténet, jogtörténet, stb.) területén számos kutatóhelyen foglalkoznak ma Magyarországon. Ám a különböző területek kutatóinak kevés lehetőségük van arra, hogy – egy-egy konferencia nyújtotta közvetlenséggel és azonnali tanulságokkal – betekintsenek a más területeken zajló munka részleteibe, megismerjék mások kutatásait, módszereit, szembesítsék saját eredményeiket más nézetekkel. Ezt a hiányt kívántuk csökkenteni a szegedi konferenciával.

A konferencián (az első napon plenáris ülésekkel, a második napon párhuzamosan két szekcióban) 42 előadás hangzott el a filológia, történettudomány, régészet, művészettörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet és jogtörténet igen változatos témáiban, amelyek a késői antikvitás és a középkor (sőt a posztbizánci művészet kapcsán az újkor) különböző századaikhoz kötődnek. A legtöbb előadás egyébként a történelem, a régészet és a művészettörténet körébe tartozott. A témák rendkívüli változatossága mellett másik figyelmet érdemlő momentum, hogy – mintegy mini-szekcióként – Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* című műve, a magyar történelem e kivételes jelentőségű forrása köré 4 előadás is szerveződött. Ezekből kettő megtalálható e kötetben.

Az elhangzott előadások közül 25 – a nyomtatott tudományos közlemény követelményeihez igazítva – olvasható „*A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*” című kötetben. Legnagyobb arányban, kilenc dolgozattal itt is a történettudomány szerepel, ezen belül is hangsúlyosan a 9–12. század története, mindenekelőtt a honfoglaló magyarság köré fonódó kérdésekkel. A legkésőbbi időszakot tárgyaló írás Nándorfehérvár első, 1440-es török ostromának történetéhez kapcsolódik. Öt dolgozat a bizánci és posztbizánci művészet legkülönbözőbb kérdéseit vizsgálja; közülük az egyik rendkívül eredeti megközelítéssel, a szakrális művészetet orvosi szempontból analizálva vonja le következtetéseit. A kötetben szereplő négy régészeti dolgozathal három a Kárpát-medence 10–11. századi történetének különböző aspektusait vizsgálja. A két jogtörténeti dolgozat Szent István törvénykezésének esetleges bizánci előképeit, kapcsolódásait kutatja, s ugyancsak Szent Istvánhoz, az *Intelmek* c. műhöz és az 1031-es székesfehérvári casula-hoz – amelyből utóbb a koronázási palást lett – kapcsolódik az egyik filológiai tanulmány. A művelődéstörténet, a vallástörténet körébe sorolható további három tanulmány.

Végezetül szeretném a kötetet a szegedi bizantinológia megteremtője, a görög és latin filológia nemzetközileg elismert kutatója, Szádeczky-Kardoss Samu emlékének ajánlani. Idén lenne 95 éves, jövőre lesz halálának tízéves évfordulója. Szádeczky-Kardoss Samu

az 1970-es évektől fordult a steppei népek, elsősorban az avarok történetének görög és latin nyelvű forrásai felé s e terület nemzetközileg egyik legkiválóbb szakértője lett. 1981-ben nehéz körülmények között, mindenféle ellenzések, mondhatni gáncsoskodások közepette szervezte meg a szegedi bizantinisztikai műhelyt, a *Bizantinológiai és Középlatin Filológiai Tanszéki Csoportot* a Klasszika-Filológiai Tanszék keretein belül. Ő indította el és szerkesztette az *Acta Antiqua et Archaeologica* sorozat (amelyet szintén ő teremtett és szerkesztett) alsorozataként az *Opuscula Byzantina*-t, évtizedeken át az egyetlen bizantinológiai kiadvány-sorozatot Magyarországon. Áldozatos, iskolateremtő munkássága nélkül most aligha indíthatnám útjára és ajánlhatnám az érdeklődő olvasók figyelmébe e kötetet.

Szeged, 2013. november 15.

Olajos Terézia
professor emerita

Acta Universitatis Szegediensis
Opuscula Byzantina
XI.

A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc

The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium

Szeged
2014

Szerkesztette:
Olajos Terézia

Kovács Szilvia és Szabó Pál
közreműködésével

A kötet megjelenését támogatta:
OTKA K 81485 számú pályázata

Szegedi Tudományegyetem
Bizantinológiai és Középlatin Filológiai Tanszéki Csoport
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.

HU ISSN: 0324-6523
ISBN: 978-963-306-298-2

FOREWORD

A conference, entitled "*The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*" had been organized by the Szeged Section of the Society of Byzantine Studies in Hungary and the Hungarian Historical Group of the Szeged Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Szeged on May 21–22, 2012. The world of late Antiquity and early Middle Ages, also the history and culture of the Hungarians and Byzantium in connection with different fields (historical studies, philology, archeology, history of art and law etc.) is being researched at lot of institutes in Hungary. However, these scholars have just few opportunities – like in case of a conference providing direct and immediate contacts with recent scholarship – to get acquainted with the details of different scholarly workshops, to get to know the methods and results of other scholars and to confront them with their own examinations. Our aim was to diminish this deficiency with this conference in Szeged.

Fourty-two lectures had been given – on the first day on plenary sessions and on the second day on two parallel sections – from the great variety of subjects concerning philology, historical studies, archeology, history of education, art history, Church history and law history etc. These subjects were connected to different centuries of late Antiquity, Middle Ages and early Modern Age (post-Byzantine art). Most lectures covered to history, archeology and art history. Besides the great variety of topics one should mention that four papers were dedicated to the *De administrando imperio* edited by Emperor Constantine Porphyrogenitus, which can be considered a basic source for early Hungarian history. Two of these lectures can be found in this volume.

From these forty-two papers twenty-five have been published in the form of scholarly studies in this volume, "*The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*". Nine papers represent the historical studies, mainly the problems of the era between the 9–12th centuries, emphatically the Hungarians conquering their new homeland, the Carpathian Basin. The latest period treated in this volume is connected to the siege of Nándorfehérvár (Belgrade) in 1440 by the Ottomans. Five papers deal with different questions of Byzantine and post-Byzantine art. One of them analyzes the sacral art from medical aspect, drawing very original conclusions. The volume contains four studies on archeology. Three papers treat the history of the Carpathian Basin in the tenth–eleventh century from different angles. Two studies of law history are about the possible Byzantine connections, antecedents of the jurisdiction of King Saint Stephen. A philological study analyzes the Admonitions (*Admonitiones*) of Saint Stephen and the casula made in 1031 at Székesfehérvár (which became later the crown robe). Three further papers treat educational history and Church history.

Finally I would like to dedicate this volume to the memory of professor Samu Szádeczky-Kardoss, who was an outstanding researcher of Greek and Latin philology and the founder of the Byzantine studies at Szeged University. He would be 95 years old

this year, and next year will be the tenth anniversary of his death. Samu Szádeczky-Kardoss turned his attention in the 1970-s towards the history of the steppe peoples, mainly to the Greek and Latin sources of the history of the Avars. He became one of the most eminent experts in this field. He organized the Byzantine workshop at Szeged University, the *Group of Byzantine and Middle Latin Philological Studies* inside the *Department of Classical-Philology* in 1981, in spite of all sort of difficulties and objections. He started and edited the series of *Acta Antiqua et Archaeologica*, and also as its subseries, the *Opuscula Byzantina*, which had been the only publication series on Byzantine studies in Hungary for decades. Without his self-sacrificing initiative I would not be able to present and recommend this volume to the readers.

Szeged, November 15, 2013.

Terézia Olajos
professor emerita

MEGJEGYZÉSEK A 10. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MAGYAR-BIZÁNCI KAPCSOLATAIHOZ

A 9–10. századi magyar–bizánci kapcsolatok forrásai terén az elmúlt évtizedekben jelentős előrelépések történtek. Talán elég itt csak Makk Ferenc, Olajos Terézia és Baán István kutatásaira utalnunk.¹ Az újonnan előkerült források, illetve forrásrészletek² ráirányították a figyelmet arra, hogy lehetséges még új adatok bevonása a kutatásba. Ebben a munkámban két, eddig kevés figyelmet kapott muszlim forrásnak az ide vonható részleteit veszem vizsgálat alá.

A 10. század második felére a magyarság nyugatra irányuló katonai vállalkozásai majdnem teljesen megszűntek. Ennek fő oka valószínűleg abban keresendő, hogy I. Ottó (936–973) uralkodása idején egy olyan erős állam jött létre a Magyar Fejedelemség szomszédságában, amely képes volt veszélyeztetni, vagy egyenesen meg is akadályozni ezeket az akciókat. Így a magyar seregek egyre gyakrabban kényszerültek arra, hogy a Balkán keleti, a Bolgár Cárság és a Bizánci Birodalom által birtokolt területei ellen vezessenek zsákmányszerző hadjáratokat. A katonai akciók mellett azonban a magyarság vezetői több alkalommal is kísérletet tettek a Bizánci Birodalommal való békés, szövetségi viszony kialakítására is.

Egy 10. századi muszlim szerző, al-Mutanabbi azt mondja, hogy 954-ben az Abbaszida Kalifátus csapatai ellen a szíriai Hadaṭ városa közelében sikertelenül harcoló bizánci haderő örmény, rusz, szláv, bolgár és kazár csapattesteket is magába foglalt.³ Az eseményről szintén beszámoló Ibn al-Aṭīr azt állítja, hogy a bizánci haderőnek ruszokból, bolgárokból és más nemzetekből álló segédcsapatai is voltak.⁴ Abū Firās pedig megemlíti az örményeket, a ruszokat és a szlávokat, mint akik a bizánci haderőben harcoltak.⁵ Ezen haderővel a császári vezetésnek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy a birodalomhoz lojális népek csatasorba állításával ellenfelét – akár már a pszichológiai hadviselés eszközével is – meghátrálásra kényszerítse.⁶ Ez a hadjárat, ha pusztán csak ezen források állnának rendelkezésünkre, egy lenne azon hadiesemények közül, amelyek kapcsán a bi-

* A szerző a SZTE Klebelsberg Könyvtára, Keleti Gyűjtemény munkatársa; e-mail: laszlo.balogh@bibl.u-szeged.hu

1 Olajos 1987–88, 24–27; Olajos 1998, 215–222; Baán 1995, 1167–1170; Makk 2001a, 271–274; Makk 2001b, 130–138; Baán 2010, 21–25.

2 Balogh 2009–2010, 15–25; Balogh 2011, 51–67; Balogh 2012, 281–287.

3 Vasiliev 1950, 331; Canard 1936a, 105; Latham 1979, 15.

4 Ibn al-Aṭīr 381–382; Vasiliev 1950, 161.

5 Dahan 1944; Vasiliev 1950, 364; Dvořák 1895, 94–97.

6 Latham 1979, 2–3. vö. Smythe 2006, 413–424; Shepard 1998, 27–28.

zanci haderő sokszínűségéről hírt kaphatnánk, de magyar vonatkozásai nem lennének. Az eseményről beszámoló egyik szerző, al-Dahabi azonban a bizánci seregben harcoló ruszok, bolgárok és kazárok mellett *türkökről* is említést tesz.⁷ Amennyiben a művét a 14. század első felében megíró al-Dahabi adatai nem csak kései ahistorikus többletek – tegyük rögtön hozzá, hogy ilyen lehetőség tudomásom szerint még nem merült fel a kutatásban – úgy joggal gondolhatunk arra, hogy a forrás a *türk* népnévvel egy a bizánci haderőben szolgáló magyar segédcsapatot jelölt. Ahogy Miller megjegyezte, aligha lehet pusztán véletlen, hogy al-Dahabi együtt említi a kazárokat és a *türköket*, azaz a császári testőrcsapatok két legfontosabb etnikai komponensét.⁸ A kutatók abban pedig egyetértettek, hogy a 10. században a császári testőrcsapatok között említett *türkök* voltaképpen magyar harcosok voltak.⁹ Azt pedig tudjuk, hogy bizánci szolgálatba állt magyarok több alkalommal hadjáratokon is részt vettek (935, 1025), egy esetben bizonyosan egy a szíriai hadszíntéren harcoló seregben (a 960-as években).¹⁰ Talán arra is választ kaphatunk, hogy 954-ben honnan állhattak a rendelkezésére a bizánci haderőnek magyar csapattestek, hiszen ezen alakulatok létszáma csak újabb és újabb magyar csoportoknak a Bizánci Birodalomba érkezése révén volt tartható, illetve növelhető.

A 940-es és 950-es évek fordulójának magyar–bizánci kapcsolatai a forrásokból jól ismertek. Egy bizánci szerző, Jóannés Skylitzés megemlíti a rangban harmadik magyar fejedelem, Bulcsú 948. évi konstantinápolyi útját és megkeresztelkedését, majd hozzáteszi, hogy „nem sokkal utóbb” egy másik – a hierarchiában második számú – magyar fejedelem, (a) Gyula is ellátogatott a császárvárosba, majd miután megkeresztelkedett – és akárcsak Bulcsú, nagy ajándékokat és patrikiosi címet kapott – magával vitt egy Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos konstantinápolyi pátriárka (†956) *Tourkia* püspökévé szentelt. Gyula – Bulcsúval ellentétben – megtartotta keresztény hitét, nem intézett támadást a Bizánci Birodalom ellen és kiváltotta a keresztény foglyokat.¹¹ Ezt a szöveghagyományt tartotta fenn Jóannés Zónaras is.¹² Több kutató is feltételezte, hogy egy szláv forrás, az ún. *Povest’ o latiněch* (*Elbeszélés a latinokról*) egy részlete szintén ezen eseményekhez köthető. A forrás szerint a magyarok két fejedelme – akik közül az egyik a keresztségben az István nevet kapta – hadseregével együtt Konstantinápolyba ment és megkeresztelkedett. Amikor azonban a Bizánci Birodalmat érő csapások megakadályozták az ortodox térítőket, hogy közöttük térítőtevékenységet

7 al-Dahabi 217; Vasiliev 1950, 243–244. Az eseményre: Tösér 2007, 532. A szerzőre lásd: Cheneb-Somogyi 1965, 214–216.

8 Miller 1971, 62. 17. jz.; Shepard 1998, 22. vö. Oikonomidès 1972, 208–209; Moravcsik 1988, 35.

9 Czebe 1921–1925, 309; Moravcsik 1934, 128; Kristó 1980, 139, 302; Makk 1996, 15; Oikonomidès 1972, 208–209; Oikonomidès 2001, 20.

10 *De cerimoniis* 660–661; Moravcsik 1988, 34; Olajos 1987–88, 26; Olajos 1998, 219–222; Liudprand 199; Classen–Liudprand 2005, 541.

11 Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum* 289^{59–76}; Moravcsik 1988, 85–86; Flusin–Cheynet 2003, 202; Worthley 2010, 231.

12 Ioannis Zonaras 484; Moravcsik 1988, 100.

végezzenek, a magyarok a latin rítusú kereszténységre tértek át.¹³ Ennek a történetnek a szövege – nem teljesen azonos módon – több szláv forrásban is fennmaradt.¹⁴ Gyula konstantinápolyi látogatását a kutatók általában a 953. évre (vagy egy ezt kevéssel megelőző időpontra) teszik.¹⁵ Talán joggal gondolhatjuk, hogy a Bizánci Birodalommal békét kötő magyar fejedelmek, Bulcsú és legfőképpen a vele ellentétben azt meg is tartó Gyula – akárcsak más népek vezetői, mint például a későbbi magyar fejedelmek és királyok, akik a Bizánci Birodalom szövetségesei voltak¹⁶ – segédcsapatokkal is segítette a császárt.¹⁷ Egy ilyen feltevés azonban nem csak al-Dahabí kései adatára támaszkodhat, hanem egy jól értesült, kortárs forrás információjára is.

Egy muszlim szerző, Abū Firās megemlíti az A. H. 347. éve (958. március 25.–959. március 14.) kapcsán, hogy VII. Kónstantinos Poprhyrogennétos (913–959) bizánci császár elküldte Basileios parakoimomenost Sayf al-Dawla hamdanida fejedelem ellen. A hadjárat sikere érdekében a császár békét kötött a Nyugat urával (*sāhib al-Ġarb*)¹⁸, valamint a bolgárok (*bulgār*), a ruszok (*rūs*), a türkök (*türk*), a frankok (*ifranġa*) és más népek királyaival, és segítséget kért tőlük. Ennek ellenére azonban a bizánci csapatok a hamdanida haderőtől súlyos vereséget szenvedtek. A harcok során a bizánci haderőben harcoló kazárok parancsnoka, T.zi.b.q is – akivel maga Abū Firās vette fel a harcot – fogságba esett.¹⁹

A magyar történelem szempontjából a kérdés az, hogy a császár szövetségeseiként említett türkök alatt a magyarságot, – amelyre a korszak bizánci szerzői és bizánci hatásra néhány muszlim szerző is alkalmazták ezt az elnevezést²⁰ – vagy valamely más etnikai csoportot kell-e értenünk.

Abū Firās – aki a 958. évi hadjáratban maga is részt vett – a hamdanida-dinasztia tagjaként jó információkkal bírt a Bizánci Birodalom ellen folytatott harcokkal kapcsolatban. Amikor pedig 962-ben bizánci fogságba esett és 966-ig Konstantinápolyban raboskodott, itt is hiteles információkat szerezhetett a Bizánci Birodalommal szövetséges

13 Moravcsik 1938, 400–401; Kristó 1995, 177–179.

14 Thallóczy 1896, 199–206; Nikolov 2003, 99–119.

15 Moravcsik 1938, 396–397; Moravcsik 1953, 53–54; Györffy 1984, 682–684; Kristó–Makk 2001, 129–130. Az eseményekre lásd még: Madgearu 2008, 119–138.

16 *Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis* 963–964; Moravcsik 1953, 66; Urbansky 1968, 110; Moravcsik 1988, 247; Kristó 1999, 226–228. vö. Balogh 2009–2010, 15–25.

17 Miller 1971, 59–66. A rusz segédcsapatokra: Theotokis 2012, 125–156.

18 Dahan ebben az esetben egy – paleográfaiilag is teljesen védhető – javítást eszközölt: *sāhib al-arb* > *sāhib al-Ġarb* vö. Brinner 1963, 87.

19 Dahan 1944, 278–279; „... Constantin, fils de Léon, roi des Rûm, conclut une trêve avec le maître de l'Occident, engagea des pourparlers de paix avec les peuples de son voisinage et tâcha de se réconcilier avec eux. Il conclut la paix avec le roi des Bulgares, des Russes, des Turcs, des Francs et autres peuples et leur demanda des secours.” Vasiliev 1950, II. 368. A kazár parancsnokra: Golden 2002–2003, 26.

A szerző a bizánci–arab kapcsolatok más eseményei kapcsán is értékes információkat őrzött meg: Canard 1936b, 451–460.

20 Moravcsik 1958, 321–322; Zimonyi 2001, 201–203.

(kelet-)európai népekről.²¹ Így nincs okunk kételkedni abban, hogy a forrás pontosan adta vissza VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császárnak a hadjárat elindítását megelőzően végrehajtott diplomáciai lépéseit. Ezt megerősíti az is, hogy a vizsgált passzus által említett eseményekről más források is beszámolnak.

A forrás abban kétségtől eltekintve igazat mond, hogy a bolgárokkal a Bizánci Birodalom békében élt. A 927-ben megkötött béke 958-ban is fennállt.²² 957-ben pedig a rusz fejedelemszont, Olgát fogadta VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császár, megkezesztelte, és szövetséget kötött vele.²³ A *frankok királya* alatt talán I. Ottó német királyt (936–962) kell érteni, akivel a császár több esetben is – így például 956-ban is – felvette a diplomáciai kapcsolatot.²⁴ Talán az egyedüli problémát a *Nyugat urának* (*sāhib al-Ġarb*) az azonosítása jelentheti. A legvalószínűbb, hogy a forrás itt a 957–958-ban az al-Mu'izz fátimida kalifa, valamint VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császár között létrejött megegyezésre utalt.²⁵

Tekintve, hogy a forrás – úgy tűnik – hitelesen számol be arról, hogy a császár a nyugati hatalmakkal való békés viszonyt köszönhetően tudta haderejét keletre fordítani, aligha lehet kételkedni abban, hogy a Bizánci Birodalommal szövetséges *türkök* alatt is egy olyan csoportot kell érteni, amely korábbi ellenséges magatartásával szakítva ez időben kötött békét a birodalommal. Ez pedig aligha lehetett más, mint a kárpát-medencei magyarság.

A magyar kutatók – tudomásom szerint – mindeddig még nem használták fel Abū Firās híret a magyar–bizánci kapcsolatok értékelése kapcsán. Így – bár Moravcsik is hajlott arra, hogy 958-ban még békés volt a viszony a magyarság és a Bizánci Birodalom között,²⁶ – több kutató is – a későbbi magyar hadjáratok tükrében – azt feltételezte, hogy 958 körül a Bizánci Birodalom felmondta a magyarokkal kötött békét.²⁷ Amennyiben azonban elfogadjuk azt, hogy az Abū Firās által említett *türkök* alatt a kárpát-medencei magyarságot kell értenünk, akkor új adatokkal gazdagíthatnánk a magyar–bizánci kapcsolatokról eddig nyert képet.

21 Vasiliev 1930, 349–350; Gibb 1960, 119–120; Nizar 2009, 43–44; Dvořák 1895, 3–119.

22 Fine 1989, 161; Obolensky 1999, 149–151; Ostrogorsky 2003, 232–233. Maria Lekapena személyére: Shepard 1995, 121–147.

23 Poppe 1992, 271–277; Featherstone 2003, 241–251; *De cerimoniis* 594₁₅–598₁₂; Lihačev 1950, 44–46.

24 Widukind 136. (III. 56. c.); Leyser 1973, 41.

25 Brett 2001, 240–241; Canard 1961, 289; Cutler 2001, 254; Shepard 2006, 74–75; Holmes 2008, 141–142; Stern 1950, 243–244. Ahogy a Cordobai Kalifátus is, amelynek uralkodója III. Abd-al-Rahmán 955-ben szintén követtséget küldött Konstantinápolyba, és onnan a követe Recemundo püspök nagy ajándékokkal tért vissza (Senac 1985, 49).

26 Moravcsik 1938, 391.

27 Kristó–Makk 2001, 146.

IRODALOM

- Baán 1995 = BAÁN I., „Turkia metropolitája”. *Századok* 129 (1995) 1167–1170.
- Baán 2010 = BAÁN I., Újabb lehetséges adalék a magyarok balkáni kalandozásaihoz. In: „*Fons, skepsis, lex*”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőös Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási T.–Révész É.–Szabados Gy. Szeged 2010, 21–25.
- Balogh 2009–2010 = BALOGH L., The Turks in the *Vita Sancti Athanasii Athonitae*. Vardariota-Turks or Hungarians? *Chronica* 9–10 (2009–2010) 15–25.
- Balogh 2011 = BALOGH L., A 10. századi magyar–bizánci kapcsolatok új forrásai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 128 (2011) 51–67.
- Balogh 2012 = BALOGH L., Niképhoros Phókas és a szkíták. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk.: Kiss P. A.–Piti F.–Szabados Gy. Szeged 2012, 281–287.
- Brett 2001 = M. BRETT, *The Rise of the Fatimids. The World of the Mediterranean and the Middle East in the Tenth Century CE*. The Medieval Mediterranean 30. Leiden–Boston–Köln 2001.
- Brinner 1963 = *A Chronicle of Damascus, 1389–1397 by Muhammad ibn Muhammad ibn Sasrā*. I. Translated and edited and annotated: W. M. BRINNER. Berkeley–Los Angeles 1963.
- Canard 1936a = M. CANARD, Mutanabbi et la guerre byzantino–arabe. Intérêt historique de ses poésies. In: *Al-Mutanabbi. Mémoires de l’Institut français de Damas*. Beyrouth 1936, 99–114.
- Canard 1936b = M. CANARD, Quelques noms de personnages byzantins dans une pièce du poète arabe Abû Firâs (Xe siècle). *Byzantion* 11 (1936) 451–460.
- Canard 1961 = M. CANARD, Les sources arabes de l’histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles. *Revue des Études Byzantines* 19 (1961) 284–314.
- Cheneb–Somogyi 1965 = MOH. BEN CHENEB–J. DE SOMOGYI, al-Dhahabî. In: *The Encyclopaedia of Islam*. II. Ed.: B. Lewis–Ch. Pellat–J. Schacht. Leiden–London 1965, 214–216.
- Classen–Liudprand 2005 = P. CLASSEN–CREMONAI LIUDPRAND, *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. *Varia Byzantina* 9. Budapest 2005.
- Cutler 2001 = A. CUTLER, Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies. *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001) 247–278.
- Czebe 1921–1925 = Gy. CZEBE, Turko-byzantinische Miscellen. II. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921–1925) 306–310.
- al-Dahabi = AL-DAHABI, SAMS AL-DIN MUHAMMAD IBN AHMAD IBN ‘UTMAN *Tarih al-islam wa-wafayat al-masahir wa-l-a’lam*. Tahqiq ‘Umar ‘Abd al-Salam Tadmuri. A.H. 331–350. Beirut 1994.
- Dahan 1944 = S. DAHAN, *Le Diwân d’Abu Firâs al-Hamdani*. II. Damascus 1944.
- De cerimoniis* = Constantini Porphyrogeniti imperatoris *De cerimoniis aulae byzantinae*. I. E recensione Io. Iac. REISKII. Bonnae 1829.
- Dvořák 1895 = R. DVOŘÁK, *Abû Firâs, ein arabischer Dichter und Held*. Leiden 1895.
- Featherstone 2003 = M. FEATHERSTONE, Olga’s Visite to Constantinople in *De Cerimoniis*. *Revue des Études Byzantines* 61 (2003) 241–251.

Fine 1989 = J. V. A. FINE, *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor 1989⁵.

Flusin–Cheynet 2003 = Jean Skylizès: *Empereurs de Constantinople*. Texte traduit par B. FLUSIN et annoté par J.-Cl. CHEYNET. (Réalités Byzantines 8.) Paris 2003.

Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis = *Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis*. Rec. O. HOLDER-EGGER In: *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptorum XV/2. Hannoverae 1888 (reprint: Stuttgart–New York 1963), 962–964.

Gibb 1960 = H. A. R. GIBB, Abū Firās al-Ḥamdānī. In: *The Encyclopaedia of Islam*. I. Ed.: H. A. R. Gibb et al. Leiden–London 1960, 119–120.

Golden 2002–2003 = P. B. GOLDEN, Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service: Onomastic Notes. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 12 (2002–2003) 15–27.

Györffy 1984 = GYÖRFFY Gy., A kalandozások kora. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I/1. Főszerk.: Székely György. Budapest 1984, 651–716.

Holmes 2008 = C. HOLMES, Treaties between Byzantium and the Islamic world. In: *War and Peace in Ancient and Medieval History*. Ed.: Ph. de Souza–J. France. Cambridge 2008, 141–157.

Ibn al-Aṭīr = Ibn-el-Athiri *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*. Ed. C. J. TORNBURG. Lugduni Batavorum 1862.

Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum* = Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*. Recensuit I. THURN. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5.) Berolini–Novi Eboraci 1973.

Ioannis Zonaras = Ioannis Zonaras *Epitomae Historiarum*. III. Ex recensione M. PINDERI. Bonnae 1897.

Kristó 1980 = KRISTÓ Gy., *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.

Kristó 1995 = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: KRISTÓ GYULA. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995.

Kristó 1999 = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: KRISTÓ GYULA. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999.

Kristó–Makk 2001 = KRISTÓ Gy.–MAKK F., *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest 2001.

Latham 1979 = J. D. LATHAM, Towards a Better Understanding of al-Mutanabbī's Poem on the Battle of al-Hadath. *Journal of Arabic Literature* 10 (1979) 1–22.

Leyser 1973 = K. LEYSER, The Tenth Century in Byzantine–Western Relationships. In: *Relations between East and West in the Middle Ages*. Ed.: D. Baker. Edinburgh 1973, 29–63.

Lihačev 1950 = *Повесть временных лет*, I. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва–Ленинград 1950.

Liudprand = Liudprand: *Die Legatio*. Hrsg. J. BECKER. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*, vol. 41. Hannoverae–Lipsiae 1915, 175–202.

Madgearu 2008 = A. MADGEARU, The mission of Hierotheos: location and significance. *Byzantinoslavica* 66 (2008) 119–138.

Makk 1996 = MAKK F., *Magyar külpolitika (896–1196)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Második, bővített és átdolgozott kiadás) Szeged 1996.

Makk 2001a = MAKK F., Új forrásadatok a X. század végi magyar–bizánci kapcsolatok értékeléséhez. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 43 (2001) 271–274.

Makk 2001b = MAKK F., A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása. *Hadtörténelmi Közlemények* 114 (2001) 130–138.

Miller 1971 = D. A. MILLER, Byzantine treaties and treaty-making: 500–1025 AD. *Byzantino-slavica* 32 (1971) 56–76.

Moravcsik 1934 = MORAVCSIK Gy., *A magyar történet bizánci forrásai*. A magyar történettudomány kézikönyve I. 6/b. Budapest 1934.

Moravcsik 1938 = MORAVCSIK Gy., Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Szerk.: Serédi Justinian. Budapest 1938, 387–422.

Moravcsik 1953 = MORAVCSIK Gy., *Bizánc és a magyarság*. Budapest 1953.

Moravcsik 1958 = Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*. II. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958.

Moravcsik 1988 = MORAVCSIK Gy., *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988².

Nikolov 2003 = A. NIKOLOV, 'A Useful Tale about the Latins': An Old Bulgarian Translation of a Lost Byzantine Anti-Latin Text of the End of 11th–Early 12th Century. *Scripta & e-scripta* 1 (2003) 99–119.

Nizar 2009 = F. H. NIZAR, The Byzantines in Medieval Arabic Poetry: Abu Firas' *Al-Rumiyyat* and the Poetic Responses of al-Qaffal and Ibn Hazm to Nicephorus Phocas' *Al-Qasida al-Arminiyya al-Mal'una* (The Armenian Cursed Ode). *Byzantina Symmeikta* 19 (2009) 35–61.

Obolensky 1999 = D. OBOLENSKY, *A Bizánci Nemzetközösség*. *Kelet-Európa 500–1453*. (Varia Byzantina 3.) Budapest 1999.

Oikonomidès 1972 = N. OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris 1972.

Oikonomidès 2001 = N. OIKONOMIDÈS, Some Byzantine state annuitants: epi tes (megales) hetaireias and epi ton barbaron. *Byzantine Symmeikta* 14 (2001) 9–28.

Olajos 1987–88 = OLAJOS T., Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. *Antik Tanulmányok* 33 (1987–88) 24–27.

Olajos 1998 = OLAJOS T., Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. *Századok* 132 (1998) 215–222.

Ostrogorsky 203 = G. OSTROGORSKY, *A bizánci állam története*. Budapest 2003.

Poppe 1992 = A. POPPE, Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus'. *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992) 271–277.

Senac 1985 = Ph. SENAC, Contribution a l'étude des relations diplomatiques entre l'Espagne musulmane et l'Europe au Xe siècle: Le règne de 'Abd ar-Rahmân III (912–961). *Studia Islamica* 61 (1985) 45–55.

Shepard 1995 = J. SHEPARD, A Marriage Too Far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria. In: *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the turn of the first millennium*. Ed.: A. Davids. Cambridge 1995, 121–149.

Shepard 1998 = J. SHEPARD, The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy. *Oxford Slavonic Papers* 31 (1998) 11–34.

Shepard 2006 = J. SHEPARD, Bizánci diplomácia 800–1204: eszközök és célok. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk.: J. Shepard–S. Franklin. (Varia Byzantina 11.) Budapest 2006, 59–100.

Smythe 2006 = D. C. SMYTHE, Miért álltak a császár körül barbárok a diplomáciai fogadások alkalmával? In: *A bizánci diplomácia*. Szerk.: J. Shepard – S. Franklin. (Varia Byzantina 11.) Budapest 2006, 413–424.

Stern 1950 = S. M. STERN, An Embassy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph al-Mu'izz. *Byzantion* 20 (1950) 239–258.

Thallóczy 1896 = THALLÓCZY L., Adalék az óhit történetéhez Magyarországon. *Századok* 30 (1896) 199–206.

Theotokis 2012 = G. THEOTOKIS, Rus, Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th–11th C.). Numbers, Organization and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkan. *Byzantina Symmeikta* 22 (2012) 125–156.

Tóssér 2007 = TÓSÉR M., Portyázó harcok a bizánci határokon a X. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007) 527–548.

Urbansky 1968 = A. B. URBANSKY, *Byzantium and the Danube Frontier*. New York 1968.

Vasiliev 1950 = A. A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes*. II. Bruxelles 1950.

Widukind = *Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei*. In Verbindung mit H.-E. LOHMANN, neu bearbeitet von P. HIRSCH. Hannover 1935.

Worthley 2010 = John Skylitzes: *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Translated by J. WORTHLEY. Cambridge 2010.

Zimonyi 2001 = I. ZIMONYI, Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: *Néptörténet–Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk.: Károly L.–Kincses Nagy É. Szeged 2001, 201–212.

REMARKS ON THE BYZANTINE-HUNGARIAN RELATIONSHIP IN THE SECOND HALF OF THE 10TH CENTURY

The campaigns of Hungarians against Western-Europe almost completely finished in the second half of 10th century. The main reason behind this fact was that during the reign of Otto a powerful state was established in the vicinity of the Hungarian Principality, which was able to obstruct, or even to prevent these actions. Therefore, the Hungarian troops were forced to carry out attacks on the East-Balkan, namely against the Bulgarian and the Byzantine Empire. These Hungarians attacks are well known from the Latin and Byzantine sources. However, the Hungarian leaders also made several attempts to establish peaceful relationship with the Byzantine Empire. In this paper, I present two Muslim sources that report on such attempts. A Muslim author Al-Dahabi mentions that Hungarians fought in Syria as part of the Byzantine army in 954. Another Muslim author, Abu Firas tells us that the Byzantine Empire in 958 made peace with several Western Powers, including the Hungarians.

SINÓPÉ HELYE A FEKETE-TENGER KORA KÖZÉPKORI GAZDASÁGI RENDSZERÉBEN.¹

Kérdések és problémák

A FEKETE-TENGER MINT KUTATÁSI EGYSÉG

Az utóbbi években a történelmi elemzések a nemzetállamok, majd a kontinensek² helyett új egységek, többek között a tengerek kutatását tűzte ki célként.³ Míg a Mediterráneum kutatási egységként kezelése általánosan elfogadott, a Fekete-tenger ilyen irányú vizsgálataira az 1990-es évekig várni kellett.⁴

A Fekete-tenger gazdasági rendszerként való kezelése nem új a historiográfiában, már Fernand Braudel így kezelte ezt a beltengert 16. századi Mediterráneum leírása-kor, amikor azt Konstantinápoly éléskamrájaként írta le,⁵ és azt zárt parancsgazdálkodásként (command economy) jellemezte.⁶ Braudellel egy időben fejtette ki Gheorghe I. Brătianu a középkori itáliai kereskedők fekete-tengeri tevékenysége nyomán született elméletét, miszerint a Fekete-tenger gazdasága egy egységként írható le, és az ingadozik a parancsgazdálkodás és a szabadkereskedelem között.⁷ Az elméletnek Eyüp Özveren

* MTA BTK Régészeti Intézet munkatársa, e-mail: csiky.gergely@btk.mta.hu

1 A tanulmány a „Fekete-tenger kereskedelme a kora középkorban – Egy bizánci kikötőváros kutatása Sinópé/Sinop” című 100177 témaszámú OTKA PD pályázat támogatásával készült.

2 A kontinensek abszolút értelmű egységként felhasználása ellen a földrajztudományban: Lewis – Wigen 1997.

3 Bentley 1999, 215–224.

4 King 2004.

5 Fernand Braudel a Földközi-tengerről írt monumentális (mintegy 1200 oldalas) monográfiájában mindössze 5 oldalt szentelt a Fekete-tengernek, mivel az nézőpontja szerint csat részben mediterrán („partly Mediterranean”) (Braudel 1972, 109), emiatt a Fekete-tengert a szerző a Földközi-tenger hátsó udvaraként („backyard”) kezelte (Braudel 1972, 110–113).

6 Fernand Braudel (1972, 111–112) ez a megállapítása igaz a 16. századra, de ez a II. Mehmed hódítása-ival meginduló folyamat lezárásának tekinthető, amelyet Halil İnalcık (1979, 74–111) a Fekete-tenger le-zárásaként írt le. A térséget ugyanakkor az érett középkorban a nemzetközi kereskedelem központjaként („plaque tournante du trafic international”) írták le (Brătianu 1944, 36–39).

7 Brătianu a két világháború közötti liberális román politikai elit aktív tagjaként a román kapitalizmus gyökereit kutatta, történetírói látásmódjára jelentősen hatott a francia Annales iskola, hiszen második doktori értekezését 1929-ben Párizsban védte meg (Boia 2001, 190; Harition 2008, 1). Brătianu hangsú-lyozta, hogy a Fekete-tenger a bizánci időkben „bizánci tóként” a főváros, Konstantinápoly ellátásának kulcsa volt (Brătianu 1938, 128–181; Brătianu 1969, 154), majd külső nyomás hatására nyitották meg az itáliai kereskedők előtt továbbra is védelmezve helyi monopóliumukat (Brătianu 1969, 173–175), döntő változást ugyanakkor csak a IV. kereszties hadjárat (1204) hozott, amikor a velenceiek vették át a Feke-

adott nagyobb történelmi távlatokat, aki az újkor történetéből és a közelmúlt eseményeiből vett példákkal illusztrálta Brătianu modelljét.⁸ A rendszerváltozást és a Szovjetunió felbomlását követően a Fekete-tenger iránt felélénkült érdeklődés, szinte természetesnek tekinthető, a térség történetéről megjelenő könyvek⁹ és a Fekete-tenger történeti egységéről szóló elméleti modellek¹⁰ sorra jelennek meg. Ezt az elméleti modellt a régészetben is használják, példa erre a törökországi Sinop (ókori Sinópé)¹¹ szárazföldi hátországát vizsgáló régészeti projekt (Sinop Regional Archaeological Project: SRAP) tevékenysége, amely a tájrégészetben keresztül vizsgálja a gazdasági változásokat.¹²

Létezik tehát egy elméleti modell a Fekete-tenger gazdasági egységéről, ami egymást kiegészítő kis gazdaságok (ókorégiók) együttműködésén alapul. Hogyan alkalmazható mindez a késő antikvitás és a kora középkor gazdaságára?

A KORAKÖZÉPKOR ÉS A BIZÁNCI BIRODALOM GAZDASÁGA

A klasszikus antikvitást követő időszakot Edward Gibbon korszakalkotó monográfiája¹³ óta a hanyatlás és a bukás fogalmával kapcsolták össze. Részben ez az elképzelés vezetett ahhoz, hogy a Római Birodalom bukását és egyben az ókor végét egy 5. századi eseményhez kapcsolják.¹⁴ Ez a kép a 20. század első feléig szilárdan tartotta magát, és egy olyan elmélet váltotta fel, amely a hanyatlás időszakát egy szűkebb és a korábbinál feltételezettnél későbbi időszakra helyezi. A belga származású Henri Pirenne 1922-ben

te-tengeri kereskedelem monopóliumát (Brătianu 1969, 177), amely létrehozta a szabadkereskedelmet a térségben, és jelentősen hozzájárult az európai kereskedelmi és finánciók, végső soron a kapitalizmus kialakulásához (Brătianu 1969, 219–223). A késő középkori Fekete-tengeri itáliai kolóniák működéséhez lásd: Baldard 1978. Brătianu kutatástörténeti szerepéről a Fekete-tenger historiográfiájában (Özveren 2001, 71–77).

8 Eyüp Özveren közgazdászként és gazdaságtörténészként a Fekete-tenger és késő oszmán kor ún. „keleti kérdését” vizsgálva jutott el a Fekete-tenger egységként való vizsgálatához („Black Sea World”) (Özveren 1997, 77–113). A szerző Brătianu rehabilitálójának is tekinthető, akiről mint „obscure Braudel of the Black Sea” írt (Özveren 2001, 71). Brătianu elméletét a parancsgazdálkodás és a szabadkereskedelem ingadozásáról nagy történelmi távlatokban alkalmazza, véleménye szerint 1989-től a keleti blokk parancsgazdálkodásának helyét ismét a szabadkereskedelem vette át (Özveren 2001, 78–79). Özveren értékeléséhez lásd: Troebst 2010, 84.

9 A könyvek sorát egy skót újságíró Neal Ascherson népszerű könyve (Ascherson 1995) nyitotta meg, amelyet Charles King, amerikai külügyi szakértő a Fekete-tenger történetét összefoglaló könyve (King 2004) követett. A dán „Centre for Black Sea Studies” sorozataként az elsősorban ókortörténeti irányultságú „Black Sea Studies” már a 13 kötetesre duzzadt.

10 Özveren 2001, 61–84; Troebst 2006, 92–102; Doonan 2010a, 68–74.

11 A város nevét ókori és bizánci szövegekörnyezetben a görög Sinópé formában használom, az oszmán kori és mai várost pedig a török Sinop alakban említem.

12 A projekt főbb eredményeiről és Sinop hátországának településtörténeti változásairól könyv született (Doonan 2004.), a kutatómunka eredményeire támaszkodva pedig több elméleti és módszertani tanulmány látott napvilágot (Doonan 2010a, 68–74; Doonan 2010b, 69–78; Bauer 2006, 225–246; Bauer – Doonan 2011, 183–206. 2011 óta a SRAP munkálataiban személyesen részt veszek.

13 A szerző hat kötetes munkája a Római Birodalom 3. századi válságától egészen 1453-ig a birodalom lassú haldoklásáról ír (Gibbon 1776–1789).

14 476 Odoacer megbuktatja Romulus Augustulust, az utolsó nyugatrómai császárt.

megjelent tanulmányában az ókori gazdasági rendszer továbbéléséről írt egészen a 7. századig, véleménye szerint a későantik gazdasági virágzás az iszlám térhódítása és az arab kalózok tevékenysége miatt csak a 8. században szakadt meg.¹⁵ A Pirenne-tézist számos kritika érte,¹⁶ mégis máig alapvetően meghatározza fogalomrendszerünket.¹⁷

A korszak gazdaságtörténetét alapvetően az interakcionista és urbánus,¹⁸ tehát a távolsági kereskedelmet és a tömegtermelést hangsúlyozó munkák sora határozza meg.¹⁹ Ez az irányzat a régészetileg is könnyen azonosítható gazdasági folyamatokat²⁰ állítja előtérbe, ugyanakkor a helyi kereskedelmet nem veszi számításba,²¹ vagy jelentéktelen „háttérzajnak” tartja.²²

Ezzel az irányzattal szemben áll az ökológiai szemléletű gazdaságtörténet, amely elsősorban a helyi forrásokat és a környezeti feltételeket hangsúlyozza.²³ Míg az interakcionista

15 Henri Pirenne alapötlete még egy I. világháborús hadifogolytáborban született meg, munkáját a nevezetes Pirenne-tézist (miszerint a középkori Európa az arab hódításnak köszönheti létét, vagy megszemélyesítéssel Mohamed nélkül nem lehetne Nagy Károly) 1922-ben közölte (Pirenne 1922, 77–86), azonos című könyve csak halála után jelent meg (Pirenne 1937).

16 A kritikák történeti és régészeti érvek alapján is érték a tézist. A történeti érvek jórészt a távolsági kereskedelem 7–8. századi fennmaradását bizonyító írott forrásokon (Horden – Purcell 2000, 160–166; McCormick 2001), a kalózkodás és a távolsági kereskedelem közötti szoros összefüggésen (Horden – Purcell 2000, 154–159) és a távolsági helyett a helyi kereskedelem jelentőségének hangsúlyozásán (ezt a „background noise” és a „cabotage” fogalmakkal jellemezte: Horden – Purcell 2000, 151, 170, a helyi kereskedelem jelentőségét hangsúlyozza egy ethnoarcheológiai ihletésű tanulmány: Bauer – Doonan 2011, 183–206 is.). A régészeti ellenérveket összefoglalta: Hodges – Whitehouse 1983. Az idézett mű éppen az abbaszida ezüst gazdasági jelentőségét hangsúlyozta a karoling reneszánsz gazdasági virágzásában.

17 A Petrarcától származó „sötét kor” („Dark Ages”) fogalmának gazdaságtörténeti értelmezése a Pirenne-tézisben keresendő. A fogalom továbbélése jól megfigyelhető, egy gazdaságtörténeti monográfia címében („Dark Age Economics”: Hodges 1982.). Pirenne a gazdaságtörténet alapvetően urbánus és interakcionista (a kapcsolatokat, s azon belül is elsősorban a távolsági kereskedelmet hangsúlyozó) irányvonalát képviseli, amiben a korszak legtöbb gazdaságtörténésze máig követi (v.ö.: Horden – Purcell 2000, 31–45).

18 A Mediterráneum historiográfiájának elemzésekor Rostovtseff, Pirenne és Goitein példáján mutatják be az interakcionista szemlélet hatását (Horden – Purcell 2000, 31–35).

19 Pirenne 1937; Hodges 1982; Hodges – Whitehouse 1983; McCormick 2001; a bizánci gazdaságtörténetben: Hendy 1985; Laiou 2002; Macrides 2002; Mundell Mango 2009.

20 A díszkerámia gyártását: a vörös szlipes áru (Red Slip Ware: RSW: Hayes 1972; Hayes 1980; Mackensen 1993, a pontuszi vörös szlipes árurol: Arsen'eva – Domžalski 2002, 415–491); az amforák elterjedésében: összefoglalóan: Karagiorgou 2009, 37–58; a Fekete-tenger esetében: Kassab Tezgör 2010; a hajóroncsok régészeti vizsgálatában: Parker 1992; Horlings 2005; Kocabaş 2008; Kingsley 2009, 31–36, a hajóroncsok kutatásáról összefoglalóan: Gibbins – Adams 2001, 279–291.

21 A helyi kereskedelem jelentőségét emeli ki egy ethnoarcheológiai tanulmány, amely egy Sinop melletti városkában, Erfelekben lezajlott vásárlás kapcsán tesz általánosító módszertani észrevételeket (Bauer – Doonan 2011, 183–206.).

22 Ezt a kutatástörténeti irányzatot kritizálja Horden és Purcell (2000, 151, 170), akik szerint ez a háttérzaj („background noise”) jóval erősebb és jelentősebb volt, mint ahogyan azt korábban feltételezték.

23 Az irányzat első jelentős képviselője a Mediterráneum történetében Fernand Braudel volt, aki a „longue durée” koncepciójának megfelelően könyvének egész első részét (több mint 300 oldalt) a környezet szerepének szentelt, és abban az ember és környezete kapcsolatát vizsgálta (Braudel 1972, 23–352). Braudel nézőpontjából viszont környezet egy változatlan monolit, amely alapvetően meghatározza az em-

sokszor figyelmen kívül hagyják a gazdaság rendkívül nagy részét képviselő mezőgazdaságot, kézműipart és lokális árucserét, addig az ökológiai gazdaságtörténészek gyakran a földrajzi determinizmus csapdájába esnek, miszerint a környezet és az ember közötti kapcsolatok során csak az előbbi alakítja az utóbbit, és az ember környezetátalakító tevékenységével és a környezet változásaival egyáltalán nem számol.²⁴

Egy terület gazdaságának értelmezésekor tehát e két irányzat közötti egyensúlyra kell törekednünk, ennek megfelelően a természeti és humán erőforrások után a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem²⁵ makro- és mikroszintű²⁶ leírását veszem alapul annak elemzéséhez, hogy gazdasági egység-e a Fekete-tenger, mennyire zártnak tekinthető ez a gazdaság és mennyiben feleltethető meg a felvázolt elméleti modellnek, a szabadkereskedelem és a parancsgazdálkodás ingadozásának.

TERMÉSZETI ERŐFORRÁSOK²⁷

A Fekete-tenger természetföldrajzilag zárt beltenger, mindössze 1175 km hosszú és legkisebb szélessége nem haladja meg a 250 km-t, mélysége viszont elérheti a 2212 métert is, a tenger partvonalának hossza 4338 km.²⁸ Területe 436.400 km², de vízgyűjtő

béri viselkedést (e nézet kritikájához és a mikrorégiók és környezeti változások hangsúlyzásához: Horden – Purcell 2000, 36–43, 45–49, 53–88). Az ökológiai irányzatot hangsúlyozza a tájrégészet (landscape archaeology) is, amely az ember és a környezet kapcsolatát kutatja elsősorban a terepbejárások és természet tudományos módszerek segítségével (az módszereiről: Aston – Rowley 1974, Wagstaff 1987; Aston 1997).

24 A fent felsoroltakat elkerülendő a tájrégészet egyre inkább kistérségek (mikrorégiók) vizsgálatába kezdett (fekete-tengeri példák: SRAP, Paphlagonia: Glatz – Matthews 2009; Anderson 2011, Euchaita / Avkat projekt John Haldon vezetésével). A tájrégészet a történettudományra is hatással volt, ezt mutatja, hogy a Földközi-tenger újabb összefoglalása a mikrorégiók szerepét hangsúlyozza, és négy kistérség (Bíqa-völgy, Dél-Etruria, Cyrenaica, Melos szigete) vizsgálatával keresi a közös „mediterrán” kulturális elemeket (Horden – Purcell 2000, 53–88), ugyanakkor több példán keresztül (öntözés, teraszos művelés) hangsúlyozza az ember környezetátalakító képességét (Horden – Purcell 2000, 231–297)

25 A felosztást Laiou (2002) a bizánci gazdaságról szóló könyvének szerkezete inspirálta.

26 A mikroszintű leírásokhoz Sinop szárazföldi hátországát használok példaként.

27 Az erőforrás kifejezés tudatos választás a „feltételek” szóval szemben a lehetőségek kihasználhatóságára épít a determinizmussal szemben.

28 A tenger mérete már az ókorban is foglalkoztatta az embereket: Hérodotos (IV. 86) állítása szerint egy hajó kilenc nap és nyolc éjszaka jut el Phasisig (ma Poti, Grúzia), amely a korszakban a Pontus leg-távolabbi pontját jelentette. Ez a távolság szerint 110.000 orgyia-t (kb. 1947 km) vagyis 11.100 stadion (1742,7 km). A tenger legnagyobb szélességét (sindosoktól, ma Anapa Themiszkiuráig, ma Terme) 3 nap és 2 éjszaka alatt lehet végighajózni, vagyis 330.000 orgyia = 3.300 stadion (518,1 km). Idősebb Plinius (Caius Plinius Caecilius) a *Naturalis Historia* című művében több becslést is megoszt (Plinius: *Naturalis Historia* IV. XII. 77-79): Polybios a Thrák és a Kimmér Bosporus között 500 mérföld a távolság, a Fekete-tenger kerülete pedig Varro szerint 2150 mérföld (kb. 3186 km), Artemidoros 2119 (3146,7 km), Agrippa 2540 (3774,4 km), Mucianus pedig 2425 mérföldre (3603 km) becsülte. (A Plinius idézet forrása: Işık 2001, 18.). A tenger (Buntus) hosszát 1100 mérföldre, a szélességét pedig 300 mérföldre becsülte al-Mas‘ûdi, 10. századi arab földrajzíró (al-Mas‘ûdi: *Murûğ al-dahab* XIII. I. 260. p. 153.).

területének nagysága meghaladja a 2.000.000 km²-t is.²⁹ A tengerben rendkívül kevés sziget található, de annál fontosabbak a tengerszorosai, amelyek a Mediterráneummal és az Azovi-tengerrel való összeköttetést biztosítják.³⁰ A tenger vizét két, az óramutató járásával ellentétes irányban mozgó tengeráramlás mozgatja, amelyek a halrajok vándorlását és a hajózási útvonalakat egyaránt meghatározták.³¹ A tengeráramlások hatását jellemzi, hogy a Fekete-tengert az ókorban kettős tengernek tekintették:³² az átjárás a tenger nyugati és keleti medencéje között nehéznek számított.³³ Összegezve a korszak viszonyai között éjjeli hajózással is számolva a tengert hosszában 9 nap alatt,³⁴ legszélesebb pontján 3 nap alatt,³⁵ a legkeskenyebb pontjánál³⁶ pedig mindössze egy nap alatt³⁷ át lehetett hajózni.³⁸ A Fekete-tenger alacsony sótartalmú vize³⁹ nagy számú halfaja miatt a hajózás mellett kiváló lehetőséget nyújtott a halászatra is.⁴⁰

A csapadék mennyisége és a hőmérséklet nyugat – keleti irányban egyaránt növekszik, ami változatos növénytakarót⁴¹ eredményezett. Ez utóbbit a domborzat is jelentősen be-

29 A Fekete-tenger természetföldrajzi viszonyairól: King 2004, 15–19; Sorokin 2002. A Fekete-tenger ellentmondásos keletkezéstörténetéről: Yanko-Hombach 2007.

30 A Boszporus (ókori nevén Bosphorus Thracius) a Márvány-tenger felé nyitott, míg a Kercsi-szoros (Bosphorus Cimmerius) az Azovi-tenger felé nyújt összeköttetést. A tengerszorosokat, sőt azok jellemző áramlásait az ókori auktorok is leírták: Polybios (Historiae IV. 39. 16.) és Idősebb Plinius (Naturalis Historia II. C. 219.) szerint a Boszporuszban észak-déli irányú áramlással a Fekete-tenger vize a Márvány-tengerbe folyik. (V.ö.: Isik 2001, 15, 17). A Boszporusz földrajzi viszonyait részletesen leírta a Byzantion Dionysios: Anaplus Bosphori Thracii című műve (Gyllius). A tengerszorosok a bizánci korban szoros felügyelet alatt voltak (Ahrweiler 1961, 239–252; Ahrweiler 1966, 13–14). A Boszporusz bizánci emlékeinek leírása: Eyice 2007.

31 A Fekete-tenger áramlásairól részletesen tájékoztatnak a hajózási kézikönyvek: Black Sea Pilot 1884, 1–5; Read Barker – Borre 2011, 11–12.

32 „Ez bizonyos mértékben kettős tenger: a közepe táján két hegyfok nyúlik előre, [...] A nyugati tengernek a hosszúsága [...], a keleti rész hosszúas és Dioskurias vidékén keskeny szögletben végződik... (Strabón II. V. 22, p. 157)

33 Black Sea Pilot, 3.

34 Hérodotos IV. 86.

35 Hérodotos IV. 86.

36 A krími Saryč fok (Strabónnál: Kriumetópon) és az anatóliai Kerempe (görög nevén Karambis) fok között az ókoriak úgy tartották, hogy úgy lehet átkelni, hogy végig lehet látni valamelyik tengerpartot (Strabon VII. IV. 3., p. 326.). Ez a rendelkezésünkre álló földrajzi adatok alapján nem igaz.

37 Morton 2001, 164. note 28.

38 Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a fent idézett adatok ideális hajózási feltételek mellett, jó szél- és időjárási viszonyok mellett valószínűsíthetőek meg. A Fekete-tenger ugyanakkor híres volt a ködjeiről és a viharairól.

39 A Fekete-tenger felszíni sótartalma mindössze 17‰, míg a sótartalom mélyebb vízrétegekben sem haladja meg a 20–30 ‰-et (Yanko-Hombach 2007, 2, 158).

40 A Fekete-tengerben 180 halfaj ismert, ezek jelentős része halászható. A halászat az őskortól fogva jelentős szerepet játszott, de az ókortól kezdve az írott források is a jelentőségéről szólnak. A fekete-tengeri halászatról: Bekker-Nielsen 2005.

41 A Fekete-tenger mentén a következő ökorégiók találhatók: 1. pontuszi steppe (Pontic Steppes), 2. krími szubmediterrán erdőkomplexum, 3. kaukázusi vegyes erdők, 4. Euxinus-colchisi széleslevelű erdők, 5.

folyásolja, a Balkán-hegység,⁴² Pontuszi-hegység,⁴³ a Kaukázus⁴⁴ és a Krími-hegység⁴⁵ növényzetét az erdőségek és a hegyi legelők tarkítják, de az ásványkincsek szempontjából is rendkívül fontosak.⁴⁶

A térség természeti erőforrásait (mezőgazdasági terményeket és az ásványkincseket egyaránt) az 1. térkép mutatja: az északi partvidék kontinentális éghajlata az ókortól kezdve elsősorban a gabonatermesztésnek kedvezett,⁴⁷ a déli partvonal erdős hegységeivel a hajóépítésnek szolgáltatott faanyagot,⁴⁸ a délkeleti- és keleti partvidék esős időjárása miatt leginkább a mogyorótermesztésnek⁴⁹ (és újabban a teatermesztésnek)⁵⁰ kedvez.

Az ásványkincsek tekintetében Dobrudzsából és a Krímből is adataink vannak a só bizánci lepárlására,⁵¹ a Pontuszi-hegység réz- és ezüstabányászatára középkori adataink vannak,⁵² a Kaukázus vidékén pedig a réz és vasbányászat már az őskortól fogva folyamatos.⁵³ A Tamany-félsziget területén 10. századi adataink vannak a nafta (nyersolaj) kitermelésére,⁵⁴ amely a görögtűz fő alkotóeleme volt. A tengerparttól távolabb találhatók Örményország stratégiaiilag fontos aranybányái (Zod) is.⁵⁵

Észak-anatóliai fenyő és lombhullató erdők, 6. balkáni vegyes erdők, 7. kelet-európai erdős steppe (<http://www.worldwildlife.org/science/wildfinder/>)

42 Soustal 1991, 53–54.

43 A hegység nyugati részéről: Belke 1996, 50–53.; a keleti részről: Bryer – Winfield 1985, 2–3.

44 Armarčuk 2003, 184–185.

45 Baranov 1990, 7.

46 A bizánci bányászatról: Vryonis 1962, 1–17; Bryer 1982, 133–150.

47 A gabonatermesztésről: Baranov 1990, 84.

48 A bükk-, tölgy-, gyertyán-, juhar-, éger-, szil-, platán-, dió-, mogyoró és gesztenyefák nagyon gyakoriak (Bryer – Winfield 1985, 5).

49 Bryer – Winfield 1985, 5. A mogyorótermesztés a tenger délkeleti felében annyira elterjedt volt, hogy egyes források (Xenophon: Anabasis, V. IV. 27–30) a lisztjét kenyérsütésre is használták. A mogyoróliszt kenyér (findik unu ekmeği) máig elterjedt Trabzon környékén.

50 Klasra – Khawar – Aasim 2007, 523–524.

51 A sólepárlásról írott források tájékoztatnak: „A Dnyeper folyótól Cherszónig 300 mérföld, közben tavak és kikötők vannak, amelyekben a cherszóniak a sót termelik.” (Bíborbanszületett Konstantin: DAI 42. 70, p. 187)

52 Jelentős ezüstabányák találhatók a mai Amasya (Amaseia), Gümüşhane (Argyropolis) és Bayburt közelében, amiket írott források a 12–13. századtól említenek (Vryonis 1962, 8–9; Bryer 1982, 139–140). Újabban a Gümüşhane melletti ezüstabányák 6. századi használatát metallográfiai vizsgálatok is bizonyították (Yener – Toydemir 1992, 155–168).

53 A Chalybdiái vastermelés az ókortól kezdve híres volt. A vidék vastartalmú homokjáról: Tylecote 1981, 137–139.; a fenti leírás kiegészítése korabeli forrásokkal: Bryer 1982, 135–138.

54 „Tudnivaló, hogy Tamátarcha városán kívül sok, naftát adó forrás van.” (DAI 53. 494 p. 285) „Tudnivaló, hogy Zichiában a Pápajinak nevezett helyen, melyhez közel van a Szapaxinak nevezett falu, ami annyit jelent mint 'por' ott van egy naftát adó forrás.” (DAI 53. 500, p. 285.) A forrás egy Chamuch nevű faluról is megemlékezik, mint nafta-lelőhely, ami a tengertől lovon egy napi útra van (DAI 53. 502–505, p. 285). Ezek a felsorolt nafta-lelőhelyek a Kubán-melléki olajmezőkkel azonosíthatóak.

55 Az örmény aranylelőhelyek a bizánciak és perzsák állandó versengésének színterei voltak (Vryonis 1962, 5–6.).

A Fekete-tenger vidékére tehát a környezeti sokféleség jellemző, ami tükröződik a növényzetben, az ásványkincsekben, az alkalmazott mezőgazdasági technikákban. Ez a sokféleség azonban nem csak makro-, hanem mikroszinten is megfigyelhető Sinop esetében.

A Sinopi-félsziget (Sinop Yarımadası) ma Törökország legészakibb megyéje (Sinop İli) része, a félsziget a Fekete-tenger két nagy áramlatának metszéspontjában található, amely jelentősen megkönnyíti az északi parttal folytatott kommunikációt.⁵⁶ Míg a városközpontra a Boztepe vulkáni kúpja gyakorolja a legjelentősebb hatást, addig a félsziget nagyobb része üledékes kőzetekből (mészkö és flysch) áll.⁵⁷ A félsziget nyugati és keleti tengerpartja jelentősen eltér egymástól: míg a nyugati részen a meredek, sziklás tengerpart és az erős áramlatok miatt a hajózás nehéz,⁵⁸ addig a keleti part szélvédetségével természetes kikötőket és lankás dombjaival⁵⁹ ideális mezőgazdasági háterszágot nyújt a városnak.⁶⁰ A terület változatos növényzete⁶¹ és domborzata⁶² változatos ökorégiókat,⁶³ azokhoz kapcsolódó eltérő gazdálkodási stratégiák létrejöttét segítette elő.⁶⁴

Sinop különleges jelentőségét elsősorban földrajzi fekvése⁶⁵ és diverzitása adja. A város és háterszága a Fekete-tenger nyugati és keleti medencéjét elválasztó áramlások metszéspontjánál fekszik, így összekötő szerepet játszik mind nyugat – keleti, mind észak – déli irányban (a Krímhez való közelsége miatt). A régió jelentőségét növeli, hogy az ökológiai diverzitása mikroszinten leképezi a Fekete-tenger viszonyait.

EMBERI ERŐFORRÁSOK

A gazdaság alapját a természeti erőforrások mellett az emberi erőforrások adják. E tekintetben két szempontnak van nagy jelentősége, a terület demográfiai viszonyainak, elsősorban lakosság számának és a városiasodás mértékének, ez utóbbi ugyanis a redisztribúció központi helye, és általában az ipari tevékenység központjának tartják a városokat.⁶⁶

56 A tengeráramlatok a Sinop környéki településekre gyakorolt hatásáról: Özdemir 2002, 74–125.

57 A Sinopi-félsziget geológiájáról: Gedik – Ercan – Korkmaz 1982-83, 34–50; Gedik – Korkmaz 1984, 53–79; Doonan 2004, 13.

58 Akkan 1975, 76; Doonan 2004, 16.

59 A keleti part morfológiájáról: İnandık 1955; İnandık 1957; Akkan 1975, 83-84.

60 Doonan 2004, 21. 36, Fig. 2-3., 39–40.

61 A terület növényzetéről: Doonan 2004, 18–19.

62 Akkan 1975.

63 A jellemző ökorégiók: Boztepe, a keleti tengerparti síkság, a Karasu-folyó síksága, İnceburun és a nyugati partvidék (Doonan 2004, 36, Fig. 2-3.).

64 Halászat, gabonatermesztés, kertgazdálkodás (zöldség, gyümölcs), olivatermesztés, szőlőtermesztés, transzhumáló állattartás (Doonan 2004, 20–21.).

65 Sinop földrajzáról: Tarkan 1941.

66 Az újabb kutatásban ezzel a nézettel szemben több kifogás is felmerült. A város és a vidék között valójában nem létezik éles határvonal, mezőgazdasági termelés a városban is folyik (pl. zöldségtermesztés Konstantinápolyban (Koder 1993.), ugyanakkor ipari termelés falvakban is folyt. A városok szerepének új értelmezési lehetőségeiről: Horden – Purcell 2000, 95–105.

A Bizánci Birodalom népességéről több demográfiai becslés áll rendelkezésünkre, amelyek elsősorban a visszaszámlálásos módszeren alapulnak.⁶⁷ A különböző becslések a Bizánci Birodalom népességét a 6. században 20⁶⁸ és 30 millió⁶⁹ közé, míg a 7-9. században 7 és 10 millió közé helyezik.⁷⁰ A fenti adatok alapján a Bizánci Birodalom népsűrűsége a 6–10. században 9 és 15 fő/km² között ingadozott.⁷¹ A Bizánci Birodalom területéből a Fekete-tenger partvonala nagyjából 200.000 km²-es területet jelentett, így a terület lakossága sem lehetett 2.000.000 főnél jelentősen nagyobb.

A Fekete-tenger területén a városiasodás már az archaikus kori megarai és milétosi görög gyarmatosítás idején megindult,⁷² és a görög gyarmatvárosok zöme megélte a középkort is.⁷³ A városok szorosan (100-200 km-es távolságban) követték egymást gyöngysorként szegélyezve a tenger partját.⁷⁴

A városok nagysága nagymértékben eltért egymástól. A térség legnagyobb városa a birodalom fővárosa, a Fekete-tengertől mintegy 30 km-re fekvő Konstantinápoly volt, amelynek lakosságát 350-500.000-esre becsülték.⁷⁵ A hatalmas területű (1368,97 ha) császárváros mellett a Fekete-tenger parti városok eltörpültek, intra muros területük 10-40 hektár között ingadozott,⁷⁶ e tekintetben Sinópe 27 hektáros alapterületével a nagyobbak közé tartozott.⁷⁷ A városok területéből a lakosságukat is megbecsülhetjük,⁷⁸ ez alapján a

67 A Bizánci Birodalom lakosságára vonatkozó becsléseket és adatokat Angeliki E. Laiou foglalta össze a birodalom gazdasági életének humán erőforrásai címszó alatt (Laiou 2002b, 47–55).

68 Az alacsonyabb népességszám becslésekre: 600 körül 21.000.000 fő (Russel 1958, 148.), Iustinianus korában 26.000.000 fő (Treadgold 1997, 278)

69 A magasabb becslést Stein képviseli, aki Iustinianus korában 30.000.000 fővel számol (Stein 1949, 154).

70 775-ben 7.000.000, 842-ben 8.000.000, 959-ben 9.000.000 (Treadgold 2001, 236)

71 518: 15 fő/km², 540: 10,21 fő/km², 565: 12,56 fő/km², 641: 9,21 fő/km², 668: 9,34 fő/km², 775: 10,14 fő/km², 842: 10,12 fő/km², 959: 10,58 fő/km². Az idézett adatok saját számításon alapulnak Warren Treadgold becslései és a birodalom területének változásai alapján (Treadgold 2001, 236). Összehasonlításképpen a Sinopi kaza (bíróági járás) lakossága az 1487-es adóösszeírások (tahrir defteri) alapján 30.525 fő volt (Ünal 2008, 107.), ami 10,17 fő/km²-es népsűrűségnek felel meg.

72 A Fekete-tengeri görög gyarmatosítás összefoglalása: Tssetskhladze 1998.

73 A déli part esetében erről tájékoztat a Ravennai névtelen itineráriuma a 8. század elejéről, amely csaknem valamennyi ókori helynév továbbélését mutatja (Ravennai II. 17. p. 100.)

74 A városok legteljesebb listája Arrianos 2. századi periplusából származik (Arrianos: Periplus), amely 31 várost ismertetett a tenger mentén.

75 Mango 1980, 62.

76 Fekete-tengeri városok területe a városfalak alapján: Amastris (ma Amasra): 8,39 ha (intra muros) + 1,69 ha (Tavşan adası/Nyulak szigete); Amaseia/Amasya: 26,73 ha; Histria: intra muros 7,3 ha + extra muros 6,18 ha: össz. 13,47 ha; Khersonésos Tauriké (ma Sevastopol): 33,9 ha; Trapezunt (ma Trabzon): 30,44 ha; Mesembria (ma Nesebar): 15,78 ha; Odessos (ma Varna): 47 ha. A lista saját számításokon alapul az ArcGIS Explorer program alkalmazásával.

77 A város területének kiszámításakor csak az intra muros területet vettem figyelembe tekintet nélkül a szuburbán területekre.

78 Általában a 200 fő/hektár szorzót találjuk a vonatkozó szakirodalomban (Chandler – Fox 1974, 5.), míg újabban Luuk de Ligt a római kori vizsgálatánál átlagosan 150 fő/ha szorzót használ, de Róma és Ostia esetében extrém magas szorzókat (300-600 fő/ha) használt (Ligt 2008, 147–154.)

városok lakossága nem haladhatta meg az 5000 főt.⁷⁹ Érdekes módon a vidék tartományi központjai nem a tengerparton terültek el, Sinópé általába Amaseia igazgatása alá tartozott,⁸⁰ területük azonban azonos nagyságú volt. A városok mellett azok mezőgazdasági háttérje legalább annyira jelentős volt, a korszak jellemzőjeként a lakosság nagy része (80-90 %) falvakban élt.⁸¹

MEZŐGAZDASÁG

Az általunk tárgyalt korszakban a mezőgazdaság a gazdaság legfontosabb ága, amely nem csak a lakosság élelmezését biztosította, de több ipárnak is (élelmiszer- és textilipar, hajóépítés) nyersanyagot biztosított. A mezőgazdaság ágai közül az ókor- és a középkor kutatása egyaránt a földművelés elsőségét hirdeti, míg az erdőgazdálkodás szerepe alulbecsült,⁸² az állattartást kezdetlegesebb életmódnak tartják.⁸³

A földművelés módját alapvetően befolyásolja a teleknagyság,⁸⁴ s e tekintetben jelentős különbségek vannak a Fekete-tenger északi és déli partja között. A Fekete-tenger északi partján fekvő síkságokon nagy méretű telkek a jellemzőek, míg a déli part hegyvidékei kis méretű szántóföldeket tesznek lehetővé, ráadásul e területen a művelhető földterület aránya is alacsony.⁸⁵ Ez a körülmény alapvetően meghatározza, hogy az északi területeken lehetséges a gabona monokultúra, amint erről már a klasszikus ókorból is tudomásunk van,⁸⁶ míg a déli területek kis parcelláin a polikultúra volt jellemző.⁸⁷ Ez

79 A középtérnek tartott 200 fő/hektár szorzó használatával a becsült adatok: Amastria 2084 fő, Amaseia: 5346 fő, Histria 2696 fő, Khersonésos Tauriké: 6780 fő, Trapezunt 6088 fő, Mesembria: 3156 fő, Odessos: 9400 fő, végül Sinópé 5346 fő. Ezek az adatok egybevágóak a fenti városok preindusztriális lakosságával: Nesebar esetében a lakosság száma 4000 fő körül volt a 19. században (Nessèbre 1969, 27.), az oszmán kori Sinop esetében pedig már 1487-ből rendelkezünk adóösszeírásokkal (tahrir defteri), amelyek nemcsak a városi lakosságról, hanem a falusi lakosságról is tájékoztatnak, igaz csak a háztartások számát írják le. Ez alapján (háztartásonként 5 fővel számolva) Sinop városban 1487-ben 3735 muszlim és 815 keresztény élt, vagyis a város összlakossága ekkor 3753 fő lehetett (Ünal 2008, 107., Tablo 13.). Ez utóbbi számadat viszont arra utalhat, hogy esetünkben a 200 fő/ha szorzó túl magas lehet.

80 A város előbb Helenopontus tartomány fővárosa, majd Armeniakon thema székhelye. A jelenségről: Bryer – Winfield 1985, 12–13.

81 A városi lakosság elenyésző arányára az ókorban (egyes számítások szerint a városi lakosság aránya a 25-40 %-ot is elérhette: Scheidel 2008, 31) és a középkorban (középkori Angliában városi lakosság aránya 5-10 %: Pounds 2005, 80). Sinop esetében az 1487-es adóösszeírás adatai szerint a lakosság 81,32 %-a falvakban élt (25276 fő a Sinop kaza-hoz tartozó 30.525 fős lakosságból. Az adatokra lásd: Ünal 2008, 107, Tablo 13).

82 Az erdők szerepéről és változatos felhasználásáról (élelmiszer gyűjtögetés, tüzelőanyag, fa alapanyag): Horden – Purcell 2000, 182–186.

83 A kérdés historiográfiájáról: Horden – Purcell 2000, 197–200. A szerzők éppen a transzhumáció gazdasági stabilizáló szerepét emelték ki.

84 Érdemes megjegyezni, hogy a föld alapegysége a 20. századig nem változott. Ezt szántásnak (latin: iugum, görög: zeugarion, török: çiftlik) nevezték (Bryer 2002, 107).

85 A Sinopi-félsziget esetében például a művelhető földterület aránya a teljes terület (3000 km²) 20 %-a (Ünal 2008, 25).

86 Az ókori gabonatermesztésről és a teleknagyságokról: Blavatskij 1953, 25–55.

87 E tekintetben a déli part földművelése a mediterrán műveléssel vethető egybe: mindkét területen

okozta, hogy az északi part síkságain jóval nagyobb mennyiségű gabonát voltak képesek megtermelni,⁸⁸ amelyre jelentős gabonakereskedelem épült, amely előbb az ókori Görögország, majd Konstantinápoly ellátását szolgálta.⁸⁹

A gabona mellett a földművelésben rendkívül jelentős játszik a szőlő és börttermelés, amely a Fekete-tenger partvonala mentén gyakorlatilag mindenhol ismert.⁹⁰ Fontos volt ugyanakkor a zöldség-⁹¹ és gyümölcstermelés,⁹² az ipari növények, elsősorban a len és a kender⁹³ termesztése és Sinópé hátszágában az olivatermelés is.⁹⁴ A Fekete-tenger déli partjára jellemző mogyorótermelés már átmenetet képez a földművelés és a gyűjtögetés között, de jelentőségét nem szabad alábecsülnünk.⁹⁵

Az erdőgazdálkodás részben a fent említett mogyorótermelés, részben pedig a tüzelőként, épületfaként és a hajógyártás nyersanyagaként is felhasznált fakitermelés miatt volt rendkívül jelentős különösen a déli partvidéken.⁹⁶

A transzhumáló állattenyésztésre a Fekete-tenger minden hegyvidékkel borított területén van adatunk.⁹⁷ A halászat ugyanakkor nem csak kiegészítő szerepű, hanem az önellátáson kívül jelentős halfeldolgozás és kereskedelem járult hozzá.⁹⁸

kis parcellákon polikultúra intenzív műveléssel (Horden – Purcell 2000, 257–262; a Sinopi-félsziget kis parcelláiról: Ünal 2008, 25) A bizánci mezőgazdasági technikákról: Kaplan 1992, 47–48; az öntözésről: Kaplan 1992, 67–68.

88 Régészeti adatok alapján a Krím-félszigeten már a 7. században használták a nehézekét (Baranov 1990, 84; Noonan 2007, 222, ennek hitelességét megkérdőjelezi Bryer 2002, 107. 16. lábjegyzet), míg ez a déli partvonalon több helyen még a 20. században sem történt meg: ez részben az eltérő talajadottságokkal és parcellanagysággal magyarázható.

89 Az ókori fekete-tengeri gabonakereskedelem mértékéről: Braund 2007, 39–68. A gabonakereskedelemlről: Teall 1959, 87–139.

90 Krím-félsziget (Baranov 1990, 71–72.; Noonan 2007, 222–223.), Tamany-félsziget (Il'čevskoe: Nikolaeva 1984, 16–21; Gavrituhin – Paromov 2003, 154, Kaukázus lejtői, Észak-Anatólia (Ibn Battúta, idézi Doonan 2004, 124; Themiskyra vidéke: Strabón XII. 3. 15; Belke 1996, 142), Thrákia: Soustal 1991, 149. A bizánci börttermelésről: Kaplan 1992, 33–34.

91 Konstantinápoly zöldségtermeléséről: Koder 1993.

92 Strabón XII. 3. 15: alma, körte és egyéb gyümölcsféléket említ Themiskyranál. Az oszmán kori Sinopi-félszigeten füge, szőlő, gesztenye, dió, körte, alma, szilva termesztésére vannak adataink (Ünal 2008, 173), a füge termesztéséről Ibn Battúta is megemlékezett (Doonan 2004, 124).

93 A Fekete-tenger déli partvidékén: Bryer – Winfield 1985, 6. Az oszmán kori Sinop környéki len és kender termesztésére: Ünal 2008, 175–180.

94 Strabón II. 1. 15. p. 114.: „... Sinópé és Amisos környékén s Phanaroia nagy részében olajfák tenyésznek.”

95 A mogyorót nem csak pörkölve fogyasztották, hanem liszt és olaj formájában is (Bryer – Winfield 1985, 4–5).

96 A fakitermelés jelentőségére már Strabón (XII. 3. 12. p. 576) is utal: „Mind Sinópé vidéke, mind az említett partvidék fölött emelkedő egész hegyvidék hajóépítésre alkalmas és könnyen szállítható fát szolgáltat. Sinópé vidékén tenyészik még a juhar és a hegyidiófa, amelyekből asztallapokat vágnak...”. Lásd még Theophrastus IV. 5. 5. p. 327; Belke 1996, 139.

97 A Pontuszi-hegységben: Bryer – Winfield 1985, 7; Belke 1996, 143–144; Tuncel – Gürgen – Çiçek – Doğu 2004, 49–66; a Balkán-hegységben: Soustal 1991, 150; Arnold – Greenfield 2006; a Krími-hegységben: Baranov 1990, 76–78; a Kaukázusban: Radványi – Muduyev 2007, 157–177.

98 A halászott fajok: makréla, márna, vörösmárna, skorpióhal, tonhal, szardella, tőkehal. A fekete-tengeri halászatról: Bekker-Nielsen 2005. A Sinópé környéki halászatról és halfeldolgozásról: Strabón (VII.

Sinópé környéki adataink kiterjedt villagazdaságokat mutatnak, amelyek fontos alkotórésze volt a szőlő és az olajfa.⁹⁹ A SRAP terepbejárásai egy ilyen későantik villagazdaság nyomait találták meg Karapinar lelőhelyénél, mely a maradványok alapján elsősorban olivaolaj előállításával foglalkozott.¹⁰⁰ Sinópé tájegységei közül elsősorban a keleti tengerpart¹⁰¹ és a Karasu folyó völgye¹⁰² volt alkalmas ilyen villagazdaságok működésére. Sinópé jelentőségét éppen az adja, hogy a területen a Fekete-tengerre jellemző valamenyny mezőgazdasági forma megtalálható volt, ráadásul az oliva termesztésével egyedülálló volt a térségben.

IPAR

A korszak és a térség ipara jórészt a házi- és feldolgozóipar keretein belül maradt, de van adatunk tömeggyártásra is, elsősorban a kerámiaművesség példáján. A Fekete-tenger vidékén amforagyártásra vonatkozó adataink vannak a Krím-félsziget,¹⁰³ Hérakleia Pontiké¹⁰⁴ és Sinópé¹⁰⁵ esetében is. Míg Hérakleia és Sinópé amforagyártása a 7. századra megszűnt,¹⁰⁶ a Krím-félszigeten feltárt amforaégető kemencék alapján a 8-9. században is tovább folyt ez a tevékenység.¹⁰⁷ A Fekete-tenger vidékén (sajnos közelebből nem meghatározható helyen) az 5. század második feléig díszkerámia, a pontuszi vörös szlipes áru tömeggyártása is zajlott, amely a 4-5. században a partvonal minden szakaszára eljutott,¹⁰⁸ de az 5. század második felétől ezek helyét átvették az Égei-tenger vidékéről származó phókisi vörös szlipes kerámiák.¹⁰⁹ Hérakleia és Sinópé esetében van adatunk tetőcserepek tömeggyártására is.¹¹⁰

6. 2. p. 335.) a tonhal halászatáról és besózásáról; Plinius: NatHist IX. 18; Athenaeus III. 118c., VII. 307b.; Aelianus XV. 4-5, 10. (idézi Doonan 2004, 95); Paphlagonia: Belke 1996, 144-145; Bryer – Winfield 1985, 6; Krím: Romančuk 2005, 101-102.

99 Strabón II. 1. 15. p. 114, XII. 3. 12. p. 576; Szent Phókas legendája alapján Doonan 2004, 94.

100 Doonan 2004, 112., 115-116.

101 A keleti parton elsősorban Demirci (Doonan 2004, 106-108.) és Çiftlik (Doonan 2004, 101) környékén ismert nagy településsűrűség.

102 A terepbejárásokból származó régészeti adatok (Doonan 2004, 111-114) és az oszmán kori tahrir defterek (Ünal 2008, 60-64) hasonló településsűrűséget mutatnak a későantik és oszmán korban is.

103 A Krím területén feltárt kerámiaégető kemencékről: Jakobson 1979, 39-60; Romančuk 2005, 113-117.

104 A hérakleiai répa amforákról: Opaît 2010, 389-393.

105 A későantik amforaégető kemencéket Sinópé városától délre a mai Demirci faluhoz tartozó tengerparton tárták fel: Kassab Tezgör 2010.

106 Kassab Tezgör 2010a, 11.

107 Jakobson 1979, 39-60; Romančuk 2005, 113-117.

108 Arsen'eva – Domžalski 2002, 415-491; Domžalski 2011, 163-178.

109 Hayes 1972, 323-369. map 14-16; Domžalski 2011, 172-173; Laflı – Kan Şahin 2012, 75.

110 A hellenisztikus kori tetőcserep-gyártásra Sinópében: Stoyanova 2010, 441-465. A terepbejárás adatok alapján a későrómai – korabizánci korban a tetőcserepek gyártása folytatódott (Doonan 2004, 42, 48, 102).

Az élelmiszeripart a oliva- és mogyoróolaj és halszószt gyártás képviseli, a feldolgozóipart pedig a lenvásznak szövése, bár sajnos ez utóbbiról semmilyen régészeti forrás nem maradt ránk.

A Sinópé hátszágában fejlett mezőgazdasági termelésre feldolgozóipar is épült. Ez elsősorban az olaj- és szőlőprésekben nyilvánul meg, amelyeket nagy számban találtak a keleti tengerparton elsősorban Demirci falu közelében. A kiperéselt olaj szállítására amforagyártás volt szükséges, ennek nyomai Demircinél a tengerparton Dominique Kassab Tezgör tárta fel.¹¹¹ A sinopi ún. répa amforák a Fekete-tenger minden szögletébe eljutottak,¹¹² még a 7. századból is van adatunk a típus krími előfordulására.¹¹³ A sinopéi termék annyira népszerű volt, hogy a termék védjegyének számító amforákat Herakleia Pontikében és a Fekete-tenger északi partvonalán másolni kezdték.¹¹⁴

Sinópé estében vannak adataink az amforák tömeges előállítására, a házikerámia és tetőcserepek gyártására, amelyek a bennük található piroxin (fekete homok) alapján jól azonosíthatóak.¹¹⁵ A rendelkezésünkre álló adatok alapján ugyanakkor egyelőre nem eldönthető, hogy a mázas kerámia mikor terjedt el ezen a területen, és hogy volt-e helyi gyártás.¹¹⁶ A helyi fémművességre egy szíjvég magángyűjteményben őrzött préselőtöve utal.¹¹⁷ A városban bizonyosan létező hajógyártásra¹¹⁸ és lenvászon előállítására ugyanakkor nincsenek korabeli forrásaink.

KERESKEDELEM

A tárgyalt korszak kereskedelmének vizsgálatokor általában a nagy volumenű távolsági kereskedelem vizsgálatára szorítkoznak, bár valószínűleg ez az egykori kereskedelmi élet csak kis töredékét tette ki.¹¹⁹ A Fekete-tenger kora középkori kereskedelmére részben

111 Az amforaégető kemencék 20 km hosszúságban a tengerpart közelében helyezkedtek el, a terepbejárások alapján négy műhely volt beazonosítható (Kassab Tezgör 2010a, 7). A Demirci-nél feltárt amforaégető-kemencék közlése: Kassab Tezgör 2010a, 43–94.

112 A Fekete-tenger keleti partján: Kassab Tezgör 2002, 199–218; Inaishvili – Khalvashi 2010, 497–502; a Csernyahov-kultúrában: Magomedov – Didenko 2010, 479–485; Kassab Tezgör 2010b, 167–173.

113 Baranov 1990, Ris. 9.

114 Opař 2010, 371–401.

115 Doonan 2004, 15; Opař 2010, 379; Kassab Tezgör 2010a, 7.

116 Pompeiopolisnál előkerült korai konstantinápolyi mázas kerámia: Domžalsi 2011, 173–174; a korai bizánci mázas kerámiákra: Böhlendorf-Arslan 2004, 97–99.

117 Antik Otel, párhuzamai Khersonésosból ismertek.

118 A sinopéi hajógyártásra vonatkozó egyetlen adatunk, hogy legendája szerint Szent Phókas apja hajóépítőként dolgozott: van de Vorst 1911, 260, 280; Belke 1996, 139.

119 A kis volumenű lokális kereskedelem jelentőségére: Horden – Purcell 2000, 143–145 és Bauer – Doonan 2011, 183–206.

írott forrásokból,¹²⁰ az amforák elterjedéséből,¹²¹ egyes díszkerámiatípusok széles körű meglétéből¹²² és a hajóroncsok vizsgálata¹²³ alapján értesülhetünk.

A kereskedelem vizsgálatának alapja a kommunikáció és szállítás módjainak ismerete. A korszakban a legköltséghatékonyabb szállítási mód a vízi út volt, amelyre a tenger kiváló lehetőséget biztosított. A hajózási útvonalakat a tengeráramlások alapvetően meghatározták, ez biztosította Sinópé kiemelkedő helyét a korszak kereskedelmében is. A hajók mozgását elsősorban az időjárás gátolhatta, nem véletlen, hogy a hajózási évszak tavasztól őszig tartott, amint az a Codex Theodosianus rendelkezéseiből¹²⁴ is kitűnik. A tenger jellemző viharai ellenére viszonylag rövid idő alatt¹²⁵ körülhajózható volt, amely a tengeri kereskedelmet rendkívüli módon segítette. A feltárt hajóleletek alapján a kereskedelmi hajók hossza 10 és 30 méter között ingadozott, és a háromszögletes vitorlát már a 6. századtól használták.¹²⁶

A tengeren kívül más utak is rendelkezésre álltak, a római korban létrehozott úthálózat a bizánci időkben is működött Anatóliában és valószínűleg a Balkán egyes részein is, ezt mutatja, hogy a római postarendszer¹²⁷ első reformjai Iustinianus nevéhez kötődnek.¹²⁸ Észak-Anatólia esetében a római – bizánci utak jól feltérképezettek.¹²⁹ A szárazföldi utak mellett a folyók szerepe is kiemelkedő, bár ez az északi part nagy folyói (Don, Dnyeper, Dnyeszter) esetében fontosabb szerepet tölthettek be,¹³⁰ mint a déli parton (Halys: Kızılırmak, Iris: Yeşilirmak).¹³¹

Sinópé jó állapotban fennmaradt városfalainak köszönhetően a város kikötőjének fekvése és kiterjedése is ismert: a kikötő városfalaktól délre a fellegrvár mellett a mai hajó-

120 E források elsősorban a főváros, Konstantinápoly kereskedelméről tájékoztatnak: mint a *Notitia Urbis Constantinopolitanae* és az *Eparchos* könyve (9. sz. vége). Mundell Mango 2000, 189–207.

121 Karagiorgou 2009, 37–58.

122 Hayes 1972.; Hayes 1980; Domžalski 2011, 163–178.

123 Kocabaş 2008; Kingsley 2009, 30–36; Sinop környékén: Ward – Ballard 2004, 2–13; Ward – Horlings 2008, 148–173; Ward 2010, 189–198, 541–542.

124 A rendelkezés szerint október 1. és április 1. között az időjárás miatt tilos volt a hajózás (Codex Theodosianus XIII. 9. 3. idézi: Meijer – Nijf 1992, 165)

125 A Fekete-tenger hossz tengelyében nagyjából két hét alatt, míg észak – déli irányban 2 nap alatt áthajózható volt (Hérodotos IV. 86 rövidebb idővel számolt, véleményem szerint a két hét realisabb. A korabeli hajózási viszonyokról: Pryor 2002, 33–58).

126 A hajóroncsok viszonylag jól feldolgozottak, az újabb leletek közül elsősorban az Istanbul Yenikapı városnegyedében feltárt Theodosius kikötőnek van nagy jelentősége, ahol 33 hajóroncsot tártak fel. A kereskedelmi hajók technikai jellegzetességeiről: Kocabaş 2008, 103–175.

127 A római postarendszer (*Cursus publicus*) feldolgozása: Kolb 2001.

128 A reform ez esetben a leépítést jelentette, a császár a Perzsia felé vezető út kivételével az összes úton csak egy napi járóföldre hagyta meg a postaállomásokat. Prokopios: *Titkos történet* 30.

129 Az anatóliai római utakról: French 1981a; az észak-anatóliai utakról: Winfield 1977, 151–166; Belke 1996, 117–134; French 1981b, 149–174; Bryer – Winfield 1985, 19–59.

130 Az északi part folyóinak használatához elsősorban a 9–10. századból vannak adataink a ruszok kereskedelme kapcsán: DAI 8–9. p. 55–63.

131 Nem véletlen, hogy a térség nagy tartományi központja Amaseia (Amasya) az Iris (Yeşilirmak) folyó mellett fekszik. Az anatóliai hajózható folyókról: Bryer Winfield 1985, 18–19.

gyárnál helyezkedett el egy nagyjából téglalap alakú területen.¹³² A város közelében ezen kívül több kikötő ismert, a legfontosabb ezek közül a Karasu folyó torkolatánál fekvő Harméné (Akliman)¹³³ és a várostól 30 km-re fekvő Karousa (Gerze)¹³⁴ kikötője. Hajóroncsokról Sinopé közvetlen környezetéből is van tudomásunk. Cheryl Ward és Robert Ballard a 'Black Sea Trade Project' keretében négy későantik hajóroncsot is felfedezett az İnceburuntól nyugatra.¹³⁵ A római kori mérőföldkövek elhelyezkedése¹³⁶ és egy legkisebb költségeket számító GIS elemzés alapján¹³⁷ a szárazföldi utak hálózata is rekonstruálható, ez alapján két fő útvonal létezett, a tengerparti út Amisos (ma Samsun) felé, míg a félsziget belsejében Boyabat és Pompeiopolis (ma Taşköprü)¹³⁸ felé vezetett út.

A korszak legnagyobb volumenű kereskedelme a gabonakereskedelem lehetett. Az annona-rendszer keretében Konstantinápoly 330 és 618 között 80.000 embernek adott ingyen kenyeret: ez évi 31.200 tonnának és 620 db 50 tonnás hajó rakományának felel meg.¹³⁹ Annak ellenére, hogy a város gabonaszükségletének nagyobb részét ekkor még Alexandria biztosította,¹⁴⁰ a Pontus-vidéknek is jelentős szerepe volt a város táplálásában. 618/642 után az alexandriai gabonaszállítmányok elakadásával új források voltak szükségesek, ezt pedig részben Szicília,¹⁴¹ részben a Fekete-tenger partvidéke fedezte.¹⁴² Mindez Konstantinápoly kikötőin is tükröződött, a Theodosius kikötő (Yenikapi) lassan eliszaposodott, és helyét a Márvány tengernél a Julianus vagy Sophia kikötő,¹⁴³ az Aranyszarv-öbölnél pedig a Fekete-tenger felé nyitott Proshporion és Neorion kikötője vette át.¹⁴⁴ A változásokból közvetve a kereskedelem preferenciájának átalakulásáról is értesülhetünk.

Kereskedelemre a korábban már felhasznált amforák eloszlása alapján is következtethetünk, különösen, hogy az amforák készíteménye helye már ismert. A Fekete-tenger nyugati medencéjében elsősorban LR 1 és LR 2 típusú amforákkal találkozhatunk, amelyek fő készíteménye helye Kilikia illetve az Égeikum volt.¹⁴⁵ Ez a Fekete-tenger a Mediterráneum felé irányuló nyitottságát támasztja alá. Sinopé távolsági kereskedelmének értékelésekor a répa amforák széles körű elterjedése is segítségünkre van, amelyek az 5. században még

132 Bryer – Winfield 1985, 88.

133 Doonan 2004, 72, 81–82.

134 Bryer – Winfield 1985, 89.

135 Az amforák szóródása alapján ezek nagy méretű kereskedelmi hajók voltak. Ward – Ballard 2004, 2–13; Ward – Horlings 2008, 148–173; Ward 2010, 189–198, 541–542.

136 Winfield 1977, 151–166; Belke 1996, 117–134; French 1981b, 149–174; Bryer – Winfield 1985, 19–59.

137 A számításokat Matthew Conrad végezte, az eredmények még közöletlenek.

138 A város régészeti emlékeiről: Summerer 2011.

139 Kingsley – Decker 2001, 2; Kingsley 2009, 34.

140 Teall 1959, 91; Kingsley 2009, 34.

141 Teall 1959, 97–98.

142 Teall 1959, 90, 118.

143 Magdalino 2000, 211–219.

144 Paul Magdalino szerint a fő kikötők az Aranyszarv-öböl felé tolódása a 11. század végétől a város e kerületeiben élő itáliai (főleg velencei és genovai) kereskedőknek tulajdonítható (Magdalino 2000, 219–226.).

145 Karagiorgou 2001, 133; Karagiorgou 2008, 49–50.

a Földközi-tenger keleti medencéjébe is eljutottak, de a 6-7. században már elsősorban a Fekete-tenger keleti felén voltak jellemzőek.¹⁴⁶ Anatólia területén a krími amforák terjedését még nem vizsgálták, annak ellenére, hogy a 8-9. századi élénk Krim-félszigeti amforagyártás¹⁴⁷ következtében azok anatóliai előfordulása nagymértékben megkönnyítene a ma még ismeretlen „sötét kori” (8-9. század) kerámiaegyüttesek datálását.

Sinópé esetében a gabonakereskedelemre van közvetett bizonyítékunk, hiszen a Balatlar nevű 4. században épített extra muhos fürdőkomplexumot Gülgün Köroğlu újabb ásatai¹⁴⁸ alapján a 6-7. században gabonaraktárként használták.¹⁴⁹ Az „egzotikus” árucikkek értékelésénél pedig nem feledkezhetünk meg a Sinópében és mezőgazdasági hátszágában tömegesen meglévő vörös szlipes áruról sem.¹⁵⁰ Sajnos a pontuszi vörös szlipes áru gyártási helye máig nem ismert.

A Sinópé szárazföldi hátszágának mezőgazdaságára épülő feldolgozóipar és kereskedelem jólétet biztosított a városnak. Az anyagi javak felhalmozódása jól megfigyelhető Sinópé Meydankapı negyedében feltárt finom kivitelű padlómozaikokon,¹⁵¹ a Demirci amforakészítő műhely közvetlen környezetében (2 km-re) található Çiftlik falu padlómozaikos templomán¹⁵² és az innen nem messze még mindig álló kőhíd építésében.

A kereskedelem helyi jelentőségét mutathatják az ólompecsétek, amelyek egy kommerkiáros állandó jelenlétére utal a városban, sőt azt mutatják, hogy a 8. század folyamán a Fekete-tengeren élénkebb kereskedelem folyt, mint a Földközi-tenger keleti medencéjében.¹⁵³ A város élénk kereskedelmi életére utal, hogy Sinópében a 10-11. században a hajózást hivatalosan ellenőrző abydikos komés tartózkodott.¹⁵⁴

A város a 10. századot követően is megtartotta kereskedelmi jelentőségét, erre utal, hogy a 13. században állandó genovai kolónia élt a városban konzul vezetésével, de a velenceieknek is volt helyi képviselőjük.¹⁵⁵ Sinópé 1214 évi szeldszuk elfoglalása azonban már új korszakot nyitott a település életében,¹⁵⁶ amely ettől kezdve muszlim és török városhént szerepel forrásainkban.

146 A sinópéi „répa” amforák elterjedéséről: Kassab Tezgör 2010b, 167–173.

147 Jakobson 1979, 39–60.; Romančuk 2005, 113–117.

148 Köroğlu 2012, 65–76.

149 A komplexum gabonaraktárként való felhasználását már Bryer – Winfield 1985, 81–82. felvette. Köroğlu 2012, 67.

150 Arsen'eva – Domžalski 2002, 415–491; Domžalski 2011, 163–178.

151 Dereli 2010, 60–63.

152 Hill 1995, 219–231; Hill 1999, 285–300.

153 Brandes 1989, 153–157; Belke 1996, 147.

154 Ahrweiler 1966, 57, 101. A tisztség funkciójáról: Ahrweiler 1961, 246.

155 King 2004, 84.

156 Redford 2010, 125–149.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ahrweiler 1961 = H. AHRWEILER, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance. *Revue des Études Byzantines* 19 (1961) 239–252.
- Ahrweiler 1966 = H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe – XVe siècles*. Paris 1966.
- Akkan 1975 = E. AKKAN, *Sinop Yarımadasının Jeomorfolojisi*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 261. Ankara 1975.
- al-Mas‘ūdī: Murūğ al-dahab = KMOŠKÓ M., *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* I/2. Magyar Östörténeti Könyvtár 13. Budapest 2000. 151–221.
- Anderson 2011 = W. ANDERSON, *Paphlagonia in Late Antiquity: Landscape and Material Culture in North-central Anatolia*. University of Melbourne 2011.
- Armarčuk 2003 = E. A. Армарчук, Северо-восточное Причерноморье. In: Т. И. Макарова – С. А. Плетнева (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века*. Москва 2003, 184–269.
- Arnold – Greenfield 2006 = E. R. ARNOLD – H. J. GREENFIELD, *The Origins of Transhumant Pastoralism in Temperate South Eastern Europe: A Zooarchaeological Perspective from the Balkans*. BAR IS 2006
- Arrianos: Periplus = Arrianus'un Karadeniz Seyahatı (Arriani Periplus Ponti Euxini). Hellenice Aslından Çeviren ve Yorumlayan: Murat Arslan. Odin Yayıncılık Antik Kaynaklar Dizisi 1. İstanbul 2005.
- Arsen'eva – Domžalski 2002 = T. M. ARSEN'EVA, – Krz. DOMŽALSKI, Late Roman Red Slip Pottery from Tanais. *Eurasia Antiqua* 8 (2002) 415–491.
- Ascherson 1995 = N. ASCHERSON, *Black Sea: The Birthplace of Civilisation and Barbarism*. New York 1995.
- Aston – Rowley 1974 = M. ASTON – T. ROWLEY, *Landscape Archaeology: an Introduction to Fieldwork Techniques on Post-Roman Landscapes*. Newton Abbot 1974.
- Aston 1997 = M. ASTON, *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*. Routledge: London 1997.
- Baranov 1990 = И. А. Баранов, *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев 1990.
- Bauer 2006 = Al. A. BAUER, Between the Steppe and the Sown: Prehistoric Sinop and Inter-regional Interaction along the Black Sea Coast. In: D. L. Peterson – L. M. Popova – A. T. Smith, (eds.): *Beyond the Steppe and the Sown*. Brill. Leiden 2006, 225–246.
- Bauer – Doonan 2011 = Al. A. BAUER – O. P. DOONAN, Buying a Table in Erfelek: Socialities of Contact and Community in the Black Sea Region. In: A. Agbe-Davies – A. Bauer, (eds.): *Trade as Social Interaction*. Left Coast Press 2011, 183–206.
- Bekker-Nielsen 2005 = Tøn. BEKKER-NIELSEN, *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*. Black Sea Studies 2. Aarhus 2005.
- Belke 1996 = Kl. BELKE, *Paphlagonien und Honōrias*. *Tabula Imperii Byzantini* 9. Wien 1996.

Bentley 1999 = Jerry H. BENTLEY, Sea and Ocean Basins as Frameworks of Historical Analysis. *Geographical Review* 89/2. 215–224.

Black Sea Pilot = Black Sea Pilot. Hydrographic Office, Admiralty. London 1884.

Blavatskij 1953 = В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. Москва 1953.

Boia 2001 = L. BOIA, *History and Myth in Romanian Consciousness*. CEUPress Budapest 2001.

Böhlendorf-Arslan 2004 = B. BÖHLENDORF-ARSLAN, *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Teil I. Ege Yayınları. İstanbul 2004.

Brandes 1989 = W. BRANDES, *Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert*. Berliner Byzantinistische Arbeiten 54. Berlin 1989.

Brătianu 1938 = G. I. BRĂTIANU, Études sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole de blé à l'époque Byzantine et Ottomane. In: *Études Byzantines d'histoire économique et sociale*. Paris 1938, 128–181.

Brătianu 1944 = G. I. BRĂTIANU, La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge: *Revue du Sud-Est Européen* 21 (1944) 36–39.

Brătianu 1969 = G. I. BRĂTIANU, La mer Noire des origines à la conquête Ottomane. Societas Academia Dacoromana. *Acta Historica* IX. München 1969.

Braudel 1972 = F. BRAUDEL, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol. I. (trans. by Siân Reynolds). Fontana: London – New York 1972.

Braund 2007 = D. BRAUND, Black Sea Grain for Athens? From Herodotus to Demosthenes. In: V. Gabrielsen–J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*. Aarhus 2007, 39–68.

Bryer 1982 = A. A. M. BRYER, The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheria. *Anatolian Studies* 32 (1982) 133–150.

Bryer 2002 = A. A. M. BRYER, The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools. In: Laiou 2002, 99–113.

Byer – Winfield 1985 = Anthony BRYER – David WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Dumbarton Oaks Studies XX. Washington D.C. 1985.

Chandler – Fox 1974 = T. CHANDLER– G. FOX, *3000 Years of Urban Growth*. New York 1974.

DAI = Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szövegeket fordította MORAVCSIK Gyula. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest 2003. (Reprint)

Dereli 2010 = F. DERELİ, *Sinop. Kuzeyin Hırçın Güzeli*. Sinope. Sinop 2010.

Domžalski 2011 = Krzys. DOMŻALSKI, Late Roman Pottery from Pompeiopolis. In: L. Summerer (Hrsg.), *Pompeiopolis I. Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen (2006-2010)*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 21. Beier & Beran: Langenweißbach 2011, 163–178.

Doonan 2004 = O. P. DOONAN, *Sinop Landscapes. Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*. Philadelphia 2004.

Doonan 2010a = O. P. DOONAN, The Corrupting Sea and the Hospitable Sea: Some Early Thoughts towards a Regional History of the Black Sea. In: A. Tuck – D. Counts (eds.), *Koine: Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway*. Joukowsky Institute of Archaeology Publication Series. Providence 2010, 67–74.

Doonan 2010b = O. P. DOONAN, Sacred landscapes and the colonization of the Sinop Promontory. In: C. Gates et al. (eds.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*. Oxford, BAR International Series 2034. 2010, 69–78.

Eyice 2007 = S. EYİCE, *Bizans Devrinde Boğaziçi*. Yeditepe İstanbul 2007 (1. kiadás 1976)

French 1981 = D. FRENCH, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*. BAR 1981

Gavrituhin–Paromov 2003 = И. О. Гавритухин– Я. М. Паромов, Ильичевское городище и поселения его окружи. В кн. Макарова, Т. И. – Плетнева, С. А. (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века*. Москва 2003.

Gedik – Ercan – Korkmaz 1982-83 = Abd. GEDİK – Tunc. ERCAN – Sad. KORKMAZ, Orta Karadeniz (Samsun-Sinop) Havzasının Jeolojisi ve Volkanik Kayaçların Petrolojisi. *Maden Tetkik ve Arama Dergisi* 99-100 (1982-83) 34–50.

Gedik – Korkmaz 1984 = Abd. GEDİK – Sad. KORKMAZ, Sinop Havzasının Jeolojisi ve Petrol Olanakları. (Geology of the Sinop basin and petroleum possibilities). *TMMOB Jeoloji Mühendisliği Odası* 1984, 53–69.

Gibbins – Adams 2001 = David GIBBINS – Jonathan ADAMS, Shipwrecks and maritime archaeology. *World Archaeology* Vol. 32/3. 2001. 279–291.

Gibbon 1776-1789 = GIBBON, Edward: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol. 1-6. Strahan & Cadell: London 1776-1789.

Glatz – Matthews 2009 = Claudia GLATZ – Roger MATTHEWS, *At Empire's Edge: Project Paphlagonia Regional Survey in North-Central Turkey*. British Institute of Archaeology at Ankara Monographs. British Institute at Ankara. 2009.

Harition 2008 = S. HARITION, *Beyond National History: the Reception of Annales in Romania*. Representations of the Past: The Writing of National Histories in 19th and 20th Century Europe. NHIST Summer School Kőszeg, Hungary, 30 June – 6 July 2008. Kőszeg 2008, 1–5.

Hayes 1972 = J. W. HAYES, *Late Roman Pottery*. The British School at Rome. London 1972.

Hayes 1980 = J. W. HAYES, *Supplement to Late Roman Pottery*. British School at Rome. London 1980.

Hendy 1985 = Mi. F. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*. Cambridge 1985.

Hérodotos = Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. (ford. MURAKÖZI Gyula). Budapest 1997.

Hill 1995 = St. HILL, The First Season of Rescue Excavation at Çiftlik (Sinop). *Anatolian Studies* 45 (1995) 219–231.

Hill 1999 = St. HILL, Rescue Excavations at Çiftlik (Sinop). In: R. Matthews (ed.), *Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*. Ankara 1999, 285–300.

Hodges 1982 = R. HODGES, *Dark Age Economics: The Origins of Town and Trade*. London – New York 1982.

Hodges – Whitehouse 1983 = R. HODGES – D. WHITEHOUSE, *Mohammed and Charlemagne and the Origins of Europe. Archaeology and the Pirenne Thesis*. Cornell University Press: Ithaca, New York 1983.

Horden – Purcell 2000 = Peregrine HORDEN – Nicholas PURCELL, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Blackwell: Oxford 2000.

Horlings 2005 = Rachel Lynelle HORLINGS, *Deepwater Survey, Archaeological Investigation and Historical Contexts of Three Late Antique Black Sea Shipwrecks*. MA thesis, Florida State University 2005.

Inaishvili – Khalvashi 2010 = N. INAISHVILI – Mer. KHALVASHI, Sinopean Imports on the Black Sea Littoral of South-West Georgia. In: *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16 (2010) 487–509, 559.

İnalçık 1979 = Hal. İNALCIK, The Question of Closing the Black Sea under the Ottomans. *Archeion Pontou* 35. 1979. 74–110.

İnandık 1955 = Ham. İNANDIK, Sinop – Terme Arasındaki Kıyıların Morfolojik Etüdü. *Türk Coğrafya Dergisi* XII/15-16. 1955, 21–45.

İnandık 1957 = İNANDIK, Hamit: Sinop – Terme Arasındaki Kıyıların Morfolojik Etüdü. 2. *Türk Coğrafya Dergisi* XIII/17. 1957, 51–71.

Işık 2001 = Ad. IŞIK, *Antik kaynaklarda Karadeniz bölgesi*. Türk Tarih Kurumu VI. Dizi – Sayı 60. Ankara 2001.

Jakobson 1979 = A. Л. ЯКОБСОН, *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград 1979.

Kaplan 1992 = M. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècles: propriété et exploitation du sol*. Paris 1992.

Karagiorgou 2001 = O. KARAGIORGOU, The Late Roman 2 amphora: a container for the military annona on the Danubian border? In: Kingsley – Decker 2001, 129–166.

Karagiorgou 2009 = O. KARAGIORGOU, Mapping Trade by the Amphora. In: Mundell Mango 2009, 37–58.

Kassab Tezgör 2002 = D. KASSAB TEZGÖR, La production sinopéenne et ses relations avec la Colchide à l'époque romaine. In: *Pont-Euxin et la commerce. Actes du IXe Symposium de Vani*. Paris 2002, 199–218.

Kassab Tezgör 2010a = D. KASSAB TEZGÖR, *Les fouilles et le materiel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope : recueil de travaux*. Varia Anatolica 22. Paris 2010.

Kassab Tezgör 2010b = D. KASSAB TEZGÖR, Le réseau commercial des amphores sinopéennes entre les IIe-IIIe s. et le VIe s. de notre ère. In: D. KASSAB TEZGÖR– N. INAISHVILI (éd.), *Patabs I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 avril 2006*. Varia Anatolica XXI. 2010, 167–173.

King 2004 = Ch. KING, *The Black Sea: a History*. Oxford 2004.

Kingsley 2009 = S. KINGSLEY, Mapping Trade by Shipwrecks. In: Mundell Mango 2009, 31–36.

Kingsley – Decker 2001 = S. KINGSLEY – Mi. DECKER, *Economy and Exchange in the East Mediterranean During Late Antiquity: Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford 29th May 1999*. Oxford 2001.

Klasra – Khawar – Aasim 2007 = Mushtaq Ahmed KLASRA– Khalid Mahmood KHAWAR– Muhammed AASIM, Review: History of Tea Production and Marketing in Turkey. *International Journal of Agriculture and Biology* 9/3. 2007, 523–529.

Kocabaş 2008 = Ufuk KOCABAŞ, *Old Ships of the 'New Gate'. Yenikapı Shipwrecks. I*. Istanbul 2008.

Koder 1993 = Joh. KODER, *Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geoponika*. Byzantinische Geschichtsschreiber. Ergänzungsband 3. Wien 1993.

Kolb 2001 = A. KOLB, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*. Berlin 2001

Köroğlu 2012 = Gülgün KÖROĞLU, 2010 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı. Kazı Sonuçları Toplantısı 33/3. 23–28 Mayıs Malatya. Ankara 2012.

Laflı – Kan Şahin 2012 = Ergün LAFLI – Gülseren KAN ŞAHİN, Terra sigillata and Red-Slipped Ware from Hadrianopolis in Southwestern Paphlagonia. *Anatolia Antiqua* 20 (2012) 45–120.

Laiou 2002a = A. E. LAIOU (ed.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks 2002.

Laiou 2002b = A. E. LAIOU, The Human Resources. In: LAIOU 2002a, 47–55.

Lewis – Wigen 1997 = M. W. LEWIS – K. E. WIGEN, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley – Los Angeles 1997.

Ligt 2008 = L. DE LIGT, The Population of Cisalpine Gaul in the Time of Augustus. In: L. de Ligt – S. J. Northwood (ed.), *People, Land and Politics. Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy, 300 BC-AD 14*. Mnemosyne Supplements: History and Archaeology of Classical Antiquity 303. Brill: Leiden – Boston 2008, 139–183.

Mackensen 1993 = Mi. MACKENSEN, *Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von el Mahrine (Nordtunesien): Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*. Beck: München 1993.

Macrides 2002 = R. MACRIDES, *Travel in the Byzantine World*. Oxford 2002.

Magdalino 2000 = P. MAGDALINO, *The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries*. *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) 209–226.

Magomedov – Didenko 2010 = B. MAGOMEDOV – Ser. DIDENKO, *Sinopean Amphorae and Chernyakhov Culture*. In: *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16 (2010) 479–485.

Mango 1980 = Cyr. MANGO, *Byzantium, the Empire of New Rome*. Scribner 1980.

McCormick 2001 = M. MCCORMICK, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300–900*. Cambridge 2001.

Meijer – Nijf 1992 = Fik MEIJER – Onno v. NIJF, *Trade, Transport and Society in the Ancient World: A Sourcebook*. Routledge: London 1992.

Morton 2001 = Jam. MORTON, *The Role of the Physical Environment in Ancient Greek Seafaring*. Leiden 2001.

Mundell Mango 2000 = M. MUNDELL MANGO, *The Commercial Map of Constantinople*. *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) 189–207.

Mundell Mango 2009 = M. MUNDELL MANGO (ed.), *Byzantine Trade, 4th – 12th Centuries*. Study for the Promotion of Byzantine Studies 14. Oxford 2009.

Nikolaeva 1984 = Э. Я. Николаева, *Боспор после гуннского нашествия*. Канд. дисс. Москва 1984.

Noonan 2007 = Th. S. NOONAN, *The Economy of the Khazar Khaganate*. In: P. B. Golden – Haggai Ben-Shammai – A. Róna-Tas (ed.), *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden – Boston 2007. 207–244.

Opaiţ 2010 = And. OPAIŢ, *Sinopean, Heraklean and Chersonesan „Carrot” Amphorae*. In: *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16 (2010) 371–401, 552–556.

Özdemir 2002 = Nevin ÖZDEMİR, *Sinop İlinde Doğal Afetlerden Etkilenen Yerleşmeler*. T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Coğrafya (Türkiye Coğrafyası) Ana-bilim dalı doktora tezi. Ankara 2002.

Özveren 1997 = Eyüp ÖZVEREN, *A Framework for the Study of the Black Sea World, 1789–1915*. *Review (Fernand Braudel Center)*. Vol. 20/1. (1997) 77–113.

Özveren 2001 = E. ÖZVEREN, *The Black Sea World as a Unit of Analysis*. In: Tunc Aybak, (ed.), *Politics of the Black Sea: Dynamics of Cooperation and Conflict*. London 2001, 61–84.

Parker 1992 = A. J. PARKER, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman provinces*. BAR S580. Oxford 1992.

Pirenne 1922 = H. PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne*. *Revue belge de philologie et d'histoire* I. 1922. 77–86.

Pirenne 1937 = H. PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne*. Paris 1937.

Pounds 2005 = N. J. Gr. POUNDS, *The Medieval City*. Greenwood Guides to Historic Events of the Medieval World. Westport 2005.

Prokopios: Titkos történet = Prokopios: *Titkos történet* (ford. KAPITÁNYFfy István). Budapest 1984.

Pryor 2002 = R. PRYOR, Types of ships and their performance capabilities. In: *Macrides* 2002. 33–58.

Radvanyi – Muduyev 2007 = J. RADVANYI– Shakh. S. MUDUYEV, Challenges Facing the Mountain Peoples of Caucasus. *Eurasian Geography and Economics* 48/2. (2007) 157–177.

Ravennai = M. PINDER– G. PARTHEY (ed.): *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*. Berolini (Berlin) 1860.

Read Barker – Borre 2011 = D. READ BARKER,– L. BORRE, *Black Sea Cruising Guide*. RCC Pilotage Foundation 2011.

Redford 2010 = Scott REDFORD, Sinop in the Summer of 1215: The Beginning of Anatolian Seljuk Architecture. *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16 (2010) 125–149, 538.

Romančuk 2005 = Alla, I. ROMANČUK, Studien zur Geschichte und Archäologie des byzantinischen Cherson. (Hrsg. Heinz Heinen). *Colloquia Pontica* 11. Leiden – Boston 2005.

Russel 1958 = Jos. C. RUSSELL, *Late Ancient and Medieval Population*. Philadelphia 1958.

Scheidel 2008 = W. SCHEIDEL, Roman Population Size: The Logic of the Debate. In: Luuk de Ligt – S. J. Northwood (ed.), *People, Land and Politics. Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy, 300 BC-AD 14*. Mnemosyne Supplements: History and Archaeology of Classical Antiquity 303. Leiden – Boston 2008. 17–70.

Sorokin 2002 = Iu. I. SOROKIN, *The Black Sea: Ecology and Oceanography*. Backhuys Pub. 2002.

Soustal 1991 = P. SOUSTAL, Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos). *Tabula Imperii Byzantini* 6. Wien 1991.

Stein 1949 = E. STEIN, Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines. *Traditio* 7. (1949) 95–168.

Stoyanova 2010 = D. Stoyanova, The Importation of Roof Tiles from Sinope and Heraklea Pontica to the Western Black Sea Area. In: *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16 (2010) 441–465.

Strabón = Strabón: *Geógraphika*. Ford.: FÖLDY József. Budapest 1977.

Tarkan 1941 = Hasan TARKAN, *Sinop Coğrafyası*. İzmir 1941.

Teall 1959 = J. L. TEALL, *The Grain Supply of the Byzantine Empire*. Dumbarton Oaks Papers 13 (1959) 87–139.

Theophrastus = Theophrastus: *Enquiry into Plants*. Books 1-5. (transl. A. HORT). Loeb Classical Library. Harvard 1916.

Treadgold 1997 = W. TREADGOLD, *A History of Byzantine State and Society*. Stanford 1997.

Treadgold 2001 = W. TREADGOLD, *A Concise History of Byzantium*. Palgrave 2001.

Troebst 2006 = St. TROEBST, Schwarzmeerwelt: Eine geschichtsregionale Konzeption. *Südosteuropa-Mitteilungen* 46, 5–6 2006. 92–102.

Troebst 2010 = St. TROEBST, Meso-regionalizing Europe: History Versus Politics. In: J. P. Arnason– Natalie J. Doyle (ed.), *Domains and Divisions of European History*. Liverpool 2010, 78–93.

Tsetschladze 1998 = Gocha R. TSETSKHLADZE, *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*. Stuttgart 1998.

Tuncel – Gürgen – Çiçek – Doğu 2004 = Harun TUNCCEL – Gürcan GÜRGEN – İhsan ÇİÇEK – Fuat DOĞU: Doğu Karadeniz Dağlarında Yaylacılık. (Transhumance on the Eastern Black Sea Mountains in Turkey). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2. 2004, 49–66.

Ünal 2008 = Mehmet Ali ÜNAL, *Osmanlı Devrinde Sinop* (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sinop Kazâsı). Isparta 2008.

van de Vorst 1911 = Chr. VAN DE VORST, Saint Phocas: *Annalecta Bollandiana* 30 (1911) 252–295

Vryonis 1962 = Sp. VRYONIS, The Question of the Byzantine Mines. *Speculum* 37/1. (1962) 1–17.

Wagstaff 1987 = J. M. WAGSTAFF (ed.), *Landscape and Culture: Geographical and Archaeological Perspectives*. Blackwell: Oxford 1987.

Ward 2010 = Cheryl WARD, Four Ships of Late Antiquity in the Black Sea. *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16 (2010) 189–198, 541–542.

Ward – Ballard 2004 = Cheryl WARD – R. BALLARD, Deep-water Archaeological Survey in the Black Sea: 2000 Season. *The International Journal of Nautical Archaeology* 33/1. (2004) 2–13.

Ward – Horlings 2008 = Cheryl WARD – Rachel HORLINGS, The Remote Exploration and Archaeological Survey of Four Byzantine Ships in the Black Sea. In: R. Ballard, (ed.), *Archaeological Oceanography*. Princeton 2008. 148–173.

Winfield 1977 = D. WINFIELD, The Northern Routes across Anatolia. *Anatolian Studies* 27. (1977) 151–166.

Yanko-Hombach 2007 = YANKO-HOMBACH et alii (eds.): *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. Springer: Dordrecht 2007.

Yener – Toydemir 1992 = Aslıhan YENER – A. TOYDEMİR, Byzantine Silver Mines: An Archaeometallurgical Project in Turkey. In: Susan A. Boyd– M. Mundell Mango, *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium: papers of the symposium held May 16–18, 1986 at the Walters Art Gallery, Baltimore and Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1992*, 155–168.

SINOPE IN THE 5TH – 10TH CENTURY. CONSIDERATIONS FOR THE EARLY AND MIDDLE BYZANTINE ECONOMIC SYSTEM OF THE BLACK SEA

Sinope, present-day Sinop is situated at the northernmost point of Anatolia on the shore of the Black Sea on the Northeastern corner of a trapezoid peninsula, on an isthmus leading to a volcanic peak (Boztepe). The history of the city is inseparable from the Black Sea, since it has been one of its major ports since the Milesian Greek colonization of the 7th century BC.

A special significance of Sinope is marked by its central layout on the Southern shore of the Black Sea and relative proximity (ca. 250 km) to the Crimea: the major sea route to which led nearby the city (a South – North route went from the Karambis Cape – present-day Kerempe Burnu to the Crimea and backwards the South – North sea currents carried the ship directly to Sinope). This North – South route was transversed by a traditional navigational route going coastwise from West to the East, these passes crossed themselves right in the mentioned port.

The examined field is important not only for its navigation, but for its agricultural activity as well. The micro-climate of Sinope facilitated the olive production in the peninsula – mentioned already by Strabo – unparalleled in the Pontic region, but besides this region is fertile for the production of various fruits (fig, grapes, nuts), vegetables and for grain, too. The Sinope Promontory can be regarded as the most Mediterranean landscape of the Black Sea.

The interpretation of the Black Sea as a research unit and economic system already appeared in the fundamental studies of Fernand Braudel and Gheorghe I. Bratianu, but it has not effected the Byzantine studies and the archaeological research of the Late Antiquity and Early Middle Ages.

The main questions of my paper are, if a Black Sea economic system existed in the Early and Middle Byzantine Periods? How far is this historiographical model applicable for the Byzantine period? How the changing economic role of the region is reflected in the history and monuments of one of its major ports?

CROSS-CULTURAL CONTACTS BETWEEN THE SERBS LIVED IN THE FORMER HUNGARIAN KINGDOM AND WEST-UKRAINIAN TERRITORIES – AS REFLECTED IN THE IMPORT OF THE LITURGICAL BOOKS¹

The matter of this problem. It was a false commonplace that the ideas of Enlightenment and national awakening in the 18th century came to the Slavic peoples of the Habsburg Empire as a result of the impact, made on the cultural life by the thinkers, artists and scientists in Vienna, whose activities were inspired and provided by the royal court, too. This statement is only partly true but not wholly. Though the West European cultural influences also political ideas came across Vienna, this was one of the ways of transmission but not the only one. In contrary, the role and importance of the contacts between the various Slavic peoples and those living in the Habsburg Empire could not be studied in the shadows of the overvaluation was given to the impacts of Vienna. Researches made by the Institute of Ukrainian Studies named Krypiakievich in Lviv in the last two-three decades, mainly the findings of Yaroslav Dmitrovich Isaievich, member of the Academy of Sciences, who had headed this institute for fourteen years, lead to new results in the history of the typographies and book-trade as the belles-lettres as well, therefore it became necessary to rethink the contacts between the Western territories of the recent Ukraine and the Slavic peoples of the Hungarian Kingdom. On the other hand, investigations made by the author of this paper and his predecessors and masters on the old printed liturgical books of the Byzantine rite, gave enough matter to come to the conclusions the book-trade was an important factor in the transmission of the impacts of early Enlightenment, those came from Poland across Ukraine to the Serbs were living in Hungary and on the Balkans, too. Finally, the Serbian Orthodox Church as a determining factor in the national awakening was not taken into consideration as a different from the other ones, that is, the Orthodoxy was wholly regarded but not distinguishing between the Greek and Serb churches, nor the Russian and Balkan Orthodoxy as well. Consequently, the aim of this paper is to demonstrate the contacts

* Tud. kutató, DE; mail: alexfoldvari@gmail.com

¹ Part-time lecturer at University of Debrecen, e.mail: alexfoldvari@gmail.com, URL: <http://unideb.academia.edu/SandorFoldvari>.

The research was supported by the "Wekerle Alapkezelő (Foundation)" No. PC-DN-11/2012/015.

between the Serbs and Ukrainian territories, to evidence the book-trade between these peoples and areas, and to give some new insides into the church and national relations on the Balkans.

Ways of acquiring the ideas of Enlightenment by the Slavic Peoples living in the Habsburg Empire. There is an axiom in the literature of the history of culture in the 18th century that the contemporary West European culture, the national awakening and the Enlightenment as well, the new thought of the "siècle de Lumière" came through Vienna. It is true partly but not entirely. Well, the capital of the Habsburg Empire was the main but not the only centre for transmitting the cultural development. As for Hungarians, the Hungarian Guards of Empress Maria Theresa was founded in 1760, and the Guardsmen-writers as György Bessenyei, the most prominent of them, also Ábrahám Barcsay, Sándor Báróczi, József Naláczi and others elaborated the programs of change the society to an enlightened one.² Similarly, the Slavic elite living in Vienna as Dositej Obradović for Serbs, Jernej Kopitar for Slovenes, Jozef Dobrovský for Czech and almost all Slavic people, spent periods of their lives, respectively, in Vienna.³ However, it is to be taken into consideration the "national awakening" (the very peculiar phenomenon for this epoch, the Czech "národní obrození", German "nationale Wiedergeburt") was not a part of the Enlightenment, but a process, was being different from that.⁴ While the West European nations faced the problems such as absolutism, clerical reaction, inequality in society, and famous members of the cultural elite completed the philosophical, political and sociological works, the Central and more the East European nations faced to the task of evolving the national elite. Therefore, the early Enlightenment in East-Central Europe (as Winter devoted a monograph to this epoch) was the time of the birth of nations, therefore, the shaping the national elite.⁵ Thus the late baroque though being a church-determined style and thought, was a great step toward the development of the national elite at the Slavic People. Since the late baroque came more lately to these peoples, due to the Turkish occupation, the study of the liturgical books and their provenance gives some contributions of great value to the early stage of unfolding the Slavic People as the Serbs. The most important way of bringing the Slavic liturgical books was the trade with the West Ukrainian territories, which were parts of then-Polish Kingdom that time. This way was another canal for the transmitting the West European culture, too, parallel to the role played by the Vienna-elite.

Differences between situations of the Serbian Church cultures in the Balkans and the Habsburg Empire. For clear understanding the problem, it is inevitable to highlight

2 For the guardsmen cf. Czigány 19862, 82–83; for the comparison with Czech Enlightenment and for further bibliography cf. Orosz 1983, 123–125.

3 For Obradović in Vienna cf. Markovich 2011; for Kopitar cf. Pogačnik 1977, and its corrected German version 1978; for Dobrovský and Kopitar's contacts Jagić 1885, 1897; for Dobrovský's activity in Vienna Brandl 1883; for literature on him Krbec-Laiske 1970.

4 Pražák: 1983.

5 Niederhauser 1965, 1982.

the fact the Serbs of the Habsburg Empire could far better get Slavic-liturgical books and use their own language in the liturgy and church schools (that is, Church Slavonic in the mass and later Slaveno-Serb in the schools) than their brothers remained in the Balkans. As Temperley, who followed Jireček, pointed out it already in the first decades of the last century, the dominance of the Greek Phanariote elite in the Church was enough strong to oppress the Slavic national culture, the usage of Slavic languages in the schools and church, too. Consequently, the Serbian church was ruled by Greek priests and the low stratum remained for Serbian ones.⁶ Therefore, the memories of the great past, the tradition of the independent Serbian church in Middle Ages, became a determining factor in the Serbian thought. In a result, the Serbian Orthodox Church was not so God-centred but Nation-focused and it was logical. Sorry for the literature in the field, the Serbian Orthodox Church was criticized by such great authors, too, as Ladislav Hadrović and some of his followers, as the roman catholic Antal Molnár.⁷ Hadrović and those shared this one-track approach, stated the Serbian Church lost its former shine for the 17–18th centuries, in contrary to the flourishing in 12–15th centuries. The popes were undereducated, analphabetic, drinking and immoral people. The church was full of superstitions and without even elementary knowledge of the axial dogmas as the Saint Trinity, the Salvation, the sanctity of the marriage, the discipline in the church, even the service. For it was a terrene of the national pride but not the Christian devotion and so on. These statements were based mainly on the records by Franciscan monks who came from Rome and disesteemed the Balkan cultures not knowing the roots and circumstances of the Serbian people. Yes, the level of the church culture was not so high and the national spirit seemed to be more than it required, if one did not take into consideration the Greek oppress and the reaction for the Phanariote system. The Phanariotes were, as well, those who served in the administration of the Ottoman Empire but remained Christians, i.e. Orthodox, and were of Greek origin, to which the name referred: Phanar/iots < the district of Constantinople, inhabited by the Greek, was named 'Phanar' which meant 'lighthouse' in Greek. They got even high positions, as the dragoman of the Porte, who served as a secretary for foreign affairs, and the dragoman of the fleet, who administered the Greek costs and islands as inhabitants of these were obliged to provide the fleet by seamen.⁸ Therefore the diplomacy and the forces were managed by non-Muslims and non-Turkish people.⁹ In my opinion, it was not only a peculiarity of the Ottoman Empire as an Islam state but, and more, a specificity of every Turkish and nomadic empire, too, for they were conglomerate of miscellaneous tribes. It was not devoted enough attention to the fact, that the power concentrated in the hands of Non-Muslims in Ottoman Empire, it was a remnant of the non-Muslim

6 Temperley 1917, 123, 163–166; Jireček 1876, 466–467.

7 Hadrovics 1947; Molnár 2008.

8 Schevill 1991, 305.

9 For the structure of the Ottoman administration and phanariots' role in that cf. Gibb–Bowen 1957, I/ii 207–261, and classical manual on the topic: Runciman 1968, 165–207.

epoch of the Ottomans. It was quite strange for the original Islam states, i.e. the Arab Caliphates. It was a structure of a strong state which required hard-handed rulers. Such as the Mongol Empire found by Genghis Khan (Temujin). While the Ottoman sultans were enough strong, as Suleiman the Great, or his father Selim, also Mehmed the Conqueror, the semi-Muslim also semi-Nomadic regime functioned well. As the sultans became more and more weaker in the 17th and 18th centuries, the Balkans turned into the field of struggles between Slavs and Greeks for their respective national power and culture, under the umbrella of the Ottoman Empire. Thus the Turkish yoke was the main danger in the 15–16th centuries but not in the 17–18th ones when the national awakening was beginning among the East European peoples. As the Greek had better chances due to the Phanariote system they gained more national power than the Serb, who had no position in the political administration also in the church one, which was the same since the Turkish Islam state regarded church leaders for the political representatives of the dhimmies (Christians and Jews), regardless the differences between Christian peoples. Therefore it was logical that the Greek Phanariotes destroyed everything and everyone on their way for developing the national Greek culture and Greek Orthodox Church-dominated culture. Though it was clear, the literature in the field was not going along with Temperley and Jireček for the mechanism and evolving the Phanariote system had not been enough investigated for a long time.¹⁰ The Orthodox Greek Phanariotes were in so closely bond to the Ottoman elite as they often stepped on the way of assimilation.¹¹

Thus the Western, mostly Roman Catholic authors often forgot the Orthodox Church lived in peaceful connections with the Ottomans while the great enemy for the peoples in the Balkans it was the Roman Catholic Church.¹² The Islam rule did not force to convert the Christians in whole, except for the assimilation of Phanariots and the *devshirme* (collecting boys for janissaries), but these were not the way of destroying the Christians, as they served as a good soil for the benefits as taxes, the *spahi*-lands and alive-taxes. The Christians were able to keep and preserve their customs, way of life, as the Orthodoxy did not mean a mere religion but, and rather, the framework of the life entirely and the “Pax Ottomanica” provided the safety of the orthodox way of life far more than it would be destroyed by the Catholics.¹³ The Phanariotes were extremely well-educated (as extremely rich as well), as they sons studied at universities of Italy and Western Europe; partly thanks to the Greek communities had been living in numerous cities since they settled there in the Antiquity.¹⁴ Thus it was a real elite in contrary the “folk-cultured” Orthodoxy characterized the Serbs and Bulgarians. The schools of

10 For the phanariote rule in Bulgaria cf. Voillery 1986; for evolving the phanariotes in the Ottoman Empire Gibb–Bowen 1957, I/ii, 207–261 and the classical manual in the topic: Runciman 1968, 165–207.

11 Sloane 1908, 308.

12 Sherrard 1959, 96–107; Ware 1964.

13 Cvijić 1918, 281; Kitromilides 1999.

14 Jelavich 1983, 53–55.

Phanariotes in the Balkans were of higher level than those of Armenians even Jews. No wonder the Phanariotes replaced Jews in the trade, too.¹⁵

The Phanariots kept in their hands the patriarch, too, supporting him by large sums of money, as the positions of church leaders, as bishops, archbishops and even the patriarch became subjects for sale by the turn of 17–18 centuries. As it was pointed out by Roucek, the Patriarchate fell into the power of the Phanariotes, the wealthy Greeks, who kept the Orthodox Church in their pocket.¹⁶ However, I cannot agree with Roucek when he falsely states out the Phanariots persuaded the Sultan to put the whole of the Balkan Church under the power of the Patriarchate of Constantinople. This was a different process and went earlier. The church had already organized the lands into dioceses and subdioceses when the Turks conquered the Balkans. Then the well-organised church system was accepted by the Ottoman conquerors as for their administrative and tax-collecting tool. The patriarch was appointed by the new rulers as the head of the Christian *millet*, he became the *millet-basi*, had right to use flag with two horsetails.¹⁷ Thus the church had full jurisdiction over Christians, relating to marriage, court and commercial cases, too. It was in a consequence of the role played by the church already in the Byzantine epoch and in the independent Serbian state. The conflict raised when the Greek patriarch had rule over the Slavs and when the Greek Phanariotes gained the rule over all the Christians even the patriarch as well. It was more than a century later the Balkan was conquered by the Turks. Then, as Roucek was already right, writing that "Slavs who wanted to become priests had to play traitors to their own blood and, if they displeased their masters, they were beaten, as the servants of the Greek clergy, during divine service before silent congregations of their own people. There was also a ruthless campaign against the speaking of the Serbian and Bulgarian languages, and an attempt was made to enforce the use of Greek over the whole of Macedonia, instead of the small southern district to which it had long been limited."¹⁸

Since the Ottoman Sultan appointed the patriarch of Constantinople in Istanbul the head of all the Christians, and the Phanariots kept the secular and church power even the church leaders in their hands, the Greek clergy became the only Christian also secular establishment for the Bulgarian, Serbian and Macedonian peoples. This brought sad situation for the Serbs. The language of the church was Greek, the higher positions in the church were filled by the Greeks, and these were subject for sale, too. Serbian monasteries had to use the Greek language even the monks were Serbs, and the Slavic liturgical books in Serbian monasteries were destroyed. That is, fired by the Greeks, too, not only by the Muslim Turks. In a result, any monk had to learn to read and write in Greek and did not have any chance to acquire the elements of the Slavic church culture

15 For education of the Phanariotes abroad and the prominent ones of them cf. Strauss 1995, 191–194, with extremely rich bibliographical notes.

16 Roucek 1946, 370.

17 Jelavich 1983, 52–53.

18 Roucek 1946, 370; cf. Temperley 1917, 111–113, 123–124.

even the Cyrillic letters. For the lower stratum of the clergy remained Serbian, it was not a miracle the villains and popes in villages remained under-cultured in Christian dogmas but full of national pride. This poor church kept the Serbian national consciousness even being not so perfect in the beliefs. It must be taken into consideration as it was done by Temperley and a lot of other authors but forgotten by some later historians who wrote their works approaching the topic within too narrow thus false views. The Serbian Church for the Serbs was the only way and place for surviving while the Ottoman Empire gave all the rule to the Greek clergy above the Christians lived on the Balkans. The Serbian nation faced the double oppression, from the one hand by the Ottomans and from the other hand by the Greeks. Therefore those Serbs moved to the Hungarian Kingdom could rid of Greek oppression and had chances to use and develop their Slavic liturgy and Cyrillic letters.¹⁹

Serbian book-import into Hungary from the Ukrainian Typographies. In contrary to the sad situation on the Balkans, the Serb refugees moved into the Hungarian Kingdom (then part of the Habsburg Empire), had right for free usage their Serbian language, Cyrillic letters and Church Slavic liturgical books in their communities, in which the secular and church local authorities were the same. The constantly complaining Serbs in the Habsburg territories were right as they wrote they had no equal position with the Hungarians mainly the Catholics,²⁰ although they had far better circumstances as those remained to live on the Balkans.²¹ It was reflected by the provenance of the liturgical books, too. The Serbian parishes in Hungary bought books in the 17–18th centuries from the East Slavic territories, while they did it earlier from the Western typographies. Editions from 16 century are held in the Serbian collections up to nowadays as books from Parish, Tübingen and mostly Venice, but no record about buying books after beginning of the 17 century.²² Since the situation on the Balkans became unbearable for the Slavic book-trade. The larger part of books in Serbian parishes, edited in 17th and 18th centuries were printed in West-Ukrainian and Belorussian typographies and, according to the data of provenance, the marginalia, these were bought by Serbs here in Hungary in the 17–18th centuries. While the Serbs on the Balkans did not have much chance to get these books in the 17th century, their relatives in the Hungarian Kingdom did. Therefore, the books from East Slavic typographies determined the spiritual and cultural life of the Serbs in Hungary.

Let us take for example the little but important collection of liturgical books being now held in the Archbishopric Library of Veszprém (Centre of the West Hungary). It was not taken into attention of researchers until I went there and described them.²³ These books belonged to the Serbian parish in Sósút, next to Buda (then independ-

19 Temperley 1917, 111–113, 123–124.

20 Picot 1873.

21 Schwicker 1880; Palić 1995.

22 Földvári 2011.

23 Földvári 1994; Földvári–Ojtozi, 1995.

ent part of Budapest). Some books were printed in Venice but in the 15th century. The predominant parts of them were editions of West Ukrainian typographies (Lviv, Pochaev, Unev, Kyiv, etc.) According to the marginalia, those were printed in the West Ukraine were bought here by local Serbs. One of the marginal writings shows to Nikolas Milovanović as a possessor²⁴ and another book of him (evidenced by marginalia) is held in the Serbian Orthodox Museum and Library in Szentendre.²⁵ The authors of studies on the Szentendre collection and its monograph are of the opinion the Serbs brought by his immigration all the books were printed in South Slav and Italian typographies and, on the other hand, they bought here, in Hungary, all those were printings of the West Ukrainian Typographies.²⁶ Therefore the data of possessors evidenced all those were said above that one had to distinguish between the situations of the Serbs in Hungary and the Balkans. What is yet important, Serbs settled in Hungary bought Cyrillic books from the West Ukrainian typographies but not from the Russian ones. Tsarist help as donations of books characterized the Serbian culture from the end (at least the third quarter) of the 18th century but not earlier.

Although the previous literature in the field maintained the Cyrillic liturgical book were imported from the "Moscovia" i.e. the Tsarist Russia, it seemed to be false. Anton Hodinka was of the opinion that the Russian (in his terminology "Moscovian") book-sellers provided the Slavic peoples in the Habsburg Empire with liturgical books until 1772, when their activity was prohibited by Empress Maria Theresa.²⁷ It was criticized by Esther Ojtozi, the master of the study of old printed Cyrillic books held in recent church collections in Hungary.²⁸ Her follower Sándor Földvári found new data about the Serbs imported liturgical books from the West Ukraine, then part of the Polish Kingdom, according to the marginal data on possessors and provenance.²⁹ Moreover it was evidenced by the archival data on the Serbian community in Eger (North Hungary), held in the Archivum Vetus of the Archbishopric Library of Eger, newly found by Földvári, that even the Orthodox Serbs in Eger bought books from the West Ukrainian typographies though the Carpathian Greek Catholic Ruthenes as transmitters, though being in struggles with the Catholics in Eger, too.³⁰ Although Empress Maria Theresa established the typography of Joseph Kurzböck in Vienna, it did not print so many books as would required for the service, moreover, the Serbs were not likely to purchase these instead of the product of East Slavic typographies. The import of the books

24 Földvári-Ojtozi 1995, No.8, with the photocopy marginal handwriting of this possessor.

25 According to Sindik-Grozdanović-Pajić-Mano-Zisi 1991, No. 90. – On Nicolas Milovanović as a possessor cf. Grozdanović-Pajić 1982.

26 Sindik-Grozdanović-Pajić-Mano-Zisi 1991.

27 Hodinka 1890; Hodinka 1909; Hodinka 1925.

28 Ojtozi 1977; Ojtozi 1979; Ojtozi 1984.

29 Földvári 1995; Földvári 1996; Földvári 2001; Földvári-Ojtozi, 1995

30 Földvári 1996; Földvári 1997.

printed in West Ukrainian territories remained the main source.³¹ The printing Serbian books become important only by the end of 18th and mostly in the first half of the 19th centuries, when the Royal Typography in Buda provided Serbs also every Slavic people with books of secular content, thus the late Slavic national awakening centred in Buda but not the early one, which is the subject of this paper.³² However, it is worth to mention the Buda Typography played axial role in evolving of the Slavic national cultures as Peter Király devoted numerous papers and books, too, to this topic.³³ The flourishing period of the Serbian national awakening was the 18–19th centuries, thus in the 17th century it was quite enough to provide the liturgy by Slavic books which was entirely impossible on the Balkans.³⁴ It was not only possible but carried out far well, and these books were not only of liturgical items but even tools for transmitting the contemporary secular culture, too. Let us see how it was done.

The circumstances of the West Ukrainian and Belorussian book-printing in the 17–18th centuries. As we have seen the predominant part of the Cyrillic books used by the Serbs in the Hungarian Kingdom was of West Ukrainian origin, it is necessary to look through the situation of the book printing in those territories. It would be the best to follow the new investigations by Yaroslav Dmitrovich Isaevich, who just passed away and whose findings made to rethink all we knew about the topic.³⁵ As for the typographies in Ukraine, they were owned and managed by the civil societies, the so-called brotherhoods (confraternities) and it was the main difference between the Tsarist Pechatnyj dvor in Moscow and the Belorussian and Ukrainian ones.³⁶ These were more market-oriented and flexible, though having more risk, too, moreover, closer to the Polish territories and culture in both geographical and spiritual sense. The enormously large Tsarist typography served for the huge number of churches being as the only one in the empire, thus not depending on the demands of the market but the requests of the centralized administration of the emperor. Profit was guaranteed and big, according to the data sources remained in good condition. In a consequence, there was no need to change the shape and inner form of the service books or any will to do it.³⁷ Although the content of the liturgical books was strictly determined in the Byzantine rite, the prefaces and afterwards, even the illustrations were subjects to change and good tools for acquiring more costumers, at least to attract their attention. As for the illustrations, the 18th century baroque was undoubtedly acquainted for the illustrators of liturgical books issued in the Western Ukraine.³⁸ As for the prefaces, it was a remarkable way

31 Kostić 1912.

32 Gavrilović 1974.

33 Király 1973; Király 1980; Király 1983; Király 1985; Király 1993.

34 Adler 1979.

35 Kasínek 1974/1984.

36 Isaevich 1966.

37 Isaevych 1992; Isaevich 1996, 214–239.

38 Zapasko 1971; Stepovik 1982.

to use liturgical books for publishing text of a bit more secular character in Moscow, too. The ratio of the civil books was very small, almost zero before the time of reign of Peter the Great. The circles of readers of the civil books were far narrower than the number of users and listeners of the liturgical books. Far different was the situation in Western Ukraine and Belorussia, then-parts of the Polish Kingdom. The printings were published in Moscow in enormously large number as commercial products were issued with paying less attention to the requirements of the readers as their expectations were not too great. On contrary, the items printed in Ukrainian and Belarusian typographies were far smaller and more market-oriented. These worked for a bit more educated even enlightened audience than those printed for the believers were living on the large Russian steppe or in Siberia.³⁹ Therefore, prefaces and afterwards were added to the western printings far more than to those books issued in Moscow. If it was done, the products of the huge Moscow typography were accompanied by such commentary texts in order to give some explanations from or on the initiative of the Holy Synod but not with purposes of acquiring the interest of the audience. Since the audience was given and guaranteed in a large number of parishes along the huge empire, while the liturgical books were only printed in the Petsatnyj Dvor in Moscow. On contrary, the small but flexible western typographies had to gain costumers and printed far more accompanying text than the central typography in Moscow. Moreover, these texts were of higher level, and accompanied by texts as it was likely the Protestant commentaries on the Saint Scripture, therefore it was the way on which the humanism and baroque could influence the literary texts were written with purposes to enlighten the holy ones.⁴⁰ Last but not least, it was evidenced by records of the brotherhoods the Serbs gained and purchased their books in significant number.⁴¹ As for the Habsburg Empire, the Serbs did not accept with good will the books printed by Kurzböck in Vienna, moreover, they often refused to use them, and imported books from East Slav territories, mostly from West-Ukraine (then East Poland), through semi-legal or illegal ways. Even Greek merchants works for Serbs as booksellers in the Hungarian Kingdom, while the Greek establishment on the Balkans did not permit such activities.⁴² The further migration of the Serbs and the foundation of the "Nova Srbia" (New Serbia) at the heart of Ukraine in the middle of the 18th century provided the trade and cultural contacts even in the time when Empress Maria Theresa denied the activity of the Slavic booksellers.⁴³

Conclusions: the double way of the Serbian national awakening. It was the subject of great debates, proceeded in 80-ies of the last century at the Hungarian Academy of

³⁹ Isaevich 1978.

⁴⁰ For prefaces and afterwords cf. Demin 1981; for the texts Titov 1924, especially 57, etc. for the western influence.

⁴¹ Isaevich 2006, 200–236.

⁴² Kostić 1923.

⁴³ For this micro-state of Serbs in Ukrainian territories of Russia cf. the monograph and its further notes: Kostić 2001; first published 1923.

Sciences if the nations were already formed in the 17th century or not. Emil Niederhauser was of the opinion that yes, at least in embryonic forms.⁴⁴ If so, the Serbian national consciousness was provided by the books were imported from the West-Ukrainian territories in the 17–18th centuries. It was great to support the Serbian Orthodox culture which had to be regarded not only as a church but a whole atmosphere of preserving the national spirit and heritage.⁴⁵ Though the Greek-oriented authors often forget the Serbs were oppressed by the Greek elite from the time the system of Phanariots evolved. Although it seemed good for Christians the Patriarch became not only the religious but even the secular leader of them, as a head of the *millet*,⁴⁶ later the unified *millet* for both Slavic and Greek Christians became a terrene of Greek national awakening and oppressing Serbian and Bulgarian cultures. The Rumanian history is not the subject of this paper, however, the Phanariot system was there very strong and ambiguous, too. The Serbs moved into Hungarian Kingdom by few waves during the 15–17th centuries. They often complained for hurting their rights although their position was far better than that in the Balkans, however, not equal with that of the Hungarians. They can use the Cyrillic letters and imported books from the East Slav territories, even their popes and teachers were educated there. According to the new investigations in the field, the book-import and personal cultural relations were far stronger with places in then-Polish territories, Western Ukraine, than with Russia. The Russian influence got stronger from the end of the 18th century and mostly in the 19th century but it is not the subject of this paper. Therefore the early Serbian cultural awakening was provided by books and contacts from Western Ukraine. These books were although of liturgical character, contained numerous text commenting the holy liturgy and these commentaries reflected the influences of late renaissance and early baroque, too. The same is true for the illustrations, which took more influence for the users of books. This was the way the Polish culture as transmitter of the Western ideas and styles, influenced the West-Ukrainian books and cultural centres, and though them, the Serbs settled in Hungary, too. Consequently, the way of West-European ideas and culture went not only through Vienna, but curving to Poland, Ukraine and from there to the Slavic people of the Habsburg Empire, as well. This was not so well-seen and remained understudied although this scrambling way of the western culture was more important to the Serbs than the role of Vienna, regarding the early phase of their national awakening. New contributions to this question were made by the author with investigations on the book-collections, and further steps on this way, together with Ukrainian colleagues, seem to be prolific works to evidence the Serbian–Ukrainian contacts as well.

44 Niederhauser 1982.

45 Mylonas 2003, mainly the Chapter 2, "Orthodoxy and Serbian National Identity" 35–72.

46 Ursinus 1989.

REFERENCES:

Adler 1979 = Ph. ADLER, Nation and Nationalism among the Serbs of Hungary 1790–1870. *East European Quarterly* 13/3 (1979) 271–285.

Brandl 1883 = V. BRANDL, *Život Josefa Dobrovského*. Brno 1883.

Braude 1982 = B. BRAUDE, Foundation myths of the millet system. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Vol. I. Ed. by B. BRAUDE – B. LEWIS. New York – London 1982, 70–75.

Cvijić 1918 = J. CVJIĆ, *La Péninsula balkanique. Géographie humaine*. Paris 1918.

—Czigány-1986²= L. CZIGÁNY, *The Oxford-History-of-the Hungarian-Literature*. Oxford—1986².

Demin 1981 = A. C. Демин, *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва 1981.

Földvári 1992 = FÖLDVÁRI S., *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. (The catalogue with Ester Ojtozi's contribution). Debrecen 1992.

Földvári 1994 = FÖLDVÁRI S., Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyveinek provenienciakérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 110/3 (1994) 307–314.

Földvári 1995 = III. Фёльдвари, Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки. *Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae* 27 (1995) 83–96.

Földvári 1996 = III. Фйольдвари, Стародруки кирилличного шрифту в римокатолических библиотеках Угорщины. In: *Третій Міжнародний Конгрес Україністів 26–29 серпня, 1996 р. Літературознавство, Бібліографія, Інформатика; Доповіді та повідомлення*. Ред.: О. Мишанич. Харків 1996, 188–192.

Földvári 1997 = III. Фёльдвари, Памятники обучения закарпатских грекокатолических русинов в г. Эгер” In: *Slavica Quinqueecclesiensia III. A szláv nyelvek oktatásának elmélete és gyakorlata (III.) nemzetközi konferencia anyaga (Pécs, 1996, Április 26–27.)*. Szerk.: Lendvai E. – Hajzer L. Pécs 1997. 236–240.

Földvári 2001 = FÖLDVÁRI S., Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében. *Könyv és Könyvtár: A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyv*. 22–23 (2000–2001) 193–209.

Földvári 2011 = FÖLDVÁRI S., A Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak liturgikus-könyv importja – mint a keleti s nyugati kereszténység koraujkori kapcsolatainak tükrözője. In: *Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Обществени и религиозни връзки между Унгария и Балканите. (Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100 évfordulója emlékére)*. Szerk.: Doncsev T. – H. Tóth I. – Menyhárt K. Budapest 2011, 192–207.

Földvári, 2014 = FÖLDVÁRI S., A kora újkori szerb ortodoxia és a nyugat-ukrán kultúrközpontok kapcsolatai a liturgikus-könyv-kereskedelem tükrében. *Belvedere Meridionale* 26/1 (2014) 23–47.

Földvári-Ojtozi 1995 = III. Фёльдвари-Э. Ойтози, Кириллические книги Веспремской Архиепископской библиотеки и южнославянская миграция в селе Шошкют. *Studia Slavica Savariensia* 4/1-2 (1995) 143-157. (The catalogue with Ester Ojtozi's contribution)

Gavrilović 1974 = Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*. Нови Сад 1974.

Gibb-Bowen 1957 = H.A.R. GIBB-H. BOWEN, *Islamic Society and the West*. Oxford 1957.

Grozdanović-Pajić 1982 = М. Гроздановић-Пајић, Ретки водени знаци у рукопису из Сентандрејских библиотеке. *Археографски прилози* 1982, 83-99.

Hadrovics 1947 = L. HADROVICS, *L'église serbe sous la domination turque*. Paris 1947.

Hodinka 1890 = HODINKA A., Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok. *Magyar Könyvszemle* 15/1-2 (1890) 106-126.

Hodinka 1909 = HODINKA A., *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest 1909.

Hodinka 1925 = HODINKA A., Muszka könyvárusok hazánkban 1711-1771. In: *Emlékkönyv gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére*. Szerk. Lukinich I. Budapest 1925, 427-436.

Isaevich 1966 = Я. Д. Исаевич, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.* Київ 1966.

Isaevich 1978 = Я. Д. Исаевич, Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI-XVIII вв. *Федоровские чтения*, 1976. Москва 1978, 71-73.

Isaevich 1987 = Я. Д. Исаевич, Послесловия мосеевских изданий Ивана Федорова как литературные памятники. *Федоровские чтения*, 1983. Москва 1987, 54-63.

Isaevych 1992 = I. ISAEVYCH, Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations. *Journal of Ukrainian Studies* 17/1-2 (1992) 17-28.

Isaevych 1993 = I. ISAEVYCH, Books and Book Printing in Ukraine in the sixteenth and the first half of the seventeenth Centuries. *Solanus* 7 (1993) 69-96.

Isaevych 1994 = I. ISAEVYCH, The book trade in Eastern Europe in the seventeenth and early eighteenth centuries. In: *Consumption and the World of Goods*. Ed. by J. Brener - R. Porter, London - New York 1994, 381-392.

Isaevich 1996 = Я. Д. Исаевич, *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*. - *Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture*. Lviv 1996.

Isaevich 2002 = Я. Д. Исаевич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів 2002.

Isaevych 2005 = I. ISAEVYCH, Pan-Slavism in Ukraine and elsewhere: Past and Present. In: *Ukraine's Reintegration into Europe: a Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue*. Ed. by G. B. Bercoff - G. Lami. Alessandria 2005, 23-37.

Isaevych 2006 = I. ISAEVYCH, *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*. Edmonton 2006.

Jagić 1885 = V. JAGIĆ, *Briefwechsel zwischen Dobrowský und Kopitar (1808–1828)*. Sanktpeterburg 1885.

Jagić 1897 = V. JAGIĆ, *Neue Briefe von Dobrovský, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven*. Berlin 1897.

Jelavich 1983 = B. JELAVICH, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Century*. Vol.1. Cambridge – New York 1983 [repr.1993].

Jireček 1876 = C. JIREČEK, *Geschichte der Bulgaren*. Prague 1876.

Karpat 1982 = K. H. KARPAT, *Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era*. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Vol. I. Ed. by B. Braude – B. Lewis. New York – London 1982, 141–169.

Karpat 1997 = K. H. KARPAT, *The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality*. *Islamic Studies* 36 (1997) 82–104.

Kasinec 1974/1984 = E. KASINEC, *Jaroslav Isajevych as Historian of the Ukrainian Book*. *Recenzija* 5/1 (1974) – reprinted in E. Kasinec, *Slavic Books and Bookmen. Papers and Essays*. New York 1984.

Király 1973 = P. KIRÁLY, *Die slawische Mundarten in Ungarn und die ungarlandischen Druckwerke in slawischen Sprachen*. *Studia Slavica Hungarica* 19/1–4 (1973) 148–164.

Király 1980 = P. KIRÁLY, *Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht*. *Studia Slavica Hungarica* 26/1–4 (1980) 307–324.

Király 1983 = P. KIRÁLY (ed.), *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777–1848*. Budapest 1983.

Király 1985 = P. KIRÁLY, *The Role of Buda University Press in Development of Orthography and Literary Languages*. In: *The Formation of Slavonic Literary Languages*. Ed. by G. Stone – D. Worth. Columbus (Ohio) 1985, 29–37.

Király 1993 = P. KIRÁLY, *National Endeavors in Central and Eastern Europe. As Reflected in the Publications of the University Press of Buda 1777–1848*. Budapest 1993.

Kitromilides 1999 = P.M. KITROMILIDES, *Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth Century*. *Oriente Moderno* Vol. 18 (1999) 131–145.

Kostić 1912 = M. КОСТИЋ, *Рускосрпска књижарска трговина Терезијанског доба*. Сремски Карловци 1912.

Kostić 1923 = M. КОСТИЋ, *Српска насеља у Русији – Нова Србија и Славеносрбија*. *Српски Етнографски Зборник* 26/1 (1923) 135–327.

Kostić 2001 = M. КОСТИЋ, *Нова Србија и Славеносрбија, Српско-Украјинско Друштво*. Нови Сад 2001 [1923].

Krbec-Laiske 1970 = M. KRBEC-M. LAISKE, *Bibliographie der Veröffentlichungen von Josef Dobrovský*. Prague 1970.

Markovich 2011 = S. G. MARKOVICH, Dositey Obradovich: The man who introduced modernity to the Serbs. *The South Slav Journal* 30/3–4 (2011) 5–27.

Mylonas 2003 = Ch. MYLONAS, *Serbian Orthodox Fundamentals: The Quest for an Eternal Identity*. Budapest – New York 2003.

Molnár 2008 = MOLNÁR A., A szerb orthodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században. In: *Elfelejtett végvidék: tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*. Szerk. Molnár A. Budapest 2008, 76–90.

Niederhauser 1965 = E. NIEDERHAUSER, The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe. In: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. Vol.2. Eds. Csáthi D. – Katus L. – Rozsnyói Á. Budapest 1965, 565–580.

Niederhauser 1982 = E. NIEDERHAUSER, *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Budapest 1982.

Ojtozi 1984 = Э. Ойтози, Фонды книг кирилловской печати XV–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики. *Федоровские чтения* 1980. Москва 1984, 123–125.

Ojtozi 1977 = E. OJTOZI, Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs I. *Könyv és könyvtár: könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve* 11 (1977) 119–131.

Ojtozi 1979 = E. OJTOZI, Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs II. *Könyv és könyvtár: könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve* 12 (1979) 197–203.

Orosz 1982 = L. OROSZ, The Hungarian Enlightenment and the Classicist Movement. In: *A History of Hungarian Literature*. Ed. by T. Klaniczay. Budapest 1982, 117–165.

Palić 1995 = M. PALIĆ, *Srbi u Mađarskoj–Ugarskoj do 1918*. Novi Sad 1995.

Picot 1873 = E. PICOT, *Les Serbes de Hongrie*. Prague 1873.

Pogačnik 1978 = J. POGAČNIK, *Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk*. München 1978.

Pogačnik 1977 = J. POGAČNIK, *Jernej Kopitar*. Ljubljana 1977.

Popović 1964 = M. POPOVIĆ, *Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864)*. Beograd 1964.

Pražák 1983 = R. PRAŽÁK, Zur problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa. In: *Sprache und Volk im 18. Jahrhundert. Symposium in Reinhausen bei Göttingen 3–6. Juli 1979*. Hrsg.: B. Hans-Hermann. Frankfurt am Main – Bern 1983, 125–138.

Roucek 1946 = J.S. ROUCEK, The Geopolitics of the Balkans. *American Journal of Economics and Sociology* 5/3 (1946) 365–377.

Runciman 1968 = S. RUNCIMAN, *The Great Church in Captivity*. Cambridge 1968.

Sayer 1996 = D. SAYER, The Language of Nationality and the Nationality of Language: Prague 1780–1920. *Past and Present* 153/1 (1996) 164–210.

- Schevill 1991 = F. SCHEVILL, *A history of the Balkans*. New York 1991.
- Schwicker 1880 = J.H. SCHWICKER, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. Budapest 1880.
- Sherrard 1959 = Ph. SHERRARD, *The Greek East and the Latin West*. Oxford 1959.
- Sindik-Grozdanović-Pajić-Mano-Zisi 1991 = Н. Р. Синдик – М. Гроздановић-Пајић – К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне епархије Будимске у Сентандреји*. Београд – Нови Сад 1991.
- Sloane 1908 = W.M. SLOANE, Turkey in Europe. *Political Science Quarterly* 23/2 (1908) 297–319.
- Stepovik 1982 = Д. СТЕПОВИК, *Українська графіка XVI–XVII століть: Еволюція образної системи*, Київ 1982.
- Strauss 1995 = J. STRAUSS, The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th–20th Centuries). *Die Welt des Islams* 35/2 (1995) 189–249.
- Temperley 1917 = H. W. TEMPERLEY, *History of Serbia*. London 1917 [reprinted New York 1969].
- Titov 1924 = Хв. ТІТОВ, *Матеріали для історії книжної справи на Україні: Всезбірка передмов до українських стародруків*. Київ 1924.
- Ursinus 1989 = M. URSINUS, Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich. *Südost-Forschungen* 48 (1989) 195–207.
- Voillery 1986 = P. VOILLERY, Entre Russie et Bulgarie: Contribution à l'histoire de la première église bulgare de Constantinople 1847–1859. *Cahiers du Monde russe et soviétique* 27/3–4 (1986) 417–460.
- Ware 1964 = T. WARE, *Eustratios Argenti: A Study of the Greek Church under Turkish Rule*. Oxford 1964.
- Zapasko 1971 = Я. Запаско, *Мистецтво книжки на Україні XVI–XVII століть*. Львів 1971.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉN ÉLŐ Szerbek és a NYUGAT-UKRÁN TERÜLETEK INTERKULTURÁLIS KAPCSOLATAI – A LITURGIKUS KÖNYVEK TÜKRÉBEN

Mára már elavult közhely, hogy a felvilágosodás és a nemzeti megújulás eszméit egyedül kizárólag Bécs közvetítette a Habsburg Birodalom szláv nemzetiségei fel. Jóllehet a bécsi szellemi élet valóban a legfontosabb ablak volt Nyugat-Európára, de nem az egyetlen. A magyar történészek vitát folytattak a nemzetek kialakulásáról a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben, és ebben a Niederhauser Emil képviselte álláspont került elfogadásra, mely szerint már a 17. században beszélhetünk nemzetképződésről. Ennek a szerbek esetében jelentős motorja volt a liturgikus könyvek importja keleti szláv, mai ukrán területekről. Először is azért, mert a balkáni szerbek egyáltalán nem használhatták nyelvüket és a cirill betűket kultúrájuk megőrzésére, miután a görög phanarióták váltak az Oszmán birodalom elitjévé. Mivel az egyháznak jól kiépített adminisztrációja volt, amikor a törökök meghódították a balkáni népeket, és mivel az iszlám gyakorlat a "könyv népeit" nem tiltotta el (csupán korlátozta) vallásuk gyakorlásában, ha megfelelő adót fizettek, mindkét félnek előnyös volt, hogy a keresztény millet fejévé a pátriárka vált. Ám a tizenhetedik században Isztambul Phanar (világítótorony) nevű városrészéről elnevezett gazdag és művelt görög nagypolgári réteg az oszmán uralom alatt lévő valamennyi keresztény felett magához ragadta mind a gazdasági, mind az adminisztratív hatalmat, sőt a pátriárkát korrumpálva még az egyházat is. Emiatt lehetetlenné vált a szláv ajkúak mégoly korlátozott művelődése is. A Habsburg Birodalomba menekülő szerbek (a Magyar Királyságba történt bevándorlás három fő hullámát különítettük el az idézett korábbi munkáinkban) jóllehet állandóan panaszkodtak hátrányos helyzetükre, ha magukat a magyarokhoz hasonlították, ám a balkáni testvéreiknél összehasonlíthatatlanul jobb helyzetbe kerültek. Vallási és világi önkormányzatuk az egyházi szláv liturgia és a cirill betűs könyvek szabad használatával párosult. A Szentendréni kutató szerb kollégák monográfiájában és az egyéb gyűjteményeket a jelen munka szerzője korábbi publikációiban leírt possessor margináliák egyértelműen bizonyítják, hogy a 17-18. sz. folyamán a Magyar Királyság területén élő szerbek alapvetően a mai ukrán, akkori kelet-lengyelországi területekről származó könyveket importáltak. Az ukrán és fehér orosz nyomdák ugyanakkor a lengyel hatások alatt álltak, és tulajdonosaik civil testvéreik (confraternitas) voltak, ezáltal rugalmasabb kiadói politikát és a nyugati kultúrának, a barokknak a hatásait jobban kitett nyomtatást folytattak. Bőséges elő- és utószavaik, a szent könyveket kísérő világi kommentárjaik, főként pedig a liturgikus tartalmakat illusztráló rézmetszeteik a nyugat-európai barokk hatásait lengyel közvetítéssel így a Magyar Korona szláv nemzetiségeihez is eljuttatták. A Lembergben nemrég elhunyt Iszajevics akadémikus kutatásai, és a vele kapcsolatban dolgozó jelen szerző munkái folytatásaként a kérdés nagymonográfiájában történő feldolgozása várható, mellyel további bizonyítékokat kapunk arra, hogy a késő barokk és a korai felvilágosodás korában a nemzeti öntudat ápolásában a szerbek a mai ukrán

területek városainak jótékony hatására tartották meg és fejlesztették nemzeti kultúrájukat. Az orosz gyámkodás majd a 18. század végétől válik erőssé, amely kivezet a dolgozatunkban tárgyalt korszakból. Csak az 1768-1774 közti orosz-török háborút lezáró békekötés után, amelyen 1774. július 21-én Kücsük-Kajnardzsiban a török szultán kénytelen volt elismerni a cárt minden pravoszlávok patrónusának az oszmán birodalomban.

EGY PUBLIKÁLATLAN ISTENSZÜLŐ-IKON A CSOBÁNKAI SZERB TEMPLOMBÓL

A Budapesttől mintegy 25 km-re fekvő Csobánka település szerb ortodox templomában található egy eddig publikálatlan Istenszülő-ikon, amelynek a legfeltűnőbb jellegzetessége a Mária arcán látható vérző seb. (1. kép) A táblakép a hazai posztbizánci emléktárhelyek között a kisebb hányadába sorolható, amely a 18. század első feléből származik, s a későbbi átfestések ellenére kitűnik az ábrázolás magas művészi színvonalával. Az ikont a hagyományos tempera technikával, fára festették, s csak nemrég látták el egy profilozott díszkerettel.¹ Mai elhelyezésében a 18. század végi, meglehetősen egyszerű kivitelű püspöki trón hátfalán függ, bár eredetileg bizonyára nem ehhez a templomi berendezési tárgyhoz tartozott.² Az ikon provenienciájáról, korábbi elhelyezéséről nem rendelkezünk ennél pontosabb adatokkal.³

A csobánkai ikonon az Istenszülő a Gyermekkel ábrázolása az ún. *Hodegetria* (Útmutató) típusba sorolható. Az Istenszülő balján tartja a Gyermeket, aki jobbával áldó mozdulatot tesz, leengedett baljában pedig irattekercset tart. Mindkettőjük ruházatát sötétkék alsó ruha, felette pedig vöröses, arany köntös alkotja. A Gyermek enyhén jobbra, Anyjához billenti fejét, ahogy az Istenszülő is arcával kissé a Gyermek felé fordul. A két alak arányaira jellemző, hogy az Anyja karján súlytalanul ülő Jézus alakja eltörpül az Istenszülő alapvetően monumentális, derékvonalától lejjebb is látható alakja mellett. Viseletük feltűnő eleme az ékkövekkel kirakott, leveles-gyöngyös, hangsúlyos méretű, zárt korona, melyet az Istenszülő a himationnal fedett fején, Jézus pedig sűrű, göndör hajkoronája felett hord.

* Golub Xénia PhD, művészettörténész, golubx@gmail.com

1 Mérete: 36.5 cm x 51.5 cm.

2 A csobánkai szerb templom műtárgyainak 2002-ben végzett egyházmegyei összeírásakor a vérző Istenszülő-ikont már a püspöki trónon találtuk. Farbakyné Deklava Lilla a csobánkai szerb templomról írt tanulmányának képanyagában azonban, amelyet a szerző 1988-ban készített, az említett ikon nem látható a trónon (Farbakyné 1994, 59).

3 A középkori Boron nevű települést a 17. század végén Északra menekült, s I. Lipót császár kiváltáslevelének értelmében itt megtelepedett szerbek nevezték el Csobánkáknak, szerbül Csobánácnak (Чобанац). A Gábor arkangyalnak szentelt csobánkai szerb templom 1746-ra készült el (Давидов 1990b, 384; Farbakyné 1994, 52).

Az ikon háttere szabad szemmel is látható módon átfestés(ek)nek esett áldozatul.⁴ Szerencsére ezek az alakok arcát, kezét és alsó ruháját, s talán a két koronát, azaz az ikon legművesebb részeit nem érintették, így azok teljes finomságukban tárulnak ma is elénk. Az ikon jelenleg olvasható, arany maiusculás, görög donációs felirata a képmező jobb alsó sarkában még kivehető részlete alapján eredetileg bizonyára egy barnás-vöröses tónusú mezőben volt olvasható (2. kép):

ΕΡΓΟΝΠΙΡΟ / ΤΟΝΓΙΝΟ / ΜΕΝΟΝ / ΠΑΡΑΝΙ / ΚΟΛΑ / ΙΟΥΑΝΤΟ
/ ΝΙΟΥΠΙΡΟ / ΤΑΝΟΒΙ / ΤΖΗΕ / ΚΠΕΣΤ / ΑΓΤΟΥΤΟΥ / ΜΙΟΥΑΨΛΓ.

Ezt a mezőt előbb – alighanem a felirat erőteljesebbé tétele céljából – megújították a ma. látható, erőteljesen felhordott feketés festékréteggel, amelyre – legalábbis feltételezhetően – újraírták, azaz átmásolták az alatta található, alighanem az ikonnal egykorú feliratot. Egy alaposabb restaurátori vizsgálat nyilván fényt deríthetne a kérdéses pontokra, ennek hiányában azonban érdemes a fenti hipotézisből kiindulni az ikon további elemzése során.

Az ábrázolás legszembeütőbb eleme az Istenszülő jobb szeme alatt megfestett vérző seb, melyből öt apró sugárban csorog le arcán a vér. Nyilván ez a részlet szolgált alapul Dinko Davidovnak, a magyarországi szerb egyházművészeti emlékek első rendszerezőjének ahhoz a meglátásához, miszerint a csobánkai ikon az ún. Átszúrt – görögül *Esphagmene* (Εσφαγμένη), ószlávul *Закланная*, szerbül *Заклана* – ikonográfiai típusba sorolandó. Davidov a Budai Szerb Ortodox Egyházmegye művészeti emlékeit feldolgozó monográfiájában – az egyetlen műben, amely a csobánkai ikont egyáltalán említi – a következő rövid leírást adja az ikonról: „A templomban őrzik az Átszúrt Istenszülő-ikont, melyet Nikola Prodanovi zógráf festett 1733-ban. Az áthoszi Vatopedi kegyikon másolata”.⁵

A továbbiakban az emlék ikonográfiai meghatározásához fűznék megjegyzéseket.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a csobánkai vérző Istenszülő kompozícióját, feltűnik, hogy elhelyezése a Davidov által javasolt ikonográfiai hagyományban problematikus. Az Istenszülő ún. Átszúrt ikonjának kultusza az áthoszi Vatopedi monostor 14. századi csodatévő falképehez köthető, mely a Szent Demeter parakleszion

4 Erről leginkább az Istenszülő hibásan felülírt cirill névbetűi, az utólagos aranyfesték-réteg alól körben felsőljő vörös szegélysáv, illetve a képmező alsó egyharmadát kitöltő, feliratot is tartalmazó mező utólag még sötétebbre pingált háttere tanúskodnak. Az alakok körvonalainál egyértelműen látszik, hogy az utólagosan megújított aranyhátér helyenként ügyetlenül ráfut a ruhájukra. Az ikon szélén körbefutó valaha sötétebb szegélysávnál pedig természetes fényben látszik, hogy egykor finom növényi domborminta alkotta.

5 Давидов 1990b, 384. A szerző fordításában – G. X.

narthexében található.⁶ Az *Esphagmene*-típus megkülönböztető jegye, ahogy az még a Vatopedi-kegykép ezüstborítással fedett ábrázolásából ma is látszik, az Istenszüllő jobbjának gesztusa: kezével a karján tartott Gyermeke bal lábát, bokáját markolja. Ez a gesztus megfigyelhető a Budai Egyházmegye emlékanyagának egyetlen ismert *Esphagmene*-ikonján is, amelynek görög nyelvű felirata hangsúlyozza is az ábrázolás eredetét.⁷ A kisméretű ikont a kutatás a 18. század elejére datálja, s a szentendrei Požarevačka-templomból került a Szerb Egyházi Múzeum gyűjteményébe.⁸ (3. kép)

Feltűnő, hogy a csobánkai Istenszüllő-ikon – a vérző seben túl – semmi utalást nem tartalmaz a csodatévő áthoszi ikonra. Már említett jellegzetességei, az Istenszüllő monumentális, a szokásosnál-lejebb elvágott alakja, a Gyermeke hozzá képest apró termete, de leginkább hangsúlyos koronáik egy másik csodatévő Istenszüllő-ikkal rokonítják. Az ún. csernyigovi Iljinszkaja Istenszüllő-ikon (Черниговская Троицко-Ильинская Богоматерь) a 18. században leginkább az ukrán művészet hatókörében, s így a Karlócai Érsekség szerb művészetében is népszerű kegyikon volt. A kompozíciók közelsége első látásra azért sem tűnik egyértelműnek, mert ezúttal nem görög, hanem szláv eredetű, s nem a vére hullatásával, hanem a könnyezésével kegyképpé vált ikonról van szó.⁹

A könnyező csernyigovi Iljinszkaja Istenszüllő-ikon története a 17. század közepére nyúlik vissza. A kultusz kiindulópontját jelentő *Hodegetria*-ikont 1658-ban festette Grigorij Konsztantinovics Dubenszkij, szerzetesi nevén Gennagyij ikonfestő. Az 1924-ben eltűnt ikonról archív felvételek állnak rendelkezésre, helyén ma egy 18. századi másolat áll.

Az ikon első csodájára négy évvel elkészülte után, Alekszej Mihajlovics cárra uralkodása idején 1662-ben került sor, amikor nyolc napig könnyezett. Még ugyanebben az évben a

6 A róla szóló hagyomány szerint az Istenszüllő képét egy feldühödött diakónus döfte arca egy késsel. Az Istenszüllő arcából serkenő vér megvakította a diakónust, aki eszt veszítette. Három bűnbánatban telt év elteltével az Istenszüllő megjelent a monostor előjárójának, s gyógyulást ígért a diakónusnak. Szentségtörő, bűnös kezét azonban az Úrra bízta, hogy második eljövetelekor megítélje. A diakónus földi maradványait halála után három évvel a Szent Hegyen ápolt hagyomány szerint kihantolták, s valóban csak a karját találták romlatlan állapotban, mely ma is a Vatopedi kápolnájában őrzött ereklye.

7 Nagy Márta feltételezése szerint az ikon a görög nyelvterületről származó Dioniszije Popovics budai szerb püspök (1790–1828) által kerülhetett Szentendrre, aki az áthoszi Vatopedi-monostorban lett szerzetes, majd archimandrita (Nagy 1996, 61–62). A szentendrei ikon áthoszi keletkezése mellett szólhat az Istenszüllő arcán megjelenő seb érdekes, foltszerű megfestése is, amely mintha a csodatévő kegykép ma is látható sérülésének mind hitelesebb ábrázolására törekedne.

8 17,6 x 22,3 cm. Давидов 1973, 28, 151. Nagy 1996, 61–62. Az ortodox világban a 18. század második felében széles körben elterjedt az *Esphagmene* Istenszüllő egy olyan ábrázolása is, amelyen hiányzik az Istenszüllő jellegzetes kézmozdulata. Ez a változat azonban alighanem Giulian Zuliani (1730–1814) metsző 1763-ban Velencében készült – azaz a csobánkai ikonnál későbbi – rézmetszete nyomán terjedt el, amelyen az Istenszüllő az általános Hodigitria formát mutatja, de az arcán vágott sebből több sugárban vérzik (l. pl. Давидов 1990a, 143, 15. kép). Esetében viszont a Vatopedi kegyikkal való azonosítását a kép alján egy tálcán látható karereklye és kés teszik egyértelművé. A metszeten a főábrázolást alul középen a Vatopedi monostor látképe egészíti ki, bal oldalán görög, jobb oldalán pedig szláv nyelvű szöveggel. (A metszet későbbi, szláv másolatain a görög szöveget értelemszerűen szláv szöveg váltja fel.)

9 Köszönettel tartozom Terdik Szilveszternek, hogy a csernyigovi kegyikkal kapcsolatos meglátásait megosztotta velem, s ezzel továbbléndített a téma kutatásában.

tatárok feldúlták Csernyigov városát. A Szentháromság-monostor összes kegytárgyát magukkal vitték, a csodatévő ikon kivételével. A monostor barlangrendszerében meghúzódó szerzetesek is megmenekültek a tatárok pusztításától, amit az Istenszülő oltalmazó közbenjárásának és csodatévő ikonjának tudtak be.¹⁰ Az ikon huszonnégy csodáját elsőként Rosztovi Szent Demeter (1651–1709) metropolita, hitszónok, hagiográfus, a könnyezés szemtanúja írta le Lazar Baranovics csernyigovi érsek megbízásából 1677-ben (*Чуда Пресвятой и Преблагословенной Девы Марии, Новгород-Северский, 1677*). Ennek egyházi szláv nyelvű átdolgozásaként látott napvilágot 1683-ban Demeter *Руно Орошенное* (magyarul: Harmatos gyapjú) című könyve Csernyigovban, amely nagy népszerűsége tett szert az ortodox népek, így a szerbek körében is.¹¹ Műve elején Demeter közölte is a csodatévő kegyikon rézmetszetes ábrázolását, amelyen már feltűntek az ikonográfiai típus később meghatározóvá vált elemei, az Istenszülő és a Gyermekek fején is látható díszes koronák.¹² (4. kép)

A csernyigovi Istenszülő ábrázolása Rosztovi Szent Demeter művének köszönhetően, később pedig különálló grafikai lapok által is gyorsan terjedt a pravoszláv világban.¹³ Dinko Davidov kutatásaiból tudjuk, hogy a Karlócai Érsekség területén fennmaradt legkorábbi ukrán rézmetszetes lemez éppen a csernyigovi Iljinszkaja Istenszülőt ábrázolja.¹⁴ (5. kép) Az 1725-ben keletkezett emlék a Budai Egyházmegye területéhez köthető, a ráckevei szerb templomból került a szentendrei egyházi gyűjteménybe.¹⁵ Az „ábrázolást” szláv feliratának tanúsága szerint Gavriil szerzetes „készítette”, azaz metszette rézbe Csernyigovban a Szentháromság-monostor számára, ahonnan Davidov feltételezése alapján rövidesen Ráckevére kerülhetett. Ezt Davidov azzal támasztja alá, hogy enciklopédikus művében az orosz grafika nagy tekintélyű kutatója, D. A. Rovinszkij is csak Gavriil szerzetes két

10 A Csernyigovi Istenszülő kultuszáról l. Поселянин 1909, 240–245. Тимотијевић 2000, 226–228.

11 A mű hét kiadást élt meg a csernyigovi monostor nyomdájában. Később a csernyigovi Istenszülő kultuszát Demeter nyomdokain haladva Tobolszki Szent János (Иоанн Максимович Тобольский 1651–1715) ápolta. A könnyező Istenszülő-ikonok barokk kultuszáról bővebben ld. Тимотијевић 2000.

12 A koronák tehát már azelőtt az ábrázolás elemeivé váltak, hogy a kegyikon pazar ötvösműves borítása, majd grándiózus tartója, „kötője” 1695-ben elkészült Ivan Mazepa hetman jótéteményeként a csernyigovi Szentháromság-székesegyházba. Az aranyozott ezüst ikontartó ma a csernyigovi történeti múzeumban található (Черниговский областной исторический музей им. В.В. Тарновского), eredeti formáját pedig a moszkvai Állami Történeti Múzeum 1880-as évekből származó archív felvételéről ismerjük. Az Istenszülő-ikonok votív koronákkal való feldíszítéséről l. Тимотијевић 2000, 235.

13 Тимотијевић 2000, 226–228.

14 A ráckevei lemez méretei: 34,8 x 58,5 cm. Vö. Szilárdfy 2008, 280. Korábban Moszkvából szerezték be a szerb megrendelők a hasonló rézmetszetes lemezeket. Erről l. Јовановић 1963, 387–388.

15 Тимотијевић 2000, 235. Давидов 1969, 58. Давидов 2006, 100. A ráckevei Istenszülő elszenderedése monostorról l. Давидов 1990b, 373–377.

évvel a ráckevei után, 1727-ben készített Csernyigovi Istenszülő metszetét említi.¹⁶ (6. kép) A szerb kutató ebből arra következtet, hogy az 1725-ös metszet rögtön keletkezése után elkerült Csernyigovból, s ott nem is készült róla nyomat. Davidov szerint a ráckevei szerzetesek ajándékba kaphatták a lemezt, amelyről maguk készíthettek nyomatokat talán valamely budai nyomdában.¹⁷ Ezt a feltevést alátámasztani látszik, hogy Magyarországon számos példány ma is megtalálható a nyomattól (pl. a pomázi szerb egyházközség, a szentendrei egyházi múzeum birtokában, illetve magántulajdonban), bár a további kutatásra vár a levonatok korának meghatározása.¹⁸ Miroslav Timotijević már korábban rámutatott, hogy a ráckevei szerb monostorban a csernyigovi Istenszülő jelentős helyi tiszteletével kell számolnunk.¹⁹

A ráckevei metszet és a csobánkai ikon összehasonlítása során egyértelműen látszik, hogy a görög feliratos ikon előképe – meglepő módon – az ukrán metszet volt. Ennek fényében át kell értékelnünk azt is, hogy a magyarországi görög feliratos posztbizánci emlékek nem köthetők automatikusan a balkáni régióhoz, illetve nem zárják ki a hazai posztbizánci művészet másik fontos forrásvidékének, az ukrán-országi művészetnek az egyidejű hatását. Érdekes megfigyelni, hogy az ikonfestő hogyan bizantinizálta előképét: az alsó ruhákredőzetének csúcspontjai, a síkszerűséget hangsúlyozó ruharészletek valóban „görögössé teszik” a vizsgált ikont az ukrán metszetábrázoláshoz képest. Megjegyzendő azonban, hogy a ráckevei metszet feltűnően nyugatias, finoman modellált arcai – bár ikonszerűbb formában – visszaköszönnek a csobánkai táblaképen.

Külön excursust érdemelne az 1683-as csernyigovi mirákulumoskönyv metszetének, a ráckevei 1725-ös lemez, valamint a két évvel későbbi pétervári metszet Istenszülő-ábrázolásának az összehasonlítása. Röviden elmondható, hogy a csobánkai ikon egyértelműen az önálló grafikai lapként készült ráckevei metszethez áll a három fenti ábrázolás közül a legközelebb.

A csobánkai ikonnal kapcsolatos kulcsfontosságú kérdésre azonban, hogy hogyan kerül az eredetileg könnyezéséről ismert csernyigovi Istenszülő arcára a vérző seb, egyelőre nem sikerült választ találni. Egyszerűen két típus, egy déli középkori – az áthoszi Vatopedi kegykép – és egy „északi”, újkori ukrán kegyikon kontaminációjából

16 Az 1727-es metszet a pétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtár grafikai gyűjteményében van. Erről l. Davidov 1969, 60, 2. kép (Ровинский, Д.А. *Подробный словарь русских гравёров XVI-XIX веков*, т. 1-2. СПб., 1895-1899. nyomán). A pétervári lapot Irinarh Bugusevics ieromonah rendelte meg Gavriil metszőtől (Ровинский 1881. III. 511). Rajta az Istenszülő névbetűi a ráckeveivel ellentétben, viszont a csernyigovi könyvillusztrációhoz hasonlóan görög nyelvűek, ahogy a kartusuk is közelebb áll Rosztovi Szent Demeter művében láthatóhoz.

17 Давидов 1969, 60.

18 Vö. Szilárdfy 2008, 280-281.

19 A ráckevei monostor a csernyigovi Istenszülő szerb kultuszának központja lehetett az 1720-as évek közepén (Тимотијевић 2008, 74). Abban, hogy kultusza a Karlócai Érsekség déli régióiban kevésbé tudott kibontakozni, talán szerepet játszott az 1727-ben szerb földre került vlagyimiri Istenszülő-másolat, a később bezdini-vincai Istenszülő néven ismertté vált kegyikon kultuszának erőteljes térhódítása is. A bezdini Istenszülő kultuszának terjesztése IV. Arsenije Šakabenta pátriárka egyházpolitikai programjának része volt. Erről l. Тимотијевић 2001/2002.

jött létre ez a furcsa, egyelőre analógiák nélküli kompozíció? Érdeemes lenne többet tudni arról is, hogy keletkezése mögött állt-e valamely helyi hagyomány, mely esetleg valóban összefügg a csernyigovi Istenszülő-ikon magyarországi kultuszával.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Чобан-Симић = Б. Чобан-Симић, Корени 4. Помаз, é.п.
 Давидов 1969 = Д. Давидов, Српски бакрорези у Будимској епархији. In: *Зборник Светозара Радојчића*. Београд 1969. 55–76.
 Давидов 1973 = Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*. Нови Сад 1973.
 Давидов 1990а = Д. Давидов, *Хиландарска графика*. Београд 1990.
 Давидов 1990б = Д. Давидов, *Споменици Будимске епархије*. Београд 1990.
 Давидов 2006 = Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*. Београд 2006.
 Farbakyné 1994 = FARBAKYNÉ DEKLAVA L., A csobánkai görögkeleti szerb templom: *Műemlékvédelmi Szemle* 1994/1. 48–72.
 Јовановић 1963 = М. Јовановић, Руско-српске уметничке везе у XVIII веку: *Зборник Филозофског факултета VII*. 1 Београд 1963. 379–410.
 Nagy 1998 = NAGY M., *A magyarországi görög diaszpóra egyházművészeti emlékei I. Ikonok, ikonosztázionok*. Debrecen 1998.
 Поселянин 1909 = Е. Поселянинъ, *Сказания о чудотворныхъ иконахъ Богоматери и о ея великихъ милостяхъ роду человеческому*. Москва 1909.
 Ровинский 1881 = Д. А. Ровинский, *Русские народные картинки*. Кн. 1–5. Санкт-Петербург 1881.
 Стошић 2006 = Љ. Стошић, *Српска уметност 1690–1740*. Београд 2006.
 Szilárdfy 2008 = SZILÁRDFY Z., *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből III*. (Devotio Hungarorum 12. Fontes Religionis Popularis Hungaricae. Szerk. Barna Gábor) Szeged–Budapest 2008.
 Тимотијевић 2000 = М. Тимотијевић, Сузе и звезде: О плачу Богородичиних чудотворних икона у бароку. In: *Чудо у словенским културама*. Београд 2000, 221–236.
 Тимотијевић 2001/2002 = М. Тимотијевић, Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића: *Balkanica* 32–33 (2001/2002) 311–346.
 Тимотијевић 2008 = М. Тимотијевић, Богородица Смедеревска. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 36 (2008) 57–87.

AN UNPUBLISHED ICON OF THE MOTHER OF GOD FROM THE SERBIAN ORTHODOX PAROCHIAL CHURCH OF CSOBÁNKA

The Serbian Orthodox parochial church of Csobánka (Pest County, Hungary) houses an unpublished icon of the Mother of God whose iconography was earlier identified as the type called Mother of God „Stabbed” (*Εσφαγμένη* in Greek, *Zaklannaja* in Russian) due to the bleeding wound on the face of the Virgin, an image named after the miraculous icon of the Vatopedi Monastery on Mount Athos. A closer investigation into the composition, however, suggests that the icon – apart from the enigmatic moment of bleeding – follows the graphic representation of another wonderworking icon, a copper engraving of the Ilyin-Chernigov Mother of God dating from 1725 and preserved in the Ráckeve Serbian parochial church, but painted in a more archaic, „Byzantine” manner. The Ráckeve copy of the Chernigov Mother of God is the earliest copper engraving plate preserved on the territory of the Buda Serbian Orthodox Eparchy. The Csobánka icon seems even more intriguing due to its Greek inscription with the name of Nikolaos Prodanovic which dates it back to 1733. The Csobánka icon of the Mother of God, which deserves attention with its high pictorial qualities as well, consequently, may be placed at the intersection of different streams of Byzantine tradition still alive in the first half of the 18th century in Hungary.

KÉPJEGYZÉK (KÉPALÁÍRÁSOK)

1. Istenszüllő a Gyermekkel, ikon, 1733. Csobánka, szerb templom
2. A csobánkai Istenszüllő-ikon donációs felirata
3. A Vatopedi Átszúrt Istenszüllő-ikon, 18. sz. eleje. Szentendre, Szerb Egyházi Múzeum
4. A csernyigovi Istenszüllő metszetábrázolása Rosztovi Szent Demeter Harmatos gyapjú c. művében, 1683.
5. A csernyigovi Istenszüllő, rézmetszet, 1725. Szentendre, Szerb Egyházi Múzeum
6. A csernyigovi Istenszüllő, rézmetszet, 1727. Pétervár, Szaltikov-Scsedrin Könyvtár (Давидов 1969 nyomán)

1

3

2

4

5

6

A SZÉKESFEHÉRVÁRI CASULA ÉS KONSTANTINÁPOLY ALAPÍTÁSÁNAK 700. ÉVFORDULÓJA

A *pons Milvius*-nál Kr. u. 312-ben Krisztus jegyében diadalt arató Constantinus a biblikus-keresztény tanításra alapozva és az egyház támogatását élvezve, de az antik római hagyományokat is kamatoztatva, a *vicarius Dei* vagy *Christi* politikai-teológiai koncepcióját valósította meg uralma során egészen különleges módon, az egyetemes zsinatok összehívásával még a helyesnek minősülő szent diszciplínát is meghatározva.¹ Igazán mély változást elméleti síkon Gelasius pápa hozott, aki 495-ben Rómában hívott össze zsinatot. Ezen üdvözölték először úgy a pápát, mint Krisztus földi helytartóját. A császárhoz intézett levelében ugyanakkor először fogalmazta meg átgondolt formában az ún. „két kard” vagy „kettős hatalom” elméletét, amely szerint Isten e földön lelki és világi hatalmat hozott létre, s az előbbi a pápának, az utóbbit az *imperator*-nak adta. Mivel pedig a lélek az örök, ezért ez a hatalom élvez elsőbbséget a világi uralommal szemben. Bár a korabeli császár e levélre nem válaszolt, mégis Nyugat-Európában fokozatosan ez a felfogás vált uralkodóvá az ottani királyságokban egészen a Német-Római Szent Birodalom létrejöttéig.² Közben igazából csak Nagy Károly jelentett kivételt, aki 800-ban a pápával császárrá is koronáztatta magát, de már előzőleg is mind erőteljesebben beavatkozott a vallási ügyekbe.³ Ezt az irányvonalat később a Sali dinasztia újította fel és erősítette meg. Igaz, nem elméleti művekben, hanem a gyakorlat mellett mindenek előtt a képzőművészet segítségével. Erről tanúskodik a Liuthar *evangelarium* (1. kép), ahol III. Ottó úgy jelenik meg mint Christus Pantocrator, aki a *manus Dei* oltalmában,

* A szerző a DE BTK Klasszika-Filológiai és Ókortörténeti Tanszék professor emeritusa.

1 A kérdésnek hatalmas szakirodalma van, s ebből különösképpen időtálló, még ha egyes munkák mindmáig nagy vitákra is adnak alkalmat: Baynes 1930.; Burckhardt 1949.; Cameron 1993.; Eadie 1971.; Pelikán 1987. Újabban az általunk jelzett szempontot is a legkörültekintőbben ez az írás értékesítette: Jonathan 2011, ahol a kérdés szakirodalma is kimerítő részletességgel megtalálható. A jeles angol specialista örömdetesen nagy figyelmet szentel a kiváló magyar tudós, Alföldy András eredményeinek, akivel kapcsolatban az újabb magyar kutatás is fontos értékmentést hajtott végre. Vö. Alföldi 2005, Alföldi 2006, ill. Forisek 2007, 13–20. Kár viszont, hogy az Alföldi A. idevágó eredményeire való utalás kimaradt a magyarul is megjelent viszonylag friss munkából: Brandt 2006 és Brandt 2007, vö. K. Csizy 2009, 21–36, 30–31.

2 L. ehhez Anton 22 és 31/53. jegyzet

3 L. ehhez Anton 1968, 108 skk., vö. Ganshof 1958. Az egész kérdéskörhöz máig tanulságosak maradnak az ezen disszertációkba foglalt megállapítások: Hoechstetter 1934; Rüngeler 1937. Ugyancsak kiváló elemzéseket és észrevételeket olvashatunk W. Mohrnál is a régebbi szakirodalom gondos számbavételével, l. főleg Mohr 1962, 233 skk.. Újabban l. pl. Favier 1999, 521.

az evangéliumok szellemében gyakorolja a hatalmat a hierarchikusan elrendezett országa felett, lábával tiporva el a Gonoszt.⁴ Ez a felfogás azonban az uralkodó szájába adott atyai tanításként fejedelemtükör formájában nem csupán itt nem tűnik fel. Hiányzik az Nagy Konstantinnál és Nagy Károlynál is, mert az előbbi alatt a diszciplína a retorikus panegyrikosokban⁵ és a patrisztikus irodalomban⁶ csapódik le, az utóbbinál pedig megmarad az egyházi tanítómaster *paraenesis*-énél, ahogy a gelasiusi nézetek is így fogalmazódtak meg a Meroving és a Karoling királytükörökben.

Nyugat- és Közép-Európában a Kr. u. 1. ezredforduló előtt és után századokon át az egyetlen igazi uralkodói tükör, amely valóban az apai oktatást közvetíti a fiúnak, a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k (*Libellus*). Szerintem ebben a vonatkozásban Szűcs Jenő, Gerics József és Szovák Kornél jelölték ki helyesen a kutatási irányt,⁷ miszerint nem csupán a szinte előregyártott elemekre kell tekintettel lenni,⁸ hanem még

4 A tárgykörhöz l. Schaepe 2004, p. 40, aki többek közt E. H. Kantorowicz nagyírú munkájára is hivatkozik: Kantorowicz 1957 (német kiadás: Kantorowicz 1992). Magam viszont alapvetően a francia változatot használtam: Kantorowicz 1989. Mint ismeretes E. Kantorowicz azok közé tartozott, akik a Liuthar evangeliárium ismert ábrázolását nem III. Ottóval, hanem II. Ottóval hozták összefüggésbe, noha mára a kérdés az előbbi irányba látszik eldőlttnek: Mütterich–Dachs 2001. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy az e könyvben adott értelmezés lényegében pontos ideológiai megállapításokat tartalmaz. Érvényes ez abban a tekintetben, hogy a császár itt adott glorifikációja messze meghaladja azt, amit a keleti vagy nyugati művészet ebben a vonatkozásban hagyományosan nyújtott. A kép ugyanis félreérthetetlenül Krisztus *maiestas*-ában mutatja be a krisztusi trónon székelő császárt, akit valódi krisztusi dicsfény (*mandorla*) övez, amint őt a négy evangélista jelképe körülveszi, egyértelművé téve ezzel, hogy a császár kezében lévő kibontott irattekercs valójában az Újszövetség, amelynek a földi világba történő átvitele alapvetően az uralkodó missziója mint *vicarius Christi*-é. Mindennek alátámasztásához Kantorowicz még további 10. századi képzőművészeti párhuzamokkal is szolgál, arra szintén rámutatva, hogy a *Christomimesis* itt már azért túllép a megszokott mértéken, mert e helyen már magának az égi világmonarchának egyfajta emberi „ellenképe”-ről (*contretype*) beszélhetünk. Így tűnik fel a láthatatlan égi Krisztus mint olyan, aki a földi Krisztus látható alakjában ölt testet (im., 65–66 skk. kiterjedt jegyzetanyaggal, Kantorowicz 1989, 391 sk., főleg 49. jz. skk.). Az ottói uralkodók ún. könyvbrázolásaihoz l. még újabban: Erkens 2006, 170 skk., melyhez l. J. Becker recenzióját, in: Becker 2008, 647–649. Mára alapvetőek a korszak egészének problematikájával kapcsolatban R. Folz idevágó munkái is, még ha esetenként némiképp népszerűsítő sorozatok részeként jelentek is meg, mint pl.: Folz 1967a, ahol a korábbi szakirodalom példás számbavétele is megtörténik: 365 skk. L. még: Wiczorek–Hinz 2000..

5 Erről nagyon jó áttekintést ad máig érvényes módon Galletier 1949–1955, ahol egy kitűnő bevezető tanulmány is található, vö. még Mynors 1964; Nixon–Rodgers 1994; Rees 2002.

6 Az idevágó dokumentumokról friss áttekintést ad Bardill 2011, 3 skk.

7 Vö. Szűcs Jenő: István király *Intelmei* – István király állama, eredetileg előadás, mely megjelent: Szűcs 1970, 1–8 = Szűcs 1984, 361–79; másik dolgozata: Szűcs 1988, 32–53 = Szűcs 2002, 271–290 (kár, hogy mindkét helyen a latin szövegben vannak hibák); Gerics 1988, 90–94 (Megjelent még: Gerics 1995, 65–70); l. még Gerics – Ladányi 1990, 3–12; Gerics – Ladányi 2002, 213–223; Gerics – Ladányi 2004, 3–14. Részben ezekből az előzményekből látszik kiindulni Szovák Kornél sok új megállapítást nyújtó dolgozata is: Szovák 2010, 566–575. Ő nagyon helyesen *vízválasztónak* tekinti III. Ottó uralkodását, aki „a nemzetek sokaságán nyugvó antik Római Birodalom felújítását tekintette politikája lényegének, univerzális igényét egyben a neki független állami létben alárendelt népek sokaságában látta megvalósíthatónak.” Ez pedig kétségkívül szerencsés nemzetközi helyzetet teremtett az istváni törekvéseknek. A külföldi szerzők közül már Folz 1984 igen elismerően méltatta Szent István nagyíró elképzeléseit, vö. pl. 76 skk. és passim.

8 Vö. pl. Adamik 2009, 111 skk.

fontosabb az eltérő mozzanatok tisztázása. Ráadásul itt nem csupán az atyai intésről van szó a megszokott egyházi *paraenesis* helyett; hanem arról is, hogy a *Libellus*-ban félreérthetetlenül a *vicarius Dei* elmélete fogalmazódik újra, úgy, ahogy az jelen van a Nagy Konstantin- és a Nagy Károly- valamint az I. Ottó-féle gyakorlatban, ill. a *Liuthar-evangelium*-ban. A magyar király is szakít tehát a gelasiusi tanítással, amikor már az *Intelme*k indításakor kijelenti, hogy a *Dei nutu* megteremtett világban a *regna gratia Dei concessa*, vagyis lettek átengedve azoknak, akik a papkirály, Salamon példájára⁹ az isteni bölcsességet (vö. *divinae sapientiae*) követik. István tanítása is ezt közvetíti fiának. Ilyen módon tehát az idősebb király intelmei mintegy a *vicarius Dei* szájából hangzanak el, aki ennél fogva gyermekét a hitre is tanítja mint az isteni parancs egyenes közvetítője (I, 1–3). Az utód pedig akkor jár a helyes úton, ha ezt az atyai hitbéli oktatást követi, mert ez jelent egyet a királyi koronának történő kellő tiszteletadással mind az egyházi, mind a világi hierarchia részéről. Ez biztosítja a *translatio imperii* folyamatába bekapcsolódó országok kellő működését is, azokét, amelyek a földkerekségnek ezen a pontján már korábban valamiféle történelmi küldetéssel bírtak, s ezért kell azok uralkodóinak példáját is követni (*Grave enim... est huius climatis tenere Regnum, nisi imitator consuetudinis ante Regnantium... Regum* – VIII,3). Ennek jegyében szerette volna István fiát ugyanúgy *Augustus*-nak tudni, ahogy ez a cím a római császárok, köztük Nagy Konstantin, majd pedig a “frankok királya”, Nagy Károly után a Szent Birodalom uralkodóit is megillette mint olyanokat, akik az egykori *imperium Romanum* jogutódai (II,4).¹⁰

A hazai hagyománnyal ellentétben nem vetném el tehát a német kutatásban magát mindmáig tartó, bár csak elég késői forrásadattal alátámasztott ama nézetet, miszerint István a bajor uralkodóházzal Gizella révén kialakított rokonsága kapcsán még olyan elképzeléssel is kacérkodott, hogy valamikor fia akár a Német-Római Szent Birodalom

⁹ Klaniczay 2008, 25 skk., ahol további szakirodalmi eligazítás is található.

¹⁰ Az *Intelme*k latin szövegénél és értelmezésénél az alábbi szövegkiadásokat vettük alapul: Havas 2004a, ill. Havas–Levet 2008. A mű értelmezésével kapcsolatos tanulmányok közül különösen figyelmet érdemelnek az alábbi dolgozataim: Havas 1997, 175–187; Havas 2001, 175–192; Havas 2002–2003, 127–142; Havas 2003, 11–34; Havas 2004b, 7–50; Havas 2005a, No. 74, 11 lap = Havas 2007a, 157–164; Havas 2005b, 5–24; Havas 2006a, 97–108; Havas 2008, 123–127; Havas 2006b, 193–205; Havas 2007b, 125–132; Havas–H. Deák 2011, 139–154.

ura is lehet.¹¹ Ilyen módon pedig megfelelő kontextusba illeszthető az *Intelmek*-ben felvázolt ama theokratikus királyság, amelynek alapelveit az államalapító magyar király örökölni szeretné volna hagyni gyermekére, de olyan módon, hogy a *Libellus* szövege külföldön is ismert legyen. Ez a sajátos tény jól megindokolja azt a különösnek látszó körülményt, hogy a magyar király gondolatait germán földön – úgy tűnik – alaposabban ismerik a korai időkben, mint itthon, Magyarországon. Míg idehaza a legkorábbi *Intelmek*-kéziratok csak a 15. századból ismeretesek, addig a 12. századi Rahewin már egy olyan, a pápához írt levelet tulajdonít Frigyes császárnak, amely helyenként kísértetiesen emlékeztet az *Admonitio praefatio*-jára, s így részben annak átírata lehet.¹² Hogy a magyar királynak mennyire szívügye kellett hogy legyen ez a fiának szánt világpolitikai küldetés, azt már az is alátámasztja, hogy személyes tanításként bízta rá várható utódjára gondolatait mint *vicarius Dei* vagy *Christi*, s nem hajlandó a korábbi hagyománynak megfelelően meghagyni ezt az oktatói feladatot az egyháznak, amelynek a pápa révén legfőbb a *benedictio*-t kell megadnia a patriarchális alapon megszülető döntéshez,

11 A 16. sz.-i bajor krónikásról, Johannes Aventinusról (eredeti nevén Turmair) van szó, akiről sokan úgy vélik (vö. pl. Strauss 1963, magyar részről Csorba 1997), hogy számos hiteles adatot kutatott fel és őrzött meg, bár éppen az idevágó közlést mint olyat, amelyet „aucun indice documentaire ne... confirme”, pl. Cevins 2004, 366 elveti. Pedig ahogy a birodalomépítő és keresztényvédő valamint a minden erejével kereszténységterjesztő I. Ottó teljes tudatossággal próbált a szászokat Krisztus „misztikus testébe” beépítő és hódító Nagy Károly nyomdokába lépni, példát mutatva ezzel unokájának, III. Ottónak, hasonlóképpen kísérelte meg István is, hogy fia révén maga is az egykori frank örökség továbbvivője legyen. Hiszen voltaképpen ő is hasonlótt tett, mint I. Ottó, s egyúttal maga is sok szempontból hasonló helyzetben volt, mint a Német-Római Szent Birodalom megteremtője pályája kezdetén. Mindketten egy frissen krisztianizált országot próbáltak meg centrális szereppel felruházni egy kibontakozni látszó európai szellemi közösségen belül, úgy, ahogy azt legmagasabb fokon a Gerbert d'Aurillac tanítvány, III. Ottó kísérelte meg valóra váltani. Vö. R. Folz rendkívül alapos munkájával: Folz 1950, főleg 10 skk., 47 skk. Egyébként pedig látnunk kell, hogy a legfőbb hatalom átruházásának és átvételének kérdése kezdettől fogva jelen volt a Német-Római Szent Birodalom keretei között lezajló dinasztikus küzdelmekben. Gondoljunk csak arra, hogy milyen események zajlanak le I. Ottó halála és III. Ottó trónöröklése körül. Amikor az utóbbi gyermek felszentelésére sor került 983. dec. 25-én, az apa, II. Ottó meghalt. S ezzel egy nagyon súlyos krízis kezdődött, amely vita tárgyává tette alapítójának, I. Ottónak sok elért eredményét. A II. Ottó ellen lázadózó bajor herceg, Civalakodó Henrik megpróbálta usurpálni a királyságot, s a helyzet csak 984-ben vált világossá. Amikor a béke végre megszületett, Henrik továbbra is Bajorország ura maradt, s feleségül vette a burgundi hercegnőt, azt a Gizellát, akitől a későbbi császár, II. Henrik és Gizella születtek. S ez az utóbbi épp a magyar István király felesége, Imre herceg anyja volt. III. Ottónak később ugyan sikerült megszilárdítania hatalmát, s egy egészen újszerű birodalom-elképzelést is kialakított, amely azonban a történelemben múlt epizód maradt („un épisode scintillant et fugitif dans l'histoire”, ahogy Folz találon fogalmaz). Utóda, II. Henrik pedig egyenesen visszatért a birodalomnak azokhoz a normáihoz, amelyeket még I. Ottó körvonalazott, s amelyek azután legalább egy fél évszázadon keresztül ismét bizonyos stabilitást kölcsönöznek majd a császárságnak. Ez azonban időt igényelt, mert az Alpoktól északra III. Ottó halálának híre előbb nyílt válságot okozott az örökösödésben. Bajor Henrik mint legközelebbi rokon vindikálta magának a trónt, de a szász vonalon két kívülálló szintén magának követelte a császári hatalmat: a meissenai örgróf: Ekkehard, aki a lengyel herceg, I. Boleslav féltestvére volt, és Sváb Hermann, aki Richlindének, I. Ottó császár leányának volt a gyermeke. Később ez az ág majd még ismét beleszólt az örökösödés kérdésébe, s éppen II. Henrik halálát követően, amikor István reményei is a leginkább megalapozottak lehettek. Mindehhez l. Folz 1967b, főleg 130 skk.

12 L. erről könyvemet: Havas 2011, 351 skk.

amely meggyőződése szerint valójában *nutu Dei* történik. Ez az istváni elképzelés nemcsak az *Intelme*k történeti és szellemi-irodalmi kontextusban való vizsgálatából bontakozik ki, hanem ezt az interpretációt egy másik kortárs képzőművészeti természetű dokumentum is alátámasztja: az 1031-es székesfehérvári *casula*-ról, vagyis a későbbi koronázási palástról van szó (2. kép). Ennek a nagyszerű alkotásnak a szimbolikája igen közel áll a már fentebb érintett Liuthar-féle *evangeliarium* III. Ottó-bemutatásához, aki mint *vicarius Christi* jelenik meg a biblikus mű jelzett képen. A székesfehérvári *casula*-n azonban, amely bizánci szálakból készült, ám művészetiileg a nyugati hagyományhoz úgyszintén kapcsolódott, nem István tűnik fel ebben a pózban, hanem maga Krisztus jelenik meg a *manus Dei* alatt a kereszten, felül *Christus victor*-ként, középen pedig *Christus rex*-ként.¹³ Már Tóth Endre kimutatta, hogy itt a koronázáskor énekelt *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat*-ra történik célzás. Ezért Tóth Endre ilyen jellegű utalást lát a koronázási paláston, s csak azt teszi szavá, hogy itt az *imperator* külön ábrázolása elmaradt. Ő az ezzel kapcsolatos gondot úgy próbálja eloszlatni, hogy a második kép feltehetően egyúttal ezt a témát is megjeleníti, mert nem volt elegendő hely az *imperator* megjelenítéséhez is.¹⁴ Holott kézenfekvőbb lenne a kereszt legalján felbukkanó harmadik képre gondolni, amelyhez mégis csak maradt szabad tér. Ez az ábrázolás valójában Szent Imre képe mint lehetséges majdani *imperator*-é, aki II. Henrik legközelebbi rokona s egyben keresztfiaként, egykor elméletileg valóban igényt formálhatott volna akár a császári trónra is. Ezáltal valamennyire megalapozott lehetett az a remény, hogy Isten akaratából ő lehet majd az a *vicarius Dei*, aki mintegy Krisztusként *imperabit*, úgy, ahogy III. Ottó tette nem sokkal korábban. A Szent István-i *Intelme*k mint királytükör háttérében talán ez, a korabeli elképzelt európai egység felé haladni szándékozó, nagyvonalú politikai terv is meghúzódik mint egy valóban úttörő és filozófiai jelentőséggel is bíró irodalmi alkotás koncepcionális eleme és része, amely az új ország építését a *Hierosolyma caelestis* elképzelésével is összekapcsolja. Éspedig úgy, ahogy ezt bemutatja mind a koronázási palást, mind a III. Ottóhoz vagy II. Henrikhez kapcsolt és közel egyidős, gyönyörűen illusztrált bambergi Apokalypsis-kézirat. A magyar államalapító szerint pedig fiának ehhez is meg kellett volna hágnia a *virtutes* ama égbe emelő „jákobi lajtorjáját”, amely a korabeli biblikus és uralkodóetikai művekben úgy mutatkozik meg, mint *axis mundi*, egy szent „világtengely”, amely ugyanakkor talán egészen ősi, ún. pogány vallási hagyományokhoz is köthető, mint amilyen az „égig

¹³ Magyar nyelven erről átfogó tájékoztatást ad: Bardoly 2002, pp. 209. Kiemelkedő jelentőségű az újabb összefoglalás: Lovag 2005.

¹⁴ Tóth 1997, 3–74; Marosi 2003, 21–33, ill. már korábbról: Zsoldos 1993, 5–13 (további irodalommal, utalva Czobor B., Gerevich T., Kovács É., Lovag Zs. idevágó munkáira is). A miseruha irodalmi szempontból történő értelmezéséhez máig alapvető: ifj. Horváth 1956, 1–19, l. még: Madas 1992. A Szent Istvánhoz, főleg a koronájához kapcsolódó hagyomány ideológiai értelmezését illetően mindenképpen figyelembe veendő Kantorowicz észrevételei is, vö. pl. Kantorowicz 1989, 245 (509–10/84 j.), 322, aki ebben a vonatkozásban egyenesen így fogalmaz: „la Hongrie fit preuve d'un grand raffinement”.

erő fa”.¹⁵ Vagyis mintegy megismétlődött az ír-angolszász fejedelemtükrök jellegzetes szintetizáló karaktere, ha más módon is, mint ahogy arra már Szovák K. nagyon meggyőzően rámutatott az *Intelmek* biblikus recepciójával összefüggésben.¹⁶ Ez a merész, de fennkölt istváni elképzelés a *casula* átnyújtása és a székesfehérvári Nagyboldogasszony bazilika felavatása után pár héttel azután semmivé foszlott. De a terv gondolati és irodalmi grandiozitásához ettől még aligha férhet kétség.

Mindeddig azonban még nem esett szó egy nagyon lényeges további összefüggésről. Nem érintettük ugyanis Európa keleti felét. Mert Bizáncban a gelasiusi tanítás kevésbé talált visszhangra, mint Nyugaton. Ott erőteljesen és szervesen továbbélt a constantinusi hagyomány, hiszen itt éppen ez a *vicarius Christi* rakta le igazából nemcsak Constantinópolisz alapjait, hanem az új birodalomét is. Ezért van az, hogy a modern kutatók egy része ebben a körzetben még ma is számol az ún. caesaropapizmusnak nevezett teóriával,¹⁷ amellyel azt is összekapcsolják, hogy itt folyamatosan megtalálható volt a *basilikos logos*, vagyis az a fajta fejedelemtükrő, amelyben ugyancsak megjelenik a fiát a hatalom gyakorlására uralkodóként oktató apa alakja. Így járt el pl. az a VII. Konstantinos Porphyrogennétos, aki császárként fiához, II. Rómanoshoz intézte a birodalom kormányzásával kapcsolatos *De administrando imperio*-t (948 és 952 között).¹⁸ Ugyanakkor nem szabad elfelednünk, hogy VII. Konstantinos, ez a valójában trónbitorló leszármazott, már nevében is örököse kívánt lenni I. vagy Nagy Konstantinnak. Annak a császárnak, akit elsőként tarthatunk úgy számon a keresztény római *imperator*-ok közül, mint aki *Sol Invictus*-ból Krisztus kiválasztottjává lépett elő. Az isteni hatalom e földi gyakorlója Kr. u. 315-ben kiadott ticinumi *Salus rei publicae* érméjén egyszerre jelenik meg Victoria istennővel és Krisztus jelvényeivel mint uralkodó;¹⁹ s még későbbi feliratain is, vagyis 330-tól *Victor ac triumphator* felirat szerepel.²⁰ E kettősség ellenére élvezte azonban I. Szilveszter pápa hathatós támogatását az egyház részéről. Ne feledjük, hogy e pápa példáját kívánta azután követni az első ezredforduló táján az a Gerbert

15 Vö. ehhez a problémakörhöz: Poignet 1988, 25–55, aki az ún. pogány vonatkozásokat is érinti. Már Kantorowicz fölfigyelt arra, hogy az Ottó kezéből aláhulló evangéliumtekercs éppen a két *reguli* koronájáig ér (Kantorowicz 1989, 66), mintegy ezzel is jelezve, hogy ők is az isteni „Ige” felkent közvetítői, akiknek az egyház képviselői a világi urakhoz hasonlóan alá vannak rendelve. Vannak, akik az egyik királyban éppenséggel István királyra gondolnak a lengyel Boleszláv mellett, vö. Fried 1989, ahol a téma gondos szakirodalmi feltérképezése is megvan. L. még Fried 1991; Fried 1994; Fried 2001.

16 Szovák 2004, 145 skk.; A bibliai előzmények tisztázásához lényeges még: Nemerkenyi 2004; l. továbbá: Érszegi 2007, 24–29.

17 Maga a caesaropapizmus modern megjelölés, amely ilyen módon eleve anakronizmus, s alkalmazásával főképpen G. Dagron szállt szembe (Dagron 1996, 435), l. hozzá: Boureau 2000, 879–887; ill. Cheynet 1998, 289–291, valamint Patlagean 2000, 871–878. L. még régebbiről: Dagron 1968, 1–242.

18 Ez két korábbi írást is magába épített: a *Peri ethnón*-t, ill. a *Peri thematón*-t, úgyhogy ezáltal a műben különlegesen nagy hangsúly helyeződik a külpolitikára, vö. Jenkins, DAI 1962; ill. Belke–Soustal 1995; Moravcsik–Jenkins, DAI 1985.

19 Brandt 2006; Brandt 2007, 21 skk.; K. Csízy 2009, 21–36, 30–31.

20 Brandt 2007, 172 sk.; Grünewald 1992–1993, 461–485; K. Csízy 2009, 25.

d'Aurillac²¹ is, aki ezért vette fel a II. Szilveszter nevet, s közben messzemenően eszmei segítségével látta el a *Christus Pantocrator* szerepében fellépő III. Ottót. Ugyanakkor éppen ő volt az is, aki az Istvánnak küldendő koronát áldásával jóváhagyta, ilyen módon őt szintén *vicarius Dei* szerepkörhöz juttatva. Bizánc szellemi hatásának jelenlétét a székesfehérvári fölszentelési miseruhán ezért nemcsak kelméjének bizánci eredete bizonyítja, hanem más is. A közelmúltban K. Csízy Katalin mutatott rá egy előadásában a paláston található kereszt sajátos alakjának lehetséges gondolati jelentőségére, amely mintegy a *virtus* jelentőségét hangsúlyozza, a V kezdőbetű nyomatékosításával.²² Ez igen plauzibilis, de magam még tovább mennék. A V mellett a kereszt még az I betűt is kiadja, ami még jobban a *virtus* eszméjét sugallja, amely mind az *Intelmek*-ben, mind a paláston központi jelentőséggel bír. Nem zárható ki azonban a sajátos keresztforma többes jelentése sem, ahogy ez a koraközépkor keresztény művészetére mindenkor érvényes volt. Márpedig a palást jellegzetes keresztformája, amely különben teljesen hiányzik a Liuthar *evangelarium*-ban felidézett világképtől, nem csupán a VI rövidítést szuggerálja, hanem a görög Ψ vagy ψ betűt is, így figyelmeztetve az egész palásti ábrázolást átható neoplatonikus szellemiségre, a *psyché* (ψυχή) „lélek” szó kezdőbetűjére utalva. Ám a ψ felidézi a ψ-t, a görög ἐπτακόσιοι írásmódját is, ami magyarul 700, s ez esetünkben különös súllyal bír. Mivel a palást keletkezési és felszentelési éve 1031, ezért a hétszáz Kr. u. 331-re, a Római Birodalom új fővárosa, a „második Róma” felavatási évére is vonatkozhat, hiszen az a görög időszámítás szerint 330/331-re esett. Így ez a ritka keresztforma arra figyelmeztet, hogy az isteni hatalommal felruházott első keresztény uralkodó mint István egyik lehetséges előde éppen hétszáz éve hozta létre azt a szent várost, ahol az első magyar király ugyanúgy zarándokhelyet létesített, akárcsak Rómában, ill. Jeruzsálemben.²³ Ez pedig azt hirdeti, hogy a felkent uralkodó ugyanúgy Isten földi helynöke, akárcsak az ősi bibliai királyok, vagy a régi pannon tartományokat egykor közvetlenül uralma alatt tartó és többször meg is látogató Nagy Konstantin, valamint a bizánci császárság, ill. a Német-Római Szent Birodalom ura. Nyomukba lépve, nyilván annak kell lennie a magyar trón betöltőjének is, aki ilyen módon akár bármelyikük helyére állhat, és szintén *vicarius Dei* vagy *Christi* lehet, miként a *Christus victor*, majd *Christus rex* alatt mintegy *nimbus*-ban feltűnő Imre, aki ezen a helyen valósággal a *Christus imperator*-t látszik helyettesíteni. S ez annál természetesebb értelmezésnek mutatkozik, mert a palást jellegzetes formájú keresztje megidézi még azt a ritkábban használt krisztogrammot is, amely a Iésus Christos (Ἰησοῦς Χριστός) rövidítése.

S még legalább egy nagyon fontos körülményre szeretném itt felhívni a figyelmet. A székesfehérvári miseruha közepén mintegy tengelyt képező és legalul Imrét eljövendő Augustusként megjelenítő kereszt két oldalán a vértanú szentek között megjelenik egyfelől

21 Vele és korának műveltségével kapcsolatban l. pl. Riché 1987; Gerberő 2003, amely egy konferencia anyagának közzététele; Lindren 1976.

22 K. Csízy 2012.

23 Vö. Györffy 2000, 302–303.

Gizella, másfelől pedig István arcképe is. Ez ugyancsak a Nagy Konstantin-féle hagyományra látszik utalni, amennyiben a bizánci művészet gyakran idézi Kónstantinos és anyja, Szent Ilona személyét, éspedig úgy, mint a krisztusi kereszt támaszait (3. kép). Hiszen a császár e jelben győzött, s gyakran használta *signum*-ként is, anyja pedig Jeruzsálemben megtalálta Krisztus keresztjét és adományokkal, létesítményekkel mozdította elő kultuszát helyben is és Konstantinápolyban is.²⁴ Az uralkodóháznak a kereszttel való kapcsolata nem csupán a jóval későbbi bizánci pénzeken jelenik meg sűrűn, hanem még a Német-Római Birodalom udvari propagandájára is hatással volt. Ezt támasztja alá az a Ióhannés Philagathos által készítettett elefántcsonttábla, ahol II. Ottó és Theophanou megkoronázása van megjelenítve. Ezen alkalommal az uralkodói pár mindkét tagja a kereszt alakot formáló Krisztus kezéből kapja a maga *diadéma*-ját. A képen különösen szembeötlő az Ottó és felesége között mutatkozó egyenrangúság, amely Nyugaton először tűnik fel az *imperator* és neje azonos testmagasságával, még akkor is, ha az asszony a Megváltó baloldalán található (4. kép), amely a kevésbé előkelő pozíciónak számít az adott korban, hiszen Krisztus is az Úr jobboldalán foglal helyet, amikor fölemelkedik az égbe. Ugyanakkor az is tény, hogy a kereszt mellett feltűnő Kónstantinos és Helené esetében is mindig hasonló a helyzet, az uralkodó a kereszt jobb-, anyja pedig a baloldalán foglal helyet. Ezzel összevetve: a mai koronázási paláston feltűnő, hogy bár Gizella és István bemutatása szintén azonos méretű, ám a királynő itt egészen szokatlan módon a kereszt jobboldalán látható. Ez a szembeötlő jelenség azonban voltaképp éppen korábbi értelmezésünket támasztja alá, amennyiben nyilvánvalóan arra utal az adott kontextusban, hogy a lehetséges eljövendő *imperator*, azaz Imre szempontjából éppen a bajor felmenői ágnak volt nagyobb és meghatározóbb jelentősége. S ehhez még hozzájárulhatott Gizella Szt. Ilonáéval összevethető alapító és donatív készsége ill. a kereszthez való különleges viszonya is, amelyről az általa éppen a 11. század első harmadának végén egy bizánci tradíciójú ötvösműhelyben készítettett Gizella-kereszt tanúskodik (5. kép) mint *salus vitae*.²⁵ Van azonban ebben az összefüggésben még egy további és vallási szempontból még fontosabb interpretációs lehetőség is. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk azt a nagyon lényeges tényt, hogy a számunkra az egyik legértékesebb forrást jelentő koronázási paláston nem csupán Gizella foglal helyet a kereszt jobboldalán, hanem az égi övezetben hasonlóképp ezen a részen tűnik fel Szűz Mária is az ég magasában. És itt nem csupán arra kell gondolnunk, hogy a fehérvári székesegyház, amely számára ez az ünnepi miseruha készült, volt Máriának ajánlva, hanem azt is tudatosítanunk kell, hogy a Magyar Királyság később ugyancsak a Szent Szűznek lesz az oltalmára rábízva mint *Patrona Hungariae*-nek. Ennélfogva Gizella kiváltságos helye esetleg a női szentség fontosságára is felhívja a figyelmet a friss magyar keresztény állam létezésében és fenntartásában. Esetünkben erre még

24 L. ehhez legfrissebben Bardill 2011, 257–258, ahol a 206. skk. jegyzetekben a további szakirodalom is bőven megtalálható, amelyből itt E. D. Hunt írásait emelem ki, vö. Hunt 1982; Hunt 1997, 405–424. L. továbbá: Borgehammar 1991; Drijvers 1991; Taylor 1992–1993, 52–60; Thiede–D’Ancona 2000, 135–141; Magyar részről hasznos hozzájárulás: Sággy 2006. Itt ugyancsak található szakirodalmi összefoglalás.

25 L. ehhez: Trogmayer–Visy 2000. E kötethez sok más információval együtt Tóth Endre segítségével jutottam hozzá, akinek ezt itt köszönöm meg.

azért is nagyobb nyomaték helyeződik; mert – mint már arra régebbi kutatások is felhívták a figyelmet – a sajátos magyarországi Mária-kultusz kialakulásában a bizánci hagyománynak ugyancsak jelentős szerepe volt.²⁶

Írásunk korlátozott terjedelme miatt e helyen és most nem áll ugyan módunkban idevágó további érveinket előadnunk, elemezve pl. az ágas keresztnek életfaként való feltűnését (6. kép), pl. az épülő „égi Jeruzsálem”-mel való összefüggésében, aminek szintén vannak bizánci vonatkozásai, de talán az eddig elmondottak is alátámasztják alábbi összegző következtetésünket. Államalapító István királyunk a biblikus tradíciók nyomán is formálódó Nagy Konstantin-i, valamint a Nagy Károly-féle és a korai német-római császári gyakorlatban felelevenített *vicarius Dei* vagy *Christi* koncepció nyomán, valamint a bizánci hatalom szellemiségéhez is kapcsolódóan,²⁷ egy olyan politikafilozófiai tanító műfajt alapozott meg, amely majd utána csupán néhány évszázaddal később bontakozott ki igazán, s amelynek kisugárzó hatása azután egészen a modern monarchikus dinasztiák gyakorlatába torkollott bele. Mindez egyszerre jelzi az *Intelmek* megkülönböztetett jelentőségét mind a világtörténelem, mind az egyetemes műfajelmélet és annak gyakorlati megvalósítása területén. Ezért indokolt lenne, hogy a világirodalom értékítélete ekképp közelítsen hozzá, s a mű ne maradhasson ki az olyan egyetemesnek szánt s valóban hatalmas ismeretanyagban nyugvó összefoglalásokból, mint amilyeneket pl. H. H. Anton²⁸ is szentelt a „fejedelemtükröknek”, aki azonban még csak egy mondat erejéig sem áldozott figyelmével a magyar és az európai kultúra itt elemzett monumentumának.

26 Újabbán l. ehhez: Klaniczay 2002, 107 skk. (Ez a dolgozat valójában Klaniczay G. Az uralkodó szentsége a középkorban c. könyve egyik fejezetének átdolgozott változata, ahogy arra a szerkesztő is utal: p. 123.). A szerző hatalmas forrás- és szakirodalmi anyaggal dolgozik, ám mégis kimaradt belőle az utalás arra a Kádár Zoltánra, aki e vonatkozásban a Szent István-i szarkofág kapcsán jóval előbb felhívta a figyelmet a hazai Mária-tisztelet lehetséges bizánci gyökereire. L. erről: Kádár 1955, 201–204, s itt e tárgyban még régebbi írására is van hivatkozás (vö. Kádár 1942–1943, 446). K. Z. vizsgálataival kapcsolatban Tóth Sándor (Tóth 2007, 29–50) a következőképp foglalt állást: «Következtetése az volt, hogy a (szerinte „peromán” ízlésű) szarkofág vizsgált jelképegyüttese „azzal a koraközépkori szimbolikával kapcsolatos, amely a halálon győztes Krisztust és a mennybe felvitt anyját, Máriát ünnepelte. Ezt... csak olyan földi használhatja, aki Krisztus országát ... akarja megvalósítani a földön, ezért ezek a jelképek bizonyossá teszik azt, hogy ebben a koporsóban Mária országának megalapítója, ... Szent István király nyugodott.” A téma akkor ígért bővebb kifejtése azonban – kevésbé magabiztos frazeológiával, de több tényyszerűséggel – csak 1955-ben jelent meg. E cikkben Kádár főleg az angyal alakjával foglalkozott. A rozettákat, a kerubokat és az életfákat – felemlítve néhány párhuzamot is, az előbbi és az utóbbi esetében többnyire síremlékekről – „*paradeisos* jelképek” gyanánt vette számításba. Végül pedig felhívta a figyelmet Bölcs Jánoszláv kijevi szarkofágjára mint egykorú emlékre, amely ugyan eltérő stílusú, de részben hasonló „hatalmi és eszkatológus jelképekkel ékes”».

27 Egyetértek Tóth S.-nak (2007, 48.) Bogyay zárszava alapján levont végkövetkeztetésével: „De a keleti császárság a 11. században közelebb állt Magyarországhoz, mint ahogy manapság képzelni szokás. Szent István országában nem volt éles elkülönülés keleti és nyugati jámborság között.” Vö. Bogyay 1972. 307–312.; Bogyay 1973, 9–26.

28 Anton 1968, l. még Anton 1989, 1040–1049, aki azonban már tekintettel van a klasszikus ókor hagyományára is, vö. Anton 2000, 76–81. Mindehhez H. H. Anton további hasznos és lényeges kiegészítéseket fűzött újabban: Anton 2006, ahol a bilingvis formában közölt források előtt tömör, de tartalmas „Einleitung” is található 3 skk. (Itt a források és a felhasznált fontosabb szakirodalom jegyzéke is megtalálható: 40–44). A tárgykör újabb, tanulmánygyűjtemény formájában való áttekintését adja Anton 2003.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACD = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
- Adámik 2009 = ADÁMIK T., Megjegyzések Szent István király Intelmeinek 1–10. fejezeteihez. *Vallástudományi Szemle* 5 (2009/3) 111–.
- Alföldi 2005 = ALFÖLDI A., *Keresztény császárok, pogány Róma*. Máriabesnyő–Gödöllő 2005.
- Alföldi 2006 = ALFÖLDI A., *A későrómai birodalom válaszára*. Máriabesnyő –Gödöllő 2006.
- Anton = H. H. ANTON, Forschungsberichte. Fürstenspiegel (Königs- spiegel) des frühen und hohen Mittelalters. Ein Editionsprojekt an der Universität Trier. (é. n.)
- Anton 1968 = H. H. ANTON, *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. Bonn 1968.
- Anton 1989 = H. H. ANTON, Fürstenspiegel. In: *Lexikon des Mittelalters*. Band 4. München 1989.
- Anton 2000 = H. H. ANTON, Fürstenspiegel. In: *Der Neue Pauly*. Enz. der Antike. Bd. 14. Stuttgart 2000.
- Anton 2003 = H. H. ANTON, *L'éloge du Prince, de l'Antiquité au Temps des Lumières*. In: *Actes du colloque international ... 1997*. Sous la dir. d'I. Cogitore – F. Goyet. Grenoble 2003.
- Anton 2006 = H. H. ANTON, *Fürstenspiegel der frühen und hohen Mittelalters. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe Bd. 45. Darmstadt 2006.
- Bardill 2011 = J. BARDILL, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*. Cambridge 2011.
- Bardoly 2002 = *A magyar királyok koronázó palástja*. Szerk. BARDOLY István. Iparművészeti Múzeum: Budapest 2002.
- Baynes 1930 = N. H. BAYNES, *Constantine the Great and the Christian Church*. London 1930.
- Becker 2008 = J. BECKER, (recenzió). *QFIAB* 88 (2008) 647–649.
- Belke–Soustal 1995 = K. BELKE, – P. SOUSTAL, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De Administrando Imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos*. Wien 1995.
- Bogyay = Th. v. BOGYAY, Der Sarkophag des heiligen Stephan und seine Ikonographie. *Das Münster* 25 (1972) 307–312.
- Bogyay = Th. v. BOGYAY, Über den Stuhlweissenburger Sarkophag des hl. Stephan. *Ungarn-Jahrbuch* 4 (1972). München 1973, 9–26.
- Borgehammar 1991 = S. BORGEHAMMAR, *How the Holy Cross was Found: From Event to Medieval Legend*. Bibliotheca Theologiae Practicae 47. Almqvist & Wiksell: Stockholm 1991.

Boureau 2000 = AL. BOUREAU, Des politiques tirées de l'Écriture. Byzance et l'Occident. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. 55e année, N. 4. (2000) 879–887.

Brandt 2006 = H. BRANDT, *Konstantin der Grosse. Der erste christliche Kaiser*. München 2006.

Brandt 2007 = H. BRANDT, *Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó*. Ford.: T. Bíró Katalin. Budapest 2007.

Burckhardt 1949 = JAC. BURCKHARDT, *The Age of Constantine the Great*. London 1949.

Cameron 1993 = AV. CAMERON, *The later Roman empire: AD 284–430*. London 1993.

Cevins-2004 = M.-M. de CEVINS, *Saint Étienne de Hongrie*. Paris 2004.

Cheyne 1998 = J.-Cl. CHEYNE: Gilbert Dagron, Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme” byzantin (rec.). *Revue des Études Byzantines* 56/1. (1998) 289–291.

Csízay 2009 = K. CSÍZAY K., Nagy Konstantin, a keresztények pártfogója. *Mediterrán Világ* 12 (2009) 21–36.

Csízay 2012 = K. CSÍZAY K., Virtutes in Libello De Institutione morum – Az Intelmek erényei. *Classica, Mediaevalia, Neo-Latina* 7 (2012) [kézirat, megjelenés alatt]

Csorba 1997 = CSORBA GS., *Árpád népe*. Budapest 1997.

Dagron 1996 = G. DAGRON, *Empereur et prêtre. Etude sur le «césaro-papisme»*. Gallimard, „Bibliothèque des histoires”: Paris 1996.

Dagron 1968 = G. DAGRON, L'Empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme: le témoignage de Thémistios. Centre d'histoire et civilisation de Byzance. *Travaux et Mémoires* 3. (1968) 1–242.

Drijvers 1991 = J. W. DRIJVERS, *Helena Augusta: the Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding the True Cross*. Leiden 1991.

Eadie 1971 = J. W. EADIE (ed.), *The conversion of Constantine*. New York 1971.

Erkens 2006 = F.-R. ERKENS, *Herrschaftsakralität im Mittelalter: von den Anfängen bis zum Investiturstreit*. W. Kohlhammer: Stuttgart 2006.

Érszegi 2007 = ÉRSZEGI G., Szent István Intelmei fiához. A tartalom és forma egy-sége. In: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk. Kerny Teréz. Székesfehérvár 2007, 24–29.

Favier 1999 = J. FAVIER, *Charlemagne*. Paris 1999.

Folz 1950 = R. FOLZ, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*. Paris 1950.

Folz 1967a = R. FOLZ, *Xe siècle, les événements. La naissance du Saint-Empire*. Paris 1967.

Folz 1967b = R. FOLZ, *La Naissance du Saint-Empire*. Paris 1967.

Folz 1984 = R. FOLZ, *Les saints rois du Moyen Âge en Occident (VIe–XIIIe siècles)*. Bruxelles 1984.

Forisek 2007 = FORISEK P., „Újításával megsértette a régi törvényeket és ősi szokásokat”: Gondolatok Nagy Konstantin 20. századi értékeléséről. *Magyar Történelmi Tanulmányok. Egyetemes Történelmi Tanulmányok* 15 (2007) 13–20.

Fried 1989 = J. FRIED, *Otto III. und Boleslaw Chrobry. Das Widmungsbild des Aachener Evangeliiars, der „Akt von Gnesen“ und das frühe polnische und ungarische Königtum. Eine Bildanalyse und ihre historischen Folgen.* Stuttgart 1989.

Fried 1991 = J. FRIED, *Die Formierung Europas 840–1046.* Oldenbourg Grundriss der Geschichte 6. München 1991, 1993.²

Fried 1994 = J. FRIED, *Der Weg in die Geschichte. Die Ursprünge Deutschlands bis 1024.* Propyläen Geschichte Deutschlands 1. Berlin 1994.

Fried 2001 = J. FRIED, *Aufstieg aus dem Untergang. Apokalyptisches Denken und die Entstehung der modernen Naturwissenschaft im Mittelalter.* München 2001.

Galletier 1949–1955 = Éd. GALLETIER, *Panegyriques latins* (texte établi et traduit par –). I–III. Paris 1949, 1952, 1955.

Gandhof 1958 = F. L. GANSHOF, *Recherches sur les capitulaires.* Paris 1958.

Gerberto 2003 = Gerberto d'Aurillac-Silvestro II. Linee per una sintesi. Bobbio. *Archivum Bobiense, Studia* 5 (2003).

Gerics 1988 = GERICS J., A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: *Szent István és kora.* Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest 1988, 90–94.

Gerics 1995 = GERICS J., *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* METEM-könyvek 9. Budapest 1995, 65–70.

Gerics–Ladányi 1990 = GERICS J. – LADÁNYI E., Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. *Levéltári Szemle* 40. (1990/2) 3–12.

Gerics–Ladányi 2002 = GERICS J. – LADÁNYI E., Források Szent István királlyá avatásának történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 118 (2002/3) 213–223.

Gerics–Ladányi 2004 = GERICS J. – LADÁNYI E., Királyeszmény – Szent István – Európa. (Szent István királlyá avatási szertartásának honi jelentősége és európai háttere). *Levéltári Szemle* 54 (2004) 3–14.

Grünwald 1992–1993 = Th. GRÜNEWALD, „Constantinus Novus”. Zum Constantin-Bild des Mittelalters. In: G. Bonamente – F. Fusco (ed.), *Costantino Il Grande dall' antichità all' Umanesimo. Colloquio sul Cristinesimo nel mondo antico, Macerata, 18–20 dicembre 1990.* I. Macerata 1992–1993, 461–485.

Györffy 2000 = GYÖRFFY Gy., *István király és műve.* Balassi Kiadó: Budapest 2000.³

Havas 1997 = L. HAVAS, A propos de la première théorie d'Etat en Hongrie. L'Admonition de Saint Étienne à son fils, Éméric. *ACD* 33 (1997) 175–187.

Havas 2001 = L. HAVAS, La Hongrie de Saint Étienne entre l'Occident et l'Orient. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (2001) 175–192.

Havas 2002–2003 = L. HAVAS, La monarchie et la translatio imperii en Hongrie au tournant du premier millénaire apr. J.-C. *ACD* 38–39. (2002–2003) 127–142.

Havas 2003 = L. HAVAS, La rencontre des Hongrois conquérants avec la civilisation gréco-latine et chrétienne. Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire. France et Hongrie. *Studia Romanica de Debrecen. Bibliothèque Française* N° 5. Debrecen 2003, 11–34.

Havas 2004a = *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum*. Textum edendum curavit, apparatu critico et translatione instruxit Ladislaus HAVAS. AŦAŦA (Series Latina II.) Debrecini 2004.

Havas 2004b = L. HAVAS, La naissance de la littérature hongroise en latin (Entre la civilisation byzantine et la culture latine occidentale). *Camoenae Hungaricae* 1 (2004) 7–50.

Havas 2005a = L. HAVAS, Puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene inbutus est. In: Szörényi László emlékkönyv CD. Budapest 2005, No. 74., 11 lap

Havas 2005b = HAVAS L., A Szent István-i Intelmek egy lehetséges neplatonista forrása: Macrobius. *Könyv és Könyvtár* 27 (2005) 5–24.

Havas 2006a = L. HAVAS, Corona Augusti – corona regia (Per aspera ad astra). Hercules Latinus. *Acta colloquiorum minorum anno MMIV Aquis Sextiis, sequenti autem anno Debrecini causa paeparandi grandis eius XIII conventus habitorum, quem Societas Internationalis Studiis Neolatinis Provehendis diebus 6-13 m. Aug. a. MMVI in Hungariae finibus instituet*. Ediderunt Ladislaus Havas et Emericus Tegye. Societas Neolatina Hungarica. Sectio Debreceniensis. Debrecini MMVI, 97–108.

Havas 2006b = L. HAVAS, Renovatio imperii – Corona Hungariae regia. Idea Europae unitae in opusculo sancti Stephani, quod « Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis » inscribitur. *ACD XLII*. (2006) 193–205.

Havas 2007a = L. HAVAS, Puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene inbutus est. In: „Nem sülyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX: születésnapjára*. Főszerk. Jankovics József. MTA Irodalomtudományi Intézet: Budapest 2007, 157–164. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Szorenyi60_teljes.pdf (2012.07.10. 16:08)

Havas 2007b = HAVAS L., Renovatio imperii – Corona Hungariae regia. In: *A Magyar Őstörténeti munkaközösség Egyesület jubileumi konferenciája, 2006. Őstörténeti Füzetek* 4. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó 2007, 125–132.

Havas 2008 = HAVAS L., A Szent István-i Intelmek és a hospites. In: *Közösség, kultúra, identitás. Válogatás a Kultusz, kultúra, identitás* (Csíkszereda, 2003. szeptember 26–28.), *Közösségek és idegenek* (Csíkszereda, 2005. szeptember 14–16.) című konferenciák előadásából. Kolozsvár 2008, 123–127.

Havas 2011 = HAVAS L., *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*. Debrecen 2011.

Havas–H. Deák 2011 = HAVAS L.–H. DEÁK Gy., A Szent István-i Intelmek Karolingkorra visszanyúló vonatkozásaihoz. In: *Survivance du latin et grammaire textuelle. Mélanges offerts à Sándor Kiss à l'occasion de son 70e anniversaire*. *Studia Romanica de Debrecen*. Hors Série. Réds. Ágnes Bánki et Gábor Tillinger. Debrecen 2011, 139–154.

Havas–Levet 2008 = *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis. Saint Étienne de Hongrie*. Textum edendum curavit, apparatu critico instruxit Ladislaus HAVAS, translatione Franco-Gallica instruxit Iohannes-Petrus LEVET. Saint Étienne de Hongrie : Petit traité d'éducation morale ou Exhortation spirituelle. Texte établie avec notes critiques par László HAVAS, traduit par Jean-Pierre LEVET. AŦAŦA (Series Latina III.) Debrecini MMVIII.

Hoechstetter 1934 = M. HOECHSTETTER, *Karl der Große, König, Patrizius und Kaiser als Rector ecclesiae*. [Diss. München]. Friedberg–Augsburg 1934.

Ifj. Horváth 1956 = ifj. HORVÁTH J., Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. *Irodalomtörténeti Közlemények* 60 (1956/1) 1–19.

Hunt 1982 = E. D. HUNT, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire ad 312–460*. Oxford 1982.

Hunt 1997 = E. D. HUNT, *Constantine and Jerusalem*. *Journal of Ecclesiastical History* 48.3. (1997) 405–424.

Jenkins, DAI 1962 = *De administrando imperio Vol. II. Commentary*. By Fr. Dvornik and others. Ed. by R. J. H. JENKINS. London 1962.

Kádár 1942–1943 = KÁDÁR Z., Szent István koporsójának triumfális jelképeiről. *Regnum* 1942/43, 446.

Kádár 1955 = KÁDÁR Z., A székesfehérvári István koporsó ikonográfiája. *Művészettörténeti Értesítő* IV. (1955) 201–204.

Kantorowicz 1957 = E. H. KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton 1957.

Kantorowicz 1989 = E. H. KANTOROWICZ, *Les Deux Corps du Roi*. Trad. par J.-Ph. Genet – N. Genet, Éditions Gallimard 1989.

Kantorowicz 1992 = E. H. KANTOROWICZ, *Die zwei Körper des Königs. Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*. Stuttgart 1992.

Klaniczay 2002 = KLANICZAY G., *Rex iustus* – A keresztény királyság szent megalapítója. In: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002.

Klaniczay 2008 = KLANICZAY G., A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon. *Aetas* 23/1 (2008) 25–41.

Lindren 1976 = Uta LINDREN, *Gerbert von Aurillac und das Quadrivium. Untersuchungen zur Bildung im Zeitalter der Ottonen*. Sudhoffs Archiv. Beiheft 18. Wiesbaden 1976.

Lovag 2005 = LOVAG, Zs. et al.: *The coronation mantle of the Hungarian kings*. Hungarian National Museum: Budapest 2005.

Madas 1992 = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*. Szerk. MADAS E. Budapest 1992.

Marosi 2003 = MAROSI E., Zu den kleinfigurigen Szenen am ungarischen Krönungsmantel. *Acta Historiae Artium* 44 (2003) 21–33.

Mohr 1962 = W. MOHR, Die karolingische Reichsidee. *AEVUM CHRISTIANUM. Salzburger Beiträge zur Religions- und Geistesgeschichte des Abenlandes*. Aschendorff: Münster 1962.

Moravcsik–Jenkins, DAI 1985 = Gy. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Washington 1985.

Mütterich–Dachs 2001 = *Das Evangelium Ottos III. Clm 4453 der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Hrsg. von Florentine MÜTTERICH–Karl DACHS. München–London–New York 2001.

Mynors 1964 = R. A. B. MYNORS, *XII Panegyrici Latini*. Oxford 1964.

Nemerkényi 2004 = E. NEMERKÉNYI, *Latin Classics in Medieval Hungary – eleventh century*. Debrecen–Budapest 2004.

Nixon–Rodgers 1994 = C.E.V. NIXON – B. S. RODGERS, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*. Berkeley 1994.

Patlagean 2000 = Ev. PATLAGEAN, *Byzance et la question du roi-prêtre. Annales. Histoire, Sciences Sociales*. 55e année, N. 4. (2000) 871–878.

Pelikán 1987 = J. PELIKÁN, *The excellent empire: the fall of Rome and the triumph of the church*. San Francisco 1987.

Poignet 1988 = J.-F. POIGNET, *Visions médiévales de l'Axe du Monde. Revue de l'histoire des religions* 205/1. (1988) 25–55.

Rees 2002 = R. REES, *Layers of Loyalty in Latin Panegyric: AD 289–307*. Oxford University Press: New York 2002.

Riché 1987 = P. RICHE, *Gerbert d'Aurillac. Le Pape de l'An Mil*. Paris 1987.

Rüngeler 1937 = J. RÜNGELER, *Das Bild Karls des Großen in der zeitgenössischen Annalistik und in der Gedichts- und Briefliteratur*. [Diss. Münster] Gütersloh i. Westfalen 1937.

Sághy 2006 = SÁGHY M., A „szenthely” az első szentéletrajzokban. *Vigília* (2006/7) <http://www.vigilia.hu/regihonlap/2006/7/saghy.htm> (2012.07.09. 12:14)

Schaede 2004 = S. SCHAEDE, *Stellvertretung. Begriffsgeschichtliche Studien zur Soteriologie*. Tübingen 2004.

Strauss 1963 = G. STRAUSS, *Historian in an Age of Crisis, the Life and Work of Johannes Aventinus, 1477–1534*. Cambridge 1963.

Szovák 2004 = SZOVÁK K., Egy kódex két tanulsága. In: *Genesia. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest 2004, 145–167.

Szovák 2010 = SZOVÁK K., Szent István királysága. *Vigília* 75 (2010) 566–575.

Szücs 1970 = SZÜCS J., István király Intelmei – István király állama. *Valóság* 13/10. (1970) 1–8.

Szücs 1984 = SZÜCS J., *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest 1984.²

Szücs 1988 = SZÜCS J., Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: Glatz F. – Kardos J. (szerk.), *Szent István és kora*. Budapest 1988, 32–53.

Szücs 2002 = SZÜCS J., Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: Veszprémy L. (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Budapest 2002, 271–290.

Taylor 1992–1993 = J. E. TAYLOR, Helena and the Finding of the Cross. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 12 (1992–1993) 52–60.

Thiede–D'Ancona 2000 = C. P. THIEDE– M. D'ANCONA, *The Quest for the True Cross*. London 2000, 135–141.

Tóth 1997 = TÓTH E., István és Gizella miseruhája. *Századok* 131 (1997) 3–74.

Tóth 2007 = TÓTH S., Szent István-szarkofág: sírláda és két fedéltöredék. *Ars Hungarica* 35 (2007) 29–50.

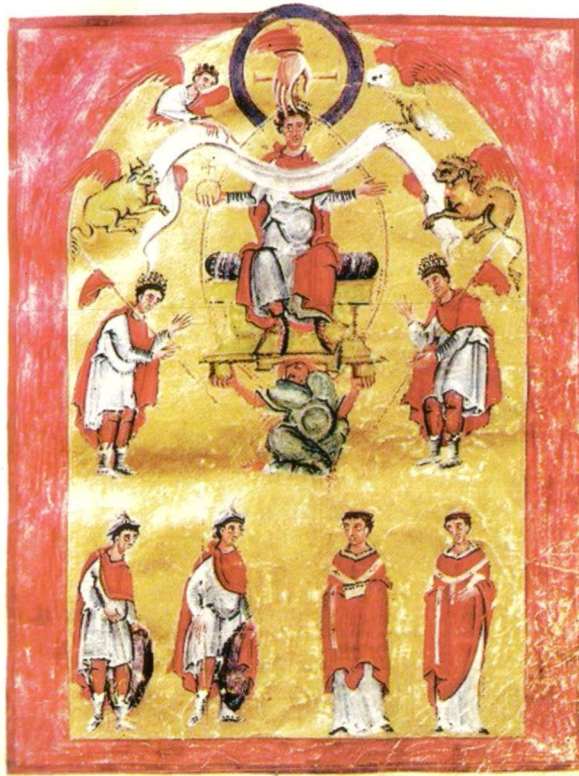
Trogmayer-Visy 2000 = TROGMAYER O. – VISY L., *Ecce salus vitae. Íme az élet üdve: a Gizella-kereszt*. Agapé: Szeged 2000.

Wieczorek-Hinz 2000 = *Europas Mitte um 1000. 27. Ausstellung des Europarats in Mannheim*. Hrsg. von A. WIECZOREK – H.-M. HINZ. Stuttgart 2000.

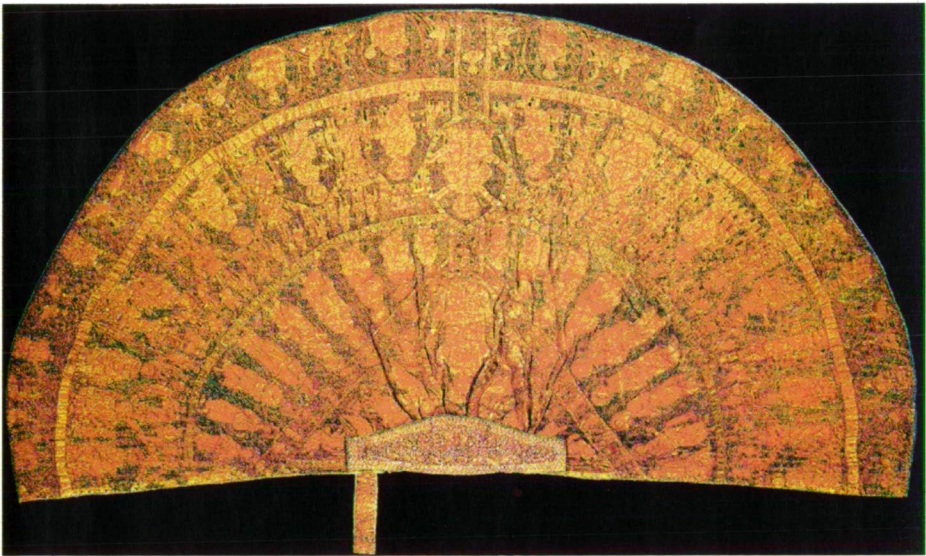
Zsoldos 1993 = ZSOLDOS A., Adalékok a magyar koronázási palást Krisztus-ábrázolásának eszmetörténeti hátteréhez. *Aetas* 1993/1, 5–13.

DIE CASULA AUS SZÉKESFEHÉRVÁR (ALBA REGIA) UND DER 700. JAHRESTAG DER GRÜNDUNG VON KONSTANTINOPEL

Der dem Heiligen Stephan zugeschriebene *Libellus de institutione morum* verleiht der politisch-theologischen Konzeption über den Herrscher als *vicarius Dei* eine ganz andere Form, als wie das zur Zeit von Konstantin dem Großen in der rhetorischen Literatur, unter der Herrschaft von Karl dem Großen in der Gattung des belehrenden religiösen Fürstenspiegel und zur Zeit von Otto III. in den bildenden Künsten üblich war. Das ungarländische Werk wurde zum Vorläufer einer wichtigen Neuerung in der westeuropäischen Literatur, wobei es sich zugleich auch an das byzantinische *basilikos logos* sowie an diejenigen religiös-politischen Traditionen anknüpft, die sich in Zusammenhang damit konzipieren ließen. Dies gilt noch mehr für die *casula* aus Székesfehérvár (Alba Regia), die zum Krönungsmantel geworden ist. Sein zentrales Element, das besondere Gabelkreuz ruft das ψ (ἐπτακόσιοι) in Erinnerung, dem in unserem Fall besondere Wichtigkeit zukommt. Da das Jahr 1301 das Entstehungs- und Einweihungsjahr des Mantels ist, kann sich die Siebenhundert (ἐπτακόσιοι) auch auf das Jahr 331 nach Chr. beziehen, das zugleich das Einweihungsjahr des „zweiten Rom“: der neuen Hauptstadt des Römischen Reichs ist. Somit kann das uns daran erinnern, dass der erste, mit göttlicher Macht bekleidete christliche Herrscher – als ein möglicher Vorfahr von Stephan – vor genau siebenhundert Jahren die heilige Stadt gegründet hatte, in der auch der erste ungarische König eine Pilgerstätte gestiftet hat, genauso wie auch in Rom oder in Jerusalem. Und das heißt zugleich, dass der gesalbte Herrscher Gottes Stellvertreter auf Erden ist, genauso wie die uralten biblischen Könige, der Herrscher des byzantinischen Reichs oder der des Heiligen Deutsch-Römischen Reichs. In ihre Fußstapfen tretend muss auch der Inhaber des ungarischen Throns ein Stellvertreter Gottes sein, der auch ihre Stelle einzunehmen befugt sein kann und ebenfalls *vicarius Dei* oder *Christi* sein kann, so wie der als *Christus victor* und später *Christus rex* im besonderen *nimbus* auftretende Emmerich, der an dieser Stelle sogar schon als *Christus imperator* erscheinen mag. Und diese Erklärung wirkt umso natürlicher, als die charakteristische Form des Kreuzes am Königsmantel sogar das seltener gebrauchte Christogramm wachruft, das die Abkürzung von Iesus Christos (Ἰησοῦς Χριστός) darstellt.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

AZ OLYMPOSI POLYCHRON MONOSTOR ÉS A SZLÁV ÍRÁSBELISÉG

Egyik dolgozatunkban a híres konstantinápolyi Studion monostor hatását vizsgáltuk a szláv írásbeliség megteremtőire és tanítványaikra. Megállapításaink lényege az volt, hogy a glagolita minuscula írás kialakítását, a nevezett kolostorban megalkotott minuscula írásrendszer hatására hozták létre a szláv apostolok. A továbbiakban ezt a hatást kívánjuk vizsgálódásaink tárgyává tenni.

A IX. század elejére a bizánci kurzív írás már nem felelt meg az ünnepélyes (egyházi) használat követelményeinek. Új írásrendszer alakult ki, amelynek bölcsője a Studion scriptoriuma volt. Az új ún. *minuscula* (gömbölyített) *írástípus* legrégebbi ismert emléke egy tetraevangélium (jelzete N° CCXIX), amelyet Szentpétervárott őriznek a volt cári könyvtárban. A szöveget másoló Nikolaos szerzetes bejegyzésében fontos adatokat szolgáltat a kódex keletkezési idejéről. E szerint Nikolaos 835. május 7-én fejezte be üdvösségszerző másolói tevékenységét a Studion monostor scriptoriumában.¹ A másoló a szöveget kisbetűs (*minuscula*) állóírással (usztáv) rögzítette. Az itt használt, rögzített szöveg – mint láttuk – a legrégebbi *minuscula* írásrendszer emléke, amely hivatva volt a régi kurzív (unciális) ábécé felváltására. Nikolaos a kódex szövegét, a bejegyzést egy régebbi protográfrról másolta. Az új írásrendszer bizonyos elemei már az előző században felbukkannak a kódexekben. A tudós Theodoros Studités (759–826) 798-ban lett a jeles monostor rendfőnöke (apátja). Személyében művelt és ambiciózus vezetője lett a közöségnek. Járatos volt a grammatikai, retorikai ismeretekben, amelyek a korabeli bizánci oktatás, az ún. enkyklios paideia tárgyát képezték. Valószínű, hogy Theodoros Studités tudtával és támogatásával alakult ki a monostorban az új, bizánci *minuscula* írás. Feltehető, hogy az új írástípus hamarosan ismertté vált a fővárosi monostorokban, ill. a császári egyetem hallgatói és oktatói között, akik között ott találjuk az ifjú Filozófust, Konstantint is. A Studion monostor a képtisztelet megőrzésével tünt ki a többi szerzetesközösség közül. Ebben a mozgalomban élen járt az igumen, Theodoros Studités is, akinek képtisztelő meggyőződése miatt többször el kellett hagynia a monostort (796, 809, 815). Száműzetésének színterei a kisázsiai monostorok voltak, amelyek különböző felfogású, száműzött szerzetesek (átmeneti) lakhelyei voltak. Utolsó száműzetésére II. Mihály császár uralkodása alatt került sor. Míg Konstantin a császárvárosban tanult, bátyja egy kisebb szláv tartomány elöljárója volt. 840 körül Metód életében döntő válto-

* A szerző a SZTE BTK Szláv Intézet professor emeritusa

¹ Церетели 1914, 3–4.

zásra került sor: világi pályájától megválva a bithyniai Olympos hegység egyik monostorába vonult vissza és szerzetessé lett. Nem tudjuk, mi indíthatta Konstantin bátyját erre a lépésre. A Metód-legenda csupán ennyit közöl erre vonatkozólag, hogy a monostorban a könyveknek élt.²

Az Olympos hegy Kisázsiában van. A hegyek mélye vasércet rejt, amit a császárság katonai potenciáljának növelésére használtak. A hegység szikláin monostorok épültek. A bithyniai monostorok híresek voltak szerzeteseik aszkéziséről, de ugyanakkor a scriptoriumokban szorgos szerzetesek másolták, fordították a vallási és irodalmi műveket. A bithyniai monostorokból indult el Euthymios szerzetes is, aki megkezdte Georgia evangelizálását.³ A monostorok sajátos szövetséget alkottak, a Polychrom, a hová Metód visszavonult, mintegy húsz monostorral alkotott egy közösséget.

A Metód-legenda Polichronját a tudósok a mai Polychnion monostorral azonosítják. Bár az Ochridi Kelemen által a monostor gazdaságára vonatkozó adatok kétséget ébresztenek a kutatókban,⁴ kétségtelen hogy a Polichron jelentős helyet foglalt el az olymposi rendházak között. Mint minden jelentős monostorban itt is működött *scriptorium*, ahol szerzetesek másolták az új írásrendszerrel a kéziratokat.

A keleti egyház liturgikus gyakorlata elképzelhetetlen a liturgikus cselekményekhez nélkülözhetetlen kódexek nélkül. A monostori liturgia rendszeres végzéséhez legalább 26 kódexre volt szükség.⁵ Ehhez a mennyiséghez még hozzátéve a szerzetesek lelki életét, hitéletét, a szerzetesi élet gyakorlatát képező kéziratokat, viszonylag jelentős mennyiségű könyvállományt kapunk. A sajátosan kolostori könyvtárak számára készített olvasmányok egyike a XI. századból ránk maradt orosz szerkesztésű kódex, az ún. Antiochos Pandektái (beszédei) néven ismert gyűjtemény. A könyvek bősége lehetővé tette, hogy a szerzetesek valóban „beszélgethessenek a könyvekkel”.

Az olymposi monostorok száma növekvő tendenciát mutatott a IX. században. Ennek illusztrálására megemlíthető a georgiai eredetű *Szent Hilarius* (855–875) példája, aki a bizánci fővárosból vonult el ide a szemlélődő életmódot gyakorolni, s 864-ben három szerzetestársával egy monostort alapított honfitársai számára.⁶ A monostoralapító jelentős fordítói tevékenységet is kifejtett: többek között lefordította görögről georgiai nyelvre az ún. Szent Péter Misét.⁷

Nem tudjuk, Konstantin és Metód ismerték-e személyesen a georgiai szerzetest. Így arról sincs pontos tudomásunk, hogy Hilarius befolyására fordította le később Konstantin is a Szent Péter Misét. Ivan Dujčev bolgár kutató szerint a mise lefordítására Szent Hilarius hatására került sor.⁸

2 Климент О҃ридски 1973, 187.

3 Obolensky 1999, 221.

4 Климент Охридски 1973, 187.

5 Сапунов 1978, 79.

6 Le Synaxaire. 547.

7 Vašica 1996, 49.

8 Dujčev 1965, 80–90.

Konstantin kb. 848-ban fejezte be tanulmányait. Ezt követően Ignatios patriarcha titkára („keze-lába”), majd rövid ideig a Kleidion monostor lakója lett 849 (?) és 854/855 között filozófiát tanít a Theophilos császár (829–842) által újraalapított császári egyetemen. Ezt követően az arabokhoz küldött bizánci misszió tagja. Az arab misszióból visszatérő Konstantin felhagy oktatómunkájával, ugyanekkor nehéz anyagi helyzetbe kerül. Körülményeinek kritikussá válása valószínűleg kapcsolatban van a bizánci belpolitikai viszonyokkal: Vardas (Bardas), Theodóra császárnő testvére meggyilkoltatta Konstantin pártfogóját Theoktistos logothetést (855. okt. 11.). A támogatójától megfosztott, állás nélküli Filozófus számára az önkéntes száműzetés tűnt az egyetlen járható útnak.

Rendkívül érdekes a Konstantin-legendának az Iván Vladisláv szerb szerzetes által lemásolt része, ahol is a másoló – eltérve a többi másolatok információitól – a következő megjegyzést teszi:

„Az Olymposba menve testvéréhez, Metódhoz, ott élt, szünet nélkül imádkozva Istenhez, csak a könyvekkel beszélgetve. Éjjel és nappal [....] testvérével ezekben (ti. könyvekben) gyakorolta magát. És így igazgatva tisztességgel irányította életét és szívében az Úrhoz vezető utat keresve, munkához munkát csatolva Isten szerint nagyon megerősödött az [erényekben] jócselekedetekben. De most ezekről legyen elég ennyi.”⁹

Ez az interpoláció csak Iván Vladisláv 1469-es szövegében található. Kérdéses, hogy ez a betoldás magától a másolótól származik-e, vagy Iván Vladisláv valamely Konstantinra és Metódra vonatkozó ritka, ismeretlen forrásból emelte át a részt a legenda szövegébe. Bár a betoldás eredetét nem ismerjük, forrásértéke igen nagy. A Konstantin-legendával foglalkozó szakemberek egy része szerint a betoldás forrásértékű. Hriszto Kodov, a Pannóniai-legendák kiváló ismerője és kommentátora szerint „meglehetősen valószínű, hogy Konstantin a szláv ábécé és szláv fordítások feletti munkát éppen ebben az időben és ezen a helyen kezdte el”.¹⁰ F. Grivec és F. Tomšič Pannóniai-legendákat közlétező és magyarázó kiadásában szintén úgy értékeli, hogy Konstantin bátyjával már az Olympos-hegyi monostorban „a szlávokkal kapcsolatos munkát készített” (végzett).¹¹ Véleményünk szerint Konstantinnak a szlávok számára készítendő írásbeliség gondolatát a fővárosi Studion monostorban az új, bizánci írástípus kialakítása feletti munka adta. Konstantin Nazianzi Szént Gergely hatására életcélként tűzte maga elé az ősatyák tisztességének¹² visszaszerzését. Ez az első emberpár bűneset előtti ártatlanságát jelenti, amit Konstantin a szlávok számára is biztosítani akart. Az ősi állapothoz a szlávok is, amint minden nép, csak a kereszténység felvételével juthat el.¹³ Ehhez azonban szükség van a szent könyvekre és a liturgiára, amit csak a szlávok számára készített írás tesz lehetővé. A Studion monostor szerzeteseinek példája adta az ösztönzést arra,

9 Климент Охридски 1973, 95, 140–148; Grivec–Tomšič 1960, 182.

10 Климент Охридски 1973, 148.

11 Grivec–Tomšič 1960, 182.

12 Grivec–Tomšič 1963, 112, 186, 242–246.

13 Grivec–Tomšič 1963, 117.

hogy a szlávok számára írást alkosson és liturgikus szövegeket rögzítsen azon a szláv dialektuson, amelyet ő is beszélt.

Egy írásrendszer megteremtése egy olyan nyelv vagy dialektus számára, amelyet eddig nem rögzítettek és szövegeket fordítani erre a nyelvjárásra rendkívül bonyolult és időt igénylő feladat.

Konstantin még a fővárosban elkezdte ezt a nagy munkát. Lehetséges, hogy előjárói tudta nélkül látott neki a nagy feladatnak, ezért nem tudta befejezni. Ha figyelembe vesszük Konstantin fővárosi tevékenységét, megértjük, hogy nem jutott ideje célja megvalósítására. Konstantinnak a bizánci fővárosban töltött éveit így alakultak:

1. 848-ig főiskolán (egyetemen) tanulmányait végzi,
2. Ignatios patriarcha „keze-lába”, azaz titkára (849 ?),
3. a kis-ázsiai Kleidion monostorban tartózkodik (rejtőzik),
4. 849 (?) és 854/855 között filozófiát tanít a főiskolán (egyetemen), ahol maga is tanult,
5. 855–856-ban az arab misszió részese,
6. 856 őszén az olymposi Polichrón monostorba megy.

A monostorban tartózkodó Konstantin nem vette fel a szerzetesi rendet. Továbbra is megmaradt diakónusnak és a rendházban vendégként, ill. fogadalmasként tartózkodott.

A rendház könyvtárában megismerkedhetett a liturgikus irodalom különféle nyelvekre történt fordításaival és a Studion monostorból ismert minuscula írás hatására maga is nekiállt a szláv ábécé elkészítéséhez. Munkájában nem volt egyedül, bátyja, Metód segített az ábécé összeállításában ill. az első fordítások elkészítésében. A Konstantin-legendának a kazár misszióval foglalkozó része leírja, hogyan fejtett meg az ifjú tudós egy számára ismeretlen nyelven írt szöveget. Konstantin, aki már rendelkezett valamilyen ismerettel a zsidó és szamaritánus nyelvről, megértette az elébe hozott orosz (?) nyelvű szöveget. A legendaíró elmondja, hogy az ismeretlen nyelv „erejét” (jelentését) saját módszerrel fejtette meg: „saját beszédével egybevetve felismerte a magánhangzókat és mássalhangzókat és Istenhez imádkozva, hamarosan olvasta és beszélte.”¹⁴ Konstantin gyakorlott módszerrel, mondhatni analitikus-összevető eljárással vetette egybe saját nyelve és az ismeretlen nyelv magánhangzóit és mássalhangzóit anyanyelve mássalhangzóival. Ez tette lehetővé a szöveg megismerését. Úgy gondoljuk, ezt az analitikus-összevető technikát még az Olympos hegyen dolgozta ki a szláv írásbeliség megteremtésére való törekvéseivel párhuzamosan.

Egy nyelv számára írásrendszer kidolgozni úgy lehet, ha a betűket egymással összekapcsolják, azaz szöveget is alkot az írásrendszer kidolgozója. Konstantin a gyakorlati élet követelményeit figyelembe véve egy ún. aprakosz-evangéliumot fordított le, amely nélkülözhetetlen a liturgiában. De más szöveg is maradt ránk, amelynek eredetijét Konstantin fordítói tevékenységével kapcsolhatjuk össze. Fordítását az ún. Assemani-

¹⁴ Grivec–Tomšič 1960, 109.

evangélium őrizte meg, amely az eredeti X–XI. századi másolata. Az ószláv (óbolgár) nyelv legrégebbi glagolitával írott emléke az ún. Kijevi töredékek, amely az ún. Szent Péter liturgiát tartalmazza. A Kijevi levelek egy római rítusú misekönyv görög fordítása, amelyet eredetileg az Adria-parti görögök használtak. A szövegben található sajátos nyelvi vonások (moravizmusok) alapján arra lehet következtetni, hogy a fennmaradt szöveget Moráviában lemásolták 862 után. Valószínű, hogy a szláv apostolok ezt a misekönyvet mutatták be II. Hadrián pápának (868), aki jóváhagyta használatát.¹⁵ Ami az eredeti szöveg fordítóját illeti, nem rendelkezünk személyéről megbízható adatokkal, azonban valószínű, hogy összeállítója Konstantin volt.¹⁶ Lehetséges, hogy a IX. század második felében már használatból kiment liturgia példányát a fordító az Olymposi monostorban találta meg.¹⁷

Konstantin és Metód nemcsak dolgoztak a szláv írásbeliség megteremtésén, hanem munkájuk gyümölcsét fel is használták az Olympos-környéki szlávság között végzett missziós munkájukban. A IX. században Kis-Ázsiában jelentős számú bolgár-szláv lakosság élt, amely migráció, ill. telepítés útján került oda. A szlávság betelepítése két fázisban történt. Elsőként II. Konstans császár (641–668) 658-ban a Sklavinia ellen viselt hadjáratában foglyul ejtett szlávokat Kis-Ázsiában telepítette le. A férfi telepeseket az arabok elleni hadjáratokban vetették be. Később II. Iustinianos (685–695, 705–711) folytatta a terület szlávokkal való benépesítését. A Thessaloniké ellen viselt hadjárata (688–689) során foglyul ejtett szlávokat Opsikion themában telepítette le. A források szerint a foglyokon kívül voltak olyanok is, akik önszántukból hagyták el korábbi lakhelyüket. Figyelemre méltó részlet, hogy az Opsikionban letelepített Thessalonikéből és környékéről származó szlávok ugyanazt a nyelvjárást beszélték, amelyet a szláv apostolok ismertek.¹⁸ Ez még inkább valószínűbbé teszi a feltételezést, hogy Konstantin az Opsikion szlávjai között ellenőrizte a liturgikus könyvek szláv fordítását és a szláv írásbeliséget. Számunkra nem világos okokból helyezte a szájhagyomány Konstantin tevékenységét Bregalica környékére. A térítő tevékenység során derültek ki a készülő szláv írásrendszer, valamint a fordítások pozitív és negatív vonásai. Ezek ismeretében nyílt mód a felfedezett hiányosságok kiküszöbölésére.

A glagolita írásnak is megvan a története, amely az egyes betűk „átmeneti formáiban” nyilvánul meg. Vatroslav Jagić klasszikus, mindmáig pótolhatatlan művében felsorolja ennek az írásrendszernek az „átmeneti formáit”,¹⁹ amelyek véleményünk szerint – bizonyos fokig – tükrözik Konstantinnak azt a törekvését, hogy ez az írásrendszer alkalmas legyen a szláv nyelv fonémarendszerének minél pontosabb visszaadására.

Konstantinnak a morva misszió előtti térítőtevékenységéről a szlávok között halvány nyomokat találunk a róla szóló legendákban, amelyek viszonylag késői eredetűek.

¹⁵ Vašica 1996, 51.

¹⁶ Vašica 1996, 53, 55; Німчук 1983, 34, 36, 38.

¹⁷ Vašica 1996, 55.

¹⁸ Ангелов 1976, 282, 292.

¹⁹ Ягич 1911, 87, 89.

A Konstantin elszenderedése (XV–XVI. század) ismerteti röviden a szlávok közötti térítői tevékenységet. A legenda a „nagy legenda” rövidített változata, kivonata. Itt arról olvashatunk, hogy Konstantin a Ióánnés expatriarchával történt vitája után a Bregalica folyó mentén keresztény és pogány szlávokat talált. A kereszteleetleneket megkeresztelte az ortodox hit szerint, és szláv könyveket adott nekik. A pogány szlávok közül 4050 személyt megtérített.²⁰ A Szaloniki legenda szintén megismétli a Bregalica környéki térítést.²¹

Ezek a viszonylag késői források megőrizték Konstantinnak a morva misszió előtti térítői tevékenységének emlékét a bolgár-szlávok között. Ezt a tevékenységet úgy értékeljük, mint Konstantinnak [és Metódnak] a szláv írás ill. szláv nyelvi liturgia alkalmazására tett kísérleteit, amelyről a szájhagyomány megőrzött bizonyos információkat, miközben a misszió színterét Makedóniába tette át.

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk a következőket:

1. A Studion monostor által létrehozott *minuscula* írás vált a szláv *glagolita* írás forrásává.

2. Konstantin még fővárosi tartózkodása alatt megismerkedett az új bizánci írástípussal. Az új bizánci ábécé megalkotása vezette arra a gondolatra, hogy írásrendszert alkosson a *szlávok* számára is. Ezt a tevékenységét már a fővárosban elkezdte, de nem fejezte be.

3. Írásrendszert létrehozó és fordítói tevékenysége a Polychron monostorban töltött időszak (4–5 év) alatt kapott nagyobb *lendületet*, amikor a tevékenysége eredményeit ellenőrizhette a kisázsiai szlávok között. Valószínű azonban, hogy a liturgikus szövegek *fordítása* lassította munkáját.

4. Írásrendszert alkotó tevékenysége és fordítói munkája a morva misszió elindításának előestéjén nyert befejezést, amikor maga a császár (III. Mihály) bízta meg a szlávok számára szükséges ábécé megalkotásával és az első liturgikus szövegeknek a Szaloniki környéki bolgár-szláv nyelvjárásra történő lefordításával. A császári megbízatás meggyorsította tevékenysége menetét.

5. A szláv írásbeliség, illetve az első liturgikus szövegek *fázisokban* történt létrehozása új munkahipotézisként fogható fel, amelynek bizonyos elemei megtalálhatók a Konstantinról, Metódról (és tanítványaikról) szóló forrásokban.

Megemlíthetjük, hogy az általunk kifejtett hipotézishez hasonló nézeteket vall a liturgikus könyvek moráviai misszió előtt történt lefordításáról Gorazd A. Timkovič OSBM azzal a különbséggel, hogy a fordítások színhelyéül Konstantinápolyt jelöli meg.²²

20 Теодоров-Балан 1934, 116.

21 Теодоров-Балан 1934, 110.

22 Timkovič 1996, 93, 95.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ангелов 1976 = Димитър Ангелов, *История на Бизанция*. I част. София 1976.
- Церетели 1914 = Григорий Филимонович Церетели, Греческие рукописи. In: *Палеографические снимки*. Санкт-Петербург 1914.
- Dujčev 1965 = Ivan DUJČEV, *Mediaevo – Bizantino–Slavo*. Roma 1965.
- Grivec–Tomšič 1960 = František GRIVEC – Fran TOMŠIČ, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*. Fontes. Zagreb 1960.
- Grivec–Tomšič 1963 = František GRIVEC – Fran TOMŠIČ, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*. Fontes. Zagreb 1963.
- Німчук 1983 = Василий Васильевич Нимчук, *Київські глаголичні листки*. Кієв 1983.
- Ягич 1911 = Ватрослав Ягич, *Глаголическое письмо*. Санктпетербург 1911.
- Климент Охридски = Климент Охридски, *Събрани съчинения*. Том III. Ред. Боню Ст. Ангелов– Христо Кодов. София 1973.
- Le Synaxaire = *Le Synaxaire. Vies des Saints de l'Eglise Orthodoxe*. Tome 1. Édité par le Père MACAIRE. Thessalonique 1987.
- Obolensky 1999 = Dmitri OBOLENSKY, *A Bizánci Nemzetközösség*. (Varia Byzantina – Bizánc világa III.) Budapest 1999.
- Сапунов 1978 = Борис Викторович Сапунов, *Книга в России в XI–XII вв*. Ленинград 1978.
- Теодоров–Балан 1934 = Александър Теодоров–Балан: *Кирил и Методи*. II. София 1934.
- Timkovič 1996 = Gorazd Andrej TIMKOVIČ, *Cyril a Metod boli gréckokatolíkmí*. Prešov 1996.
- Vašica 1996 = Josef VAŠICA, *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha 1996.

DAS POLYCHRON-MONASTERIUM VON OLYMPOS UND DAS SLAWISCHE SCHRIFTLICHKEIT

Dieser Aufsatz prüft die Wirkung der Mönche des Studion-Monasterion auf die Slawenapostel, welches Monasterium gründete Alexios Stúdités in dem 5. Jahrhundert.

Das Studion hatte die wichtigste Wirkung das, daß diesog. byzantinische „minuscula“-Schrift in seinem Scriptorium ausarbeitet wurde, was das Vorbild des „glagolita“-Abc wurde. Konstantin lernte mit dem neuen Schrifttyp während des hauptstadtlichen Aufenthaltes kennen. Seine Wirkung begann er ein neue Schriftsystem für sie Slawen zu schaffen. Er verließ die Hauptstadt, und er schuf die „glagolita“-Schrift in dem Monasterion von Olympos (Kleinasien) gesprächsweise mit den Bücher (vielleicht beendete auch). Wahrscheinlich machte er – als Praxis – mit dieser Arbeit parallel die erste Übersetzungen auf den slawischen Dialekt auch, was sprach er und spach man in der Umgebung Saloniki auch. Er beendete er im Polychron-Monasterium seine Tätigkeit des slawischen Schrifttums und der schriftlichen Form des slawischen liturgischen Sprache, was in der Hauptstadt begann.

BYZANTINE SACRAL ARTWORKS FROM MEDICAL VIEWPOINT

INTRODUCTION

Icons of Christ, the Virgin and the saints and scenes of the story of the divine economy are accorded honour and veneration. In one hand, their iconographic theory is dictated by the rules of Church tradition. „The making of icons is the invention of painters, but the institution and handing of approved rules is the work of the catholic church and not of painter, for only art is the painters” declared the Church Fathers at the Seventh Ecumenical Council in 878. In the other hand, man has always felt the need to express the events of his life, all his experiences and emotions in the form of pictures. Health and sickness, healing and death, recovery and invalidity, birth and aging, are all part of life. Not suprisingly, they have always inspired man to portray them. Every generations of the Byzantine artists has had its major or minor masters, who have given shape to these themes in their works of art (Vassilaki 2005). Throughout the centuries a vast series of artworks has thus been created that are related to medicine.

The sacral works of western civilisation is well understood in this viewpoint (Ais et al. 2002, Appenzellet et al. 2001, Dequeker 1994, 1996, Diekmayer 1960, Giampolo and Fulcheri 1988, Józsa 2007A, Kuijjer 1985, Kunze 1986, Mach 1987, Merke 1984, Sharma 1997, etc.), while the very important and also rich Byzantine art, especially sacral art have been disregarded. I have found only one publication in which the Greek illustrations of human diseases on Mounth Athos was discussed (Charlier 2003).

However only small part of diseases (about 10 per cent) are visible on surface of depicted subjects (the alterations of musculoskeletal system, overweight, facial palsy, goitre, etc.), while the artists intention was to describe not pathological condition but rather an individual personality and/or sancticity. The aim of this study to see wheter a collection of Byzantine icons is a useful source for studying the epidemiology of particular visible diseases.

MATERIAL AND METHODS

I have been collected and observed 500 Byzantine pictures (212 icons, 209 frescoes, 59 miniatures and 20 mosaics). The main of artworks (480 paintings) originate from

* László G. Józsa. MD. D.Sci. Professor emeritus of pathology. e-mail: jozsalg@gmail.com

the posticonoclastic period, i.e. 10–15th century. More than half (257) of the artworks I examine personally on the spot (Athen, Mount Athos, Crete, Istanbul, Sicily, etc.) in monasteries, churches and museums and collected from all artworks photographic documentation. The photos have been gathered since 1978. On the pictures 1370 persons (712 males, 212 females, 73 kids and 373 angels) were visible. First was evaluated the physical habitat and skin color, thereafter I extracted signs of overweight, gravidity, anomalies of eyes (strabism, ptosis etc.), appearance of neck and face (goitre, cretinoid aspect) and appearance of whole body (disproportionate physique, osseous deformation, thickened joints of the hand etc.).

I registered symptoms of disease after performing a standardised visual inspection and after examination of photos under stereomicroscope (Carl Zeiss Jena) by 2–5 fold magnification.

RESULTS

Among 500 artworks on 122 pictures could be detected 36 different physiological (gravidity, childbirth) or pathological (goitre, joint diseases, palsy, etc.) conditions (Table I.).

PHYSIOLOGICAL CONDITIONS:

The gravidity of Virgin on five frescoes (four with title: Journey to Bethlehem, and one: Visitation Mary to her older cousin Elisabeth [Fig. 1]) was visible. The depicting of child birth on eleven miniatures could be seen. Both miniatures originated from 11th century, and were painted in Constantinople. All miniatures illustrated the Gospel, and portrayed the labour of Rebecca. The miniatures exhibited the childbirth in standing posture (Fig. 2) in contrary to other ancient Greek and Roman artworks in which the childbirth was portrayed in lying or sitting position (Józsa 2007B).

PATHOLOGICAL CONDITIONS:

1/ *Goitre*: In landlocked mountainous areas, iodine deficiency prevailed for many millennia, probably since the last glacial period. The Balkan and the whole territory of Byzantine Empire was particularly known for severe endemic goitre as a result of iodine deficiency (Marketos et al. 1990). The depicted goitre was the most usual alteration on the Byzantine artworks. Both on saints, angels, children, Virgin and Christ could be verified a marked goitre. On 42 persons (females 6, males 14, kids 4 and angels 18) was visible moderate or greater goitre. Among them 30 diffuse, 8 nodular (Fig. 3) and 4 cases of congenital goitre were identified (Fig. 4). In a wallpainting (Stravronikita Monastery, Mount Athos) among 12 persons 4 shows the sign of goitre. On 10 artworks beside the signs of goitre other pathologies could be detected on same person.

2/ *Osteoarthritis*: with swelling and deformity of joints was diagnostised on 31 persons (females 2, males 22, angels 7) on 20 paintings (Figs. 5, 6, 12). Both the interphalangeal and other joints of the hands were involved in most cases. The dislocation of interphalangeal joints and characteristic deformity was seen on icon of Michael archangel. Swelling of knee that may be psoriatic arthritis in one mosaic (Fig.7) was visible. The osteoarthritis is eleven times frequent on males, than in females. From Byzantine literature is known the arthritis of several emperors such as Alexios Comnenos, Isaac Angelos, Johannes Palaiologos VIII., Constantinos IX. etc. (Caughey 1974, Józsa 2003, Lascaratos 1995). The paleopathological findings verified the frequent osteoarthritis in Byzantine times (Hershkovitz et al. 1995).

3/ *Anomalies of the eyes* was demonstrated on 11 persons on 11 artworks. The most frequent anomaly was the strabism (fig.8) which was seen both on saints and Christ portraits. Both convergent and divergent strabism could detected. Other anomalies (blindness, etc.) were rare. Only two blind persons was found in our material (The healing of blind. Frescoe 1312—1322, Mystras, and Mosaic from the 12th century in the Monreale cathedral [Fig.9.]).

4/ *Osteoporosis* was rare condition in Byzantine times, while portrayed on three icons, on six persons. I found the best representation of spinal osteoporosis on paintings with tittle: Dormition of Saint Ephraim the Syrian. All subjects which have osteoporosis spine alteration were hermit. No on clergymen nor saints or “civils” osteoporotic alterations can’t seen. The trunk looks short in contrast with the lenght of the the legs, and a dowager’s hump is clearly visible. He has a bald forehad corresponding to this old age.

5/ *Palsy* with unknown etiology was detected on four persons (Fig.9.) all with paralysis of the lower limbs In one case could presume poliomyelitis (Heine—Medin disease) as etiology, wich cause an excavated foot (Fig.10). After healing of children palsy, often occur the excavated foot.

6/ *Traumatic and posttraumatic* lesions are relative rare on icons. Amputated lower limb on one miniature, herniated muscle (on thigh) on six icons, scar of face (probable after sword injury) in one case was recognized. On 3 artworks (two fescoes and one mosaic) the so called “manu cornuta” could diagnostised. The manu cornuta occur after the injury of the common extensor muscle or tendons of fingers, while by this alteration the third and fourth fingers can’t extended. The portray of manu cornuta was seen on pictures of Saint Paul or Saint Peter (Fig.11.) in Sicily. The so called Madelung’s deformity occur after bad healed fracture of the wrist. The Madelung’s deformity was depicted on Christ portraits on two frescoes (Fig. 12.).

6/ *Developmental anomalies* were detected on five artworks on five persons. Hydrocephalus, microcephaly (Fig. 13), head deformity, hunchback and ossifying anomaly (chondrodytrophia) was identified on 1—1 persons, all males (Józsa 2006).

7/ *Overweight and obesity* was visible on four icons, by four female saints (Saint Catherine, Saint Anasthasia, etc.), while not on males.

Bad physical condition, lean or cachectic habitat was detected on 7 subjects on 5 artworks, mostly Saint John the Baptist was portrayed as a cachectic male.

8/ *Herpes* of the lower lip was depicted on the icon of Archangel Michael's (Fig. 12).

9/ *Gynecomastia*, i.e. female breast of male is caused by hormonal disturbance or by chronic liver disease. Gynecomastia was found on two frescoes, both portrayed Christ (Fig. 11).

10/ *Other pathologies* (varicositas of lower limbs, Dupuytren's disease, anomaly of great toe [hallux valgus] and others) were recognize in small numbers. The number of pathologies visible on persons and pictures are summarized in Table I.).

DISCUSSION

The existence of religious importance of holy icons an authentic manifestation of orthodox lithurgical art are connected with revealed truth of christianity of which they are witnesses. Their form and iconographic formulation encapsulate the spiritual experience of the orthodox church as an indivisible whole compounded of past, present and future. The icons furnish not only the correct interpretation of the word of truth and they offer guidance for the spiritual life while also demonstrate the illnesses of the inhabitants of Empire. In the history of art can found abundant discussion around iconography, colours, composition, techniques of paintings etc. of the Byzantine icons, but the pathological conditions of portrayed persons are mostly uninvestigated. In previous articles I examine the visible alterations of locomotor systems on icons (Józsa 2006) and childbirth and baby care (Józsa 2007B), and another study in this field was published by Charlier (2003). Neither other publications can found in medical nor in art historical literature from the pathologies on Byzantine paintings. The investigation and evaluation of Byzantine sacral art from this viewpoint is undiscovered.

The paintings originated from talented as well as less talented artists. Accordingly, signs of illnesses may often not have been reproduced appropriately because of lack of artistic competence or artistic idealisation rather than because Church decoration. Signs of illnesses might not be detectable because body parts may have been presented in a non—standard way. Clothing determined largely by fashion also made evaluation difficult. Another important limitation is that artists did not reproduce signs of illnesses because they were stigmatising. For many centuries hunchback were considered to be linked. Therefore artists may have tried to maintain or even increase the magnificance and dignity of their sitters by not representing their alteration realistically.

In summary, on the Byzantine sacral artworks can many pathological conditions recognize, while the diagnostised alterations are not representative of the general population.

**TABLE I. PHYSIOLOGICAL AND PATHOLOGICAL CONDITIONS
DEPICTED ON BYZANTINE ARTWORKS**

Physiological conditions	Number of persons	Number of artworks
Gravidity	5	5
Childbirth	11	11
Physiological conditions altogether	16	16
Pathologies		
Goitre	42 female 6 male 14 kids 4 angels 18	19
Osteoarthritis	31 female 2 male 22 angel 7	20
Paralysis with unknown etiology	4	3
Acute atrophic paralysis (Heine-Medin)	1	1
Pes equinovarus	2	2
Osteoporosis	6	3
Strabism	9	9
Blindness	2	2
Dupuytren's contracture	7	4
Muscle hernia	6	6
Cachexia	7	5
Obesitas	4	4
Manu cornuta	3	3
Chondrodystrophy	1	1
Kyphoscoliosis	1	1
Pes excavatus	1	1
Cranial deformity	1	1

Hydrocephalus	1	1
Microcephaly	1	1
Gynecomasthia	2	2
Madelung's deformity	2	2
Triphalangeal thumb	1	1
Lower limb amputation	1	1
Scar on the face	1	1
Abdominal ascites	1	1
Herpes labialis	1	1
Varicositas of limbs	1	1
Hallux valgus	12	9
Pathologies altogether	150	106
Physiological and pathological conditions on sacral artworks altogether	166	122

LEGEND FOR FIGURES

Fig. 1.: Visitation Mary to her older cousin Elisabeth. The transparent virgins. Pelendri chapel in Cyprus, 14th century.

Fig. 2. Childbirth of Rebecca. Miniature. 11th century. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Rome,

Fig. 3. Virgo Hodegetria. 13th century icon. Philotheou Monastery, Mount Athos. Both the Virgin and Christ portrayed with diffuse goitre. The Child has probably congenital goitre

Fig. 4. Christ Pantocrator. Icon, early 14th century. Great nodular goitre on Christ portrayed. Byzantine Museum, Athen.

Fig. 5. Christ Pantocrator. Icon, 12th century. On the neck of Christ show a marked diffuse goitre. On the right hand both the interphalangeal and metacarpophalangeal joints are swollen.

Fig. 6. Saint Georg, 14th century, icon. On the right hand the interphalangeal joints are swollen (osteoarthritis). Byzantine Museum, Athen

Fig. 7. Mosaic from the cathedral of Monreale (Sicily), 12th century. Probably psoriasis, and psoriatic arthritis of the knee joint is depicted.

Fig. 8. Convergent strabism on frescoes of Panagia church (14th century) Crete.

Fig. 9. Mosaic (detail) from the 12th century in the Monreale cathedral, Sicily. The paralytic with wood tool approach to Christ.

Fig. 10. Trimorphon. 15th century, Crete. On the right foot pes excavatus deformity (probably after Heine—Medin disease) is visible. The Byzantine Museum. Athen.

Fig. 11. Mosaic from the cathedral of Monreale 12th century. Manu cornuta is visible on the right hand of Saint Paul. The hand tip up to the neck.

Fig. 12. Frescoes in the church of Nerez (Macedonia). Lamentation of Christ, 12th century. The gynecomasthy of Christ (arrow) and Madelung's deformity of the right wrist (triangle) are depicted on frescoes.

Fig. 13. Microcephaly. (Virchow—Seckel disease). Frescoes, Kastoria (Crete)

13th century.

Fig. 14. Archangel Michael. Icon, 14th century. Chora monastery, Constantinople. On the portrayal of archangel multiple pathological conditions are visible. Diffuse goitre, osteoarthritis of the phalangeal and metacarpophalangeal joints with the deformity of left index finger, and herpes of the lip.

REFERENCES

- ALS C., STÜSSI Y., G U., TRÖHLER U., WABER JH.: *Visible signs of illnesses from the 14th to the 20th century: systematic review of portraits*. Brit. Med. J. 2002; 325: 1499-1506.
- APPENZELLER O., STEVENS JM., KRUSZYNSKI R., WALKER S.: *Neurology on ancient faces*. J. Neurol. Neurosurg. Psychiatr. 2001; 70: 524-529.
- CAUGHEY, D.: *The arthritis of Constantine IX*. Ann. Rheum. Dis. 1974; 33: 77-80.
- CHARLIER, P.: *The Greek illustrations of the human diseases: Mount Athos*. Hist. Sci. Med. 2003; 37: 105-122.
- DEQUEKER J.: *Rheumatoid deformities on paintings*: Hand Therapy. 1996; 25: 194-197.
- DEQUEKER J.: *Vertebral osteoporosis as painted Vittore Carpaccio (1465). Reflexion on paleopathology of osteoporosis in pictorial art*. Calcif. Tissue Int. 1994; 55: 321-323.
- DIEKMAYER R.: *Representation of obesity in European painting and drawing*. Orvosi Hetilap. (Medical Weekly). 1960; 101: 1289-1292.
- GIAMPALMO A., FULCHERI E.: *An investigation of endemic goitre during the centuries in sacral figurative art*. Zentralbl. Allg. Pathol. Path. Anat. 1988; 134: 297-307.
- HERSHKOVITZ I., YAKAR R., TAITZ C., ESHED U., WISH-BARATZ S., PINHASOV A., RING B.: *Paleopathology of the Khan-el-Ahmar site. Health and disease in Byzantine Monastery in the Judean Dessert, Israel*. Int. J. Osteoarcheol. 1995; 5: 61-76.
- JÓZSA LG: *Ill-conditioned rules on the throne of Byzantium*. Orvostörténeti Közl. 2003; 182/185: 35-56. (Hungarian with English summary)
- JÓZSA LG.: *Pathological alterations of locomotor systems on Byzantine paintings, miniatures and frescoes*. Osteol. Közl. (Osteological Journal), 2006; 14: 1-10.
- JÓZSA LG.: *The bony and joint—alterations depicted in fine art*. Osteol. Közl. (Osteological Journal), 2007A: 15: 209-227
- JÓZSA LG.: *The childbirth and baby-care portrayed on Byzantine sacral artworks*. Orvosi Hetilap. (Medical Weekly). 2007B: 148: 2483-2490. (Hungarian with English summary).
- KUIJER PS.: *Sickness, medicine and pictorial art*. Organorama. 1985; 22: 13-20.
- KUNZE J.: *Genetics and malformations in art*. Berlin. Grosse Verl. 1986.
- LASCARATOS J.: *Arthritis in Byzantium (AD 324-1453) Unknown informations from non-medical literary sources*. Ann. Rheum. Dis. 1995; 54: 951-957.
- MACH J.: *Zur Geschichte der Klumpfußbehandlung*. Beitr. Orthop. Traumatol. 1987; 34: 493-498.
- MARKETOS S., EFTYCHIADIS A., KOUTRAS DA.: *Thyroid diseases in the Byzantine era*. J. Roy. Soc. Med. 1990; 83: 111-113.
- MERKE F.: *History and iconography of endemic goitre and cretenism*. Bern-Stuttgart-Vienna. Hans Huber. 1984.
- SHARMA P.: *Medicine, Dürer and the praying hands*. Lancet. 1997; 349:1470.
- VASSILAKI M. (ED.): *Images of the Mother of God*. Burlington, Ashgate. 2005.

SUMMARY

The sacral works of western civilisation is well understood, while the very important and also rich Byzantine art, especially sacral art have been disregarded. Among 500 artworks on 122 pictures 36 different physiological (gravity, labour) or pathological (goitre, joint diseases, palsy etc.) conditions was detected. The depicting of gravity and child birth was rare. The endemic goitre as a result of iodine deficiency was portrayed on 42 persons, osteoarthritis (mostly of the hands) on 31 subjects. Anomalies of the eyes on 11 persons, and palsy, traumatic and posttraumatic lesions, developmental anomalies, osteoporosis, gynecomasthia and other pathologies could also detected on the Byzantine sacral artworks. However, on the Byzantine sacral artworks can many pathological conditions recognize, while the diagnostised alterations mostly are not representative of the general population.

Key words: Byzantine icons, pathologies, physiological conditions,

BIZÁNCI IKONOK ORVOSI SZEMMEL

A nyugati szakrális művészet termékeit orvosi szempontból alaposan értékelték, ám a hasonlóan gazdag bizánci műalkotásokra és különösen az egyházi műalkotásokra nem fordítottak gondot. A művészettörténetben kimerítő tanulmányok foglalkoznak a bizánci ikonok kompozíciójával, technikájával, színhasználatával stb., de az azokon felismerhető kóros állapotok jórészt felderítetlenek. Tanulmányomat 500 bizánci szakrális alkotás (ikon, freskó, mozaik, miniatúra) vizsgálatára alapozom. A műalkotások az V.- XVI. századokból származnak, többségük (480 mű) az ikonrombolás utáni időszakból. Az alkotásokat művészi értéküktől függetlenül értékeltem. Jól lehet az alkotók célja nem a patológiás jelenségek, hanem a személyiség és/vagy szentség megőrzítése volt. Az 500 műalkotáson 1370 személy (712 férfi, 212 nő, 73 gyermek és 373 angyal) szerepelt. A fiziológias és kóros állapotoknak csupán töredéke (kb. 10 %-a) mutatkozik a felszíneken (bőr és izomelváltozások, bénulás, golyva, szemészeti eltérések), mindezek ellenére az 500 műalkotás közül százhuszonkettőn (24,4 %) harminchat-féle élettani jelenséget (terhesség, szülés, csecsemőgondozás), vagy betegséget illetve kóros állapotot (golyva, ízületi gyulladás, kancsalság, bénulás stb.) tudtam megállapítani. Az élettani állapotok ábrázolása ritkán fordult elő, ezzel szemben jódhányos golyvát 42, a kéz kis-ízületeinek gyulladását 31, kancsalságot 11 személyen lehetett megállapítani. Gyakori volt a bénulás, sérülések utáni állapot, fejlődési rendellenességek és más kóros állapotok megjelenítése.

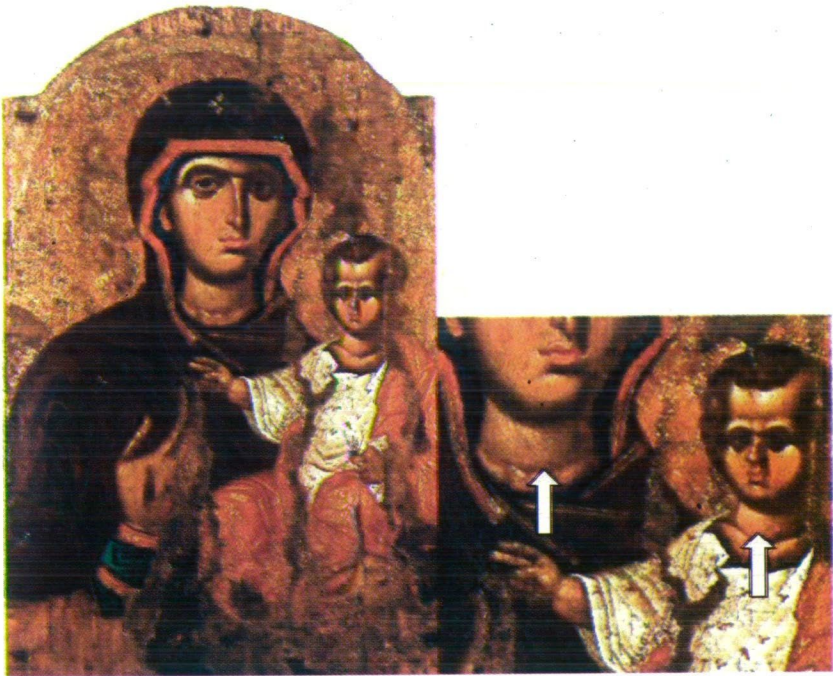

1

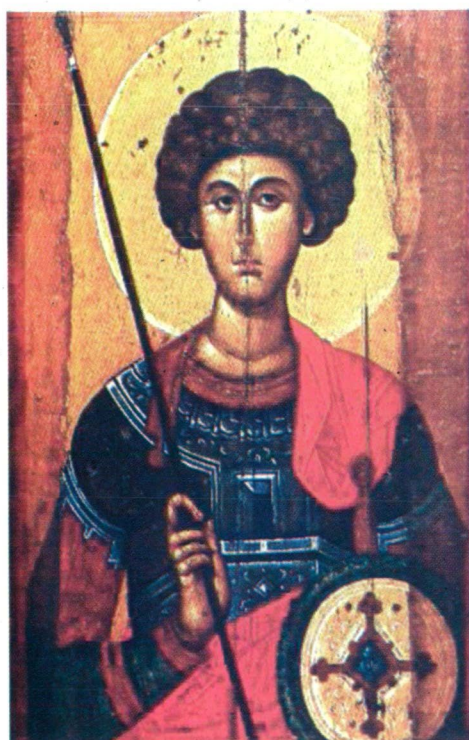
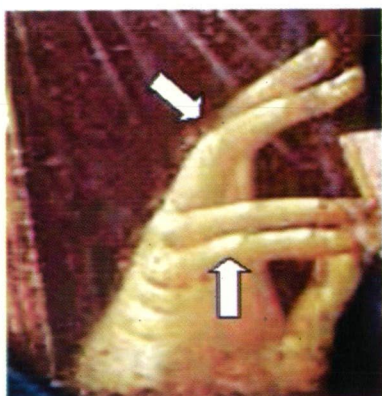
2

3

4

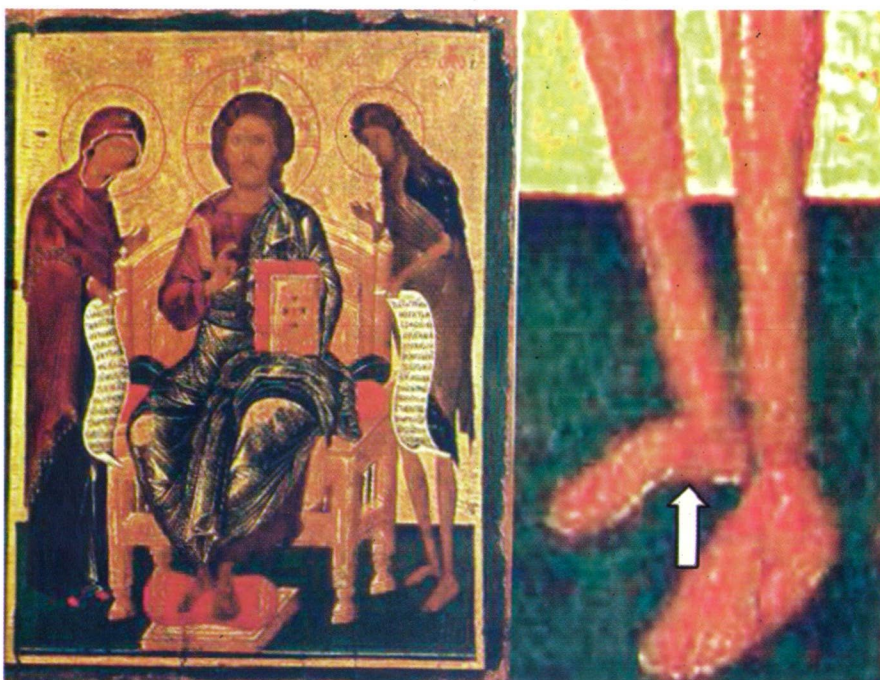
7

8

9

10

11

14

12

13

TRACES OF BYZANTINE INFLUENCE IN MEDIEVAL HUNGARIAN LAW

At first sight it might seem a futile attempt to seek traces of Byzantine influence in medieval Hungarian law.¹ Especially considering the fact that the legal system in question is that of a country whose first king, St. Stephen I – as it is generally believed – led his people from the steppe of Asia to the Western world; Saint Stephen who was baptized by Adalbert, bishop of Prague; the king, who was given his crown by Pope Sylvester II, and who married the daughter of Henry II, Duke of Bavaria and called his nation's missionaries from the West.

However, our historical picture of the times of the first millennium is certainly roughly outlined. It is not necessary to give details here of the various effects coming from both the West and the East which influenced Saint Stephen's kingdom, neither is it necessary to provide a summary of the factors that attached medieval Hungary to the Eastern church, to Byzantine politics and to material culture of the Eastern Empire.²

Nevertheless, if we try to find the traces of Byzantine influence in medieval Hungarian law, we have only a few fixed points. The sources of 11th and 12th century Hungarian legal system are scarce. The decrees of St. Stephen, St. Ladislav and Koloman the Book-lover, the synodic resolutions of the Hungarian church inform us only to a limited extent of medieval legal customs which existed in times past. These sources only show little impact of Byzantine culture at first sight, for example St. Ladislav's 2nd decree which mentions Byzantine money, the *nomisma*, when it prescribes the punishment of the nobleman's helpers with no property who trespass onto another nobleman's residence with a fine of 55 *byzantinus*.³

A large number of deeds only appear from the 13th century in which Hungarian customary law of certain fields are reflected. However, Byzantine legal sources which were to some extent known by other, mostly Slavic people and countries – for example

* Associate professor at Pázmány Péter Catholic University Budapest, Faculty of Law and Political Sciences, Department of Legal History, e-mail: komaromi.laszlo[at]jak.ppke.hu.

1 This short summary can't go beyond the limits of a general summary of the topic I have already treated in detail in my doctoral dissertation; therefore it follows to a great extent the theses of my dissertation (Komáromi 2007).

2 For a general overview on Hungary's relation to Byzantium see Moravcsik 1953.

3 Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus 11: "...alii vero, qui cum illo erant, liberi reatum suum LV bizanciis redimant..." Závodszy 1904, 169.

such comprehensive works as the *Eclogie* of Leo III the Isaurian, the Farmer's Law, or later law books of the Macedonian Renaissance like the *Procheiros Nomos* of Leo VI the Wise, or the canonical collections of the Eastern Church – all these are not even mentioned in Hungary, we don't even know whether some of them entered the territory of the country or not. The only source which proves some knowledge of Byzantine canon law by its mere existence is the founding letter of the Veszprém-valley monastery, it is a quite unique, actually an exceptional document.⁴

When in the beginning of the year 2000 I decided to conduct doctoral research on the Byzantine influence in medieval Hungarian law, I knew only that the question was not examined in a comprehensive manner. Nevertheless, during the collection of materials, I occasionally found ideas which made Byzantine influence concerning certain legal customs or regulations of special institutions probable. The rules regarding the celibacy of clerics, the regulation of fasting, the corporal punishments, the practice of the authentication of deeds at "*loca credibilia*" – these are only some examples where former researchers have already raised the question of Byzantine influence.⁵

Among the factors that transmitted Byzantine culture, the presence of the Eastern Church in Hungary played a primary role. Therefore it is not surprising that the question of Byzantine influence was mainly raised in the field of canon law. Among the first to be mentioned are certain regulations of the Council of Szabolcs (also known as the 1st decree of St. Ladislav 1092) and the 1st Council of Esztergom (around 1100).⁶ These two councils allowed priests to live together with their first, lawfully wedded wives (can. 3 and 31).⁷ The strong expectation of the early Western Church required that ordained clergymen of marital status live a life of abstinence. From the 11th century it was explicitly prescribed that married clergymen leave their wives.⁸ The Eastern Church however continued to function on a basis confirmed in the end of the 7th century in the Council in Trullo (can. 13),⁹ according to which the continuation of the first, legal marital relationship was permitted – with the exception of the marital status of bishops. The decisions of Szabolcs and Esztergom were brought about taking the latter into consideration. The resemblance between Hungarian council decisions and the canons

4 For bibliography and text see Györffy 1992, 81–85.

5 With references see hereafter.

6 A Byzantine impact was already supposed by Schwarz 1740, 67–68; Karácson 1888, 52–59; Békefi 1896, 197–198; Závodszy 1904, 58–61. and 101; Juhász 1930, 319–320; Mosolygó 1941, 74; Moravcsik 1947, 338; Moravcsik 1953, 64; Szentirmai 1961, 77–79; Timkó 1971, 405; Pirigyi 1990, 45; Sweeny 1991, 273; Zlinszky 1996, 274.

7 *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus* c. 3: "Presbiteris autem, qui prima et legitima duxere coniuga, indulgentia ad tempus datur propter vinculum pacis et unitatem sancti spiritus, quousque nobis in hoc domini apostolici paternitas consiliatur." Synodus Strigoniensis prior c. 31: "Presbiteris uxores, quas in legitimis ordinibus acceperunt, moderacius habendas provisiva fragilitate indulsumus." Závodszy 1904, 158, 201.

8 For a historical overview see Boelens 1968.

9 For the text see Joannou I, 1, 140–142.

of the Council in Trullo infer that at the time of setting Hungarian norms mentioned, directives of the Eastern Church were embraced.

Other canons of the two Hungarian councils mentioned also support the idea of the adoption of the Byzantine model; these prohibit any eventual marital bond of unmarried ordained priests, remarriage of priests, marriage with widows or unwanted wives, cohabitation of clergymen with maids, they also state celibacy of the bishop. Each of these norms has their parallel regulations among the canons of the Council in Trullo.¹⁰ Finally in 1112, the 2nd Council of Esztergom adopted the official position of the Western Church when it prescribed that bishops may ordain clergymen only if they engaged themselves to celibacy and married priests are not allowed to serve the Lord's table if they and their wives don't pledge themselves to abstinence (can. 9–10).¹¹

Another regulation of the Council of Szabolcs which can supposedly be traced back to the practice of the Eastern Church is the canon concerning the beginning of Lent. The 31st canon of the Council imposed sanctions namely upon "Latins" who do not follow the lawful tradition of the Hungarians.¹² This canon ordained – corresponding to the "lawful Hungarian tradition" – that meat was to be abandoned on the Monday of the first week of Lent whereas the aforementioned "Latins" abandoned meat only on Wednesday.¹³ To begin fasting on Monday is originally a custom of the Byzantine Church.¹⁴ Most territories that followed the Eastern Church Lent began on the Monday following the seventh Sunday before Easter, abandoning of meat foods began – in compliance with rules of pre-lent – one week beforehand (on the eight week before Easter – also called Butter Week). The Western Church on the other hand began Lent on Wednesday of the seventh week before Easter. One could conclude that the Council decision mentioned reflects eastern traditions, as it sets the beginning of Lent on Monday. Nevertheless, abandoning of meat on the seventh week before Easter does not resemble the Byzantine custom of starting on Butter Week (on the eight week before

10 Syn. Strig. prior c. 32 – Concilium Quinisextum c. 6; S. Ladis. decr. lib. primus c. 1, Syn. Strig. prior c. 56–57, 71, Colomanni regis decretorum liber primus c. 67 – Conc. Quinisextum c. 3; S. Ladis. decr. lib. primus c. 2, Syn. Strig. prior c. 58 – Conc. Quinisextum c. 3, 5; Syn. Strig. prior c. 11, 33 – Conc. Quinisextum c. 48.

11 Synodus altera sub Colomanno rege celebrata c. 9: "Ut nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continenciam voverit, et si uxorem habuerit, ex eius fiat consensu idem promittendis." C. 10: "Ut nullus coniugatus presbiter aut diaconus altari deserviat, nisi prius uxori concedenti et continenciam voventi locum separatum, et necessaria vite temporalis provideat, et secundum apostolum habens, quasi non habentem se esse intelligat." Závodszy 1904, 208.

12 A Byzantine influence was already assumed by Schwarz 1740, 69–70; Moravcsik 1953, 63–64; Szentirmai 1961, 81–82; Pirigyi 1990, 46–47.

13 S. Ladis. decr. lib. primus c. 31: "Latini, qui Hungarorum consuetudini legitime consentire noluerint, scilicet, qui postquam Hungari carnes dimiserunt, ipsi iterum in secunda et tertia feria comederint, si se nostre consuetudini meliori non consenserint, quocumque volunt, eo vadant. Pecuniam vero, quam hic acquisierunt, hic relinquunt, nisi forte resipuerint et carnes nobiscum dimiserint." Závodszy 1904, 163.

14 For the history of Lent in both Western and Eastern Europe see Funk 1897.

Easter). Furthermore, beginning Lent on Monday was not exclusively a custom of the Eastern Church: Thietmar of Merseburg (975–1018), a Saxon chronicler mentions that Polish people were forbidden to eat meat after Septuagesima, the ninth Sunday before Easter: accordingly, eating meat was prohibited from the ninth Monday before Easter. It was supposedly Bolesław I Chrobry, the first king of Poland (992–1025) who prescribed this strict regulation.¹⁵ In my opinion the Polish example which also originates from the general Western tradition, does not exclude the possibility of a Byzantine impact on the regulation in Hungary, which is referred to in the canon of Esztergom as a lawful custom of the Hungarians. Nevertheless, an independent evolution of the Hungarian tradition can also be assumed.

As a next example of Byzantine traces in medieval Hungarian law we must mention the rules concerning the establishment and the dissolution of marital bond.¹⁶ The 16th canon of the 2nd Council of Esztergom regulates form and content of church marriages. It assesses that for a marriage to be valid, the couple should be wed in a church, in the presence of a priest, in the assistance of apt eyewitnesses, under a symbol of engagement, in the consent of both halves.¹⁷ This detailed regulation concerning formal and material requirements of the coming into existence of marriages goes beyond the requirements of relative contemporary western canon law which only acquired its final form after the 1215 Council of Lateran and later on in the Council of Trident.¹⁸ Byzantine law on the other hand had already set its requirements when the Esztergom canon came into existence. The 89th decree of Leo the Wise prescribed namely in 895 that marriages shall be established by ecclesiastical collaboration and sanctification.¹⁹ The *Procheiros Nomos* stated further at the beginning of the 10th century that the presence of witnesses is also indispensable for the establishment of martial bonds.²⁰ Beyond this, the Eastern Church expected that the spouses express their intention to contract marriage before their parish priest and at least two witnesses.²¹ Therefore it may be assumed that 12th century Hungarian regulation goes back to the contemporary Byzantine tradition.

As for the dissolution of marital bonds the 1st Council of Esztergom adopted rules which deserve our attention. The 55th canon of the Council ordered namely that the husband could abandon his wife and marry another woman if he could prove the adultery of his wife. In case however, the accusation turned out to be unfounded, the wife

15 Halmágyi 2011, partly based on Roman Michałowski's study [The Nine-week Lent in Boleslaus the Brave's Poland. A Study of the First Piasts' Religious Policy. *Acta Poloniae Historica* 89 (2004) 5–50.] I hereby express my thanks to Miklós Halmágyi for calling my attention to the Polish example.

16 The Byzantine influence was already supposed by Szentirmai 1961, 79–81.

17 Syn. altera sub Colom. rege celebr. c. 16: "Placuit sancte synodo, ut omnis coniugalís desponsacio in conspectu ecclesie, presente sacerdote, coram ydoneis testibus, aliquo signo subarracionis ex consensu utriusque fieret, aliter non coniugium, sed opus fornicarium reputetur." Závodszyky 1904, 208.

18 For a detailed examination of western canon law see Freisen 1893, 120 ff.

19 Noailles–Dain 1944, 297.

20 Proch. IV. 27. Zepos–Zepos 1931, II. 128.

21 Zhishman 1864, 684–686.

could abandon her husband and contract another marriage.²² The same was allowed for a wife whose husband sold himself as slave in order to get rid of his wife.²³ The curiosity of these regulations is that they allowed the annulment of marital bonds.²⁴ The long held view of the Western Church was that a couple once bound in a valid marriage cannot be separated.²⁵ It is possible however, under certain special circumstances for the married partners to live separately, but the bond is nevertheless valid until one of them deceases. Although subjects did not always comply in practice – due to the influence of secular law –, the basic rule of the inseparable bond of marriage was unanimously placed into effect in ecclesiastical practice as of the middle of the 11th century; this is also reflected in certain compilations of contemporary canon law of the time.²⁶ On the other hand however, the Eastern Church – primarily due to the influence of secular law and especially to the 22th and 117th novel of Justinian – permitted the two partners not only to live separately, but also to annul their marital bond in the presence of lawful cause for divorce. (In this case the guiltless spouse could marry again but the guilty spouse had to wait five years until contracting a new marriage.)²⁷ The 117th novel of Justinian explicitly states that it is a ground for divorce if the husband accuses his wife falsely of adultery,²⁸ as does the 55th canon of the 1st Council of Esztergom. Therefore it can be presumed in this case as well that Hungarian regulations at the turn of the 11th and 12th century reflect the practice of the Eastern Church.

There are of course also numerous fields in medieval Hungarian legal system where a Byzantine influence cannot be extensively verified. For example regarding medieval Hungarian criminal law the possibility of a legal transfer from Byzantium to Hungary was repeatedly formulated in special literature,²⁹ however the similarities between the two legal systems are rather general than concrete. Both systems bear for instance characteristic traits of ecclesiastical influence (this is especially apparent in crimes against

22 Syn. Strig. prior c. 55 par. 2: "Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam; illa vero, si nobilis est, sine spe coniugii peniteat; si plebeia, sine spe libertatis venundetur. Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur. Eodem modo, qui cum alterius uxore, vel que cum marito alterius peccat, iudicetur." Závodszy 1904, 203.

23 Ibid. par. 5: "Si quis uxorem fugiens, se sponte debitorem fecerit, unde se expedire nolit propter odium, quod in uxorem habet, semper in servitute permaneat. Et si umquam liber videatur, iterum venundetur, uxor vero eius, cui velit, nubat." Závodszy 1904, 204.

24 The Byzantine impact was in this case supposed by Karácson 1888, 90–91; Szentirmai 1961, 81 and Zlinszky 1996, 274.

25 For a historical overview see Freisen 1893, 769–802.

26 Geffcken 1894, 80–82.

27 Zhishman 1864, 102–104, 802–804. Nov. 22, 15, 3 and 22, 16pr. For the text of the novel see Schöll-Kroll 1959.

28 Nov. 117, 9, 4.

29 Moravcsik 1953, 103; Jánosi 1996, 52; Zlinszky 1996, 274.

religion, religious ethics, and the Church,³⁰ also in the right to “*asylum*”³¹). The difference between intentional and unintentional crimes is occasionally identified in both systems.³² Moreover, when determining a fine, the individual’s financial situation and position held were taken into consideration both in Byzantium and medieval Hungary.³³ Occasionally punishment of premeditation and attempt are mentioned, as well.³⁴ Parallelisms can also be found in crime-punishment systems of Hungary and Byzantium (death punishments: beheading or hanging; corporal punishment: e.g. the cutting off of the hand, nose and tongue, blinding, flagellation; humiliating punishment: cutting of the hair).

A closer connection between the two systems can be found in the following cases: treason (under penalty of death and forfeiture of property, excluded the right to asylum);³⁵ false prosecution (the false prosecutor was punished with the same punishment as was prescribed for the accused person for the crime in question);³⁶ homicide by way of sword (also the perpetrator was executed by sword);³⁷ abduction of young girls (the perpetrator was obliged to give back the girl to her parents or fiancé even if she was violated);³⁸ stealing committed by clergymen (the perpetrator was degraded).³⁹ These parallelisms between the two legal systems do not give reason to conclude (neither to exclude) that Byzantine law was adopted in Hungary; nonetheless, the specification of punishments for certain crimes can be traceable to the own deliberation of the Hungarian legislator as well.

30 In medieval Hungarian law e.g. ecclesiastical punishment for people who fail to call a priest to the dying person or who break other religious norms (*Sancti Stephani decretorum liber primus* 12–13); ecclesiastical penitence (among others) in case of various forms of homicide and perjury (*ibid.* 14–15, 17); ecclesiastical authority passes judgement on feticide, abduction of women and adultery (*Colom. reg. decr. lib. primus* 58–59, 61) – Závodszky 1904, 145–146, 191. Some examples from Byzantine law: flagellation and banishment for people who raise a hand against a priest (*Eclage* 17, 4); blinding, beating, cutting of the hair and banishment for stealing from the church (*ibid.* 17, 15); cutting of the nose for people fornicating with a nun (*ibid.* 17, 23); other regulations concerning sexual crimes (*ibid.* 17, 19–39) – Burgmann 1983, 226–239.

31 *S. Steph. decr. lib. secundus* 17 (exceptionally disallowing the right of asylum for conspirators against the king) – Závodszky 1904, 155; for Byzantium: *Eclage* 17, 1; also in Byzantine law conspirators were excluded from the right of asylum – Zachariä 1955³, 328.

32 In medieval Hungarian law e.g. intentional and unintentional homicide and the burning down of houses were distinguished (*S. Steph. decr. lib. primus* 14 and 32); in Byzantine law quite similarly in case of starting a fire (*Ecl.* 17, 41) and different kinds of homicide (*Ecl.* 17, 45, 47–49).

33 In medieval Hungarian law e.g. in case of killing the wife (*S. Steph. decr. lib. primus* 15), perjury (*ibid.* 17), unauthorized dismissal of slaves (*ibid.* 21), abduction of girls (*ibid.* 27) and attack against another’s house (*ibid.* 35); from Byzantium we have only a few examples: theft (*Ecl.* 17, 11), fornication with another’s woman slave (*ibid.* 17, 22), seduction of girls (17, 29).

34 *S. Steph. decr. lib. secundus* 17 – *Ecl.* 17, 3: conspiracy against the king and emperor, respectively.

35 *S. Steph. decr. lib. secundus* 2 and 17; *Codex Iustinianus* 9, 8, 5 pr. (= *Basilica* 60, 36, 19 pr). (For the latter see Krüger 1959 and Scheltema–van der Wal–Holwerda 1955–88.)

36 *Syn. Strig. prior c.* 54 and 55 par. 2 – *Eclage* 17, 51 and 27.

37 *S. Steph. decr. lib. primus* 16, *lib. secundus* 12–13 – *Eclage* 17, 46.

38 *S. Steph. decr. lib. primus* 27 and. *Syn. Strig. prior c.* 55 par. 4 – *Synod of Ancyra c.* 11 (For the latter see Joannou 1962, I, 2, 64–65.)

39 *Syn. Strig. prior c.* 60 – 25th apostolic canon (Joannou 1962, I, 2, 19.)

Byzantine impact was also repeatedly suggested in the establishment of the royal court's written administration⁴⁰ and the practice of the authentication of private deeds.⁴¹ These hypotheses gain special importance by the fact that both the structure of the royal chapel and the practice of the so-called "*loca credibilia*" (places of authentication) made considerable progress during the reign of king Béla III, who was educated in Constantinople as selected heir of Manuel I Komnenos. It might be true that Béla, having been raised in the imperial court, learned the importance of written administration, and based on his experience there he served its development in the Hungarian royal court as well upon his return to Hungary. However, the structure and practice of the royal chapel of the King Béla III-era does not resemble the Byzantine chancellery.⁴² Béla's chancellors were namely instructed abroad (mostly in Paris) and also their deeds bear the signs of western formulas.⁴³

The so-called *loca credibilia* were ecclesiastical chapters and monastic convents who issued private deeds and authenticated them as a trustworthy ecclesiastical community with their seal,⁴⁴ they followed a conduct that can also be found in Byzantium and likewise in Western European institutions. A similar practice is reflected for example in deeds of *tabelliones* confirmed by members of the clergy,⁴⁵ further in the authentication of deeds by honourable members of the church in Byzantium, in the office of the *chartophylax*, the head of the patriarch's chancellery in Constantinople⁴⁶ and in the practice of the *officialis*, a leading official of West European ecclesiastical courts.⁴⁷ However, all these possible Eastern or Western patterns lack an essential attribute which is characteristic of Hungarian practice: the authentication by a community of clergymen. Byzantine or Western clericals collaborated only as witnesses beside the maker of the document; their participation was rather occasional and – beside the regular activity of mostly secular public notaries – exceptional. Therefore, contemporary Hungarian places of authentication seem to be rather a result of indigenous conditions and antecedents. Notably these ecclesiastical communities already collaborated in earlier times as well in judicial proceedings as authentic witnesses in ordeals and evidences and issued records about procedural actions. This might be the reason why private individuals ask them to put down in writing and authenticate their everyday legal transactions.⁴⁸

40 Kumorovitz 1993, 50; Kumorovitz 1963, 397; Zlinszky 2002a, 951.

41 Mezey 1974, 332; following Mezey: Wolf 1973, 508.

42 For basic information on the structure and functioning of the Byzantine central administration see Dölger-Karayannopoulos 1968; Oikonomidès 1976; Oikonomidès 1985; for the administration of the patriarchate see Bréhier 1970, 501–511; Darrouzès 1970 and Beck 1977, 98–120.

43 Szentpétery 1930, 64–65; Bónis 1971, 22; Kubinyi 1975, 115–117; Hajnal 1921, 135 and appendix VII. (12. A + B), VIII. (13. A + B); Hajnal 1943, appendix V. 5. and VIII. a).

44 For the development and practice of the Hungarian places of authentication see Érdújhelyi 1899; Eckhart 1914 and Szentpétery 1930, 121–138.

45 Saradi-Mendelović 1988, esp. 168 ff.

46 Darrouzès 1970, 508–524.

47 Balogh 2000, 36–55; Giry 1925, 837–841.

48 Szentpétery 1930, 121–122.

And finally, there are further findings of general parallelisms between Hungary and Byzantium in the field of medieval public law and the political system. Delegation and scope of royal power, the role of noblemen, people and church in the process of transferring supreme power to the new emperor, the unlimited right of the ruler to inaugurate and instruct office-holders, the right of resistance of the subjects, the lack of hereditary dignitaries and of western type of feudal system⁴⁹ – all these are general similarities, however, without coming to the conclusion that the Hungarian political system was influenced by the Byzantine Empire's constitutional system in this respect.⁵⁰ Similarities can occur accidentally as well and many political ideas, formalities and institutions which were present in medieval Hungary might be traceable to former Hungarian traditions from times of the nomadic life or to similar western phenomena coming to Hungary with the conception of the Christian kingdom.

And this is the basic problem of searching for Byzantine traces in medieval Hungarian law and political system. A statement that assesses Byzantine influence and goes further than just mere similarity can only be credible in case the Western and Eastern models do not coincide, and the Hungarian solution is deemed to be closer to the latter. The relatively limited number of such unambiguous cases where Hungarian regulation or practice can convincingly be explained by a Byzantine impact is not only to be explicated by stating that the Byzantine Empire only had inconsiderable influence on Hungary. I am inclined to think that many sources which would have been suitable to prove the Byzantine impact on Hungarian law did not remain to posterity and also the later predominantly Latin church has thrown out records and relics of the 11th and 12th century which reminded of former Greek components of the country's culture.

49 A Byzantine impact was suggested in this field by Király 1929, 231–232, 344, 347–348; Zlinszky 1996, 269–270, 273–274; Zlinszky 2002a, 949–950 and Zlinszky 2002b, 33–36, 38–39.

50 For the Byzantine “*translatio imperii*” see Sickel 1898; Treitinger 1938, esp. 18–19, 82–83 and Beck 1966; for the Byzantine emperor's right to inaugurate office-holders: Treitinger 1938, 216–219; for the right of resistance: Karayannopulos 1956, 377–382 and Beck 1966, 41–48; for the lack of western type of feudal system in Byzantium and for the peculiar Byzantine „feudalist” institutions: Vasiliev 1933; Dölger 1960 and Schreiner 2002, 274–276, 280–281.

LITERATURE:

Balogh 2000 = BALOGH E., *Középkori bajor egyházi bírászkodás*. Budapest 2000.

Beck 1966 = H-G. BECK, *Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. 1966, issue 6.

Beck 1977 = H-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München 1977².

Békefi 1896 = BÉKEFI R., Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpád-házi királyok korában. *Katholikus-Szemle* 10 (1896) 1–41, 181–239.

Boelens 1968 = M. BOELEN, *Die Klerikerehe in der Gesetzgebung der Kirche unter besonderer Berücksichtigung der Strafe. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung von den Anfängen der Kirche bis zum Jahre 1139*. Paderborn 1968.

Bónis 1971 = BÓNIS Gy., *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971.

Bréhier 1970 = L. BRÉHIER, *A bizánci birodalom intézményei*. (Translated from the 2nd edition of 1970 by István Baán.) Budapest 2003.

Burgmann 1983 = L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Frankfurt am Main 1983.

Darrouzès 1970 = J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ὁφίκια de l'église byzantine*. Paris 1970.

Dölger 1960 = F. DÖLGER, *Der Feudalismus in Byzanz*. In: *Studien zum mittelalterlichen Lebenswesen*. (Vorträge gehalten in Lindau am 10.–13. Oktober 1956.) Ed. Franz Beyerle. Lindau 1960, 185–192.

Dölger – Karayannopoulos 1968 = F. DÖLGER – J. KARAYANNOPULOS, *Byzantinische Urkundenlehre. Erster Abschnitt: Die Kaiserurkunden*. München 1968.

Eckhart 1914 = ECKHART F., *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, supplement IX, issue 2, 1914. 395–558.

Érdújhelyi 1899 = ÉRDUJHELYI M., *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon*. Budapest 1899.

Freisen 1893 = J. FREISEN, *Geschichte des kanonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur*. Paderborn 1893. [Reprint: Aalen-Paderborn 1963².]

Funk 1897 = F.X. FUNK, *Die Entwicklung des Osterfastens*. In: *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen I*. Paderborn 1897. [Reprint: Frankfurt am Main 1972.] 241–278.

Geffcken 1894 = H. GEFFCKEN, *Zur Geschichte der Ehescheidung vor Gratian*. Leipzig 1894.

Giry 1925² = A. GIRY, *Manuel de diplomatique*. I–II. Paris 1925².

Györffy 1992 = GYÖRFFY Gy. (ed.), *Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131*. Budapest 1992.

Hajnal 1921 = HAJNAL I., *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest 1921.

Hajnal 1943 = HAJNAL I., *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12.–13. Jahrhundert*. Budapest 1943.

Halmágyi 2011 = HALMÁGYI M., A test és a lélek imája. A böjti fegyelem és a közösségi tudat. *Szeged* 23 (2011) 16–19.

Jánosi 1996 = JÁNOSI M., *Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9. Szeged 1996.

Joannou 1962 = P-P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IVe–IXe siècle)*. I–II. Grottaferrata 1962–1964.

Juhász 1930 = JUHÁSZ K., *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030–1307. Einfügung des Banats in die westeuropäische germanisch-christliche Kulturgemeinschaft*. Münster in Westfalen 1930.

Karácsony 1888 = KARÁCSONY I., *A XI. és XII. századbéli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya*. Győr 1888.

Karayannopulos 1956 = J. KARAYANNOPULOS, *Der frühbyzantinische Kaiser. Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956) 369–384.

Király 1929 = KIRÁLY J., *Az Árpád-korszakbeli magyar trónutódlás kérdése*. Budapest 1929.

Komáromi 2007 = KOMÁROMI L., *A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban*. Doktori értekezés. Budapest 2007. [Defended on 6 February 2008 at Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Law and Political Sciences.]

Krüger 1959 = P. KRÜGER (ed.), *Corpus Iuris Civilis. Vol. II: Codex Iustinianus*. Berlin 1959.

Kubinyi 1975 = KUBINYI A., Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. *Levéltári Közlemények* 46 (1975) 59–121.

Kumorovitz 1963 = KUMOROVITZ L.B., A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka. *Századok* 96 (1963) 1–31. [Reprint: *Századok* 123 (1989) 381–406.]

Kumorovitz 1993² = KUMOROVITZ L.B., A magyar pecséthasználat története a középkorban. In: *A Jászóvári Premontrei Kanonokrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának és Szent Norbert Nevelőintézetének Évkönyve az 1943–44. iskolai évről*. Gödöllő 1944. [Budapest 1993², 281–364.]

Mezey 1974 = MEZEY L., A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Eds: Horváth J. – Székely Gy. Budapest 1974. 315–332.

Moravcsik 1967² = Gy. MORAVCSIK, The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. *The American Slavic and East European Review* 6 (1947) 134–151. [Second edition in: *Studia Byzantina*. Ed.: Harmatta J. Budapest 1967. 326–340.]

Moravcsik 1953 = MORAVCSIK Gy., *Bizánc és a magyarság*. Budapest 1953.

Mosolygó 1941 = MOSOLYGÓ J., *A keleti egyház Magyarországon*. Miskolc, 1941.

Noailles – Dain 1944 = P. NOAILLES – A. DAIN, *Les nouvelles de Léon le Sage*. Paris 1944.

Oikonomides 1976 = N. OIKONOMIDÈS, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025–1118). *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 125–152.

Oikonomides 1985 = N. OIKONOMIDÈS, La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle. *Revue des Études Byzantines* 43 (1985) 167–194.

Pirigyi 1990 = PIRIGYI I., *A magyarországi görög katolikusok története*. I. Nyíregyháza 1990.

Saradi-Mendelovici 1988 = H. SARADI-MENDELOVICI, La ratification des actes privés byzantins par une autorité civil ou ecclésiastique. *Revue des Études Byzantines* 46 (1988) 167–180.

Scheltema – van der Wal – Holwerda 1955–88 = H. J. SCHELTEMA – N. VAN DER WAL – D. HOLWERDA (eds), *Basilicorum libri LX*. Series A, vols. I–VIII. Groningen, 1955–88.

Schöll – Kroll = R. SCHÖLL – W. KROLL (eds), *Corpus Iuris Civilis*. Vol. III: *Novellae Iustiniani*. Berlin 1959.

Schreiner 2002 = P. SCHREINER, *Bizánc*. Budapest 2002.

Schwarz 1740 = SCHWARZ G. [Gabriel de juxta Hornad], *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Eademque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgata*. Dissertatio historio-critica. Francoforte–Lipsiae 1740.

Sickel 1898 = W. SICKEL, Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert. *Byzantinische Zeitschrift* 7 (1898) 511–557.

Sweeny 1991 = J.R. SWEENEY, Gregory VII, the Reform Program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century. *Studi Gregoriani* 14 (1991) 265–275.

Szentirmai 1961 = SZENTIRMAI A., Der Einfluss des byzantinischen Kirchenrechts auf die Gesetzgebung Ungarns im XI.–XII. Jahrhundert. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 10 (1961) 73–83.

Szentpétery 1930 = SZENTPÉTERY I., *Magyar oklevéltan*. Budapest 1930. [Reprint: Budapest 1995.]

Timkó 1971 = TIMKÓ I., *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest 1971.

Treitinger 1938 = O. TREITINGER, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. 3rd ed. Darmstadt 1969³.

Vasiliev 1933 = A.A. VASILIEV, On the Question of Byzantine Feudalism. *Byzantion* 8 (1933) 584–604.

Wolf 1973 = A. WOLF, Das öffentliche Notariat. In: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*. Vol. I: Mittelalter (1100–1500). Ed. H. Coing. München 1973. 505–514.

Zachariä 1955³ = K.E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*. Aalen 1955³.

Závodszy 1904 = ZÁVODSZKY L., *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest 1904.

Zepos – Zepos 1931 = J. ZEPOS – P. ZEPOS, *Jus Graecoromanum*. I–VIII. Athens 1931. [Reprint: Aalen 1962.]

Zhishman 1864 = J. ZHISHMAN, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*. Vienna 1864.

Zlinszky 1996 = ZLINSZKY J., A magyar jogrendszer kezdetei. *Jogtudományi Közlöny* 51 (1996) 269–274.

Zlinszky 2002a = ZLINSZKY, J., Römisches Recht in Ungarn. In: *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag*. Eds: M.J. Schermaier – J.M. Rainer – L.C. Winkel. Köln 2002, 945–963.

Zlinszky 2002b = ZLINSZKY, J., Történeti alkotmányunk fejlődése. *Magyar Szemle* 11 (2002) issues 3–4 and 5–6, pp. 28–50, 88–103.

A BIZÁNCI HATÁS NYOMAI A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN

A tanulmány – a szerző 2008-ban megvédett doktori értekezésére alapozva – a középkori magyar jogra gyakorolt bizánci hatás kérdéseit taglalja.

A bizánci kultúrát Magyarországra közvetítő tényezők közül a legfontosabb szerepet a keleti egyház játszotta. Nem meglepő tehát, hogy a bizánci hatás nyomai leginkább középkori magyarországi kánonjogunkban fedezhetők fel. A szabolcsi zsinat (1092) és az I. esztergomi zsinat (1100 körül) azon szabályai például, amelyek megengedték, hogy a papok együtt éljenek első, törvényesen elvett feleségükkel, nagy valószínűséggel a 7. század végi trullloszi zsinatra vezethetők vissza. Szintén a keleti egyház hatásának gyanúját veti föl a szabolcsi zsinat azon előírása, amely büntetést rendel azon „latinokra”, akik nem követvén a magyarok törvényes szokását, nem hagyják el a húsételeket már a hamvazószerda előtti hétfőn, mivel a bizánci egyház szokása szerint a húsételek tilalma a húsvét előtti nyolcadik hét hétfőjén kezdődött. A II. esztergomi zsinat (1112) egyes szabályai, amelyek az egyházi házasságkötés formájára és tartalmára vonatkoznak, szintén bizánci hatásra utalnak, amint az I. esztergomi zsinat azon rendelkezése is, amely megengedte a házassági kötelék felbontását.

Több párhuzam fedezhető fel a középkori bizánci és magyar büntetőjog között is, e hasonlóságok azonban nem bizonyítanak bizánci jogból való átvételt. A magyar udvari írásbeliség, valamint a hiteles helyek gyakorlata kapcsán többször felvetett bizánci hatás gyanúja sem igazolható fennmaradt forrásainkból. A bizánci és magyar közjogi berendezkedés közötti párhuzamok ugyancsak nem vezetnek arra a következtetésre, hogy a magyar gyakorlat bizánci hatásra alakult ki.

BYZANTINE ARCHIEPISCOPAL ECCLESIASTICAL SYSTEM IN HUNGARY?

Latin and Byzantine rite Christianity both joined in the Christianisation of the Hungarians. Opinions on the evaluation of Byzantine participation and its results widely differ. To measure the influence of Western and Eastern Church the institutionalisation of Christianity, the ecclesiastical system provides a basis for quantification.

In the field of monastic ecclesiastical system most recent research puts the number of Latin rite monastic communities established until the end of the 11th century to approximately 30. As opposed to this, the foundation of only 7 Byzantine rite monastic communities can be dated to the 11th century based on firm evidence.¹ In the case of monastic ecclesiastical system Latin dominance is obvious, but not exclusive. It must be stressed that in the vicinity of important political centres (Veszprém, Marosvár, Visegrád), the presence of Byzantine monasticism can be observed.

The influence of Episcopal system from political, ecclesiastical and governmental viewpoints far exceeds that of the monastic communities. In keeping the relations with the flock, besides the parishes, or in the 11th century, better to say, pastoral churches, bishoprics had a decisive role. Accordingly, the best indicator of the role of Byzantine Christianity in the early Árpád Era is whether it was present in the Episcopal ecclesiastical system, or not. Earlier literature on this issue – almost unanimously – gave a negative answer to this question.² However, one of the biggest mysteries of early Hungarian ecclesiastical system is that – contrary to other freshly Christianised territories – at

* Department of Medieval and Early Modern Hungarian History, University of Szeged; e-mail: koszta@hist.u-szeged.hu

1 We know of seven Greek rite monastic communities (Veszprémvölgy, Marosvár-Oroszlámos, Pentele, Visegrád, Zebegény cave monastery, Tihany-Oroszkő cave monastery, Szávaszentdemeter) founded in the 11th century; Moravcsik 1938, 227–260. On the contrary, if we regard only the Benedictine monasteries, more than 150 functioned in the realm, and the foundation of at least 27 of them can certainly be dated to the 11th century; Hervay 2001, 474–547; Kristó 2004, 404–405.

2 In the second half of the 20th century György Györffy and László Mezey held the view that a Byzantine rite diocese functioned in the southern part of the realm in the 11th century and at the beginning of the 12th. According to Györffy the Hungarians after having taken Sirmium, translated the orthodox bishopric found there to Bács. At the end of the 11th century the Latin rite diocese of Kalocsa was united with the Byzantine rite bishopric of Bács. In this way the orthodox diocese functioned in Hungary only for two decades at the end of the 11th century; Györffy 1952, 337–343. László Mezey in a short reference mentions that the orthodox metropolitan in Sirmium was the predecessor of the Greek rite archbishop of Bács, and it was united with the Latin rite Kalocsa during the 12th century. The united diocese was of Latin rite; Mezey 1979, 131. These notions are reflected in the editions of *Lexikon für Theologie und Kirche* from the 1960's, in the entries 'Kalocsa' and 'Ungarn'. Bogyay 1960, 1264 and Mezey 1965, 489.

the foundation of Hungarian Episcopal ecclesiastical system, two archbishoprics were founded, one in Esztergom, the other in Kalocsa.

Research has long been attempting to provide a feasible explanation as to why the archbishopric of Kalocsa was founded, and several hypotheses have been put forward.³ Among the possible reasons for this duality, the double-faced characteristics of Hungarian Christianity – as a working hypothesis – may be suggested, i.e. the fact that Kalocsa was an archbishopric was the result of its Byzantine features. According to this, the archbishopric of Esztergom founded in 1001 was of Latin rite, while the archbishopric of Kalocsa established shortly after, probably in 1009, may have been of Byzantine rite. This hypothesis in Hungarian Byzantine Studies was proposed by István Baán some 25 years ago. I deem it highly important, that when we attempt to measure the influence of Byzantine Christianity, we refer to this notion, which can, to some extent, be supported by contemporary sources. I should like to examine whether this explanation can seriously be taken into consideration among the possible solutions of the Kalocsa issue.

According to sources, Byzantine Christianity evidently participated in Hungarian Christianisation, so scholars have attempted to link the archbishopric of Kalocsa to Byzantium on the basis, that it exerted its influence on the southern and eastern territories neighbouring with Byzantine Christianity. This was first attempted by N. Oikonomidés in 1971,⁴ then in Hungarian Byzantine Studies, first as a reference in 1988,⁵ and finally in the middle of the 1990's, István Baán set it forth in detail.⁶ A few years later István Baán published his conception in foreign language making it available for international Byzantine research as well.⁷

The basis for this hypothesis was provided by the fact that in 1028, at the synod of the patriarch in Constantinople, Joannes, metropolitan of Turkia was mentioned.⁸ The word 'Turkia' in Byzantine sources also meant Hungary,⁹ so Oikonomidés thought that the above mentioned prelate arrived from Hungary at the synod as the head of a Greek rite archbishopric. Archbishop Joannes was mentioned at the end of the register of metropolitans, so according to the author it cannot have been an archbishopric established

3 Former hypotheses are summarised by Gyetvai 1987, 31–43; latest summary by Koszta 2013, 1–133.

4 Oikonomidés 1971, 527–533. The issue of the archbishopric of Kalocsa is a highly complex problem. Beside the seat established in Kalocsa in the 11th century, the centre of the archbishopric was translated to Bács in the 12th century, but the original seat in Kalocsa did not cease to exist either, and in this way Kalocsa emerged as a unique, double-seated diocese. Earlier scholars thought that two separate dioceses existed, one in Kalocsa the other in Bács, and they were united in the 12th century. On this see Vározy 1885, VII–XXXVII; Gyetvai 1987, 31–43. Oikonomidés employed this – already refuted – theory. That is why he viewed Bács as the seat of the orthodox archbishopric.

5 Baán 1988, 749–750.

6 Baán 1995a, 1167–1170; Baán 1995, 19–26.

7 Baán 1997, 67–73; Baán 1999, 45–53.

8 The importance of this source was highlighted by Makk 1995, 30; Holler 1996, 940; Makk 1999, 99; Makk 2012, 57.

9 On the meaning of the word 'Turkia' see among others Holler 1996, 935–944.

long before. Therefore, he dated the foundation of the archbishopric to 1002–1028 as a sign of the establishment of favourable relations between Byzantium and Hungary. The task of this archbishopric would have been the organisation into church of those who acknowledged the authority of the patriarch of Constantinople, i.e. of those who converted to Christianity according to Byzantine rite. As the centre of the Greek metropolitan – interpreting the information of Kinnamos made in 1164 – Oikonomidés specified Bács.¹⁰ István Baán, who complemented and extended Oikonomidés' point of view, contended that the office of the Byzantine metropolitan in Hungary existed until the end of the 12th century. Its cessation was in accordance with the decay of the Byzantine Empire and its withdrawal from the Carpathian Basin and north-Balkan. Baán considered the Greek nunnery of Veszprémvölgy to have been under the jurisdiction of the Byzantine archbishop, because its Greek language charter of foundation, which said the nunnery was directly under control of a metropolitan. The lead seal, which emerged from an unknown place and contained the circumscription, which translates 'the seal of Antonios, protosynkellos and president of Turkia', Baán describes it as belonging to an archbishop of the Greek archbishopric in Hungary called 'Antonios'. Another lead seal dated to the 11th century emerged whose circumscription translates 'Lord, aid Theophylaktos, bishop of the Turks'.¹¹ Since then the number of seals having belonged to the prelates of the Turks further increased. V. Laurent published a third seal, which had belonged to a bishop called 'Demetrios'. The inscription on its dorso means 'Lord, protect me, Demetrios, priest of the Turks', and the picture of the seal shows the bust of the Holy Virgin with the legend 'God's mother'.¹²

István Baán increased the number of sources that can be associated with the possible Greek archbishopric in Hungary with a 12th century Byzantine bishop register (*notitia episcopatumum*), which emerged in the 1980's.¹³ The enumeration mentions the metropolitan of Turkia at the sixtieth entry. However, Baán dates its foundation somewhat later than Oikonomidés, to the second half of the reign of Saint Stephen. The above mentioned list enumerates the Russian archbishopric at the sixty-first entry, about which the first piece of evidence dates from 1039. Therefore, the Byzantine rite Hungarian archbishopric may have come into being some time before 1039. According to Baán, the monastery of Veszprémvölgy, which was established before 1018, also came under the jurisdiction of the Greek archbishop, therefore he dates the foundation of the archbishopric to the middle of the 1010's. In his view the alliance between Saint Stephen and emperor Basileos II played a decisive role in its foundation, which was further enhanced by the marriage of

10 The notion put forward by Oikonomidés was accepted by Beck 1980, 129.

11 On the original text and interpretation of the seals and their legends see Moravcsik 1984, 253.

12 In Hungarian scholarly literature László Holler and Éva Révész drew attention to this seal. Holler 1996, 943–944; Révész 2011, 39; Révész 2012, 85–87 and 98–101 (the photos of all three seals and the transcription of their legends). Révész 2014, 17–18.

13 The importance of this source piece was emphasised by Holler 1996, 940; Makk 1999, 99. and Makk 2012, 57–58.

prince Imre to an unknown Byzantine princess. He interpreted the dynastic marriage and the establishment of the Greek archbishopric as a sign of Saint Stephen's taking up a clear Byzantine orientation in the second half of his reign.

However, two studies of István Baán on the topic, published almost simultaneously, depicted a somewhat different picture about the emergence of the second Hungarian archbishopric, which he regards as a Byzantine rite one. In his study, based on a conference lecture and published in Szeged, he identified the orthodox archbishopric with Kalocsa, which controlled three bishoprics, which had been established earlier and which Baán regards as Greek rite ones, the bishoprics of Transylvania, Bihar and Csanád. According to his point of view, with the creation of the Greek archbishopric, the Byzantine bishoprics in eastern Hungary were linked together. In this way, before 1015 in the western part of the realm Latin rite, east of river Danube Greek rite bishoprics may have been founded. The *Annals of Pozsony* says about the bishopric of Csanád¹⁴ allegedly founded in 1030 that a Latin rite prelate, Saint Gerard was appointed to the bishopric, but a Latin rite bishop does not necessarily mean the change of its Greek characteristics. Baán supposes that the Latin archbishopric in Esztergom and the Greek one in Kalocsa peacefully coexisted in the 11th century. According to his study published in Szeged, the Greek archbishopric had transformed into a Latin rite one by the beginning of the 12th century, because the legend of Saint Stephen written by bishop Hartvik describes Kalocsa as having been Latin rite one from the very beginning. As Baán describes it, due to the Latin prelates, Kalocsa gradually slipped out of the control of the patriarch, but still retained its Greek priests and ecclesiastical communities.¹⁵

In another short study published in the journal 'Századok', he maintains that there had been Byzantine bishoprics in Hungary before the establishment of the Greek archbishopric, so the foundation of it in reality meant the amalgamation of the Greek ecclesiastical system, and it ceased to exist only at the end of the 12th century. Though hypothetically, Baán identifies the archbishopric of Turkia with Bács, which was united with the Latin rite Kalocsa in 1135.¹⁶ Due to their shortness and contradictions, both studies of István Baán can only be regarded as general outline of the question. Hungarian research has practically rejected the possible existence of a Greek archbishopric without further reference.¹⁷

Lately, however, supporters of the concept outlined by István Baán have also appeared. The German scholar, Marcel Eliáš, based on the studies of Baán published abroad, and

14 The *Annals* in fact does not mention foundation, but Gerard's ordination as bishop. SRH. I. 125. However, comparison between the *Annals* and the legends of Gerard makes it obvious that 1030 does not only mark the bishop's consecration, but the diocese was also founded at Marosvár (Csanád). Kristó 1998, 62; Koszta 1999, 304; Thoroczkay 2001, 62.

15 Baán 1995, 21–24.

16 Baán 1995a, 1167–1170.

17 To the best of my knowledge few scholars referred critically to the concept of István Baán, e.g. Koszta 1996, 114; Koszta 1999, 310; Makk 1996, 61 and Makk 1999a, 40; Kiss 2007, 61–62.; Koszta 2013. 25–31.

more or less repeating the argument of the Hungarian researcher of Byzantine studies, identifies the second Hungarian archbishopric with the archbishopric of Turkia, which, according to him, was either the forerunner of the archbishopric of Kalocsa, or it was the archbishopric of Kalocsa itself. He regards the Byzantine missionary bishopric created by the appointment of Hierotheos in the middle of the 10th century as a forerunner of the alleged Greek archbishopric in Hungary. In his opinion the establishment of the Byzantine archbishopric can be dated to between 953, the beginning of the Greek missionary bishopric's activity, and the foundation of the allegedly archiepiscopal, Greek rite monastery of Veszprémvölgy dated by him to 1018. In order to provide a more accurate dating he studied the evolution of the Russian ecclesiastical system, where the independent archbishopric came into being in 1039, 5 decades after the baptism of the grand prince in 988. He thinks that in Hungary, too, several decades had had to pass before the patriarch of Constantinople consented to the establishment of an independent Byzantine archbishopric. Thus, in accordance with Baán, Eliaš regards the alliance of Saint Stephen and emperor Basileos II as the decisive step towards the establishment of the archbishopric. So its creation is associated with Saint Stephen and a nearly six and a half decades long Byzantine mission paved the way for the foundation of the second Hungarian archbishopric. As a parallel of the somewhat unique Hungarian situation, he refers to southern Italy, where in the 10–11th centuries the Greek and Latin ecclesiastical systems coexisted. According to him, the Greek archbishopric in Hungary in the 12th century slowly slipped out of the control of the patriarch and became a Latin rite archbishopric.¹⁸

Éva Révész in her study surveying the situation of Byzantine Christianity in Hungary also dealt with the problem of the Greek archbishopric. Taking the above mentioned prelate seals into consideration, she regards the three prelates as the successors of the missionary bishop Hierotheos, who functioned from the 950's. According to the circumscription of the seals they were called Theophylaktos, Antonios and Démétrios respectively. She considers it possible that the bishops had functioned on the territory of Gyula until 1003, until the end of the 10th century in Transylvania, and then they had to transfer their activity to the territory of Ajtony, to the area between river Maros and the lower Danube. The Greek bishopric was transformed to archbishopric between the end of the 10th century and 1028. Révész also associates the transformation with the alliance of Saint Stephen and the Byzantine emperor, or the Byzantine rite baptism of Ajtony.¹⁹ In her opinion, the Greek archbishopric could function until the downfall of Ajtony around 1028, so the Greek archbishop must have been active for three decades at the most, and she did not associate the presumed archbishopric with the archbishopric title of Kalocsa, so she did not link the roots of Kalocsa to the possible Byzantine archbishopric.²⁰

18 Eliaš 2012, 135–146.

19 The Legenda Maior of Gerard makes a reference to it, „*princeps in urbe Morisena, nomine Achtun, potens valde, qui secundum ritum grecorum in civitate Budin fuerat baptisatus*”. SRH. II. 489. On the Christianity of Ajtony see Kristó 1981, 129–135.

20 Révész 2012, 96–97.

In the evaluation of the role of Byzantine Christianity in Hungary, it is a crucial issue whether a Greek ecclesiastical system could be built up beside the missionary activity, or not. While the point of view of literature dealing with the evolution of the ecclesiastical system seems to be profoundly negative,²¹ I deem it necessary to put forward a few critical comments in connection with the Byzantine Kalocsa/Bács concept, and in general, the alleged Byzantine archbishopric. While it is doubtless that Greek sources meant Hungary under the name 'Turkia', it is notable that they called the Hungarian population 'Turks' moving to the Vardar valley from the Carpathian Basin in the 10th century.²² Their ecclesiastical system was of Byzantine rite; their bishopric was under control of Thessaloniki. Therefore, clergymen mentioned as prelates of 'Turkia' do not necessarily and exclusively refer to the Hungarians living in the Carpathian Basin. The seals of Antonios and Theophylaktos Byzantine bishops of Turkia were associated by their publisher²³ and István Bóna²⁴ with the Turks in the Vardar valley; furthermore Gyula Moravcsik also voiced his misgivings.²⁵ The work which collected the list of prelates of the Patriarch of Constantinople as a database also regarded the owners of the three seals to have been prelates of Turkia diocese in the Vardar valley.²⁶ In his reaction to these allegations István Baán voices his opinion that the Turks in the Vardar valley had only a bishopric, which was under the control of Thessaloniki.²⁷

However, the bishop's register, which lists the archbishopric of Turkia, cannot be regarded as a fully reliable source. According to the outstanding scholar of Byzantine studies, Georg Beck, the so-called *notitia episcopatum* lists cannot be regarded as an absolutely trustworthy source. These lists occasionally reflected only claims, not the actual reality. It cannot be taken for granted that a bishopric enumerated in the list did indeed exist at the time the list was compiled. Information provided by the lists should be compared with other contemporary sources.²⁸ Bearing in mind all these considerations in connection with the enumeration discovered and published in 1981, too, we have to regard it a possibility that Byzantine church excluded from the Hungarian Episcopal system, which was built up at the beginning of the 11th century, included in its list

21 E. g. Makk 1996, 61; Makk 1999a, 40 and Koszta 1996, 114; Koszta 1999, 310.

22 They moved to the Vardar valley around 960 or even earlier, and the sources keep mentioning them until the 14th century as Turks of the Vardar valley. (Kristó 1999, 121; Kristó–Makk 2001, 143; Oikonomidès 1973, 1–8) However, it is also possible that the Turks of the Vardar valley were not descendants of the Hungarians having moved there, but Turkish people settled there from the eastern border areas of the Byzantine Empire, who were also called 'Turks' by the sources. Kapitány 1994, 713.

23 Oikonomidès 1971, 529–530.

24 Bóna 1989, 113, footnote 16.

25 Moravcsik 1984, 253, footnote 2.

26 Fedalto 1988, 456.

27 Baán 1995a, 1169; the Greek bishopric functioning in the valley of river Vardar (Axios) and dependent on the metropolitan of Thessaloniki appears in the *notitia episcopatum* lists in the 10th century. Oikonomidès 1971, 530, footnote 18.

28 Beck 1959, 148.

enumerating Byzantine bishoprics an archbishopric in Hungary in order to somehow maintain a kind of claim, which in reality did not play any role in ecclesiastical control of the Carpathian Basin.²⁹ In fact it did not function at all. The historical forerunner of the archbishopric of Turkia was the missionary bishopric led by Hierotheos at the time of its establishment around 950. This missionary diocese, perhaps institutionalised in some way, may have existed until 1003 in the territory controlled by the Gyulas. After Saint Stephen's victory over his brother-in-law, Gyula junior, the Greek bishop had to leave his former place of activity and flee to a territory under Byzantine jurisdiction.³⁰ For a certain period in Constantinople they still appointed prelates for Turkia to maintain the claim, and formally they even transformed it to the rank of archbishopric. The three emerging seals and the protocols of the Constantinople synod of 1028 may have preserved the memory of the nominally functioning prelates. However, the owners of the seals can no way be associated with Kalocsa or Bács, because the formerly published seals do not show their patrons, Saint Paul, but Saint Demeter, and the newly discovered third portrays the Holy Virgin. It must also be stressed that none of the three seals were found in Hungary, but in Byzantine territory. It must also be taken into consideration that after 1028 we do not hear of a single bishop of Turkia. The mentioned *notitia episcopatum* list emerged in 1981 does not include the seat of the possible Hungarian archbishopric, which rather shows its missionary feature upholding only a claim.

Naturally, there are transplanted elements of Byzantine Christianity in 11–12th century Hungarian ecclesiastical culture. We may think here of the Byzantine links of the cult of saints, patrocina, ecclesiastical feasts and other elements of liturgy as well as some archaeological finds with Byzantine background. In this respect, it is impossible to deny that Byzantine ecclesiastical relations played a part in the Christianisation of the Hungarians; however, the dominance of Latin Christianity is beyond dispute. If a Greek archbishopric had been functioning in Hungary for nearly two centuries, it is unthinkable that the culture of Greek Church would have played such a subordinate role in contemporary use of records, book transcription or ecclesiastical art. There is only one known example of Greek language charters from the Arpad Era, the foundation charter of the monastery in Veszprémvölgy. It is also significant that upon its 12th century renewal a Latin translation was also provided for its better understanding.³¹ Among the early cathedrals of dioceses thought to have been of Byzantine rite (Kalocsa-Bács, Bihar-Várad, Transylvania and Csanád) only the ground-plans of Kalocsa³² built at the beginning of 11th and of Gyulafehérvár built at the turn of 11–12th centuries are known.³³ The layout of both cathedrals can clearly be identified with the

29 Makk 1996, 61; Makk 1999a, 40 and Koszta 1996, 114; Koszta 1999, 310.

30 Moravcsik 2003, 55 voices a similar opinion; Ripoche 1974, 11–14; Ripoche 1977, 82–83 and Szegfű 1981, 86.

31 DHA. I. 378–379.

32 Foerk 1915, 50–53.

33 Entz 1958, 70–76.

Latin rite.³⁴ The patron saints of the cathedrals (in case of Kalocsa/Bács: Saint Paul; Transylvania: Saint Michael; Bihar/Várad: the Holy Virgin; Csanád: Saint George) do not suggest their Byzantine origin either.

Saint Stephen occupied Transylvania as a result of military intervention. It is noted in the *Annals of Hildesheim*, which also mentions the Christianisation of the territory, but does not speak of its Byzantine characteristics. There is not a single piece of evidence on the basis of which we could refute the diocese's Latin feature.³⁵ The bishopric of Bihar, which István Baán also thinks to have been of Greek rite, was established four decades after the foundation of Kalocsa, around 1050.³⁶ Its first bishop was a priest of French origin called Leodvin.³⁷

In connection with the foundation of Csanád the Greek monastery established by Ajtony in Marosvár was translated to Oroszlámos, which makes it clear that the new diocese was of Latin rite. The example of Csanád proves that at the establishment of the Hungarian episcopal system the founders were keen on the fact that the centres of the newly founded system should be independent of Byzantine. Saint Stephen attempted to create a ecclesiastical administration, which practically functioned as the king's private church, formally belonging directly to Rome, but completely independent of the German Imperial Church and the Greek ecclesiastical system controlled by the emperor of Byzantium.³⁸ In the episcopal system, which was significant from the perspective of politics and government, neither the German Empire, nor Byzantium could play a role. Greek Christianity could only be present in the monastic ecclesiastical system, which was secondary from the governmental viewpoint, and even in that it was numerically inferior to that of the Benedictine monasteries.³⁹

Among the prelates⁴⁰ of those eastern dioceses, which István Baán considers to have been of Byzantine rite, none could be found, who was proved to have been of Greek origin, on the contrary, sources relating to them prove the opposite. George, archbishop of

34 In case of the first cathedral of Kalocsa, though, the characteristic Byzantine building technology, which alternated stone and brick rows continuously, can clearly be observed. (Entz 1967, 241) However, this does not necessarily mean that the church was of Byzantine rite, because this way of building can be identified with other, obviously Latin rite churches as well. The first simple cathedral of Kalocsa with its atrium connected to the western facade refers to the Orthodox Church building traditions. Late antique orthodox building traditions were apparent in sacral architecture of Italy at the turn of the 10–11th centuries. On this see Reiche 2002, 375. Török 1999, 11 and Török 2002, 40 refers to the Italian relations of the first church of Kalocsa. All this, in my opinion, rather suggests Kalocsa being founded in the presence of legate Azo, because at that time, the future layout of the cathedral may have come up.

35 Koszta 1999, 301; Kristó 1998, 57–58; Thoroczkay 2001, 57–58.

36 Koszta 1999, 304; Kristó 1998, 63; Thoroczkay 2001, 65.

37 Tóth 2007, 33–34.

38 Bréhier 2003, 438–452.

39 For the exact numbers see footnote 1.

40 For the biography of the archbishops of Kalocsa see Udvardy 1991, 13–176; for the bishops of Csanád Juhász 1930, 1–132; for the bishops of Várad Bunyitay 1883, 51–158; for the bishops of Transylvania Temesváry 1922, 4–12.

Kalocsa mentioned in 1050/1051, whom István Baán and Eliáš suspect of having been of Greek origin, cannot be regarded as that. Certainly, a bishop called *Georgius* can equally be considered to have originated from a Greek or a Latin territory, but there is greater evidence suggesting that archbishop George of Kalocsa was a Latin rite prelate⁴¹ as well as his other successive archbishops of Kalocsa and Bács, about whom we have more information. His being of Latin rite is further enhanced by the fact that sources mention him in the retinue of Pope Leo IX; he participated in liturgical activity in Alsace-Lorraine together with the pope and French bishops in the pope's retinue.⁴² Naturally, there may have been occasionally Greek prelates among the followers of the pope, but the decisive majority of bishops present in the papal court were undoubtedly members of the Latin ecclesiastical system. In fact, the person of George, archbishop of Kalocsa mentioned in connection with the visit to Alsace-Lorraine fits into the series of clergymen, who moved to Hungary from French territory and became bishop here in the second half of the 1040's.⁴³ We know for sure that in this period 24 canons of Verdun fled to Hungary⁴⁴ and being promoted to prelates here, they strengthened the relations of early Hungarian church with Alsace-Lorraine, which is also supported by some elements of medieval Hungarian liturgy and several of our early ritual books originating from this territory.⁴⁵ Therefore, the person of Archbishop George can be paralleled with his contemporary, Leodvin, bishop of Bihar, about who we know that he also originated from French territory, and he even visited Alsace-Lorraine as a Hungarian bishop and participated in a church foundation in Namur.⁴⁶ Among the prelates of Kalocsa there is only one about whom we can surely state that he spoke Greek, Archbishop Simon, who was translated from Pécs to Kalocsa at the end of the first third of the 12th century. Simon came to Hungary from southern Italy in the retinue of the first Norman origin wife of King Koloman. Therefore, he brought with him his knowledge of Greek from southern Italy.⁴⁷

The Russian archbishopric, founded nearly simultaneously with the alleged Hungarian Byzantine archbishopric, was under strong Byzantine control. With one exception the archbishops were all sent there from Constantinople, and they all were of Greek origin.⁴⁸ After 1024 archbishops of Ohrid (Akhrida) and their suffragans were also all Greek.⁴⁹ If the foundation of Kalocsa had been in connection with Byzantium, its situa-

41 Udvardy 1991, 28–32.

42 Gombos 1937/1938, II. 1451. (3427.) and 1641. (3736.); DHA I. 138–139.

43 Tóth 2007, 31–36; on the Walloon origin of George see especially 32–33.

44 Gombos 1937/1938, II. 1395.

45 Concise summary of influence of Alsace-Lorrainean liturgy on Hungary is provided by Török 1986, 51–52.

46 Gombos 1937/1938, II. 969970; Hungarian translation with footnotes ÁKIF 226–227; Veszprémy 1994, 406.

47 Udvardy 1991, 59; Fedeles–Koszta 2011, 50–53.

48 Lübke 2003, 30. List of archbishops of Kiev: Podskasky 1982, 282–283.

49 Bréhier 2003, 476.

tion would have been similar. The archbishops of Kalocsa, who had their seat from the beginning of the 12th century mainly in Bács, all belonged to the retinue of the Hungarian kings, it is out of question that they had come from Byzantium. The Latin character of Kalocsa at the beginning of the 12th century is irrefutably proves the fact that its prelate got his pallium from pope Paschalis II.⁵⁰ Byzantine archbishops, on the other hand, did not use pallium as a symbol of dignity.

Kalocsa got into connection with the papacy not only through the stay of Archbishop George in the papal court in the 1050's and the pallium donation of pope Paschalis II. The diocese of Kalocsa was established in 1009 together with the bishoprics of Pécs and Eger.⁵¹ At the foundation Bishop Azo of Ostia, papal bibliothecarius, papal legate was present and even played an active role. As to the rite of Pécs and Eger no one doubted their Latin character. This all adds up to the fact that the character of the third diocese founded in the presence of Azo, Kalocsa cannot have been different. They even seem to have been eager to express the thought *imitatio Romae*, which was the case elsewhere in contemporary Western Europe, whenever a diocese was established with the cooperation of papal legates. The patrons of all three cathedrals refer to the papal basilica in Rome, in case of Pécs Saint Peter, the Vatican basilica, Kalocsa, Saint Paul, basilica S. Paulo fuori le mura, Eger, Saint John, basilica of the Lateran.⁵² There is no doubt about the fact that Kalocsa had functioned since its foundation as Latin rite diocese, though on its territory, especially in the Szerémség (Sirmium) bordering the Byzantine Empire, there lived Byzantine rite Christians, too. The archbishopric of Kalocsa, however, cannot be regarded as the diocese controlling and uniting the Byzantine rite Christians of Hungary and their orthodox bishoprics, because, according to my research, Kalocsa functioned as a titular archbishopric without a province up to 1161, and then Hungary was divided into two archbishoprics. In this way, the Hungarian ecclesiastical system was under the control of the archbishopric of Esztergom till the middle of the 12th century.⁵³

I cannot accept the suggestion of Éva Révész, according to which the alleged Greek archbishopric may have functioned on the territory of Ajtony. Thanks to the *Legenda Maior* of Gerard⁵⁴ we have relatively reliable information on the emergence of the ecclesiastical system in the Maros region. The legend, better to say its basic text⁵⁵ prepared at the beginning of the 12th century, discusses the foundation of the bishopric of Csanád, and does not remain in silence about the former Byzantine ecclesiastical traditions of the territory, like the Byzantine rite baptism of Ajtony and the existence of a Greek monastery in Marosvár. However, there is no reference in the legend to a possible Greek Episcopal system even in an indirect form. As the sole church of the territory up to the

50 DHA I. 345–346.

51 Kristó 1998, 60–61; Koszta 1999, 303.

52 Fedeles–Koszta 2011, 22–31.

53 Koszta 2001, 57–64 and Koszta 2013, 33–120.

54 SRH II. 480–506.

55 On the emergence of the legend and its reliability see Horváth 1958, 21–82.

foundation of the Latin rite bishopric in 1030 the Greek rite Saint John the Baptist monastery is mentioned, where Christians, who fell in the battle against Ajtony, were buried without respect to their rite.⁵⁶ Of the seals of the three prelates, who Révész suspects to have been Greek rite bishops in Hungary, none of them was found in this territory, and the saints depicted in their legends, Demeter and Virgin Mary – as I reiterated in connection with Kalocsa – do not fit in with the Saint John the Baptist title of the Byzantine monastery in Marosvár, and the patron of the bishopric founded in 1030, i.e. Saint George. Therefore, the above mentioned three prelates did not function in the Maros region, but somewhere in Byzantine territory.

Saint Stephen aimed at the establishment of a heavily centralised state system in organising a bishopric system with the character of the ruler's private church. This conception rules out the possibility of two archbishoprics with different rites, one of them bearing a Byzantine character and being controlled through the patriarch by the Byzantine emperor.⁵⁷ The second part of Saint Stephen's rule cannot be described either as a period of strong, possibly exclusive Byzantine orientation. The Byzantine dynastic marriage⁵⁸ of prince Imre dated to around 1023 is not beyond doubt either. According to one view, the fiancée of Imre may have been Croatian.⁵⁹ Undoubtedly, the troops of Stephen participated in the siege of Ohrid in 1015 as allies of the Byzantine emperor, which resulted in the complete occupation of Bulgaria, and around 1025 there were Hungarian warriors in southern Italy in Byzantine pay. Shortly after the military action in Ohrid, however, in 1018 five hundred Hungarian warriors participated in the campaign of Boleslaw the Brave in Russia, so Hungarians fought against Kiev, which belonged to the Byzantine sphere of interest.⁶⁰ It is remarkable that the transit of Werner, bishop of Strasbourg, the envoy of Emperor Conrad II to Byzantium was denied in 1027/1028⁶¹, and almost simultaneously, Byzantine authorities prevented the entrance of Simeon, Greek ascetic monk to Hungary.⁶²

The information of Kinnamos and Idrisi⁶³ dating from the middle of the 12th century and the fact that Bács had a Greek name, Pagatzion, do not prove that the archiepiscopal

56 On the Byzantine ecclesiastical relations of Marosvár in general see SRH II. 489–492; '*Corpora vero Christianiorum, qui ceciderant in prelio, tollentes duxerunt in Moroswar et sepelierunt in cimeterio Sancti Iohannis Baptiste in monasterio Grecorum, quia in eadem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat.*' SRH II. 491–492.

57 Bréhier 2003. 438–452.

58 Makk 1996, 63 and Makk 1999a, 42.

59 On the literature of the possible Croatian wife of Imre see Vajay 1967, 90. Lately Kristó 2001. 121–122.

60 Makk 1996, 59–63 and Makk 1999a, 39–42.

61 Berschin 1980, 225; Wolfram 1992, 163–164; Makk 1996, 63–64; Makk 1999a, 42–43.

62 Bayer 1991, 335.

63 Idrisi writes on Bács: 'a famous city considered to be in line with the other big cities. Markets, trading houses, craftsmen and Greek scholars can be found here ...' Elter 1985, 59.

centre was of Greek rite.⁶⁴ However, the early mention⁶⁵ of the cathedral chapter of Bács unanimously refutes it, because in the Byzantine church the institute of the cathedral chapter did not exist.⁶⁶ The existence of the cathedral chapter in the case of the dioceses considered Byzantine rite by Baán and Eliáš can be proved in the 11th century in Csanád on the basis of the information provided by the *Legenda Maior* of Gerard,⁶⁷ local canons are also mentioned early, in 1134 in Várad.⁶⁸ Furthermore, reference to a Greek archbishopric in Hungary or its cessation in the near future is missing in the first years of the 13th century, when King Imre was planning to unite the Greek monasteries in Hungary under control of a bishopric.⁶⁹ Taking all this information into consideration we can fairly certainly state that the establishment of the second Hungarian archbishopric, Kalocsa cannot be associated with Byzantine Christianity. The latter, therefore, could not be institutionalised in the episcopal ecclesiastical system. During the internal Christianisation following the mission, in the strengthening of Christianity, accordingly, Byzantium could not play a role; this was exclusively the task of the Latin rite episcopal system. All this rather limited the chances of Byzantine Christianity in Hungary. In the second half of the 10th and at the beginning of the 11th centuries the population baptised by the Byzantine mission,⁷⁰ i.e. the Greek rite Christians also came under control of the Latin rite episcopal system. The building up of the Latin episcopal system and the lack of the Byzantine one meant that at the beginning of the 11th century, the orientation of Hungarian Christianity was decided. The episcopal system of Saint Stephen was the

64 Kinnamos writes on Bács: 'The city of ... Pagatzion is the metropolis of the people of Sirmion, whose prelate resides here ...' (Moravcsik 1984, 221.) In the 11th century as well as in the next one Hungary was in trade relation of an eastern, south-eastern European economic region in the first place, the centre of which was Constantinople. (Fügedi 1981, 318; Mesterházy 1993, 450–468; Kristó 1999, 158–160) Byzantine merchants often visited Hungary. Their presence may have been especially predominant in the southern part of the realm. Accordingly, it is not a coincidence that the central settlement of the southern territories, Bács had a Greek name, too.

65 In 1158 canons of Bács are already mentioned. Though the charter in its present form is a forgery, but taking into account the prelate names included, it may have been forged on the basis of a contemporary charter. The charter will be analysed hereafter in detail. *MonVat.* I/4. 574. Kubinyi 1975. 43.

66 Bréhier 2003, 522–532.

67 *SRH* II. 494–505; Koszta 2007, 16–17.

68 *MES* I 86.

69 Györffy 1953, 85–86.

70 There is very little reliable evidence known about the Byzantine missionary activity. We are aware of written sources, which mention solely the Byzantine mission initially led by Hierotheos and functioning at the beginning of the 950's. Presumably, we can count on an organised Byzantine mission in the vicinity of Marosvár after the conversion of Ajtony. As compared to the only documented Byzantine mission we possess much more written evidence on the Latin rite missionary activity, e.g. the mission led by Prunwart, monk of St. Gallen after 972, the mission of St Adalbert in the retinue of prince Géza, which can be dated to the 980's, we know of the missionaries arriving in the middle of the 990's with queen Gizella. In the first decade of the 11th century Bruno of Querfurt evangelized in Hungary in two phases, we also have written evidence on two missionary groups sent by the Italian hermit, Romuald. Taking all this into account we can conclude that the Latin rite evangelization was more intense and affected more territories than its Byzantine counterpart.

foundation stone and guarantee of Latin rite Christianisation in Hungary. Obviously, we should not read into the choice of the king a kind of differentiation between the two Christian rites, but a political decision. As he made the influence of the prelates of the Imperial German church on the episcopal system impossible, he also excluded the jurisdiction of the patriarch of Constantinople by preventing the establishment of Greek rite bishoprics and an archiepiscopal province. An episcopal system, which bore the characteristics of a ruler's private church, and which was symbolically under the control of Rome, therefore Latin rite, was established at the beginning of the 11th century.

BIBLIOGRAPHY:

- Baán 1988 = BAÁN I., A körtvélyesi monostor. *Vigilia* 53 (1988) 749–754.
- Baán 1995 = BAÁN I., „Turkia metropolíája”. Kísérlet a Szent István-kori magyarországi orthodox egyházszerkezet rekonstrukciójára. In: *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szerk. H. Tóth Imre. Szeged 1995. 19–26.
- Baán 1995a = BAÁN I., „Turkia metropolitája” Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129 (1995) 1167–1170.
- Baán 1997 = I. BAÁN, The Foundation of the Archibishopric of Kalocsa: The Byzantine Origin of the Second Archdiocese in Hungary. In: *Early Christianity in Central and East Europe*. Ed. P. Urbańczyk. Warsaw 1997. 67–73.
- Baán 1999 = I. BAÁN, The Metropolitanate of Tourkia. The Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages. In: *Byzanz und Ostmittelluropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX. International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*. Hrg. G. Prinzing – M. Salamon. Wiesbaden, 1999. 45–53.
- Bayer 1991 = A. BAYER, Griechen im Westen im 10. und 11. Jahrhundert: Simeon von Trier und Simeon von Reichenau. In: *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens*. I. Hrg. A. Euw – P. Schreiner. Köln 1991. 335–341.
- Beck 1959 = H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München 1959.
- Beck 1980 = H.-G. BECK, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich*. (Die Kirche in ihrer Geschichte I/1). Göttingen 1980.
- Berschin 1980 = W. BERSCHIN, *Griechisch-lateinisches Mittelalter*. München 1980.
- Bogyay 1960 = Th. v. BOGYAY, Kalocsa. In: *Lexikon für Theologie und Kirche* V. Freiburg 1960. 1264.
- Bóna 1989 = BÓNA I., Magyar-szláv korszak (895–1162). In: *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi B. Budapest 1989. 101–157.
- Bréhier 2003 = L. BRÉHIER, A bizánci birodalom intézményei. Budapest 2003.
- DHA I. = *Diplomata Hungariae antiquissima* I. Ed. G. GYÖRFFY. Budapest 1992.
- Eliáš 2012 = M. ELIÁŠ, Zwischen Rom und Byzanz. Kirche und Kirchenrecht Ungarns im 11. Jahrhundert. In: *Cogito, scribo, spero*. Ed. M. Bolom-Kotari – J. Zouhař. Hradec Králové 2012. 135–146.
- Elter 1985 = ELTER I., Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 87 (1985) 53–63.
- Entz 1958 = ENTZ G., *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958.
- Fedalto 1988 = G. FEDALTO, *Hierarchia ecclesiastica orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium I. Patriarchatus Constantinopolitanus*. Padova 1988.
- Fedeles-Kosztá 2011 = T. FEDELES – L. KOSZTA, *Pécs (Fünfkirchen). Das Bistum und die Bischofssatdt im Mittelalter*. Wien 2011.
- Foerk 1915 = FOERK E., A kalocsai székesegyház. In: *Magyarország műemlékei* 4. Szerk. Forster Gy. Budapest 1915. 43–70.

Fügedi 1981 = FÜGEDI E., Városok kialakulás a Magyarországon. In: Fügedi E., *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest 1981. 311–335.

Gombos 1937/1938 = *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–IV. Ed. A. GOMBOS. Budapest 1937–1938.

Gyetvai 1987 = GYETVAI P., *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München 1987.

Györffy 1952 = GYÖRFFY Gy., A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 2 (1952) 325–362.

Györffy 1953 = GYÖRFFY Gy., A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása II. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 3 (1953) 69–104.

Hervay 2001 = HERVAY L., A bencések és apátságok története a középkori Magyarországon. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. Takács I. Pannonhalma 2001. 461–547.

Holler 1996 = HOLLER L., A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok* 130 (1996) 906–963.

Horváth 1958 = HORVÁTH J., A Gellért-legendák forrásértéke. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 13 (1958) 21–82.

Juhász 1930 = JUHÁSZ K., *A csanádi püspökség története I. Alapítástól a tatárjárásig*. Makó 1930.

Kapitányffy 1994 = KAPITÁNYFFY I., Vardarióták. In: *KMTL*. 713.

Kiss 2007 = KISS G., Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux Xe–XIe siècles. In: *Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis* IV (2007) 51–71.

KMTL = *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. KRISTÓ Gy. Szerk. Engel P.–Makk F. Budapest 1994.

Kosztá 1996 = KOSZTA L., A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: *Árpád előtt és után*. Szerk. Kristó Gy. és Makk F. Szeged 1996. 105–115.

Kosztá 1999 = L. KOSZTA, L'organisation de l'Église chrétienne en Hongrie. In: *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*. Cons. Csernus, S. et Korompay, K. Paris=Szeged 1999. 239–312.

Kosztá 2001 = KOSZTA L., Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 12. században. In: *„Lux Pannoniae” Esztergom az ezeréves kulturális metropolis*. Szerk. Horváth I. Esztergom 2001. 57–64.

Kosztá 2007 = KOSZTA L., Székeskáptalanok és kanonokaik Magyarországon a 12. század elejéig. In: *Kosztá L., Írásbeliség és egyházszervezet*. Szeged 2007. 9–21.

Kosztá 2013 = KOSZTA L., *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs 2013.

Kristó 1981 = Gy. KRISTÓ, Ajtony and Vidin. In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (Vith–XIth Centuries)*. *Studia Turco-Hungarica*. V. Budapest 1981. 129–135.

Kristó 1998 = Gy. KRISTÓ, The Bishoprics of Saint Stephen, King of Hungary. In: *In honorem Paul Cernovodeanu*. Ed. V. Barbu. București 1998. 55–66.

- Kristó 1999 = KRISTÓ Gy., *A tizenegyedik század története*. Budapest 1999.
- Kristó 2001 = KRISTÓ Gy., *Szent István király*. Budapest 2001.
- Kristó – Makk 2001 = KRISTÓ Gy.–MAKK F., *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest 2001.
- Kristó 2004 = KRISTÓ Gy., Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. *Századok* 138 (2004) 403–411.
- Makk 1995 = MAKK F., Külföldi források és a korai magyar történelem. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 102 (1995) 25–41.
- Makk 1996 = MAKK F., *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996.²
- Makk 1999 = MAKK F., Külföldi források és a korai magyar történelem. In: Makk F.: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged 1999, 95–115.
- Makk 1999 = F. MAKK, Ungarische Außenpolitik (896–1196). Herne 1999.
- Makk 2012 = F. MAKK, Ausländische Quellen und die frühe ungarische Geschichte (10.–12. Jahrhundert). In: Makk, F., *Vom mytischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*. Herne 2012, 51–81.
- Mesterházy 1993 = MESTERHÁZY K., Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993) 450–468.
- Mezey 1965 = L. MEZEY, Ungarn. In: *Lexikon für Theologie und Kirche* X. Freiburg 1965. 489.
- Mezey 1978 = MEZEY L., *Deákság és Európa*. Budapest 1978.
- MonVat. I/4 = *Vatikáni magyar okirattár I/4*. Budapest 2000. (reprint)
- Moravcsik 1938 = MORAVCSIK Gy., Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* I. Szerk. Serédi J. Budapest 1938, 387–422.
- Moravcsik 1984 = MORAVCSIK Gy., *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.
- Oikonomidès 1971 = N. OIKONOMIDÈS, A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolitain de Turquie. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9 (1971) 527–533.
- Oikonomidès 1973 = N. OIKONOMIDÈS, Vardariotes – W.l.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934. *Südost-Forschungen* 32 (1973) 1–8.
- Podskasky 1982 = G. PODSKASKY, *Christentum und theologische Literatur in der Kijevër Rus (988–1237)*. München 1982.
- Reiche 2002 = J. REICHE, Kirchenbaukunst des 10. und frühen 11. Jahrhunderts in Italien. In: *Die Ottonen. Kunst – Architektur – Geschichte*. Hg. K. G. Beuckers– J. Cramer– M. Imhof. Petersberg 2002, 351–384.
- Révész 2011 = RÉVÉSZ É., Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci-bolgár-magyar egyházi kapcsolatokhoz. Doktori értekezés. Szeged 2011.
- Révész 2012 = É. RÉVÉSZ, Die Siegel der Bischöfe von Turkia und die Rolle der Orthodoxie um das ersten Millennium im Königreich Ungarn. In: *Cogito, scribo, spero*. Ed. M. Bolom-Kotari–J. Zouhar. Hradec Králove 2012, 79–97.

Révész 2014 = RÉVÉSZ É., Turkia keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében. *Belvedere Meridionale* 26 (2014) 7-22.

Ripoche 1974 = J. P. RIPOCHE, La Hongrie enter Byzance et Rome. Problème du choix religieux. *Ungarn Jahrbuch* 6 (1974-1975) 9-23.

Ripoche 1977 = J. P. RIPOCHE, Bizánc vagy Róma. Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok* 111 (1977) 79-92.

SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum* I-II. Ed. E. SZENTPÉTERY. Budapest 1937-938.

Szegfű 1981 = SZEGFÜ L., Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből*. I. Szerk. Makk F. Szeged 1981, 73-95.

Thoroczkay 2001 = G. THOROCZKAY, The Dioceses and Bishops of Saint Stephen. In: *Saint Stephen and His Country*. Ed. A. Zsoldos. Budapest 2011, 49-68.

Tóth 2007 = TÓTH P., Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. Érszegi G. Tihany 2007, 31-36.

Török 1986 = TÖRÖK J., A középkori magyarországi liturgia története. In: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Szerk. Vizkelety A. Budapest 1986, 49-66.

Török 2002 = TÖRÖK J., *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Budapest 2002.

Török-Legeza 1999 = TÖRÖK J.-LEGEZA L., *A kalocsai érsekség évezrede*. Budapest 1999.

Udvardy 1991 = UDVARDY J., *A kalocsai érsekek életrajza (1000-1526)*. Köln 1991.

Vajay 1967 = VAJAY SZ., Géza nagyfejedeleme és családja. In: *Székesfehérvár évszázadai* I. Szerk. Kralovánzsky A. Székesfehérvár 1967, 63-100.

Városy 1885 = J. VÁROSY, Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. In: *Schematismus cleri archi-dioecesis Colocensis et Baciensis ad annum Christi 1885*. Coloczae 1885, VII-XXXVII.

Veszprémy 1994 = VESZPRÉMY L., Leodvin. In: *KMTL* 406.

Wolfram 1992 = H. WOLFRAM, Die Gesandtschaft Konrads II. nach Konstantinopel (1027/29). In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 100 (1992) 161-174.

HARCOLTAK-E KUNOK ALEXIOS KOMNÉNOS SEREGÉBEN?

A kunok alig húsz évvel 1054/55-ös kelet-európai megjelenésük után a kor és a térség nagyhatalmának számító Bizánci Birodalom területén hadakoztak. Forrásaink alapján a Komnénos-dinasztia alapítójának, I. Alexios Komnénosnak (1081–1118) uralkodása alatt hat alkalommal jelentek meg hadi céllal az Al-Dunától délre fekvő területeken, így 1083-ban, 1087-ben, 1089-ben, 1091-ben, 1094-ben és végül 1114-ben. Tanulmányomban azonban nem a portyáikat vagy támadásaikat vizsgálom, hanem azt, hogy harcoltak-e kunok az uralkodó seregében. Mivel a bizánci források nem sokat vagy egyáltalán nem segítenek, a címben feltett kérdés megválaszolására nyugati, latin nyelvű forrásokra támaszkodva adok választ.

A téma iránti érdeklődésemet a térség és a korszak történetét alaposan ismerő Gyóni Mátyás egy állítása keltette fel. Ő ugyanis az 1942-ben írt *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnéné Alexiasában* c. nagyszerű és mindmáig alapvető megállapításokat tartalmazó tanulmányában a következőket írta: „Kún segédcsoport tehát 1118-ig nem szolgálhatott a bizánci hadseregben.”¹ Azok, akik Gyónival ellentétben, úgy vélik mégiscsak voltak kunok az első Komnénos-dinasztiabeli uralkodó harcosai között, általában arra támaszkodnak, hogy a bizánci seregben harcoló sazuomaták a kunokkal azonosíthatók. Annak ellenére, hogy Gyóni azon megállapítása helytálló, mely szerint Anna Komnéné munkájában a sazuomata elnevezés nem a kunokra, hanem egy másik török nyelvű nomád népre, az úzokra vonatkozik, úgy tűnik, mégiscsak számolhatunk kunok jelenlétével a birodalom hadseregében.

Gyóni feltevésének alátámasztása során – vagyis hogy I. Alexios Komnénos seregében nem harcolhattak kun segédcsoportok – koncepciójával ellentétes utalásokat vizsgált meg két munkában, Ostrogorsky *A bizánci állam története* c. monográfiájában és Schünemann *Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters* c. tanulmányában. Amikor Ostrogorsky a bizánci seregben szolgáló kunokról ír, két oklevélre és egy másodlagos irodalomra hivatkozik.² Ezek közül Gyóni a háborús viszonyok miatt ugyan nem tudott hozzájutni I. Alexios Komnénos 1086. évi aranypecsétes császári okleveléhez (chrysobullon),³ de feltételezte, hogy abban nem szerepelnek kunok. Meg-

* MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoport, tudományos munkatárs; e-mail: kovsz@freemail.hu.

¹ Gyóni 1942, 68–69.

² Ostrogorsky 2003, 325, 358.

³ A chrysobullonban a császár Léon Képhalasnak – mivel hőiesen harcolt Larissánál a normannok-

érzése helyesnek bizonyult, az oklevélben felsorolt különböző népek (ruszok, varégek, kulpingtonok stb.) között ugyanis valóban nincsenek ott a kunok.⁴ A második forrás, amire Ostrogorsky hivatkozik, szintén egy császári oklevél, amelyben csaknem ugyanazok a népek vannak felsorolva,⁵ mint az 1086-os chrysobullonban, de ebben sem olvasható a kunok neve.⁶ Végül az Ostrogorsky által idézett Vasilievnél – mint már Gyóni is megállapította – sem kunok, hanem úzok szerepelnek azon a helyen, ahol felsorolja a bizánci hadseregben szolgáló különböző népcsoportokhoz tartozó katonákat.⁷

Schünemann a fentebb említett tanulmányában két forrásra hivatkozik, mikor arról ír, hogy a keresztéseket bizánci szolgálatban álló bolgárok, kunok, magyarok és besenyők zaklatják.⁸ Egyik forrása a bencés Ekkehard (?1050–1125 u.) *Chronicon universale* c. alkotása, ebben azonban az 1101. év alatt besenyők (*Pincinatos*) támadták meg a keresztéseket, azaz nem szerepelnek a krónikában kunok.⁹ A másik forrásban, Albertus Aquensisnél (vagy Albericus Aquensis)¹⁰ azonban valóban olvashatunk a kunokról (*Comanitae*), mikor a szerző Remete Péter (Pierre l'Ermite) seregének naissosbeli (ma Niš, Szerbia) hányattatásairól számol be. A keresztések Péter vezette hada 1096. július 3-án érkezett meg a városba, ahol élelmet kértek. A belgrádi dux, Nikétas túszoikat

kal szemben – Mogléna tartományban egy Chostiané nevű települést adományozott adómentességgel, és azzal a joggal, hogy halála után az utódaira hagyhatja a birtokot (Lemerle–Guillou–Svoronos 1970, 255–259).

4 Szkíták sem szerepelnek az oklevélben, akik neve alatt kunokat lehetne érteni (Lemerle–Guillou–Svoronos 1970, 258).

5 Az oklevélben szereplő felsorolás: bizánciak, ruszok, varégek, kulpingtonok (azonosításuk vitatott), angolok, normannok, németek, bulgárok, szaracénok, alánok, abházok (Miklosich–Müller 1890, 47).

6 Az oklevél Christodulosnak adományozza Patmos szigetét általános adómentességgel, ahol a császár támogatásával kolostort alapított (Miklosich–Müller 1890, 44–48).

7 Vasiliev előbb az 1071-es manzikerti csatában a Bizánci Birodalom seregében harcoló népeket ismerteti az arab, a görög források és Edessazi Máté krónikája alapján: görögök, ruszok, kazárok, alánok, guzzok, azaz úzok, besenyők, grúzok, örmények, frankok, szkíták, gótok, bulgárok, távoli szigetek lakói stb. Majd felsorolja három chrysobullon (1075-ös, 1079-es és 1088-as) alapján, hogy milyen népek harcoltak VII. Michaél Dukas (1071–1078), III. Niképhoros Botaneiatés (1078–1081) és I. Alexios Komnénos (1081–1118) császárok seregében, de egyikben sem tűnik fel a kunok neve (Vasiliev 1937, 58–59, vö. Gyóni 1942, 68).

8 Schünemann 1924, 104–105.

9 MGH SS VI, 220.

10 A szerzőről minden ismeretünk saját alkotásából, a *Historia Ierosolimitanából* származik. A prologusból kiderül, hogy a krónikás ugyan vágyakozott a kereszties hadjáratban való részvételre, mivel azonban megátolták abban, úgy döntött, hogy inkább beszámol az ott törtétekről. Az első hat könyvet – amelyek a Jeruzsálemi Királyság megalapításáig terjedő eseményekről tudósítanak – a 12. század elején írta. A VII–XII. könyvekben az 1119-ig terjedő eseményeket írja le. Az a tény, hogy 1128–1130-ban már szerepel az egmonti (Hollandia) kolostor katalógusában, bizonyítja, hogy a század első negyedében már kész volt a krónikája. Az első kereszties hadjárat legrészletesebb korabeli beszámolójának tekinthető alkotás már a saját korában ismert és népszerű volt. Albertus maga említi, hogy Historiáját a hadjáratban részt vevők elbeszélései és jelentései alapján írta (Albertus Aquensis, *Hist. Ieros. I* 1; Edgington 2007, 2–3), és egyes feltételezésekkel ellentétben nem valószínű, hogy bármilyen terjedelmes írott forrásra támaszkodva született volna műve (Edgington 2007, xxviii), amelyet majd Tyrosi Vilmos is felhasználott (vö. Veszprémy 2006, 295).

kért Pétertől, amíg a helybeliek összegyűjtik a szükséges élelmet a keresztesek számára, akiknek egy része Péterrel tovább is vonult. Azonban egy csoport sváb a keresztes hadból összeveszett a helyi lakossággal, felgyújtott hét malmot a folyóparton és néhány házat a városon kívül. A panaszok hallatán Nikétas – a város védelmére összegyűjtött – bolgárokból, kunokból, magyarokból és besenyőkből álló sereget küldött a keresztesek után.¹¹ E történet kapcsán feltehetően igaza van Gyóninak, és itt valóban „nem a császári hadseregben rendszeres szolgálatot teljesítő kún különítményről van szó [...], hanem egy a niš-i strategos, illetőleg a bulgáriai dux szolgálatába szegődött tarka-barka alkalmi zsoldoscsapatról”.¹²

Akkor mégis mi alapján lehet azt állítani, hogy igenis voltak kunok a bizánci hadseregben? Mint említettem elsősorban a nyugati, latin nyelvű források segítenek a kérdés megválaszolásában. Ezek egyikét, az I. keresztes hadjáratok alapvető forrását, Albertus Aquensis *Historia Ierosolimitana* c. munkáját Gyóni is ismerte, és elemezte is, mint az előbbieken kiderült.

Albertus azonban a naissosbeli események leírása után még további három alkalommal említ olyan kunokat, akik a bizánci hadseregben harcoltak. Ezekre pedig Gyóni már nem utal. Az egyik ilyen, mikor Albertus arról ír, hogy I. Alexios Komnénos 1098 nyarán Kis-Ázsiába, Philomélionba (Aksehir, Törökország) érkezett mintegy negyvenezer turkopolossal,¹³ besenyővel, kunnal (*Comanitas*), bolgárral, dánnal és gallal a keresztesek támogatására.¹⁴ A császár lánya, Anna Komnéné is említést tesz apja seregének Philomélionba érkezéséről, de nem ír a sereg összetételéről, csak annyit említ, hogy apja egész seregével érkezett.¹⁵

A másik alkalommal az 1101-es keresztes hadjárat kapcsán jelennek meg ismét kunok Albertus Aquensis művében. Ekkor IX. Vilmos, Aquitánia hercege, valamint a hozzá csatlakozott IV. Welf bajor herceg, Thiemo salzburgi érsek és Ida ausztriai örgrófnő Dri-nápoly (ma Edirne, Törökország) alá érkezett fegyelmezetlen serege ellen küldtek a bizánci hatóságok besenyő és kun seregeket. A csatában a besenyők és kunok (*Comanitis*)

11 „Ad hoc denique ducis imperium Bulgari, Comanite, Vngarii plurimi cum Pincenariis, qui conuentione solidorum ad urbis defensionem conuenerant, arcus corneos et osseos arripiunt, loricas induunt; et uexillis hastae innexis...” (Albertus Aquensis, *Hist. Ieros.* I 10; Edgington 2007, 20–21; vö. <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/albertaix/croisade1.htm>). „A vezér előbbi parancsára a város védelmére bolgárok, kunok, s zsoldfizetés fejében besenyőkkel együtt nagyszámú magyar érkezett, megragadva csont- és szarujajukat, magukra véve páncéljaikat, és zászlócskákat erősítve lándzsáikra...” (*Írott forr.* Ford. Veszprémy L. 301).

12 Gyóni 1942, 69.

13 Vegyes, keresztény–török házasságból származó, a bizánci hadseregben szolgálatot teljesítő katonák, akik – mint maga Albertus is említi – görög anyáktól és török apáktól származnak (Albertus Aquensis, *Hist. Ieros.* V 3; Edgington 2007, 342–343; vö. Savvides 1993, 122–136.)

14 „Turcopolos, Pincenarios, Comanitas, Bulgaros, Danaosque arcu doctos et sagitta...” (Albertus Aquensis, *Hist. Ieros.* IV. 40; Edgington 2007, 310–311).

15 Anna Komnéné, *Alexias* XI 6, 1 p. 338; Reinsch 1996, 378; Sewter 1982, 348.

védtek a városba vezető hidat. Végül a két fél kibékült, a besenyőket és kunokat pedig lecsillapították.¹⁶

Albertus végül az 1107–1108-as dyrrachioni (ma Durrës, Albánia) események leírása során említ kunokat. 1107 őszén az első kereszties hadjárat győztes hadvezére, Bohemund, Robert Guiscard fia nem a muszlimok, hanem a Bizánci Birodalom ellen vezette seregét, célja Dyrrachion megszerzése volt. Az egyévnvi ostrom közben – Albertus szerint 1108 nyarán – hatalmas seregével Bothiliához (ma Bitola, Makedónia) érkezett Alexios, hogy Dyrrachion védőit támogassa. A bizánci seregben nemcsak a császár zsoldjába szegődött gallok, hanem turkopolosok, kunok és besenyők is harcoltak,¹⁷ akiknek az volt a feladatuk, hogy Bohemundot és embereit váratlanul támadják meg. Bohemund azonban kémek útján értesült a tervezett támadásról, felkészülve várta a bizánci hadakat, és legyőzte, majd megfutamította őket.¹⁸ A következő passzusban is megjelennek a kunok. Ekkor Bohemund háromszáz lovas és ötszáz gyalogost küldött a környékre portyázni, mert fogytán volt az élelem és a lovak számára az abrak. A turkopolosok, kunok és besenyők sokasága azonban megtámadta a fosztogatókat, és mintegy háromezázat közülük megöltek, másokat pedig fogságba vetettek.¹⁹

Más nyugati forrásokban is felbukkannak a kunok. A következő forrás, amiben arról olvashatunk, hogy kunok bizony már a 11. század utolsó éveiben harcoltak I. Alexios Komnénos seregeiben, már a 11. század utolsó éveiben, Raymond d'Aguilers-nek a *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* című krónikája. A szerző IV. Raymond toulouse-i gróf seregének káplánjaként vett részt az első kereszties hadjáratban, így műve a korszak eseményeire vonatkozó egyik legfontosabb forrásunk. Raymondnál három alkalommal jelennek meg a kunok. Először akkor említi őket, mikor 1097-ben Dyrrachionhoz érkeztek a kereszties hadak. Leírja, hogy bár a császár békéről ír levelében, mindenfelől törökök, kunok, úzok, besenyők és bolgárok lesnek rájuk.²⁰

Legközelebb akkor fordulnak elő Raymondnál kunok, mikor arról számol be, hogy I. Alexios Komnénos császár azért utasítja vissza a keresztiesek azon kérését, hogy vegyen részt a hadjáratban, mert a németek, magyarok, kunok és más vad népek pusztítanak

16 „Quapropter hinc Pincenariis et ceteris militibus **Comanitis** de regno imperatoris grauter pontem in arcu et sagitta prohibentibus, Christianis uero per pontem transire non minus contententibus [...] Pincenarii et **Comanite** sedati sunt” (Albertus Aquensis, Hist. Ieros. VIII 35; Edgington 2007, 626–627).

17 „sed et Turcopoli, **Comanite**, Pincenarii ad decem milia conglobati” (Albertus Aquensis, Hist. Ieros. X 42; Edgington 2007, 756). A hadsereg létszámára utaló adat „decem milia” nyilván túlzó, azonban mindenképp utal arra, hogy nem kis létszámú sereg lehetett.

18 Albertus Aquensis, Hist. Ieros. X 42; Edgington 2007, 756–757.

19 „Quibus infinita multitudo Turcopolorum, **Comanitarum**, Pincenariorum militum imperatoris in occursum affuit, et, bello grauter commisso, milites Boemundi ad trecentos illic occisi sunt, plures uero abducti sunt” (Albertus Aquensis, Hist. Ieros. X 43; Edgington 2007, 756, 758).

20 „Nam ante et retro, dextrorsum et sinistrorsum, Turci et **Comani**, Husi et Tanaces, Pincenati et Bulgari, nobis insidiabantur” (RHC III, 236; vö. Peters 1998², 157).

országát, ha a zarándokokkal elutazna.²¹ Tehát a forrásnak ezen részében nem mint a bizánci sereg zsoldosai jelennek meg, hanem mint a birodalom támadói.²² Harmadik említésük a forrásban azonban egyértelműen arra utal, hogy harcoltak kunok a bizánci seregben. 1098 januárjában–februárjában az Antiocheia alatt nélkülöző keresztes had emberei között elterjedt az a hír, hogy érkezik a császár számos nép harcosaiból álló serege. A hír nem volt igaz, az azonban számunkra lényeges, hogy az álhír szerint ez a had szlávokból, besenyőkből, kunokból és turkopolosokból állt.²³

Végül az utolsó nyugati forrás – amire hivatkozni szoktak mint olyan műre, amely kunokat említ a bizánci hadseregben I. Alexios Komnénos uralkodása idején – Albertus Aquensis munkáját is felhasználó Tyrosi Vilmos (1130 k.–1186) *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* vagy *Historia Ierosolymitana* c. műve, melyet mintegy hetven évvel az első keresztes hadjárat után írt.²⁴ A krónika már a maga idejében is népszerű volt, de az eredeti latin nyelvű változatnál – amit Vilmos 1170 és 1184 között írt – az 1223 körül készült ófrancia fordítása még nagyobb sikernek örvendett. A fordító feltehetően a ma ismert latin nyelvű eredetinek egy másolatát használhatta, és némely esetben maga is hozzátett a szöveghez.²⁵ Ilyen az ófrancia nyelvű szövegben a II. könyv 4. caputja, ahol Vilmos arról ír, hogy a 9. század elején a görögök gyengeségét kihasználva a barbár népek (*barbarae nationes*) támadásokkal zaklatták a birodalom lakosságát. Az eredeti latin szövegben nem szerepelnek kunok,²⁶ csak a műnek 13. századi ófrancia fordításában, ahol a vlachokkal együtt jelennek meg a bolgárok mellett.²⁷ Kunok vannak

21 „se Alemannos et Ungaros, et Comanos, aliasque feras gentes” (RHC III, 238; vö. Peters 1998², 177).

22 Itt azonban a kunok esetében nem tényleges, hanem lehetséges támadásokról lehet szó. Azaz úgy kell érteni, hogy a bizánci sereg számottevő részének határvédelmi feladatai voltak függetlenül attól, hogy ténylegesen veszélyeztette-e vagy sem támadás a birodalmat. Ugyanakkor a magyarok részéről kizárt ekkor a támadás lehetősége, és sokkal inkább a keresztesek „elhatározásának változékonysága”, azaz megbízhatatlansága a magyarázata annak, hogy a császár – aki kezdetben maga is hadba kívánt vonulni – végül úgy döntött, hogy nem kíséri el Bohemundot (Kapitánffy 2003, 71–74).

23 „...rumor etiam exercitum imperatoris venire nuntiavit, qui de multis gentibus collectus esse nuntiabatur exercitus: uti sunt Sclavi et Pincenati, et Comani, et Turcopoli” (RHC III, 246; Peters 1998², 197).

24 A két szerző művében az 1095 és 1099 közötti időszak narratívája olyan hasonló, hogy hosszú ideig egy közös, mindkettőjük által használt, mára elveszett forrást is feltételezték (Edgington 2007, xxvi). Vilmos huszonhárom kötetes krónikája – ami az 1986-os kritikai kiadásban közel ezer oldal – az egyik legjelentősebb forrása a latin Kelet történetének 1095 és 1184 között. Az első keresztes hadjárat leírásakor Albertus Aquensis, Raymond d’Aguilers, Chartres-i Fulcher, Baldéric bourgueuil-i apát és mások munkái, valamint az ismeretlen szerzőjű *Gesta Francorum* voltak a forrásai (Edbury–Rowe 1988, 45–46).

25 Ezek a kiegészítések azonban fenntartással kezelendők (Edbury–Rowe 1988, 4).

26 „Nam postquam deficientibus apud Constantinopolim Latinis principibus, in eorum potestatem sub primo Nicephoro, peccatis exigentibus, descendit imperium, statim barbarae nationes de Graecorum imbecillitate confisi, in eorum provincias irruentes, pro arbitrio suo regionis coeperunt tractare habitatores. Inter quas Bulgarorum gens inculca, a tractu septentrionali egressa, a Danubio usque ad urbem regiam, et iterum ab eodem flumine ad mare Adriaticum, universas occupaverat regiones” (RHC I, 77; vö. Babcock–Krey 1943, 121).

27 „Car puis que li empereur latin faillirent en Costantinoble et li empires vint aus Greus dont fu li

még Vilmos eredeti latin művében, annak a II. könyvének 21. caputjában is, de ebben az esetben azon népek között sorolja fel őket (*Bulgaros, Commanes et Pincenates*), akik a birodalmat támadásaikkal zaklatják,²⁸ vagyis a kunok nem a bizánci seregben harcoló zsoldosként, hanem a birodalom támadóiként tűnnek föl, akárcsak Raymond d'Aguilers-nek a krónikájában, ahol hasonló szöveggörnyezetben szerepelnek.²⁹ Tehát Tyrosi Vilmos művének mind a latin eredetijében, mind pedig az ófrancia nyelvű fordításában a kunokról csupán mint a Bizánci Birodalom támadóiról olvashatunk.

Figyelemre méltó a nyugati és a bizánci források közötti ellentmondás. Ez utóbbiakban nem találtam adatot arra, hogy a 11. század legvégén vagy a 12. század elején kun segédc csapatok harcoltak a császár seregében. Annál több alkalommal jelennek meg a nyugati, az első keresztes hadjáratokkal kapcsolatos kútfőkben, amelyekben leggyakrabban a besenyőkkel, máskor a bolgárokkal és turkopolosokkal együtt a Bizánci Birodalom területén átvonuló és néha fosztogató keresztes hadak ellen harcoló csapatokként szerepelnek. A birodalom területén átvezető és a Szentföld felszabadítására vonuló nyugatiak által használt több különböző útvonal, valamint a keresztesek nagy létszáma mind arra utal, hogy az őket megfigyelő és felügyelő nomádok sem lehettek kisszámúak. Különösen igaz lehet ez a megállapítás annak tükrében, hogy ezek a különböző népek harcosaiból álló seregek gyakran készen álltak a nagyobb és jobban felfegyverzett nyugati csapatokkal szembeni összecsapásokra is, amint Raymond toulouse-i gróf³⁰ és Bouillon Gottfried seregeivel is tették 1097 tavaszán.³¹ Ugyanakkor a császár más területen is alkalmazta ezeket a csapatokat, így a besenyőket I. Alexios Komnénos futáraiként is említik a nyugati a források.

premiers empereres Nicefores tantost li Barbarin qui estoient entour eus li Blac li Coman cil de Bougrie qui leur sont devers bise seurpristrent ces terres qui estoient merveilles plenteives et delitables si que tout conquistrent des la Dunoe jusque pres de Costantinoble; et de lautre part jusqua la mer Adriane” (Paris 1879, 60).

28 RHC I, 104–105; vö. Babcock–Krey 1943, 147.

29 A két nyugati szerző megjegyzései összhangban vannak Anna Komnéné azon soraival, ahol épp a birodalom területén átvonuló keresztesek sokaságáról számol be, akik miatt a császár seregének egy részével „Szerbia és Dalmácia” völgyeit védelmeztette, míg mások az Istros (Duná) melletti területekre vigyáztak a kunok és dákok (magyarok) támadásaival szemben (Anna Komnéné, Alexias XIV 4, 3, p. 440; Reinsch 1996, 490; Sewter 1982, 449).

30 RHC III, 236; Peters 1998², 157.

31 A kunok ugyan nem szerepelnek név szerint a forrásban, de Albertus Aquensis a következőket írja: „Interea a portis urbis uersus Sanctum Argentum infinita manus Turcopolorum et totius generis militum prosiliit in sagittis et uaria armatura ad expugnandum Baldwinum et uniuersum Christiane gentis comitatum” (Albertus Aquensis, Hist. leros. II 13; Edgington 2007, 80–81). Így az is elképzelhető, hogy a „totius generis militum” között kunok is voltak. Különösen így lehet, ha figyelembe vesszük a keresztes hadjáratok egyik legmegbízhatóbb krónikásának tekinthető Chartres-i Fulcher – aki jelen volt a clermont-i zsinaton, majd elutazott keletre is; a három részletben (1101, 1106 és 1124–27-ben) írott *Gesta Francorum Iherusalem Expugnantium* c. művét több későbbi krónikás is felhasználta – egyik megjegyzését: „In ea (= Konstantinápolyba) Graeci, Bulgari, Alani, Comani, Pigmatici, Italici, Venetici, Romani, Daci, Angli, Malfetani, Turci etiam et gentiles multi, Iudaei quoque et Proselyti, Cretes et Arabes, omniumque nationum gentes conveniunt” (RHC III, 494).

Azonban nemcsak ilyen kontextusban – azaz a keresztesek portyáinak megakadályozóiként – szerepelnek a kunok, hanem két forrás, Albertus Aquensis és Raymond d'Aguilers krónikái alapján rész vettek I. Alexios Komnénos kereszteseket támogató hadjáratában is Kis-Ázsiában. Albertus Aquensis *Históriája* szerint pedig jelen voltak az 1107–1108-as dyrrachioni csatában is.

Ismert, hogy az 1081-ben trónkövetelőként a császári hatalmat megszerző I. Alexios Komnénos egy hanyatló időszakban levő birodalom élére került. Dinasztiájának alapítójaként maga is katonai erő segítségével szerezte meg trónt, és uralkodása alatt mindvégig inkább serege, mint a polgári lakosság támogatására számíthatott. I. Alexios, akár csak utódai, soha nem támaszkodott egyetlen erőre a hadserege megszervezésekor, így a Komnénosoknak zsoldosaik és saját katonáik mindig egyaránt voltak.³² I. Alexios uralkodásának első tizenöt évében csaknem folyamatosan hadjáratokat vezetett a Bizánci Birodalom különböző ellenségei ellen. Kezdetben alig ért el sikereket a bizánci sereg, amelyet a katonacsászároktól való félelmükbert a hivatalnok-arisztokrácia teljesen tönkretett. A bizánci hadsereg állapotával kapcsolatban elég, ha arra utalunk, hogy 1071-ben a manzikerti csatában árulás következtében maga a császár, IV. Rómanos Diogenész (1068–1071) is a szeldzsukok fogságába esett. Így érthető, hogy császárként I. Alexios Komnénos egyik legfontosabb reformja épp a hadsereghez kötődött. A korábban földművesekből toborzott hadsereg katonáit idegen zsoldosokkal helyettesítette. Anna Komnéné könyvéből kiderül, hogy a zsoldosok mellett a birodalmi sereg parancsnokainak jelentős része is idegen származású volt. A manzikerti csata (1071) után egyre több idegen zsoldos harcolt a birodalom seregében. A normannok, a ruszok, a törökök és a különböző kelet-európai nomád népek (besenyők, úzok és kunok) állandó tagjai voltak a császári hadnak.³³

I. Alexios Komnénos uralkodása kezdetén, híján volt a kellő katonai tapasztalattal és fegyellemmel rendelkező katonáknak. Legalábbis lánya és veje, Niképhoros Bryennios művei arra utalnak, hogy a császárnak az idegen zsoldosokba vetett bizalma azzal magyarázható, hogy I. Alexios korábban kialakult véleménye szerint a bizánci katonák nincsenek birtokában hadi tapasztalatoknak, fegyelmezetlenek és gyávák.³⁴ Ez lehet a magyarázata, hogy a császár ragaszkodott az idegen eredetű zsoldosokhoz.

Kunok azonban nem szerepelnek a bizánci forrásokban, mint a császári hadban harcolók. Van egy másik nép is, a bolgár, amely szintén ritkán jelenik meg a bizánci elbeszélő forrásokban mint a Komnénosok seregének harcost vagy csapatot adó népcsoport. Anna Komnéné művében egyetlen alkalommal olvasható, hogy a bolgárok körében toboroztak a birodalmi sereg számára,³⁵ de általában nem szerepel e népnév a Komnénos-dinasztia (1081–1185) uralkodása alatt zajló hadi események leírásakor. Ugyanakkor az okleveles

32 Birkenmeier 2002, 139.

33 Buckler 1968², 358–361.

34 Shepard 1996, 102.

35 Anna Komnéné, *Alexias* VIII 3, 4, p. 242; Reinsch 1996, 273; Sewter 1982, 252.

forrásokban felbukkannak, mint például a korábban említett két chrysobullonban is. Pedig nyilván – mint a birodalom lakói – a bolgárok közül is számosan harcoltak a császár hadseregében.

A kunok említésének a hiánya a bizánci szerzőknél több tényezővel is magyarázható. Egyrészt mivel a kútfőkben olvasható „szkíta” (Σκυθης/Σκύθαι) elnevezés a korszak bizánci irodalmában a Dunától északra élő török nyelvű törzsekre általánosan vonatkozik, a vizsgált időszak különböző forrásaiban egyaránt utalhat besenyőkre vagy kunokra.³⁶ Másrészt pedig ebben az időben, vagyis a 11–12. század fordulóján – ahogy Gyóni is vélte – még nem volt olyan kun különítmény, amely a császári hadseregben rendszeres szolgálatot teljesített. Valószínűleg a nyugati forrásokban említett kunok ad hoc jelleggel, a harcok során szerzett zsákmányért támogatták a bizánciakat, és nem tekinthetők a birodalmi hadsereg állandó tagjainak. Később, a 12. század második felében, I. Manuél Komnénos (1143–1180) korában már sokkal gyakrabban megjelennek a kunok (ekkor is szkíta néven) a császári seregben harcoló katonaként vagy egységként. Ebben az időben már kunok csoportjait telepítették császári földekre, így a bizánci seregben harcoló kunok a birodalmi had részeinek tekinthetők, azaz nem alkalmi zsoldosok voltak. Ugyanis azok a csapatok, amelyek rendszeres juttatást kaptak vagy a birodalom területére letelepítették őket, nem tekinthetők zsoldosnak bármelyik népcsoporthoz tartoztak is. Bizánci szempontból azok zsoldosok, akik ha nem kaptak elegendő fizetséget, elhagyták a sereget.³⁷ Természetesen különbséget kell tenni azok között a kunok között, akik I. Manuél Komnénos seregében a második keresztes hadjárat során III. Konrád német király (1138–1152) katonái ellen Konstantinápolynál és VII. Lajos francia király (1137–1180) kereszteseivel a Balkán-félszigeten harcoltak 1147-ben,³⁸ és azok között a segédc csapatok között, akik szükség esetén könnyen elérhetőek voltak a birodalom határain túli területekről. Ez utóbbi csapatok nem voltak költségesek, ugyanis fizetségük a zsákmány volt. Az a tény, hogy a 11. század folyamán a Nagy-Lavra kolostorát védeni kellett pusztításaiktól, a legtökéletesebben mutatja értéküket: költségkímélő csapatok voltak és nagy számban álltak rendelkezésre, de nem mindig tartották tiszteletben a barát és ellenség közötti különbséget.³⁹

Összefoglalásképpen tehát úgy vélem, hogy már I. Alexios Komnénos hadseregében számolhatunk kunok jelenlétével, akiknek száma és jelentősége a 12. században megnőtt. A Komnénos dinasztia alapítója a Bizánci Birodalmat támogató kunokat hasonló feladatokkal látta el, mint a birodalma területén megtelepedő másik nomád nép tagjait, a besenyőket, vagyis katonai feladataik voltak és emellett talán futárként is szolgálhattak a birodalmi haderőben.

³⁶ Birkenmeier 2002, 71. A szkíta elnevezést sok más népre is alkalmazták különböző korokban, erre I. Moravcsik 1958, II, 279–283.

³⁷ Birkenmeier 2002, 162–163.

³⁸ Ezeket a kunokat sem a bizánci, hanem nyugati források nevezik meg.

³⁹ Birkenmeier 2001, 163.

IRODALOM

Albertus Aquensis, Hist. Ieros. = *Albert d' Aix Histoire des faits et gestes dans les régions d'Outre-mer*. Depuis l'année 1096 jusqu'à l'année 1120 de Jésus Christ.

<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/albertaix/table.htm> 2011-10-26 17⁴⁴.

Anna Komnéné, Alexias = *Annae Comnenae Alexias*. Rec. D. R. REINSCH et A. KAMBYLIS. Prolegomena et textus. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. XL.) Berolini et Novi Eboraci 2001.

Babcock-Krey 1943 = *A History of Deeds Done beyond the Sea*. By William Archbishop of Tyre. Vol. I. Translated and Annotated by E. A. BABCOCK – A.C. KREY. New York 1943.

Birkenmeier 2002 = J. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180*. Leiden–Boston–Cologne 2002.

Buckler 1968² = G. BUCKLER, *Anna Comnena. A Study*. Oxford 1968².

Edbury-Rowe 1988 = W. P. EDBURY – J.G. ROWE, *William of Tyre. Historian of the Latin East*. Cambridge 1988.

Edgington 2007 = *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. Ed. and trans. by S.B. EDGINGTON. Oxford 2007.

Gyóni 1942 = Gyóni M., *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. Budapest 1942.

Írott forr. = *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette MAKK F. – THOROCZKAY G. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged 2006.

Kapitánffy 2003 = Kapitánffy I., *Hungarobyzantína: Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. A kötetet Mayer Gy. és Farkas Z. szerkesztette. Budapest 2003.

Lemerle-Guillou-Svoronos 1970 = *Actes de Lavra. Première partie: Des origines à 1204*. Édition diplomatique par P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS avec la collaboration de D. Papachryssanthou. Paris 1970.

MGH SS VI = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. VI. Ed. G. H. PERTZ. Hannoverae 1844.

Miklosich-Müller 1890 = *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. Vol. VI. Collecta ediderunt F. MIKLOSICH et I. MÜLLER. Vindobonae 1890.

Moravcsik 1958 = Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*. Bd. I–II. Berlin 1958.

Ostrogorsky 2003 = G. OSTROGORSKY, *A bizánci állam története*. Budapest 2003.

Paris 1879 = *Guillaume de Tyr et ses continuateurs*. Texte français du XIIIe siècle, revu et annoté par M.P. PARIS. Tom I. Paris 1879.

Peters 1998² = *The First Crusade. The Chronicle of Fulcher of Chartres and other Source Materials*. Ed. by E. PETERS. Philadelphia 1998².

Reinsch 1996 = *Alexias. Anna Komnene*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von D.R. REINSCH. Cologne 1996.

RHC = *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*. I–V. Paris 1844–1895.

Savvides 1993 = A.G.C. SAVIDDES, Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopoloι. In: *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his Seventieth Birthday*. Ed. by R. Beaton – C. Roueché. Aldershot 1993.

Schünemann 1924 = K. SCHÜNEMANN, Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. *Ungarische Jahrbucher* 4 (1924) 99–115.

Sewter 1982 = *The Alexiad of Anna Comnena*. Transl. from Greek by E.R.A. SEWTER. Harmondsworth 1982.

Shepard 1996 = J. SHEPARD, 'Father' or 'Scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy. In: *Alexios I Komnenos, I: Papers*. Ed. by M. Mullett – D. Smythe, Belfast 1996, 69–132.

Vasiliev 1937 = A. VASILIEV, The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century. *Seminarium Kondakovianum* 9 (1937) 39–70.

DID CUMANS FIGHT IN ALEXIOS I KOMENOS' ARMY?

The famous Hungarian Byzantinologist, Mátyás Gyóni wrote in his paper in 1942: "Thus Cuman auxiliaries could not serve in Byzantine army until 1118." Despite, he wrote his very valuable paper in the midst of the Second World War and he was not able to obtain some literature some of his statements are valid until nowadays. The Byzantine sources do not tell us anything about Cumans in the Komnenian army. However, we can conclude from the data of the Western, Latin sources on the First Crusade that the first ruler of the Komnenian dynasty used Cuman troops against his enemies. In my paper I examine the sources which write about fighting Cumans in Byzantine army.

MEDITERRANE ELEMENTE IN DER KULTUR DER UNGARN IM 10-11. JAHRHUNDERT

Die Ungarn lebten ab dem 9. Jahrhundert in der Interessensphäre des Byzantinischen Reiches oder an dessen Rande. Während ihrer Geschichte wechselten kriegerische und friedliche Kontakte. Durch die friedlichen Kontakte wurde ihr Leben auf politischem, religiösem, kulturellem und kommerziellem Gebiet geprägt. Man hat immer schon mit den mittelbaren und unmittelbaren Wirkungen gerechnet, aber für die Forschung waren vielmehr generelle Bewertungen als konkrete Analysen typisch. Von über 30 Fundtypen aus dem 10-11. Jahrhundert ist bereits bekannt, dass entweder aus Byzanz oder der byzantinischen Interessensphäre, vom Balkan nach Ungarn geraten sind.¹ Auch wenn die Anzahl der Gegenstände nicht allzu groß sein mag, vermehrt sich die Anzahl der unterschiedlichen Gegenstände langsam und ihre erneute Inventarisierung ist im Gange.²

Aber nicht nur Gegenstände, Textilien und materielle Güter kamen zu uns, sondern auch geistige. So kann zum Beispiel nachgewiesen werden, dass auf den Schmuckstücken der Landnahmezeit die byzantinische Ornamentik umformuliert wurde, die von den erworbenen Gegenständen übernommen wurde. Es ist ja allgemein bekannt, dass Nachahmung viel leichter ist als Erfindung. Wenn man das Werk Diatrita von Aemilia Yeroulanou aufblättert, kann man nachvollziehen, wie viele Motive von den ungarischen Goldschmieden während dem Ausleihen auf verschiedenste Weise verwendet worden sind. Zum Beispiel wurde die spätrömische opus interrasile Technik von ihnen so verwendet, dass was auf den byzantinischen Gegenständen als überflüssiger Teil geschnitzt oder durchbrochen war, das bei den Ungarn als allerdings vergoldeter Hintergrund erhalten blieb. (Abb. 1-2.). So hat sich die Farbwirkung von Silber und Gold gegenseitig verstärkt, der Kolorismus wurde gesteigert.³ In der Ornamentik haben wir die verschiedenen Formen der gespaltenen und der Halbpalmetten übernommen, dann haben wir sie vereinfacht. Zum Beispiel entwickelte sich die Verzierung des Riemenendes in Nagyősz aus einer gespaltenen Palmette, die dann weiter geformt wurde /Kétpó, Sárrétudvari usw./ (Abb. 3-6).⁴

* Károly Mesterházy, Magyar Nemzeti Múzeum/Ungarisches Nationalmuseum, Budapest, Múzeum krt. 14-16. H-1088

1 Mesterházy 1990-91.

2 Langó 2010

3 Mesterházy 2006, 222.

4 Mesterházy 2013, 453.

Wir beschäftigen uns mit einer oft untersuchten Gegenstandsgruppe, mit den Funden der Königsgräber in Székesfehérvár eingehender, die im 19. Jahrhundert aufgewühlt und zerstört worden sind. Die Funde in Székesfehérvár, die 1839 zum Vorschein gekommen sind⁵, bilden ein wichtiges Kettenglied der ungarisch-byzantinischen Kontakte. 1834 wurde in der Stadt erfolgreich ein artesischer Brunnen erbohrt, deswegen ließ der Bischof László Barkóczy einen neuen Brunnen im Hof des Bischofpalastes bohren. 1839 wurde das Wasser des Brunnens außerhalb des Palastgartens, für die Stadtbewohner in die Fazekas Straße geleitet. Der Palastgarten aber verbirgt die Reste des größten Teiles der vom Heiligen Stefan gegründeten Basilika, wie es sich später herausstellte. Bei der Grabung des Kanals kamen die ersten sog. Königsgräber zum Vorschein. Dieser Kanal konnte während den späteren Ausgrabungen identifiziert werden⁶ und es stellte sich heraus, dass er sich im westlichen Drittel der Basilika vom Norden Richtung Südosten zog. Die Breite war 2m. Die Bestimmung der Königsgräber wurde durch diese Erkenntnis aber nicht erleichtert.

Das zweite Kapitel der Entdeckung der Königsgräber in Székesfehérvár bedeutete die Entdeckung der Gräber Königs Béla III. und seiner Frau Anna von Antiochien im Jahre 1848.⁷

Auf der Brust der Königsskelett lag ein mit Emailleinlagen verziertes Enkolpium. Der größte Teil der Einlagen fehlt aber, so auch die zentrale Emailscheibe und auch die Einlagen der schrägen Kreuzbalken sind fehlerhaft. Die Freilegung des Grabes Königs Béla III. gehört zwar nicht zu unserem Thema, aber da später die Gräberfunde aus 1839 teils mit denen aus 1848 zusammengezogen wurden⁸, mussten wir diesem Umstand wenigstens so viel Aufmerksamkeit schenken.

Die Heimsuchungen der Königsgräber setzten sich mit den Ausgrabungen von Imre Henszlmann im Jahre 1862 und auch danach fort⁹, sie haben aber zu den Auswertungen der Funde aus 1839 kaum etwas beigetragen.

Bei der Grabung des Kanalgrabens wurden mehrere Gräber gefunden aber goldene Schmuckstücke gab es angeblich nur in einem einzigen Grab. So ungewiss die Anzahl der freigelegten Gräber ist, so ungewiss ist auch die Zahl der Grabfunde. Damals verschwand auch sehr vieles, wie das oft mit den unerwartet auftauchenden goldenen Schmuckstücken passiert. Ein bedeutender Teil der Grabfunde geriet in drei sichere Gruppen geteilt bis 1885 ins Nationalmuseum. In die erste Gruppe gehörten die Gegenstände, die vom Bischof Barkóczy gesammelt werden konnten¹⁰ und die das Museum durch Palatin Joseph erhalten konnte. Dazu gehören ein Goldring mit einem gespaltenen Almandinstein, ein Goldknopf mit granulierter Oberfläche, sechs Goldperlen und 16 Goldknöpfchen, ein viereckiges Filigrangoldblech und zwei goldene Riemenenden

5 Demeter 1999, 28.

6 Henszlmann 1864, 1–2, Taf. I.

7 Érdy 1853, 43.

8 Bárányiné Oberschall 1939, 564; Varjú 1939, 181; Deér 1952, 25.

9 Henszlmann 1864.

10 Henszlmann 1864, Czobor 1900, 207; Dercsényi 1943, 44.

mit Filigranverzierung. In die zweite Gruppe gehört nur ein einziger Gegenstand, ein goldener Gegenstand mit Filigranverzierung in Form einer Krone, den der Kunstsammler Miklós Jankovich mit Hilfe des Domherren József Jakusich erschwingen konnte, und der Gegenstand geriet mit seiner Sammlung (Orn.Jank.135) zusammen ins Nationalmuseum.¹¹ Die dritte Gruppe wird in ihrer heutigen Form auch nur von einem einzigen Gegenstand vertreten, von einem Armband, das 1885 ein Ankauf des Museums vom Antiquitätenhändler Miksa Lemberger war.¹² Das Armband wurde dank mancher Goldschmied-Innovationen aus den Gegenständen der 1839-er Grabfunde hergestellt. Der Zentralteil ist eine Goldscheibe mit Zellschmälz, die von echten Perlen umrahmt ist, das Band besteht aus 5 Filigrangoldblechen, die mit je 4 Goldkettchen verbunden werden und all das wird von einer flachen Schnalle ergänzt. Die absolut unsichere vierte Gruppe wird von jenen Gegenständen gebildet, die für immer verschwunden sind oder die eingeschmolzen worden sind. So wissen wir über den Goldstoff der Bekleidung des Körpers Bescheid: „Das Skelett und die herum liegenden Steine waren mit Goldfäden bedeckt, die früher in die Bekleidung eingewebt waren, die nach deren Verschwinden bis zu unserer Zeit erhalten geblieben sind. Die oberflächlich zusammengefassten Fäden ergaben zusammen geschmolzen 14 Goldgewicht.“ „Die die Bekleidung des Verstorbenen verzierenden Knöpfe und Kettchen waren aus reinem Gold“- schreibt János Koller, der zwei Jahrzehnte frühere Zeitungsartikel und andere Quellen benutzend.¹³ 14 Goldgewicht ist nach heutigen Maßeinheiten gerechnet fast 50 Gramm, damit verglichen wiegt das goldene Armband 32 Gramm. Henszlmann behauptet die eingeschmolzenen Goldfäden wären über 17 Goldgewichte gewesen.¹⁴

Die Zerstreuung und „Landung“ der zum Vorschein gekommenen Gegenstände, bzw. ihr neuer Erscheinungsort zeigen an, dass die Grabfunde schnell berühmt wurden und die Übernahme der gefundenen Gegenstände in die Folklore auch sofort begann. Die sicherste Spur dafür war das schnelle Verschwinden der Nachrichten und die förmliche Veränderung der im Gedächtnis aufbewahrten Gegenstände. Beispielsweise hielt Elek Fényes 1851 in seiner Beschreibung von Székesfehérvár nicht die Königsgräber sondern die artesischen Brunnen für wichtig.¹⁵ Über die Scheibe, die später ein Teil des Armbandes wurde, schreibt Koller: „auch eine mit Hieroglyphen reich verzierte Sternform, die jemand von ihnen gekauft hat, hat er für seine Frau ein Armband machen lassen“.¹⁶

Die erste wissenschaftliche Studie mit der Erwähnung der Funde war Imre Henszlmanns Buch aus 1864, der seine Ausgrabungen bearbeitend auch die Funde aus 1839

11 Czobor 1900, 220.

12 MNM inv. NR. 76/1885.

13 Koller 1869, 39.

14 Henszlmann 1864, 224-25: er weiß über 17 Goldgewicht Goldfäden Bescheid- 1 Goldgewicht = 3,49 Gramm. Dercsényi 1943, 44.

15 Fényes 1851, II. 9; Demeter 1999, 28.

16 Koller 1869, 39; Kovács 1994, 211: das Armband wurde für die Ehefrau von Bürgermeister János Ferenczy, einem Verwandten vom Bischof László Barkóczy verfertigt.

erwähnt, er zeigt auch ihre Abbildungen. Darunter sind die zwei Riemenenden mit Filigranverzierung, bei einem der beiden schloss sich sogar noch ein goldenes Kettchen zur Riemenknüpfung an. Eine der Filigrangoldplatten hat er auch publiziert, den Ring, und die Goldscheibe, derer Perlenrahmen er falsch vorgestellt hat.¹⁷ Henszlmann findet auch als erster den Kanal, der zur Entdeckung der Gräber geführt hat. Die Breite des Kanals wurde aber von Alán Kralovánszky abgemessen und ich kenne sie aus der mündlichen Mitteilung von Piroska Biczó. Die Linie des Kanals wurde von Henszlmann bestimmt. Er identifizierte aufgrund verschiedener Überlegungen alle von ihm freigelegten und auch die früher aus den Gräbern zum Vorschein gekommenen Skelette.¹⁸ All diese Identifizierungen waren aber fehlgeschlagen, darauf wies mit kritischem Ton zuerst Béla Czobor hin, der auch selber an Henszlmanns Ausgrabungen 1874 teilgenommen hat: „... meistens folgte er einer willkürlichen - fast spielerischen - Methode bei der Bestimmung der Gräber“.¹⁹ Czobor machte zum ersten Mal ein Inventar von allen Grabfunden, die aus den Königsgräbern in Székesfehérvár zum Vorschein gekommen sind - die 1839 gefundenen und erhalten gebliebenen Schmuckstücke in einem eigenen Kapitel. Er war der erste und bis heute einzige, der auch die Hinterseite der in das Armband eingefassten Goldscheibe mit Zellenemail auch untersucht hat und er schrieb: „Auf der hinteren Seite des runden Medaillons befinden sich zwei 1,4 cm lange Golddrähte, heute in einer Entfernung von 1,3 cm voneinander - das einst verwendete dritte Draht hat nur eine Schweißstelle hinterlassen.“²⁰ Dieser Teil der Beschreibung ist von entscheidender Wichtigkeit für uns. (Abb. 8.) Obwohl von der Beschreibung des Gegenstandes der Name eindeutig hätte sein sollen, hat ihn Béla Czobor nicht benannt. Aber das haben auch all die anderen nicht getan: Dezső Dercsényi, József Deér, Gyula László und auch Éva Kovács nicht. Die Scheibe mit Zellenemail und dem Perlenkranz ist eine byzantinische Scheibenfibel, bzw. eine Brosche, die ohne Anhänger hauptsächlich weiblicher Schmuck ist, Schmuck einer Königin; mit Anhängern wurden die Kaiserfibeln versehen.

Eine ausführliche Beschreibung der Scheibenfibel wird auch von B. Czobor gegeben. Der mittlere Teil der Fibel ist eine mit Zellenemaile verzierte Goldplatte mit einem Durchmesser von 2,7 cm. Die Mitte der Platte in einem blauen Emailfeld wird von vier mit den Spitzen in Richtung Mittelpunkt stehenden Blättern mit je fünf Blütenblättern ausgefüllt, von denen die zwei entgegengesetzten rosafarbig sind, die anderen zwei weiß. Dieses Blattkreuz wird von 15, abwechselnd in rotem Kreis weißen und in weißem Kreis roten Vierpass-Reihen umrahmt. Rund um die zentrale Platte befindet sich ein Perlenkranz aus 35 echten Perlen, der auf einem Haltedraht aufgefädelt sind, dieser Draht ist an 7 Stellen mit aus Golddraht gemachten Schlingen befestigt. Der gesamte Durchmesser beträgt 3,2 cm. (Abb. 7-8).

¹⁷ Henszlmann 1864, 182, 209, 225.

¹⁸ Henszlmann 1864, 224-25.

¹⁹ Czobor 1900, 27; Szendrei 1901, 84; Dercsényi 1943, 11.

²⁰ Czobor 1900, 219.

Das Band des Armbandes wird von fünf Filigranplatten gebildet, von denen B. Czobor nachwies, dass die Plättchen Nr. 2, 3, 4 und 5 aus einem einzigen Goldstreifen aufgeteilt worden sind, was dadurch angezeigt wurde, dass diese Plättchen zueinander passten und dass sie entlang den zerschnittenen Seiten nicht geraht waren. Aber die die Plättchen verbindenden Kettchen und die flache Schnalle sind die gegenwärtige Arbeit des das Armband herstellenden Goldschmiedes.²¹ In einem Teil der ausländischen Literatur wurde diese Tatsache außer Acht gelassen und oft wird das ganze Armband als Original betrachtet, auch noch zu den Kettchen Parallelen findend.²² Andere befinden den Perlenkranz der Fibel als sekundär, sogar die Beschreibung des Inventarbuches des Ungarischen Nationalmuseums /Inv.Nr. 76/1885/, das für die innere Einlage des im Grab Bélás III. gefundenen Enkolpium gehalten wird,²³ unbeachtet der Tatsache, dass die mittlere Goldscheibe der Fibel größer ist, als die Scheibe des Mittelteils des Enkolpium. Andere halten es als eine feinere Variante der Vorstellung für den Teil eines ähnlichen Enkolpium.²⁴ Die Scheibenfibel hat der Mode des byzantinischen Hofes folgend die anderen Fibelformen im 7. Jahrhundert aus der Mode verdrängt. An der Hinterseite der Scheibenfibel des awarischen Grabes in Ozora-Tótipusztá sind auch heute noch die Spuren der zur Befestigung dienenden je zwei Drahtbänder zu erkennen.²⁵ Die Scheibenfibel der authentisch zum Vorschein gekommenen Grabfunde auf dem awarischen Siedlungsgebiet erwies sich später aus Frauen- und Kindergräber stammend.²⁶ Die Tracht der byzantinischen Scheibenfibel wurde hauptsächlich aufgrund der Darstellungen untersucht, da fast keine Gegenstände erhalten geblieben sind. Die Grundlagen werden von den Forschungen M.N. Beljaevs geschaffen. Er kam auch auf Grund der Spur der Diptychone und anderer Darstellungen zu der Folgerung, dass in der Tracht der Kaiserinnen die Scheibenfibel mit Perlenkranz zu beobachten ist.²⁷

Von Klaus Wessel wird noch mehr Vergleichsmaterial angeführt²⁸, obwohl seine Konklusion in Bezug auf die Geschlechter der Personen viel undeutlicher ist, weil er im Kreise der Heiligen und biblischen Könige auch einfache Tracht fand, d.h. eine Scheibenfibel ohne Pendilien. Im Grab in Székesfehérvár war aber aller Wahrscheinlichkeit nach eine Frau begraben, weil bei der in Ungarn bereits seit Jahrhunderten gültigen Tracht eine Scheibenfibel nur einer weiblichen Verstorbenen gehören konnte.

Das Alter der Scheibenfibel in Székesfehérvár kann mit stilkritischen Methoden nur grob bestimmt werden. Meist wird vom königlichen Gräberfeld je ein König ausgewählt, der den Vorstellungen entspricht. Obwohl das Alter der Fibel auf das 11. Jahrhundert

21 Czobor 1900, 219.

22 Patlagean 1987, 595, Schulze-Dörlamm 1992, 102, 104–105.

23 Bárányiné Oberschall 1939, 564; Varju 1939, 181; Deér 1952, 25; Kovács 1972, 11.

24 Divald 1929, 26; Lovag 1992, 50.

25 Hampel 1905, 444–445. Fig. 1415; Bóna 1971, 32, 34; Garam 1993, Taf. 87; Prohászka 2012, Abb. 24.

26 Garam 1993a, 116–117; Kiss 1997, 137.

27 Beljaev 1929, 80.

28 Wessel 1969, 537–50.

datiert werden kann, konnten in Zusammenhang mit dem Alter des Grabes in erster Linie das 12. Jahrhundert und die ersten Jahre des 13. Jahrhunderts in Betracht gezogen werden. Der Standpunkt von N.P. Kondakov war sehr maßgebend, dem sowohl Magda Bárány- Oberschall als auch andere Aufmerksamkeit schenkten. Er meinte, dass die Farben der Fibel opalisierende Farben sind, das heißt stumpf, Farben absorbierend,²⁹ die für die untergehende Epoche der byzantinischen Goldschmiedekunst ab dem 12. Jahrhundert charakteristisch sind. Laut József Deér hat er diese Ansicht allzu hoch geschätzt, andererseits hielt er die Funde aus Székesfehérvár zwar für ungarisch, aber Byzanz kopierend.³⁰ Wir können aber mit seiner Meinung über das Vierpass Motiv absolut einverstanden sein: es kam während vieler Jahrhunderte auch an Emailwerken vor (an den Apostelplatten der ungarischen Krone³¹, auf dem Krug in St. Maurice in Agaune³², auf dem Reliquienbehälter in Maastricht³³, auf den die Kaiserin Eirene darstellenden Platten von Pala-Doro und auch auf anderen Platten³⁴, usw.), so dass es nicht mal in seiner Rahmenfunktion zum Datieren geeignet wäre.³⁵

Auch die Datierung des Blattmotives in der Fibelmitte kann nicht auf eine kürzere Periode eingeschränkt werden. Von Ae. Yeroulanou wird eine auf die Mitte des 6. Jahrhunderts datierte Gürtelschmuckscheibe vorgestellt, vielleicht aus Syrien, deren Blattkreuz mit dem der Fibel aus Székesfehérvár identisch ist.³⁶ Auf den Gurten der Pfeiler des Hosios Lukas Klosters in Stiris gibt es auch eine ornamentale Bemalung aus Blattkreuzen.³⁷ Unter Berücksichtigung der Baudaten stammen sie vom Ende des 11. Jahrhunderts. Die beste Parallele wurde von M. Schulze-Dörrlamm gefunden: eine Emailscheibe verknüpft mit dem hinteren Bucheinband des Lektionars aus Siena, die auf dem Buchrücken in der unteren Reihe zu finden ist (Siena, Biblioteca comunale degli internati) (Abb. 10). Es ist fast identisch mit der Fibel in Székesfehérvár. Das Email aller 54 Emailmedaillons darauf sind hervorragende byzantinische Produkte, ihr Alter kann innerhalb eines Jahrhunderts angegeben werden. Aber typisch für die Schwierigkeit der Datierung ist, dass die verzierenden Emailscheiben in 10 Gruppen eingeteilt werden können, worauf schon Paul Hetherington aufmerksam machte. Dies kann bedeuten, dass die 10 Scheiben entweder die gleichzeitigen Produkte 10 verschiedener Werkstätten sind oder die in 10 aufeinander folgenden Zeiten hergestellten Produkte einer einzigen Werkstatt. Ihr Alter wurde von ihm für das Ende des 11. und für den

29 Kondakov 1892, 239–242; Bárányné Oberschall 1937, 14; László 1938, 538; Dercsényi 1943, 45; Kovács 1994, 211

30 Deér 1966, 45, 135.

31 Deér 1966. Taf. 44–45; Tóth – Szelényi 1996, Abb. 57–59.

32 Durliat 1985, Abb. 488.

33 Rice 1966, Abb. 110

34 Volbach– Lafontaine-Dosogne 1968, 198; Deér 1966, 85.

35 Deér 1966, 117, 151, 177.

36 Yeroulanou 1999, 238. No. 191.

37 Chatzidakis 1969, Fig 5.

Anfang des 12. Jahrhunderts angegeben³⁸. Darauf basierend kann die Fibel in Székesfehérvár sehr vorsichtig für die erste Hälfte des 12. Jahrhunderts datiert werden.

Bei den Funden in Székesfehérvár wurde die größte Aufmerksamkeit bis jetzt den Filigranplatten, den Platten des Armbandes, und dem kleinen Krönchen gewidmet. (Abb. 9). Gyula László hat von den Plättchen des Armbandes zusammen mit dem Krönchen aus der Jankovich Sammlung ein Zepter rekonstruiert, was aber sowohl von J. Deér als auch von É. Kovács verworfen wurde.³⁹ Zum Bedecken des Zeptergriffs würde nicht einmal die gesamte eingeschmolzene Goldmenge ausreichen. Wahrscheinlich gab es diese nötige Goldmenge überhaupt nicht, weil in weiblichen Gräbern keine Zepter zu finden waren: Von den fünf in das Armband eingearbeiteten Platten haben vier einen Streifen gebildet. Die Riemenenden schlossen sich nicht zu einem Gürtel zusammen, sondern zu einer aus länglichen und gedrehten Kettengliedern bestehenden Goldkette, deren 5,5 cm langer Teil auf einer Abbildung eines der Riemenenden noch sowohl bei Henszlmann als auch bei Gyula Forster zu sehen ist.⁴⁰

É. Kovács dachte vorsichtig auch an etwas Ähnliches wie einen Kleidsaum, aber anhand des kleinen kronenähnlichen Gegenstandes tippte sie an die Votivkrone eines Kindes und so wurde der Fund mit dem als Kind verstorbenen László III. verbunden, und die Platten mit seinem Gürtel.⁴¹ Auf die Herzpalmetten der Filigranplatten bzw. auf die Anwesenheit der Filigranen mit Herzpalmetten auf dem Krönungszepter wurde schon M. Bárány-Oberschall aufmerksam und sie vermutete eine königliche Goldschmiedewerksatt, wo die Schmuckstücke mit gleichartigen Verzierungen hergestellt wurden.⁴² Dieser Gedanke wurde dann von É. Kovács weiter ausgeführt, wobei sie an eine Tiraz-Werkstatt gedacht hat⁴³. Es gibt aber einige Goldschmiedearbeiten mit Herzpalmetten, die aller Wahrscheinlichkeit nach nicht in einer ungarischen königlichen Goldschmiedewerkstatt hergestellt worden sind, zB. die vordere Seite⁴⁴ des Tragaltars des Kaisers Heinrich II. (1002–1024). Noch fraglicher ist eine solche Identifizierung der Abstammung dieses Kreises nach den Forschungen von Etele Kiss, der den ganzen Fund auf stilkritischer Grundlage als sizilianischen Ursprung auffasste, wobei er die Verknüpfung mit László III. auch nicht ablehnte.⁴⁵ Ein Warnsignal ist auch, dass das Textilmuster auf den Abbildungen der beiden byzantinischen kaiserlichen Paare mit

38 Heterington 1978, 139–140; Schulze-Dörrlamm 1992, 104–105. Der Bucheinband wurde auch von M. Bárány-Oberschall erwähnt, ohne dass sie sich auf den Zusammenhang mit der Scheibe in Székesfehérvár bezogen hätte: Bárányné Oberschall 1937, 13.

39 László 1938, 542, 549; Gerevich 1938, 271 Anm 338; Deér 1966 59–60; Kovács 1971, 262; Kovács 1998, 167.

40 Henszlmann 1864.224, Taf. VI; Forster 1900, 15, Fig. 13.

41 Kovács 1971, 161–62; Kovács 1998, 167; Kovács 1974, 18, 45; Lovag 1980, 94; Lovag 1992, 50; Schulze-Dörrlamm 1995, 97 Abb. 54.

42 Bárányné Oberschall 1939, 564; Deér 1966, 180.

43 Kovács 1973, 19; Kovács 1974, 16–17; Kovács 1998, 166–68, 199.

44 Durlat 1985, Farbt. 171.

45 Kiss 2009, 167 Bildererklärung.

den Mustern der Goldfiligrane der Armbänder in Székesfehérvár identisch ist. Auf der einen Abbildung sind Kaiser Komnenos Johannes II. und Eirene/Piroska, die Tochter vom Heiligen László, auf der anderen Komnenos Manuel I. und Maria aus Antiochien auf einer Buchseite zu sehen⁴⁶. Die Darstellung von Piroska stammt vom Anfang des 12. Jahrhunderts, die andere frühestens von der Mitte dieses Jahrhunderts. Deshalb halten wir die Filigranplatten und die Krönchen für Zierelemente der Bekleidung einer Königin, die Rekonstruktion ist noch eine weitere Aufgabe. In Zusammenhang mit dem Ring des Grabfundes haben wir aber Bedenken, denn wegen der Größe scheint es ein Männerring zu sein, wie das auch schon von Zs. Lovag bemerkt wurde.⁴⁷

Laut unserer Konklusion ruhte eine sich nach byzantinischer Mode kleidende und geschmückte Frau, eine Königin im Grab. Von den in der Basilika begrabenen Königinnen kommen zwei in Frage. Weniger wahrscheinlich ist die russische Ehefrau namens Predslava⁴⁸ des Fürsten Álmos, denn kein einziger russischer Schmuck aus der Epoche konnte im Grab gefunden werden.⁴⁹ Wahrscheinlicher ist die sizilianische Ehefrau vom König Koloman, die fälschlicherweise Buzilla genannt wurde⁵⁰ - wenn 1848 das Grab des Königs Béla III. gefunden wurde.⁵¹

Abschließend noch eine Erwähnung einer möglichen Beziehung. Wenn man in Venedig vom Rialto in Richtung der neuen Busstation geht, kommt man in der Nähe des Bahnhofes auf einen kleinen Platz: den Platz des Propheten Campo San Simeone. Und hier kann man auf dem Kopfsteinpflaster das Ebenbild der Friedhofskapelle⁵² mit zwei Apsiden von Esztergom-Insel mit andersfarbigen Steinen gezeichnet finden. Zurzeit steht auf dem Platz die Kirche San Simeone profeta grande, derer Vorgänger 992 erbaut wurde. Wenn man unsere Beziehungen zu Venedig im 10-11. Jahrhundert kennt, ist es sehr wahrscheinlich, dass die Ähnlichkeit der beiden Umrisse in Form und Maß kein Zufall ist. Und Venedig ist einerseits mediterran aber auch ein wenig byzantinisch.

46 Rice 1966, Abb. 108; Wehli 1980, Abb. 66.

47 Lovag 1992: 50. No. 52.

48 Engel 1987: 619.

49 Pekarska 2011.

50 Engel 1987, 618

51 Tóth 2006, 149, 156.

52 Lovag 2001, 347; Lovag 2005, 127.

LITERATUR

Bárányné Oberschall 1937 = M. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL, *Konstantinos Monomachos császár koronája* (*The Crown of the Emperor Constantine Monomachos*). *ArchHung* 22 (1937).

Bárányné Oberschall 1939 = M. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL, A kézművesség első nyoma in: *Magyar Művelődéstörténet I.* Red. S. Domanovszky. (Budapest. o. J. 1939) 350–604.

Beljajev 1929 = M. N. BELJAEV, Očerki po vizantijskoj arheologii I. Fibula v Vizantii. *Seminarium Kondakovianum* 3 (1929) 49–114.

Bóna-1971 = I. BÓNA, A népvándorlás-kora-Fejér-megyében (Die Völkerwanderungszeit in Komitat Fejér) in: *Fejér megye története I.* 5. Red. J. Fitz – J. Makkay. Székesfehérvár 1971. 221–314 (als Sonderabdruck 5–94).

Chatzidakis 1969 = M. CHATZIDAKIS, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc. *CahArch* 19 (1969) 127–150.

Czobor 1900 = B. CZOBOR, A székesfehérvári ásatások. in: *III. Béla magyar király emlékezete.* Red. Gy. Forster. Budapest 1900. 18–27.

Czobor 1900a = B. CZOBOR, III. Béla és hitvese halotti ékszerei. in: *III. Béla magyar király emlékezete.* Red. Gy. Forster. Budapest, 1900, 207–230.

Deér 1952 = J. DEÉR, *Der Kaiserornat Friedrichs II.* Bern 1952.

Deér 1966 = J. DEÉR, *Die Heilige Krone Ungarns.* Wien 1966. (A magyarok Szent Koronája. Reprint Budapest 2005.)

Demeter 1999 = ZS. DEMETER, Az 1848-as királysír-leletek megtalálásának körülményei és visszhangja Székesfehérvárott. in: *150 éve történt... III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése.* Red. V. Cserményi. Székesfehérvár 1999, 25–35.

Dercsényi 1943 = D. DERCSÉNYI, *A székesfehérvári királyi bazilika.* Budapest 1943.

Divald 1929 = K. DIVALD, *A magyar iparművészet története.* Budapest 1929.

Durlat 1985 = M. DURLAT, *Les barbares à l'an mil.* Paris 1985.

Engel 1987 = P. ENGEL, Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. *Századok* 121 (1987) 613–37).

Érdy 1854 = J. ÉRDY, Die zu Stulweissenburg vorgefundenen Grabsteine König Bela's III. und seiner Gemahlin. in: F. Kubinyi – E. Vahot, *Ungarn und Siebenbürgen in Bildern I.* Pest 1854. 48–55.

Fényes 1851 = E. FÉNYES, *Magyarország geographiai szótára.* Pest 1851.

Forster 1900 = Gy. FORSTER, Székesfehérvár koronázó temploma. in: Gy. Forster (red.), *III. Béla magyar király emlékezete.* Budapest 1900, 1–17.

Garam 1993 = É. GARAM, *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum.* Cat. Mus. Nat. Hung. Ser. Arch. I. Budapest 1993.

Garam 1993a = É. GARAM, Die awarenzeitlichen Scheibenfibeln. *ComArchHung* 1993, 99–134.

Gerevich 1938 = T. GEREVICH, *Magyarország románkori emlékei.* Budapest 1938.

Hampel 1905 = J. HAMPEL, *Die Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. I-III. Braunschweig 1905.

Henszlmann 1864 = I. HENSZLMANN, *A székes-fehérvári ásatások eredményei*. Pest 1864.

Hetherington 1978 = P. HETHERINGTON, Byzantine Enamels on a Venetian Book-Cover. *Cah. Arch.* 27 (1978) 117–145.

Kiss 2009 = E. KISS, Bilderleuchterung. in: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalonia a Középkorban*. Budapest-Barcelona 2009.

Kiss 1997 = G. KISS, A Keszthely-dobogói avar kori temető. *Zalai Múz.* 8 (1997) 115–160.

Koller 1869 = J. KOLLER, *A Boldogságos Szűz Mária temploma Székes-Fehérvárott hajdan és most. Nefejejts a sz.-fehérvári székes- és plébánia –egyháznak százados ünnepére 1768-1869*.

Kondakov 1892 = N. K. KONDAKOV, *Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails*. Frankfurt 1892.

Kovács 1971 = É. KOVÁCS, Über einige Probleme des Krakauer Kronen-Kreuzes. *ActaHistArt* 17 (1971) 231–268.

Kovács 1972 = É. KOVÁCS, III.Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. *Művtört. Ért.* 21 (1972) 1–14 (*Acta HistArt* 15 (1969). 3–24).

Kovács 1973 = É. KOVÁCS, A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. in: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Red. Á.Timár. Budapest 1973, 13–39.

Kovács 1974 = É. KOVÁCS, *Árpád-kori ötvösség*. Budapest 1974.

Kovács 1994 = É. KOVÁCS, Rekeszománcos korong és filigráncsík darabjai. in: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541*. Hrsg. Á.Mikó-I.Takács. Budapest 1994, 211–12.

Kovács 1998 = É. KOVÁCS, *Species, modo, ordo*. Budapest, 1998.

Langó 2010 = P. LANGÓ, Crescent-shaped earrings with lower ornamental band. in: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter III. Peripherie und Nachbarschaft*. Hrsg. F. Daim – J. Drauschke. Monographien RGZM 84.3 Mainz 2010, 369–410.

László 1938 = Gy. LÁSZLÓ, Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. in: *Szent István Emlékkönyv III*. red. J. Serédy. Budapest 1938, 519–558. (reprint 1988.)

Lovag 1980 = É. KOVÁCS – ZS. LOVAG, *A magyar koronázási jelvények*. Budapest 1980.

Lovag 1992 = ZS. LOVAG, A székesfehérvári sírleletek. in: *A Magyar Nemzeti Múzeum*. Red. I. Fodor. Budapest 1992, 50.

Lovag 2001 = ZS. LOVAG, Esztergom-Sziget. in: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Red. I. Takács – Á. Mikó. Pannonhalma 2001, 347–49, 679–80.

Lovag 2005 = ZS. LOVAG, Az esztergom-szigeti apáca-kolostor temetőjének kutatása (Investigation of the cemetery of the Esztergom-Sziget convent. in: *„a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása*. Red. E. Simonyi – Á. Ritoók. *Opuscula Hung* 6 (Budapest 2005) 127–130.

Mesterházy 1990–91 = K. MESTERHÁZY, Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. I-II. *FolArch* 41 (1990) 87–115, 42 (1991) 145–177.

Mesterházy 2006 = K. MESTERHÁZY, Die Kunst der landnehmenden Ungarn im Kraftfeld der iranischen, byzantinischen und islamischen Welt. in: Red. M. Gálik –T. Štefanovičova: *Trade, Journeys, inter- and intracultural communication in East and West (up to 1250)*. Bratislava 2006, 218–231.

Mesterházy 2013 = K. MESTERHÁZY, A palmetta a honfoglaló magyarok művészetében. A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk. Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 447–456.

Patlagean 1987 = E. PATLAGEAN, Byzantium in the Tenth and Eleventh Centuries. in: *A History of Private Life*. Ed. Ph. Aries and G. Duby. I. *From Pagan Rome to Byzantium*. Harvard Univ. Press, Cambridge Mass. – London 1987. 551–641, 654–655.

Pekarska 2011 = L. PEKARSKA, *Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoards in the British Museum and Metropolitan Museum of Art and Related Material*. (Monographien RGZM 92.) Mainz 2011.

Prohászka 2010 = P. PROHÁSZKA, Die awarische Oberschichtgräber von Ozora-Tótipusztá (Kom. Tolna, H.). in: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter III. Peripherie und Nachbarschaft*. Hrsg. F. Daim – J. Drauschke. (Monographien RGZM 84.3) Mainz 2010, 189–275.

Rice 1966 = D. TALBOT RICE, *Art of the Byzantine Era*. London 1966.

Schulze-Dörrlamm 1992 = M. SCHULZE –DÖRRLAMM, *Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes aus dem mittleren 11. Jahrhundert*. (Monographien RGZM 24.) Sigmaringen 1992.

Schulze-Dörrlamm 1995 = M. SCHULZE-DÖRRLAMM, *Das Reichsschwert*. (Monographien RGZM 32.) Sigmaringen 1995.

Szendrei 1901 = J. SZENDREI, Rec.: Forster Gy., III. Béla magyar király emlékezete. *ArchÉrt* 21 (1901) 81–88.

Tóth 2006 = E. TÓTH, III. Béla vagy Kálmán? A székesfehérvári királysír azonosításáról. (Béla III. oder Koloman? Zur Identifizierung des Königsgrabes von Székesfehérvár). *FolArch* 52 (2006) 141–161.

Tóth – Szelényi 1996 = E. TÓTH – K. SZELÉNYI, *Die Heilige Krone von Ungarn*. Budapest 1996.

Volbach – Lafontaine-Dosogne 1968 = W. VOLBACH – J. LAFONTAINE-DOSOGNE, *Byzanz und der christliche Osten*. (Propyläen Kunstgeschichte Bd. 3.) Berlin 1968.

Wehli 1980 = T. WEHLI, II. Komnenosz János és Piroska-Eiréné ábrázolása a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház mozaik képén. in: *Athleta patriae*. red. L. Mezey. Budapest, 1980 239–47.

Wessel 1969 = K. WESSEL, Fibel. in: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*. Hrsg. K. Wessel, Bd. II. Lief. 12. Stuttgart 1969, Sp. 537–550.

Yeroulanou 1999 = A. YEROULANOU, *Diatrita. Pierced-work gold jewellery from the 3rd to the 7th century*. Benaki Museum Athens 1999.

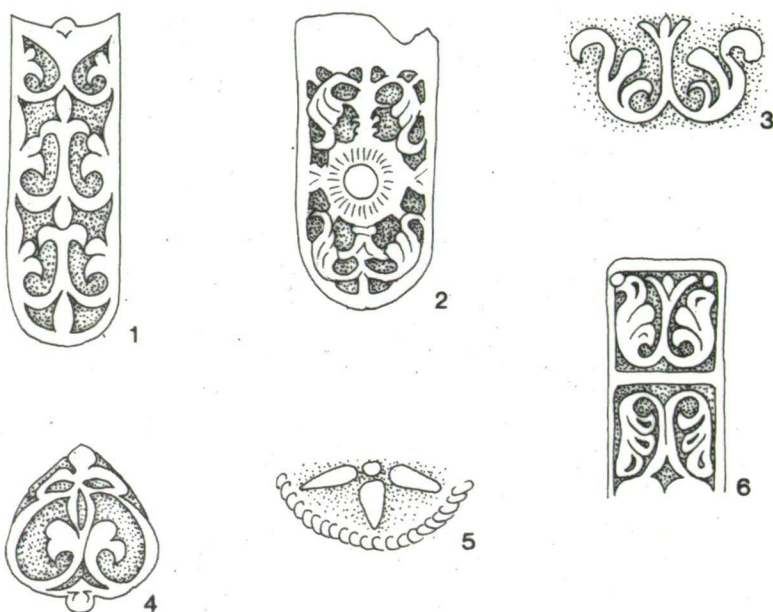

Abb. 1. Opus interrasile nach Yeroulanou (2) und die ungarischen (1) und awarischen (6) Nachahmungen.

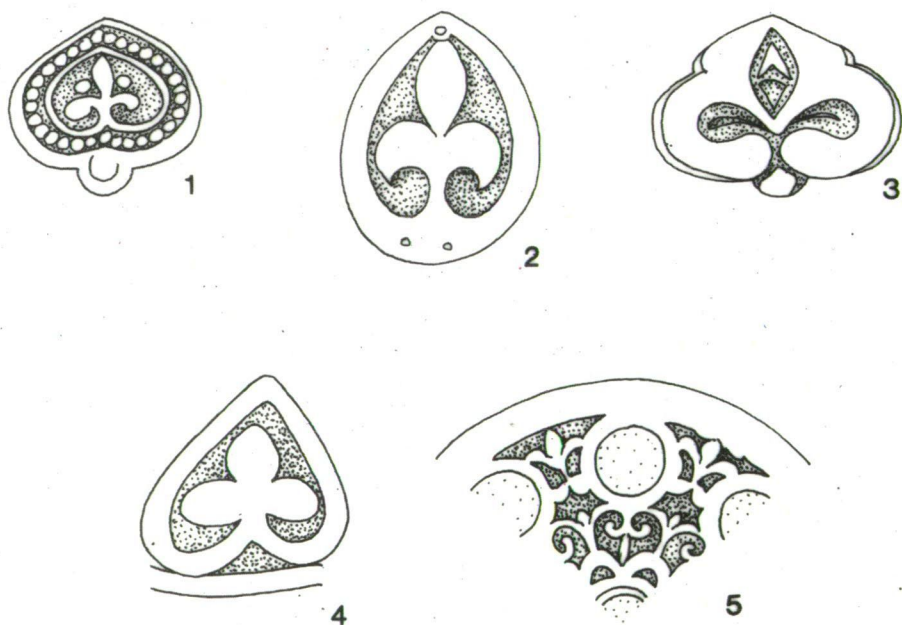

Abb. 2. Opus interrasile nach Yeroulanou (4-5) und ungarische Beschläge (1-3)

Abb. 3. Goldkreutz vom heiligen Gregor dem Großen

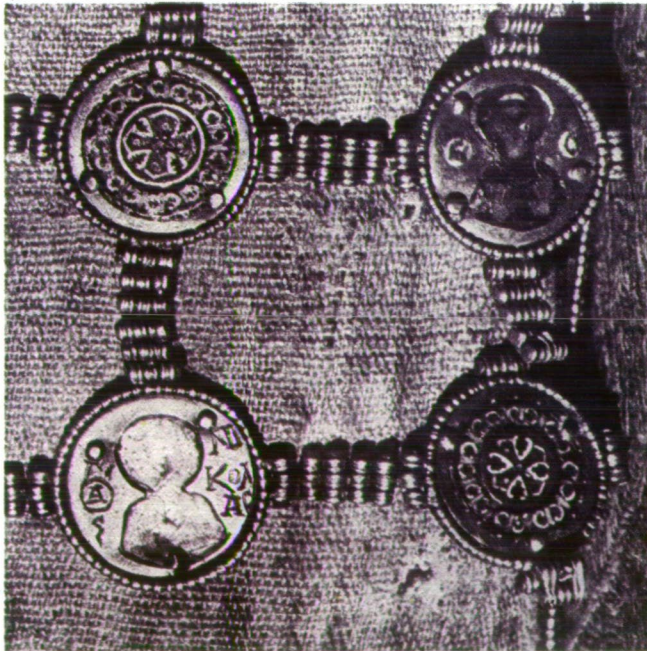

Abb. 10. Emailscheibe von einem Buchdeckel von Siena

Abb. 4. Riemenende von Nagyősz

Abb. 5. Riemenende von Kétpó

Abb. 6. Riemenende von Sárrétudvari

Abb. 7. Vorderseite der Scheibenfibel von Székesfehérvár

Abb. 8. Rückseite der Scheibenfibel von Székesfehérvár

Abb. 9. Die Grabfunde von Székesfehérvár aus 1839

A PROSKYNETARION MINT ETNIKAI IDENTITÁST ŐRZŐ DEVÓCIÓS TÁRGY

Magyarország területén – jelenlegi ismereteink szerint – hét Szentföldet ábrázoló vászonkép, ún. proskynetarion található¹ (1. kép). Készítési idejük a 18. század-19. század eleje.² Ezek a tárgyak a Magyar Királyság területére betelepült ortodox hitű etnikai kisebbségek, főképpen macedovlachok révén kerültek az országba. A macedovlachok³ a török hódítók nyomában, a 16. században jelentek meg a Királyi Magyarországon. Nagyobb számban a 18. században, legjelentősebb városuk, Moszchopolisz 1788-ban történt lerombolását követően jöttek. Átmenő, tranzitkereskedelemmel foglalkoztak, balkáni áruikat (keleti édességeket, drága kelméket, bőrt stb.) a Habsburg Birodalomban adták el, ahonnan iparcikket vittek (karavánokkal vagy vízi úton) a Balkánra.⁴ Marhakereskedéssel és boltbéli árusítással, később bankügyletekkel is foglalkoztak. Igen nagy gazdagságra tettek szert, mert áruikat nagy vámkedvezménnyel hozhatták a Birodalomba. A 18. század 70-es éveitől települnek le véglegesen a Magyar Királyságban. Templomokat II. József császár 1781-ben kiadott Türelmi rendeletét követően emelhetek⁵.

A diaszpórában élő macedovlachok az egy tömbben élő hittestvéreikhez hasonlóan

* Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet.

1 Öt darabot őriz a Szentendrei Szerb Ortodox Gyűjtemény. A legkorábbi (173,00 x 88,30 cm) a Požarevačka-templomból került ki, Mihail Mosztosz munkája 1748-ból. A győri templomból kikerült darab (84,70 x 129,00 cm) mestere Georgiosz, készítési éve 1767. Feltehetően valamelyik szentendrei templomból származik az a hasonló korú darab (133,00 x 84,50 cm), amelyik igen szép tájképi környezetben mutatja a jeleneteket. A dunapentelei templomból való proskynetarion (117,50 x 88,50 cm) naív megfogalmazású, sematikus jellegű, a 18. század végén készülhetett. Az ötödik darab új szerzemény. A jászberényi Jász Múzeumban található tárgy (89,20 x 54,50 cm) feltehetően a vásárlás évében, 1796-ban készült. A budapesti magán gyűjteményben fellelhető tárgyat mutatja az 1. kép.

2 Mindegyik tárgyat görög felirattal látták el.

3 A vlachok a Balkán őslakóinak (trákoknak, illíreknek) és a római hódítóknak a keveredéséből származó népcsoport leszármazottai. Magukat arománoknak nevezik, a görögök koutzovlachoknak vagy ellinovlachoknak (Vacalopoulos 1937, 387), a szerbek cincároknak, a románok pedig macedorománoknak hívják őket (Winnifrith 1987, 1). Magyarországon a korabeli dokumentumokban magukat macedovlachoknak mondják, utalván etnikai hovatartozásukra, egyszersmind a térségre is, ahonnan származnak (Nagy 2012, 28). A korabeli köznyelv (és a későbbi magyarországi történeti irodalom egy része is) görögöknek nevezi őket, mert a balkáni kereskedelem általánosan elfogadott nyelvét, a görögöt használták. A macedovlachok a görög nyelvet második anyanyelvüknek tekintették, nemcsak nyelvükben, de kultúrájukban is hellenizálódtak.

4 Eckhart 1918, 356–391; Papp 1989, 261–289.

5 Magyar 1901.

életükben legalább egy alkalommal ellátogattak a Szentföldre. A keresztény zarándoklatok alapjául az a bibliai gondolat szolgált, hogy Isten népe úton van az égi haza felé⁶. A szentföldi zarándoklatok az V-VI. századi fénykort követően a perzsa, az arab, majd a török hódítás után visszaestek⁷, az ortodox világból érkező zarándokok száma azonban a 18. században egyenesen megnövekedett⁸. A Közép-Európába került ortodoxok is megtartották ezt az óhazai szokást, erről tanúskodik a híres Bécsben élő macedovlach rézmetsző, Hrisztoforosz Zefar útikönyve, melyet szentföldi útját követően 1749-ben jelentetett meg⁹.

A Szentföldre irányuló több hónapos szárazföldi és vízi utazás – az óriási távolság, a rossz útviszonyok miatt – rendkívüli fizikai megterhelést jelentett a résztvevőkre, az iszlám közegeen történő átjutás pedig külön veszélyeket rejtett magában.

A zarándok a Szentföldre érve – emlékeztetőben fölidézve a bibliai történeteket – végigjárta a szent események helyszíneit. Ezeken a helyeken kapcsolatba került a Jézus által megérintett dolgokkal. Jézus lába nyomát követve, a Megváltó életének hajdani eseményei valósággá váltak a számára. A szent helyeken a zarándokok az isteni jelenvalóságot még elevenebben érzékelték¹⁰. Ennek megtapasztalása volt a zarándoklat egyik célja.

Másrészt, azt tartották, hogy a szent helyeken mondott imádságnak különleges ereje van, az istenség ezeken a helyeken különleges kegyelmet ad, a zarándok ott könnyebben elnyerheti ezt az ajándékot.¹¹ A szentföldi utasok imáikban kérést (bajban, betegségben), köszönetet (az elnyert segítségért) fogalmaztak meg, vagy bűneikért vezekeltek¹². A hetekig tartó eseménysorozat a zarándok számára valódi lelki megtisztulást, föltöltődést eredményezett. Nem véletlen, hogy a középkorban a Szentföldről pálmaággal a kezükben hazatérő, hitükben megerősödött zarándokokat „pálmások”-nak nevezték. A pálmaág az antikvitástól kezdve győzelemre utaló szimbólum¹³, keresztényi értelmezésben a halál felett aratott győzelemre, az örökkévalóságra vonatkoztatható¹⁴. János a Jelenések könyvében leírja, hogy a megváltott üdvözültek a Paradicsomban a „királyi szék előtt és a Bárány előtt” (Jel, 7,9) pálmaággal a kezükben állnak. Kifejezi a pálmaág tehát a fizikai megpróbáltatások legyőzését és a hitbéli megerősödés eredményeképpen az üdvözülésbe újólag vetett mélységes hitet.

A zarándokok útjukról nemcsak pálmaágot, hanem különféle emléktárgyakat is vittek magukkal: köveket, földet, szent vízzel telt flaskát, a szent helyek lámpásainak olaját

6 Zsidókhoz írt levélre utal Gyürki 2005, 5.

7 Bálint – Barna 1994, 18.

8 Immerzel 1999, 53.

9 A görög változatról: Deluga 1997, 277-285.

10 Szent Cirillre hivatkozva: Gyürki 2005, 8.

11 Gyürki 2005, 4.

12 Bálint – Barna 1994, 19.

13 Már az antikvitásban Plutarchosnál is. In Cooper 1987, 125.

14 A pálmaág szimbolikájáról részletesen: Nagy 2005, 359–368.

stb. Ezekkel a saját hazájukban is elérhetővé és megtapasztalhatóvá kívánták tenni Jeruzsálem szentségét.¹⁵ A relikviák között föllelhető volt olyan, a Jordánból kifogott halfej is, melyre Jézus megkeresztelkedésének a jelenetét festették.¹⁶ Ez az emlék kétszeresen is kötődik a helyhez: úgy magának a tárgynak, mint az ábrázolásnak az okán.¹⁷ Ilyen kettős kötődésűek azok a vászonképek, amelyeket a 18-19. századtól kezdődően az ortodox hitű zarándokok szent emléktárgyként egyre inkább magukkal vittek. Az olajjal vagy temperával vászonra festett nagy méretű képek¹⁸ készítésére valóságos „iparág” fejlődött ki Jeruzsálemben. Nagyon sok ilyen képre volt ugyanis szükség, hiszen nemcsak az egyéni zarándokok, hanem az egyes ortodox egyházakból érkező hivatalos delegációk is ezekre tartottak igényt¹⁹.

A képes útikönyvhöz hasonló – a későbbi szakirodalomban proskynetarionnak nevezett – festmények távoli előképei a középkori római zarándokok számára készített veduták, épületeket ábrázoló várostérképek. Ilyen tárgy például a VI. századból való, a jordániai Madabából származó mozaikkép, mely többek között Jeruzsálem utcáit, épületeit és városfalát idézi föl.²⁰ A proskynetarionok közvetlen előzményeinek tekinthetők azok az illusztrált útikönyvek, amelyeket a XVII-XVIII. századtól főképpen orosz és görög zarándokok számára nyomtattak, mint a fentebb említett Hrisztoforosz Zefar könyve. Az 1749-ben megjelent görög kiadáshoz mellékelt 68 illusztráció palesztinai templomokat, Mária és Jézus életéből vett jeleneteket és a keresztény kultusszal kapcsolatos helyeket, továbbá a Szent Sír-bazilika térképét is tartalmazza²¹.

A nagy méretű proskynetarion számos kicsiny kompozíciót tartalmaz. Ezek épületeket, bibliai jeleneteket, a Szentföldön elterjedt legendákat, ikonábrázolásokat, a zarándokok részvételével lezajló eseményeket ábrázolnak, valamint feliratokat mutatnak. Miután a zarándoklatok főképpen a húsvéti időszakban zajlottak, az ábrázolások középpontjában is a Jézus szenvedéstörténetére és feltámadására utaló jelenetek állnak. A középpontban Jeruzsálem falai (2. kép), a Kálváriához vezető lépcsők, az Anasztázisz-bazilika stb. láthatók. A topografikus elemek mellett a hagiografikus jelenetek, mint Jézus megkeresztelkedése (3. kép), Jézus a Getsemáné kertben, Keresztvitel (7. kép) stb. is a jézusi történet helyszíneire utalnak. Előfordult, hogy a festő egy kompozíción belül

15 Gyürki 2005, 9.

16 Közli: Immerzel 2005, 5. kép

17 Nagy 2007, 425.

18 A magyarországi proskynetarionok legnagyobb méretű darabja az itt közölt, mérete: 106,50 x 182,50 cm.

19 Immerzel 1999, 53.

20 Közli: Immerzel 1999, pl. 3. A térkép a Konsztantinosz korától kezdődően kialakult szent geográfiát tükrözi. Nemcsak a bibliai helyeket jelöli, hanem azokat az újabb épületeket is, amelyek révén a kereszténység saját szent helyévé formálta Palesztinát. „Jeruzsálem szent városa” a térkép közepén, vagyis a keresztény világ szívében található. A Szent Sír felfedezése előtt a keresztények nem foglalkoztak a földi várossal, figyelmüket inkább az égi Jeruzsálem felé fordították. A IV. században a kettő összeolvadt és Jeruzsálem a keresztények szent városává vált. In Gyürki 2005, 12.

21 Deluga 1997, 277-285.

használt topografikus és hagiografikus motívumokat, például az Anasztázisz bazilika és Jézus feltámadása együtt: a kupola alatt a mandorla által övezett, lebegő Krisztussal (4. kép), vagy Bethánia és Lázár feltámasztása: ábrázolva vannak Bethánia háza és a sírjában álló gyolcsba tekert Lázár egyaránt.

A képeken leggyakrabban föllelhető lokális legenda az életfa történetét meséli el, mely szerint az Ádám sírjához ültetett, Lóth által gondozott hármastörzsű fa egyik ágából ácsolták Jézus keresztségét (5. kép)²². A legenda, mely Palesztinában 1231-től terjedt el,²³ a fentebb említett topografikus és hagiografikus jelenetekkel együtt szintén a zarándoklat helyszínére utal.

A kompozíciók egy része ikonábrázolásokat mutat.

A jelenetek között olyanok is föllelhetők, amelyek a zarándokok részvételét reprezentálják a zarándoklatban, a szent helyeken. Ilyen például a ΙΑΦΦΑC felirattal ellátott, tengeren úszó, vitorlás hajót ábrázoló képecske, a kikötőre utalva, ahová a tengeren jövő utazók megérkeztek (6. kép). A képek némelyikén megjelennek maguk a zarándokok is, kezükben égő gyertyával abban a jelenetben például, amelyben az ortodox pátriárka Húsvét szombatján szétosztja a szent tüzet. A zarándok szentföldi jelenlétére utal a tárgyakon elhelyezett felirat is.

A zarándokok a különböző műhelyekben válogathattak a megvásárolni kívánt képek között, melyeket nagy számban árultak. A képekre egy állandó feliratot is ráírtak. Amikor azonban a zarándok megvásárolta a tárgyat, kiegészítették a feliratot úgy, hogy a szövegbe beleírták a nevét, például egy 1796-os proskynetáronba a jászberényi Hadzsi Demeterét.²⁴ Ily módon a felirat: ΧΑΤΖΗ Δ/ΙΜΙΤΡΙ/Ο/Σ/ ΠΡΟΣΚΥΝΙΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ Κ/ΑΙ/ ΖΩΩΔΟΧΟΥ ΤΑΦΟΥ 1796. (Hadzsi Demeter²⁵, a legszentebb életadó sír zarándoka 1796). A névvel vált a tárgy személyre szabott szentföldi relikviává.

A zarándoklat végeztével az utazó összehajtogatva, vagy feltekerve – az ide úthoz hasonló viszontagságos visszaúton – hazavitte a képet. Otthon igen nagy becsben tartotta. 2004 nyarán volt alkalmam megtekinteni a Koszovó keresztény enklávéjában fekvő Velika Hodzsa nevű falucskában a Hadzsi-Spasić család házában legreprezentatívabb szobáját. Ezt a helyiséget „Jeruzsálemi szoba”-nak nevezték, nevezik ma is. A szoba fő helyén üvegezett fali szekrényben egyéb szentföldi relikviák (mint szent olaj, kereszt)

22 A ciklus négy jelenete, a képeken olvasható feliratok szerint: *Lóth az életfát öntözi* (az élet vizével egy hosszú nyakú korsóból), *És issza az ördög a vizet Lóthtól* (A Lóth mellett álló ördög kiissza a fa öntözésére szánt vizet), *És jött Salamon és kivágta a fát* (A királyi díszben trónoló Salamon rámutat a háromágú fának arra az ágára, melyet a szolga levág, hogy a király fölhasználhassa templomának az építéséhez), *A keresztnak* (Két szolga vállán viszi azt az elnyújtott fatáblát, melyet Krisztus keresztségének szánnak). In Nagy 2006, 42-43.

23 Babraj 1994, 86-89.

24 A tárgyat a jászberényi Jász Múzeum őrzi, leltári száma: 55.40. Részletes leírása: Nagy 2006, 39-55.

25 A jászágimacedovlach kereskedő 1796-ban zarándokolt a Szentföldre, ahonnan a proskynetáronnal együtt egy melkita triptychont is magával hozott, melyet a proskynetáronnal együtt a jászberényi Jász Múzeum őrzi. Hadzsi Demeter életéről lásd: Nagy 2006, 39-55.

között őrzik a 18. századi ős proskynetáriumját.²⁶ A tárgy megbecsülése, féltő óvása minden bizonnyal általános volt a szentföldi zarándokok otthonában.

A szentföldi utasok a proskynetáriumokat nemcsak gondosan őrizték, hanem devóciós tárgyként „használták” is ezeket. A devóciós tárgy – találó megfogalmazás szerint –: ájtatos művészkedés. Magának a latin devóció szónak a jelentésében benne értődik az áhitat, ájtatosság, tisztelet, felajánlás, áldozat. A devóciós tárgy a magánáhitat objektuma (annak a számára, aki készítette és használja a darabot. De a tárgy megalkotásakor a létrehozója is felajánlást tesz, áldozatot mutat be áhitata tárgyának, vagyis az ő tevékenysége is buzgóság²⁷).

Mit kell érteni a szókapcsolat második tagján, a „művészkedés”-en? A devóciós tárgy nem művészi produktum. Ez a tárgy szerény rokona a „nagy művészeti” alkotásoknak: a magas művészet ismeretében, azt alázattal követve naiv buzgósággal készítették.²⁸ A tárgy a nép ízléséhez igazodva, egyéni igényeket elégített ki. Szerény darab ugyan, de a célja nagyívű: evilági gyökerű, de az örökkévalót ígéri. Naiv, bensőséges, intim alkotás. Ilyen mű a szentföldi proskynetárium is, egyszerű kézműves termék, melyet alig képzett festők kézműves műhelyekben készítettek.

Hogyan is „működött” a proskynetárium – melynek jelentése: imádnivaló, az imádat tárgya – devóciós tárgyként a szentföldi ortodox zarándokok otthonában?

1. A zarándok egy szent ünnepen, például Jézus jeruzsálemi bevonulásának a napján elővette a szentföldi képet. A topografikus és a hagiografikus jelentek által felidéződnek benne a szent helyek. De nemcsak a szent helyek elevenednek meg a számára, hanem felidéződik a saját részvétele is a zarándoklatban, például a Jaffa kikötőjében ábrázolt hajó vagy a saját neve által, ami a szent helyen került rá a tárgyra.
2. Mindezek által a hívő a jézusi történetet ezúttal a saját otthonában éli meg, oly módon, hogy látja a szent hely képét, benne saját magát, amint ott a Szent Földön átéli a jézusi eseményt. A kép segítségével otthonában a saját – helyszínen megélt – devócióját is újra átéli.

Miben különbözik a proskynetárium devóciója más devóciós tárgyak imádatától? A devóciós tárgyak nemes áhitatot váltanak ki a hívőből. A proskynetárium birtokosa nem egyszerűen áhitatot, imádatot táplál a képen föltűnő szent esemény iránt. A proskynetárium imádatában benne van a saját maga által már – nem is akármilyen helyen, hanem a szent esemény helyszínén – megélt devóció is. Ez az otthonában kifejtett áhitat tehát több lépcsőből álló, nagyon erős érzés. Személyesebb is, mint a templomi, ugyanis különleges buzgóságot mutat. (A templomba a megszokás, esetleg a közösség ereje is elviszi a hívőt, az otthoni ájtatosság azonban önkéntes, valóban szívből-lelékből jövő.) A proskynetárium imádata tehát jóval bonyolultabb, mélyebb érzés, mint más

26 Nagy 2007, 430.

27 Devóció 1987. Mojzer Miklós előszava 9.

28 Devóció 1987, 10.

devóciós tárgyaké, hiszen a biblikus múlt, a zarándoklat ideje és az otthoni jelen kapcsolódtak össze a devóció pillanataiban.

A devóciós tárgyak (utioltárok, amulettek, ereklyetartók) többsége rendszerint Jézus Krisztust, Szűz Máriát, egy szentet, vagy egyetlen bibliai eseményt ábrázol, nem mutatja a liturgikus év minden történést. A sok kicsiny képecskét tartalmazó proskynetáron segítségével azonban a teljes liturgikus évet, a teljes krisztusi történetet megélheti a zarándok. Ezáltal a proskynetáron teljesebb élmény nyújt, mint a devóciós tárgyak többsége.

Bibliai tér és idő, az ezt megélő zarándoklati tér és idő, valamint otthoni tér és idő manifesztálódnak a Jeruzsálemet ábrázoló proskynetáronban. Ezt mi sem bizonyít jobban, mint a proskynetáron szerb elnevezése, azaz „Јерусалим”. Vagyis a tárgy a gazdája számára egyet jelentett Jeruzsálemmel²⁹. Első olvasatban természetesen a földi Jeruzsálemmel, a zarándoklat helyével és idejével, de nemcsak ezzel. A kép a devóció során megélt bibliai események által előrevetített jövővel, a mennyei Jeruzsálemmel is azonos. A Jeruzsálemet reprezentáló tárgy devóciója egybekapcsolta a múltat és a jelent, előrevetítve a vágyott jövőt. Vagyis itt, földi életében perspektívát mutatott a hívő számára.

A szentföldi zarándoklat az ortodox hívők körében nem számított szokatlan eseménynek. A Magyar Királyságban élő ortodox hitű macedovlachok és görögök azonban nem a szülőhazájukból indultak a messzi zarándoklatra, mert nem a szülőhazájukban, hanem attól messzi északra, diaszpórában, etnikai és vallási kisebbségben, többségi nyugati keresztény magyar környezetben éltek.

Minden diaszpóra-lét kulcskérdése a beolvadás, vagy a nemzeti önmegtartás. A nemzeti önmegtartás a fennmaradás záloga. Mint Horváth Endre a magyarországi „görögökről” írott munkájában kifejti: ennek eszközeül az anyanyelv és az ősi vallás megtartása szolgálhat.³⁰ A magyarországi ortodoxok számára a jeruzsálemi zarándoklat tehát – még inkább, mint az óhazában egy tömbben élő hittestvéreik számára – ortodox hitük megerősítését jelentette, ami ez esetben túlmutat a valláson, mert az őseik hitében való megerősödés hozzásegítette őket az idegenben a nemzeti önazonosságuk megtartásához is. Történt mindez egy számukra rendkívül nehéz időszakban, az 1774-es Húségesküt³¹ követő években. Miután a macedovlach-görög kereskedők a Birodalomban megszerzett vagyonukat hazavitték az óhazában élő családjukhoz, a további tőkekiáramlást megakadályozandóan az uralkodó, Mária Terézia elrendelte, hogy vagy fölesküsznek a császárra, vagy visszatelepülnek a balkáni óhazába. A macedovlachok

29 Vagy magával a zarándoklattal. A szentföldi utazás emlékére a zarándokok fölverték a Hadzsi előnevet. Ezt a nevet eredetileg azok a muzulmán zarándokok kapták, akik az iszlám szent helyeire ellátogattak. A szó jelentése: szent ember, törvények fölött álló. Az ortodox zarándokok feltehetően az iszlám közeg hatására vették föl a nevet a török fennhatóságú területen történő könnyebb közlekedés érdekében (Nagy 2007, 429.). A Hadzsi (Хаджия) a bolgár nyelvben magát a tárgyat, a proskynetáront jelöli (Москова 2001, 18-26.).

30 Horváth 1940, 13-15.

31 A Helytartó Tanács 1774. VIII. 8-iki 3523. sz. rendelete. Füves 1966, 96.

egy része visszatelepült az óhazába. A hűségesküt rendszerint a magyar házastárssal rendelkező kereskedők tették le. Ők az eskü letételével elvesztették korábbi vámkedvezményeiket, vagyis nem volt már kedvező rendszeresen az óhazába utazni és az onnan hozott áruval kereskedni. Megszakadtak a korábbi élénk kapcsolatok az óhazával, ami nemcsak megélhetésüket, hanem nemzeti önazonosságuk tápláló forrását is jelentette. Megindult az erőteljes asszimilációjuk. (A magyar házastárs szintén a magyar közegbe történő beolvadásukat ösztönözte.)

A jeruzsálemi zarándoklat ebben a helyzetben tehát – ősi hitük megerősítése által –, etnikai önazonosságuk megtartásához is hozzájárult, az idegenben ortodox macedovlachként való fennmaradásukhoz. Ez a gondolat nagyon erősen manifesztálódott a Jeruzsálemet ábrázoló proskynetáronban.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a Magyarországon föllehető proskynetáronokat etnikai és vallási kisebbségben élő ortodox hitű macedovlachok hozták magukkal Jeruzsálemből a 18. században. Ezeket a tárgyakat a Magyar Királyságba visszatérve devóciós tárgyként használták. A proskynetáronokon ábrázolt bibliai helyszínek, bibliai események, szentföldi legendák, maguknak a zarándokoknak, a nevüknek a megjelenései által bibliai, az ezt megélő zarándoklati és az ezeket újraélő otthoni devóciós tér-idő viszonyok reprezentálódnak a Jeruzsálemet ábrázoló tárgyban, mely ugyan a földit ábrázolja, de a vágyott mennyei Jeruzsálemet szimbolizálja.

A Jeruzsálemet megjelenítő tárgy a magyarországi ortodox hitű zarándokok számára a hitükben való megerősödést segítette elő, és kisebbségi sorban élván a hitbéli megerősödés, az etnikai önmegtartás, a kisebbségként való fennmaradás zálogaként is szolgált.

IRODALOM

Babraj 1994 = K. BABRAJ, Melchitishes proskynetarion von 19. Jh. Aus der koptischen Kirche des Erzengels Gabriel in der An-Naqlun (Oase Fayum). In *Materialy Archeologicne*, t. XXVII z. 2. kiadás. Warszawa 1994, 86–89.

Bálint–Barna 1994 = BÁLINT S.–BARNA G., *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest 1994.

Cooper 1987 = J. C. COOPER, *An illustrated encyclopedia of traditional symbols*. London 1987.

Deluga 1997 = W. DELUGA, Proskynetarion Wiedeński. Illustracje greckiego przewodnika dla pielgrzymów do Jerozolimy z 1749 roku. In: *Jerozolima w kulturze europejskiej*. Warszawa 1997, 277–285

Devóció 1987 = LENGYEL L. (szerk.), *Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon*. (=Studia Agriensia 7.) Eger 1987.

Eckhardt 1918 = ECKHART F., Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században: *Századok* 52 (1918) 356–391.

Füves 1966 = FÜVES Ö., Görögök a Duna-Tisza közén: *Antik Tanulmányok* 13 (1966) 92–98.

Gyürki 2005 = GYÜRKI L., *Zarándoklatok és keresztény jelenlét a Szentföldön*. (Jeruzsálemi Füzetek 1.) Budapest 2005.

Horváth 1940 = HORVÁTH E., *Magyar–görög bibliográfia* (=Magyar–Görög Tanulmányok 12.). Budapest 1940.

Immerzel 1999 = M. IMMERZEL, Proskynetaria from Jerusalem. In: *Essays on Christian art and culture in the Middle East*. Vol. 2. Leyden 1999, 53–62.

Immerzel 2005 = M. IMMERZEL, Proskynetaria from Jerusalem. Souvenirs of a Pilgrimage to the Holy Land. In: *Series Byzantina* III., red. W. Deluga – M. Janocha. Warszawa 2005, 9–25.

Magyar 1901 = *Magyar Törvénytár 1740–1835*. Budapest 1901.

Москова 2001 = Св. Москова, Пътят на хаджията. Структурна схема на една изложба. In: *Проблеми на изкуството* 3. София 2001, 18–26.

Nagy 2005 = NAGY M., Saint Helen with a palm in meta-Byzantine icon painting. In: *Ниш и Византия. Сборник радова III. Уредник Миша Ракоциј*. Ниш 2005, 359–368.

Nagy 2006 = NAGY M., Demeter Hadzsi's Proskynetarion in Jászberény. In *Series Byzantina* IV. Red. W. Deluga, - M. Janocha. Warszawa 2006, 39–55.

Nagy 2007 = NAGY M., Jászsági görög kereskedő szentföldi zarándoklata és zarándokikonja a XVIII. századból. In: *Népi vallásosság a Kárpát medencében* 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005. szeptember. Szerk. S. Laczkovits E. és Szőcsné Gazda-E. Sepsiszentgyörgy–Veszprém 2007.

Nagy 2012 = NAGY M., *Ohridi Szent Naum magyarországi kultusza*. Budapest–Debrecen 2012.

Papp 1989 = PAPP I., Greek merchants in the eighteen-century Jászkunság: *Balkan Studies* 30.2. Thessaloniki 1989, 261–289.

Vacalopoulos 1937 = Ap. E. VACALOPOULOS, *History of Macedonia 1345–1833*. Thessaloniké 1937.

Winnifrith 1987 = T. J. WINNIFRITH, *The Vlachs. The History of Balkan people*, London, 1987.

PROSKYNETARION AS DEVOTIONAL OBJECT FOR THE DEPOSITORY OF ETHNICAL IDENTITY

Proskynetarions, which can be inventable in Hungary, were brought by the orthodox macedo-vlachians, who lived in ethnical and religious minority, from Jerusalem in the 18th century. Returning into Hungarian Kingdom macedo-vlachians had used these objects as devotional objects. The pictures of proskynetarions depicted Biblical locations, Bible histories, legends of the Holy Land which manifestate the reliving space and time of the devotional home-relations for pilgrims, by the material illustrations of Jerusalem. These objects although illustrate the earthly, but simbolize the desired-heavenly Jerusalem.

These devotional proskynetarions for the orthodox pilgrims in Hungary, not only aided the confirmation of faith in God, but also -living in minority- utilized for the pledge of the recruitment of faith, the ethnical self-preservation and the survival of minority.

ILLUSZTRÁCIÓK:

A fényképfelvételeket készítette Dömötör Mihály

1. Proskynetarion (AAEEI ΠΟΠΟΒΙΤΖΙ)1767, magántulajdon
2. Jeruzsálem falai. 1. kép részlete
3. Jézus megkeresztelkedése. 1. kép részlete
4. Jézus Krisztus feltámadása és az Anasztázisz-bazilika. 1. kép részlete
5. Az életfa története. Részlet. Proskynetarion. 1. kép részlete
6. Jaffa. 1. kép részlete
7. Keresztvétel. 1. kép részlete

1

2

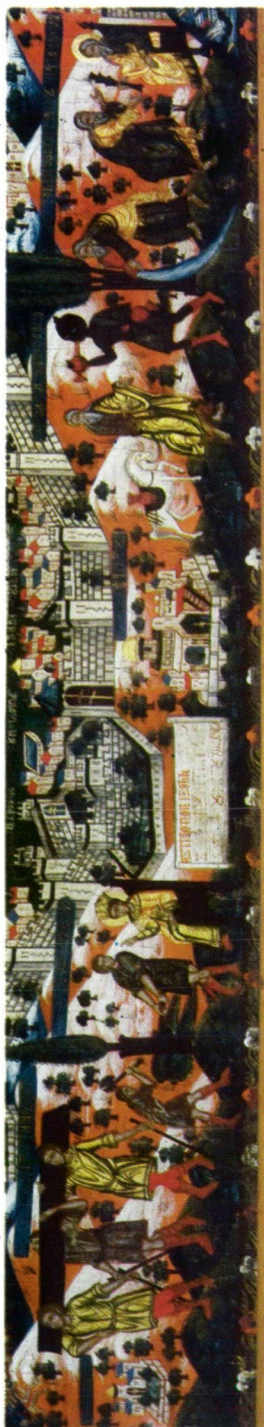
3

5

4

6

7

ROM ODER BYZANZ? METHODS MISSIONSVERSUCHE IM KARPATENBECKEN IM 9 JAHRHUNDERT¹

— In der Slawen- und Awarenmission des 9. Jahrhunderts spielten Byzanz und das ostfränkische Reich die Hauptrolle, bei der Ausführung der Missionsarbeit stützte sich letzteres hauptsächlich auf das Salzburger Erzbistum und auf das – eine ziemlich unabhängige Politik betreibende – Patriarchat von Aquileia.² Dieses fragile Gleichgewicht wurde durch die immer stärker werdende Missionsarbeit des Papstes ins Wanken gebracht. Dieses Dreieck diente als Hintergrund für den Konflikt zwischen dem Slawenapostel Methodius und dem Salzburger Erzbistum und dessen Suffraganbischöfen. Der Salzburger Erzbischof Adalwin ließ auf der in Anwesenheit des ostfränkischen Königs Ludwigs dem Deutschen abgehaltenen Regensburger Synode gegen Methodius – Missionar byzantinischer Herkunft, päpstlichen Legaten und Erzbischof von Sirmium – Anklage erheben und behaupten, er hätte die seit fünfundsiebzig Jahren bestehenden Rechte des Salzburger Erzbistums über Pannonien missachtet. Der Prozess artete in ein schmachvolles Urteil aus, aufgrund dessen Methodius zwei Jahre lang in Haft gehalten wurde. Es ist nicht mehr zu ermitteln, ob die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* als Anklageschrift im Prozess selbst, oder aber als später verfasste Legitimationsschrift für das Verfahren des Erzbistums entstand.³

Bei der Datierung nahmen Herwig Wolfram und Fritz Lošek die mittelalterliche Datierungsweise in Betracht, und setzten die Entstehung der *Conversio* für das Jahr 870 an. Die Person des Autors lässt sich zwar nicht mit Sicherheit bestimmen, einige Indizien sprechen jedoch dafür, dass der Salzburger Erzbischof Adalwin der Verfasser und Ludwig der Deutsche der Adressat der in Salzburg entstandenen *Conversio* gewesen sein kann. Kahl charakterisiert die Haupttendenzen der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, die Bekehrungsgeschichte der Bayern und Karantanen, über die Alfons Lhotsky sich in den höchsten Tönen äußerte,⁴ folgendermaßen: *Was da getrieben wird,*

* Dr. habil., PhD., Universitätsdozent der Károli Gáspár Universität Budapest (H-1042 Budapest, Viola u. 2–4.); wissenschaftlicher Hauptmitarbeiter des Institut für Rechtswissenschaft des Zentrums für Gesellschaftsforschung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (H-1014 Budapest, Országház u. 30.) Mail: tamasnotari@yahoo.de

1 Unterstützt vom TÁMOP-Projekt Nr. 4.2.2.B-10/1-2010-0015.

2 Reindel 1981, 249ff.; Löwe 1948, 3f.; Eggers 1996, 19; Bosl 1964, 1–38.

3 Lošek 2005, 126f.

4 Lhotsky 1963, 155.

ist nichts anderes als ein waghalsiges Spiel dicht an der Grenze der Wahrheit, gerade noch unanfechtbar für den, der Bescheid weiß, dem Unkundigen jedoch abweichende Kombinationen offenlassend, ja nahelegend, die den Zwecken der Denkschrift ungleich besser entgegenkamen. Man ahnt einen wohlunterrichteten Gewährsmann, der jedoch sehr wohl weiß, was er will, und was nicht, und man bedauert, dass er von seinen Kenntnissen keinen besseren Gebrauch gemacht hat. Raffiniertes Verschweigen unerwünschter oder gar ‚gefährlicher‘ Zusammenhänge und Fakten, ähnlich raffinierte Zusammenziehung von Ereignissen, die womöglich weit auseinander lagen – das sind auch sonst die Hauptmittel, die der Verfasser für seinen Zweck einsetzt.⁵

Der vom fränkischen Herrscher vertriebene Neffe Mojmir, der moravische Fürst Rastislav (846–870) schloss sich Karlmann an, der durch einen Aufstand gegen seinen Vater, Ludwig des Deutschen sich eine ziemlich große Unabhängigkeit verschaffte. Zuerst versuchte er von Rom Missionare für sein Land zu bekommen, aber nachdem dies vom Papst abgelehnt wurde,⁶ wandte er sich 862 an den Basileus Michael III., er möge ihm Missionare schicken, die die Missionsarbeit in slawischer Sprache verrichten könnten, da in seinem Fürstentum bereits viele Missionare italienischer, griechischer und germanischer Herkunft sich betätigten.⁷ Natürlich zog Rastislav nicht nur die Liturgie in slawischer Sprache an, ihm schwebte das politische Ziel vor, seine Verbindungen mit Byzanz enger knüpfen zu können, wodurch er gegenüber dem fränkischen Einfluss auf sein Fürstentum ein Gegengewicht setzen wollte. Da sein Fürstentum nicht direkt mit Byzanz, sondern mit Bulgarien benachbart war, brauchte er sich wegen des politischen Bündnisses vor keiner allzu starken byzantinischen Hegemonie zu fürchten.⁸ Er versuchte jenen Weg einzuschlagen, den schon viele Herrscher vor ihm gingen: er war darauf bedacht, die Beziehungen mit jenem Land, aus dem Missionare in sein Gebiet geschickt worden waren, zu lockern, damit die Christianisierung nicht zum Mittel der politischen Annexion werde.⁹ Der Basileus wollte – um seine ausgeglichene Beziehung mit dem ostfränkischen König und den bayerischen Bischöfen nicht zu gefährden –, obwohl der mährische Fürst ihn darum gebeten hatte, keine Diözese auf diesem Gebiet errichten. Deswegen entsandte er keinen Bischof oder Erzbischof nach Moravien, sondern das Brüderpaar, Konstantin und Methodius.¹⁰

Methodius und Konstantin (Kyrillos) wurden in Thessaloniki als Söhne einer wohlhabenden Familie geboren, genossen eine hervorragende Bildung, und – da ihr Heimatland hauptsächlich von angesiedelten Slawen bewohnt war – erlernten neben

5 Kahl 1985, 112.

6 Richter 1985, 283.

7 *Vita Constantini–Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 7. Vgl. Schellhorn 1964, 107; Dopsch 1987, 317; Richter 1985, 282; Eggers 1996, 19.

8 Franz Grivec 1960, 61; Dopsch 1987, 318.

9 H. Tóth 2003, 96.

10 *Vita Constantini–Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 14.

ihrer griechischen Muttersprache auch das Slawische.¹¹ Der ältere Bruder, Methodius hatte höhere Verwaltungsämtter inne, während Konstantin nach Konstantinopel ging, um sein Studium fortzusetzen, und um später Lehrer der Philosophie zu werden. Nachdem die Brüder (laut der *Vita Methodii*) drei Jahre,¹² (laut der *Vita Constantini*) vierzig Monate, bzw. (laut der *Vita Consantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis*, d.h. der sog. *italienischen Legende*) vier und ein halbes Jahr ihrer Missionstätigkeit in Moravien nachgingen,¹³ wurde es Zeit für die Schaffung einer von den Franken unabhängigen Diözese. Die Idee einer unabhängigen Kirchenorganisation stammte höchstwahrscheinlich nicht von Konstantin und Methodius, sondern von dem moravischen Fürsten, der die Brüder nach Konstantinopel entsandte, damit sie dort die nötigen Schritte unternähmen.¹⁴ Auf dem Weg nach Venedig kehrten sie beim Fürsten Chozil ein, der sie mit größtem Respekt empfing.¹⁵ Der Fürst, der selbst die glagolitische Schrift erlernte, nahm Methodius auch später – im Gegenteil zu Rastislav und seinem Neffen und Nachfolger, Sventopluk I. (870–894) – in Schutz.¹⁶ Für die Aufrichtigkeit seines Handelns spricht auch jene Tatsache, dass Chozil sich nach dem Tode Konstantins bei Hadrian II. für die Rückkehr des Methodius nach Pannonien einsetzte, und er den Papst bat, den Missionar zum Erzbischof zu erheben, während der moravische Fürst kein Interesse an der Wiederbelebung der Mission in slawischer Sprache zeigte.¹⁷ Papst Nikolaus I. erkannte die Möglichkeit, die die Tätigkeiten der aus Byzanz nach Moravien gesandten Missionare für Rom bot, nämlich dass Pannonien und Illyrien unmittelbar unter päpstliche Jurisdiktion gestellt werden könnten, und lud die gerade in Venedig weilenden Brüder als Gesandte des Fürsten Chozil nach Rom ein.¹⁸ Als sie aber in Rom eintrafen, war der Papst schon seit mehr als einem Monat tot.¹⁹ Nach der Ermordung Michaels III. und der Absetzung des Patriarchen Photios²⁰ bot sich für die Brüder keine Chance, nach Konstantinopel zurückkehren zu können. Konstantin starb am 14. Februar 869 in Rom.²¹ Papst Hadrian II. wollte die Politik seines Vorgängers fortsetzen, und somit ernannte er Methodius zum päpstlichen Legaten, und beauftragte ihn mit der Mission unter den Slawen in Moravien und Pannonien. Nach dessen Bischofsweihe ordinierte der Papst Methodius zum Erzbischof von Sirmium, der Hauptstadt des einstigen Illyrien.²²

11 *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 1. Vgl. H. Tóth 2003, 10ff.; Bernhard 1986, 24.

12 *Vita Methodii* 5. Vgl. Paskalevski 2006, 65ff.

13 *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 7.

14 Kosztołnyk 1997, 212–221, 216; Dittrich 1962, 96ff.; Dopsch 1987, 319.

15 Bosl 1964, 17; Burr 1964, 41; Eggers 1996, 20.

16 H. Tóth 2003, 115.

17 *Vita Methodii* 5; Dopsch 1987, 320.

18 Richter 1985, 286; Schellhorn 1987, 113; *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 8.

19 *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 9.

20 Zu den Forschungsaspekten des Verhältnisses zwischen Photios und Konstantin s. Grivec 1964, 156ff.

21 Bosl 1964, 17; Schellhorn 1987, Richter 1985, 268; Eggers 1996, 20.

22 Bosl 1964, 17f.; Burr 1964, 42; Bernhard 1986, 25; Richter 1985, 287; Eggers 1996, 21f.

Durch den Misserfolg der Mission in Bulgarien²³ belehrt zeigte sich Hadrian II. – wahrscheinlich auf Anraten des Anastasius Bibliothecarius – bereit der slawischen Liturgie einen größeren Raum zu sichern.²⁴ Obwohl die Echtheit jenes, an Rastislav, Sventopluk I. und Chozil gesandten Briefes, in dem Methodius als Mann von großem Wissen charakterisiert und die Schändung der in albulgarischer Sprache verfassten liturgischen Bücher mit Exkommunikation bedroht wird, des Öfteren in Frage gestellt wurde, scheint der diplomatische und kirchenpolitische Hintergrund für die Echtheit des Dokumentes zu sprechen.²⁵ Wenn Konstantin und Methodius nach Byzanz hätten zurückkehren und dort über die Missionserfolge in Moravien und Pannonien berichten können, dann hätte Rom wahrscheinlich auf beide Gebiete für immer verzichten müssen. Es ist zu vermuten, dass der Papst genau aus diesem Grunde Zugeständnisse an die Missionare machte und Methodius auf Chozils ausgesprochene Bitte zum Legaten ernannte.²⁶

Es lässt sich zwar nicht feststellen, ob Chozils Einsatz von seinem aufrichtigen Interesse an der slawischen Liturgie, oder aber von seinen politischen Ambitionen herrührte,²⁷ jedenfalls unternahm er Schritte beim Papst, Methodius zum Erzbischof ordinieren zu lassen.²⁸ Durch die Erhebung des Methodius zum Erzbischof von Pannonien erhielt der Slawenapostel den erzbischöflichen Sitz des heiligen Andronicus,²⁹ was sowohl Chozils Machtpolitik, als auch dem päpstlichen Absichten bezüglich der Slawenmission entsprach. Sirmium war das ehemalige kirchliche und weltliche Zentrum von Westillyrien: mit seinem Schritt dokumentiert Hadrian II. (ganz im Geiste des Nikolaus I.), dass er Sirmium, das in die bulgarische Machtsphäre gehörte, zum kirchlichen Zentrum des ganzen von Slawen bewohnten Gebietes machen, d.h. dass er die Zuständigkeit des Methodius nicht nur auf Pannonien und Mähren, sondern auch auf Bulgarien erstrecken wollte.³⁰ Methodius konnte *de facto* nicht an seinem Sitz in Sirmium residieren, das Zentrum seiner Tätigkeit blieb höchstwahrscheinlich Mosaparc, der Fürstensitz Chozils.³¹ Mit der Ordination des Methodius erhob der Papst Anspruch auf ganz Illyrien, was aufgrund der in Moravien und Pannonien schon seit Jahrzehnten betriebenen Missionsarbeit des Salzburger Erzbistums Zwist säte. Der Salzburger Erzbischof erfuhr von den faktischen Auswirkungen des päpstlichen Beschlusses von seinem aus Mosaparc geflohenen Erzdiakon Rihpald.³²

23 Hierzu und zur wichtigsten Quelle der römischen Missionsversuche Bulgarien, zu den *Responsa Nicolai Papae I. ad consulta Bulgarorum* s. Ivan Dujčev 1965, 129ff.; Beševliev 1981, 358ff.

24 *Vita Methodii* 8; H. Tóth 2003, 131.

25 Dopsch 1987, 329.

26 *Vita Methodii* 8.

27 *Vita Constantini–Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 15; vgl. Pirchegger 1912, 307ff.

28 *Vita Methodii* 8.

29 *Vita Methodii* 8.

30 Dopsch 1987, 331.

31 H. Tóth 2003, 133.

32 Bosl 1964, 43; Eggers 1996, 34; H. Tóth 2003, 137.

Anfang des Jahres 870, als zwischen Rastislav und seinem Neffen Sventopluk I. ein Machtstreit entbrannte,³³ lieferte Sventopluk Methodius den bayrischen Bischöfen aus, es ist jedoch nicht mit Sicherheit zu ermitteln, ob die Gefangennahme des Slawenapostels in Pannonien³⁴ oder auf moravischem Gebiet erfolgte.³⁵ An einem Konzil in Regensburg, das in Anwesenheit des ostfränkischen Königs Ludwigs des Deutschen stattfand, erhoben die bayerischen Bischöfe Anklage gegen Methodius, wobei sie seine Würde als Erzbischof missachteten, und beschuldigten ihn, dass er unbefugt auf dem unter die Jurisdiktion des Erzbistums gehörenden Gebiet Missionsarbeit betrieben hätte.³⁶ Methodius berief sich auf seine päpstliche Ermächtigung, bzw. beharrte darauf, dass Pannonien und Moravien als illyrische Gebiete einer unmittelbaren päpstlichen Jurisdiktion unterstanden, und behauptete weiter, dass die bayerischen Bischöfe, insbesondere der Bischof von Passau und der Erzbischof von Salzburg nur aus Ehrgeiz und aus Gier ihre Territorialhoheit überschritten.³⁷

Bei der genaueren Untersuchung der päpstlichen und der Salzburger Rechtsansprüche, soll folgendes festgehalten werden: Da Salzburg und Passau schon seit mehreren Jahrzehnten eine aktive Missionstätigkeit in Moravien und Pannonien betrieben, waren die Ansprüche des Salzburger Erzbistums aus moralischer Hinsicht zweifellos begründet, doch vom Standpunkt des kanonischen Rechtes aus gesehen fehlte dem Salzburger Erzbistum die päpstliche Genehmigung ihrer Rechtsansprüche auf die besagten Gebiete, da es für Salzburg an der Wende vom 8. zum 9. Jahrhundert hinreichend erschien seine Rechtsansprüche von Karl dem Großen bestätigen zu lassen. Zwar konnte Salzburg mit vollem Recht Karantanien für sich beanspruchen,³⁸ und sich auf die Dokumente der Päpste Zacharias, Stefan II. und Paul I. berufen, die aber doch verloren sind das Papsttum nahm aber jene Privilegien in Hinsicht auf Pannonien und Moravien, die Salzburg von Karl dem Großen erhalten hatte nicht als kanonisch gültige Verordnungen in Betracht,³⁹ und versuchte die besagte Rechtslücke genauer auszunutzen, um seine Ansprüche auf das ganze Illyricum geltend zu machen.⁴⁰

Im Prozess gegen Methodius, der spätestens Ende 870 in Regensburg stattfand, führte Adalwin – Erzbischof von Salzburg – den Vorsitz höchst zurückhaltend. Außer ihm waren – wie es aus den Quellen zu entnehmen ist – Anno (der Bischof von Freising) und Ermenrich (der Bischof von Passau) aktiv an der Verhandlung beteiligt. Vom Letzteren wissen wir, dass er sich fast zu Handgreiflichkeiten gegen Methodius hinreißen ließ:⁴¹

33 Vgl. Eggers 1996, 31f.

34 Richter 1985, 287.

35 Grivec 1960, 91ff.; Bosl 1964, 18; Burr 1964, 44ff.

36 Schellhorn 1987, 111; Eggers 1996, 32. Vgl. *Vita Methodii* 9.

37 Burr 1964, 50; Eggers 1996, 32f.

38 Löwe 1987, 221–241, 229.

39 *Conversio* 10.

40 Burr 1964, 50f.; Dopsch 1987, 332f.

41 Löwe 1987 232; Eggers 1996, 33.

als der Slawenapostel im Bewusstsein seiner geistigen Überlegenheit seine Ankläger als ungebildet und engstirnig bezeichnete, wollte Ermenrich mit einer Peitsche auf Methodius einschlagen, was jedoch von den anderen Anwesenden – wie es aus dem päpstlichen Brief *Ad deflendam pravitatem* hervorgeht – verhindert wurde.⁴² Obwohl sich Methodius auf die ihm vom Papst verliehene Würde und Vollmacht berief, wurde er am Konzil von Regensburg verurteilt, und zweieinhalb Jahre unter unwürdigsten Umständen in einer kalten Klosterzelle ohne Dach – laut der *Vita Methodii* in Ellwangen⁴³ – gefangen gehalten.⁴⁴ Der Freisinger Bischof Anno verhinderte mehrere Male, dass sich Methodius wegen des erlittenen Unrechts an den Papst wendete,⁴⁵ was als wahrscheinlich erscheinen lässt, dass er die Aufsicht über den Gefangenen führte.⁴⁶ Später gelang es Methodius, sich durch geheime Vermittler und heimlich verschickte Briefe mit Papst Hadrian II. in Verbindung zu setzen, der sich allerdings überaus unentschlossen zeigte, und weder auf die Briefe der bayrischen Bischöfe und Ludwigs des Deutschen, noch auf die des Methodius zu reagieren bereit war.⁴⁷ Erzbischof Adalwin versuchte den Anschein zu erwecken, als ob er mit der Gefangennahme des Methodius nichts zu tun gehabt hätte, bzw. dass er darüber nicht einmal unterrichtet worden wäre.⁴⁸

Papst Johannes VIII., der am 14. Dezember 872 den Thron bestieg, griff energisch durch, teilte in seinem Brief, bzw. durch seinen Gesandten, den Bischof von Ancona Ludwig dem Deutschen,⁴⁹ dem Salzburger Erzbischof und seinen Suffraganbischöfen mit, dass die Rechte des Heiligen Stuhles über Illyrien nicht von den Gebietsänderungen berührt werden, und als *patrimonium Petri* nur in hundert Jahren verjähren.⁵⁰ In seinem Brief *Audacia tua* forderte der Papst den Freisinger Bischof Anno, den Anstifter und Urheber (*instigator, auctor*) des Verfahrens gegen Methodius auf⁵¹, in Rom zu erscheinen, um sich dort für sein rechtswidriges Verhalten zu verantworten, und entthob ihn seines Amtes für die gleiche Zeit, wie Methodius gefangen gehalten worden war.⁵² Im Brief *Ad deflendam pravitatem* rügte der Papst den Passauer Bischof Ermenrich für sein gewaltsames Auftreten, forderte ihn ebenfalls auf, sich in Rom zu verantworten, entthob ihn seines Amtes für eine unbestimmte Zeit, und drohte ihm, falls er sich weigerte nach Rom zu gehen, mit der Exkommunikation.⁵³ Die gegen die bayerischen Bischöfe

42 *Vita Methodii* 9; vgl. Burr 1964, 44; Löwe 1987, 233.

43 *Vita Methodii* 9.

44 Eberl 2006, 9–11. Zur Lokalisierung des Klosters s. Burr 1964, 48, 52f.; Dopsch 1987, 333; Löwe 1987, 234; Hauck 1954, 724; Ziegler 1953, 369–382.

45 MMFH III, 169; Eggers 1996, 41.

46 Löwe 1987, 236.

47 Schellhorn 1987, 117f.

48 Kosztolnyik 1997, 217.

49 Jaffé 1956, 2970.

50 Jaffé 1956, 2976.

51 MMFH III., 169f.

52 MMFH III., 169f.; Eggers 1996, 43.

53 MMFH, III. 168.

erhobenen Vorwürfe richteten sich darauf, dass sie Gericht über den Erzbischof von Sirmium Gericht hielten, ohne dazu berechtigt gewesen zu sein, ihn daran hinderten, bei dem Papst Berufung einzulegen, bzw. ihn unter unwürdigen Umständen in Gefangenschaft hielten.⁵⁴ Im Brief, den er an Erzbischof Adalwin richtete, forderte ihn der Papst auf, Methodius nach Pannonien zurückzuführen, und dafür Sorge zu tragen, damit er dort seine Tätigkeit als Erzbischof und päpstlicher Legat fortsetzen könne.⁵⁵ Das Recht, im Rechtsstreit das letzte Wort zu sprechen, behielt der Papst sich selber vor.⁵⁶ Erzbischof Adalwin konnte mit großer Wahrscheinlichkeit den ihm vom Papst auferlegten Auftrag noch vor seinem Tode am 14. Mai 873 erfüllen, Bischof Ermenrich starb am 26. Dezember 874, Bischof Anno im Jahre 875, somit konnten die letzteren dem Urteil des Papstes entgehen, nicht aber – wie es in der *Vita Methodii* heißt – des heiligen Petrus.⁵⁷

Im Weiteren scheint es angebracht jene Anklagepunkte einer näheren Betrachtung zu unterziehen, die nach der *Conversio* gegen Methodius am Konzil von Regensburg vorgebracht wurden. Wie bereits gesagt, lässt es sich nicht mehr feststellen, ob die *Conversio* als Anklageschrift für den Prozess oder als dessen nachträgliche Legitimationsschrift entstanden ist.⁵⁸ 1979 sprach sich Herwig Wolfram für 871 als Entstehungsjahr der *Conversio* aus,⁵⁹ in seiner Monographie aus 1995 jedoch unterzog er den sich auf die Entstehungszeit beziehenden Satzes des vierzehnten Kapitels der *Conversio*,⁶⁰ und revidierte seinen früheren Standpunkt, indem er die im Mittelalter übliche Datierungsweise in Betracht zog, und entschied sich für die Datierung aus dem Jahre 870.⁶¹ In seiner Textedition pflichtete Fritz Lošek der Datierung Wolframs bei.⁶² Über den Autor der *Conversio* lassen sich ebenfalls nur Vermutungen anstellen. Herwig Wolfram nahm an, dass der Autor Erzbischof Adalwin selber gewesen sein könnte, aber bei der Formulierung seiner Hypothese zeigte er äußerste Vorsicht.⁶³ Es kann mit ziemlich großer Sicherheit festgestellt werden, da im fünften Kapitel sich eine Formulierung in der ersten Person Plural finden lässt, dass der Autor Salzburger, bzw. bayrischer Abstammung gewesen sein muss.⁶⁴ Für Erzbischof Adalwin als Autor spricht Folgendes: auf die Erwähnung Adalwins folgt ein Satz in der ersten Person,

54 Schellhorn 1987, 120.

55 Jaffé 1956; 2975.

56 Löwe 1987, 236f.

57 *Vita Methodii* 10; Burr 1964, 56; Eggers 1996, 44.

58 Schellhorn 1987, 118.

59 Wolfram 1995, 15; 141.

60 *Conversio* 14.

61 Wolfram 1995, 193.

62 Lošek 1997, 6; Lošek 2005, 124ff.

63 Wolfram 1995, 197.

64 *Conversio* 5. ...orta seditione, quod carmula dicimus. Vgl. *Lex Baiuvariorum* 2, 3. Si quis seditionem excitaverit contra ducem suum, quod Baiuvarii carmulum dicunt.

daher kann vielleicht angenommen werden, dass der Autor an dieser Stelle über sich selbst gesprochen hat.⁶⁵ Ebenfalls verdient es in Erwägung gezogen zu werden, dass im Text der *Conversio* nur zwei Personen das Epithet *piissimus* als Attribut tragen, nämlich Erzbischof Adalwin⁶⁶ und Ludwig der Deutsche,⁶⁷ daher können wir jene Hypothese nicht verwerfen, dass möglicherweise der Autor und der Adressat des Werkes mit diesem Attribut ausgezeichnet wurden.⁶⁸

In der *Conversio* werden die die Anklagepunkte gegen Methodius im Folgenden zusammengefasst: *Usque dum quidam Graecus Methodius nomine noviter inventis Sclavinis litteris linguam Latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctoriales Latinas philosophice superducens vilesce fecit cuncto populo ex parte missas et evangelia ecclesiasticumque officium illorum, qui hoc Latine celebraverunt.*⁶⁹ Im *Excerptum de Karentanis* findet sich eine ähnliche Äußerung: *Hoc enim observatum fuit, usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi*⁷⁰ Die auf Methodius bezogene Apposition *philosophus* war ursprünglich ein Epithet des Konstantins,⁷¹ wie es auch aus dem Brief *Industriae tuae* des Papstes Johannes VIII. (872–882)⁷² und aus den Briefen des Anastasius Bibliothecarius (*tantus et talis revera philosophus, mirabilis vere philosophus, sapientissimus vir*) hervorgeht,⁷³ so z.B. nannte Anastasius Bibliothecarius Konstantin in einem im Jahre 875 an Karl den Kahlen über die Beschlüsse des im Jahre 869 gehaltenen Konzil von Konstantinopel verfassten Brief *philosophus magnae sanctitatis vir.*⁷⁴ Herwig Wolfram – obwohl er im Falle des Konstantin den Ehrentitel *philosophus* nicht in Frage stellte – interpretierte dieses Apposition des Methodius in der *Conversio* als eine ehrenrührige und abwertende Bezeichnung.⁷⁵ Jene Feststellung Wolframs, dass in der *Conversio* die Epithet des Konstantins auf seinen Bruder übertragen wurde, ist zweifelsohne zutreffend, jener These aber, dass diese Apposition einen negativen Beigeschmack erhalten soll, ist – wie es schon von Ludger Bernhard dargetan worden ist – mit Vorsicht beizupflichten,⁷⁶ wie im Folgenden zu zeigen sein wird.

65 *Conversio* 9. ...et adhuc ipse Adalwinus archiepiscopus per semetipsum regere studet illam gentem in nomine Domini, sicut iam multis in illis regionibus claret locis.; 10. *Enumeratis itaque episcopis Iuvavensium conamur, prout veracius in chronicis imperatorum et regum Francorum et Bagoariorum scriptum repperimus, scire volentibus manifestare.*

66 *Conversio* 9. ...anno nativitatis Domini DCCCXXI Adalrammus piissimus doctor sedem Iuvavensem suscepit regendam.

67 *Conversio* 12. *Pervenit ergo ad notitiam Hludowici piissimi regis, quod Priwina benivolus fuit erga Dei servitium et suum.*

68 Lošek 1997, 6.

69 *Conversio* 12.

70 *Conversio* 1/E

71 Wolfram 1995, 138.

72 MGH EE VII. Nr. 255.

73 MGH EE VII. Nr. 15.

74 MGH EE VII. Nr. 5.

75 Wolfram 1995, 23; 138.

76 Bernhard 1986, 28.

Nach dem *Excerptum de Karentanis* sollte Methodius eine *nova doctrina* eingeführt haben, nach dem zwölften Kapitel der *Conversio* wurden aber von den bayerischen Bischöfen drei Anklagepunkte gegen den Slawenapostel formuliert, die ihm eine abweisende Haltung erstens gegenüber die *lingua Latina*, zweitens gegen die *doctrina Romana* und drittens gegen den *litterae auctores Latinae* vorwarfen.⁷⁷ Diese drei Hauptstützen der westlichen Kirche soll Methodius *philosophice superducens* im Auge des Volkes als wertlos dargestellt haben. Wie schon gesagt, beinhaltet das Adverb *philosophice* keine unbedingte Kritik, da *philosophus* seit dem Antiken als Synonym für den gelehrten Mann, gleichsam für den Intellektuellen galt.⁷⁸ Weiterer Erklärung bedarf aber das Verb *superducere*, was sowohl im engeren, als auch im übertragenen Sinne *bedecken*, bzw. *überziehen* bedeutet.⁷⁹ Bei den Wendungen, die sich auf die Vergebung der Sünden beziehen, kommen des Öfteren die Synonyme des *Bedeckens* vor (*abscondere*, *tegere*, *operire*), aber die besagten Verben sind auch – je vom Kontext abhängig – in Sinne *zudecken*, bzw. *verhüllen* vorzufinden. Somit kann die Wendung *philosophice superducere* der *Conversio* als mit gelehrter Argumentation *verhüllen* wiedergegeben werden.⁸⁰ Ein gutes Beispiel für diese gelehrte Argumentation bietet jene Debatte, die Konstantin in Venedig mit den lateinischen Bischöfen, Priestern und Mönchen führte, die ihn gleichsam zur Verantwortung zogen, warum er eine eigene Schrift für die Slawen erfunden, bzw. erschaffen hatte.⁸¹ Er beantwortete die Frage einerseits mit bodenfesten – aber mit zahlreichen biblischen Stellen belegten – Argumenten, dass nämlich auch außerhalb der Grenzen des römischen, bzw. des byzantinischen Reiches im Osten mehrere Völker leben, die in ihrer eigenen Sprache Gott anbeten, und auch ihre eigene Schrift gebrauchen; andererseits wies er darauf hin, dass die von Isidor von Sevilla stammende Doktrin der Triglossie,⁸² deren Anhänger er *Pilatiani* nannte, im Gegensatz zur Bibel steht, da die Verfechter der sog. drei-Sprachen-Häresie sich mit Pilatus auf die gleiche Stufe stellen.⁸³

Nachdem es Papst Johannes VIII. geschafft hatte, Methodius aus der bayerischen Gefangenschaft zu befreien, und ihn in seine alte Würde wieder einsetzen zu lassen,⁸⁴ untersagte er ihm die Messe in slawischer Sprache zu zelebrieren.⁸⁵ Der Verstoß des Methodius gegen das päpstliche Geheiß bot den bayerischen Bischöfen eine willkommene Möglichkeit, mit Hilfe des Johannes de Venetiis,⁸⁶ einem Priester aus dem

77 Kronsteiner 1997, 117–122; Bernhard 1986, 30; Eggers 1996, 78.

78 Curtius 1961, 215.

79 Notker Balbulus, *Gesta Caroli Magni imperatoris* 1, 21. Vgl. Bernhard 1986, 35.

80 Bernhard 1986, 36.

81 H. Tóth 2003, 121ff.

82 H. Tóth 2003, 92.

83 *Vita Constantini–Cyrilli cum translatione Sancti Clementis* 14ff.; Devos–Meyvaert 1964, 57–71, 68f.

84 Vgl. MMFH III., 169, 191.

85 H. Tóth 2003, 147.

86 Zur Identifikation des Johannes de Venetiis s. Grivec 1960, 105; Boshof 1997, 144.

Hofe Sventopluku wieder Anzeige wegen Verkündung ketzerischer Lehren in Rom zu erstatten. Papst Johannes VIII. bestellte seinen Legaten in seinem Brief *Praedicationis tuae* nach Rom,⁸⁷ und wies ihn nachdrücklich darauf hin, dass er die heilige Messe nur in lateinischer oder griechischer Sprache zelebrieren, und nur in der Wortliturgie, d.h. in der Predigt das Slawische gebrauchen dürfe.⁸⁸ Bald darauf erreichte Methodius beim Papst, die ganze Messe in slawischer Sprache zelebrieren zu können.⁸⁹ In seinem an Sventopluk I. gerichteten Brief *Industriae tuae* erklärt der Papst, dass die von Konstantin dem Philosophen erschaffene Schrift nicht im Gegensatz mit der Bibel steht, da es allen Völkern erlaubt sein soll, Gott in ihrer eigenen Sprache zu loben, und dass er daher es Methodius nicht verbieten will, die Messe in slawischer Sprache zu zelebrieren.⁹⁰ Natürlich durfte Methodius in Anwesenheit des Fürsten die Liturgie in Latein halten⁹¹ – das Slawische war nur für das gemeine Volk, das kein Latein verstand, gedacht⁹² –, und deshalb sandte der Papst Bischof Wiching zum Slawenapostel, der die Messe in Latein zelebrieren konnte. Wahrscheinlich diente der Ausdruck der *Conversio ex parte* dazu, diese Zweisprachigkeit auszudrücken.⁹³ Methodius konnte sich auch gegen jenen Vorwurf der bayerischen Bischöfe verteidigen, er betete das Glaubensbekenntnis ohne den Zusatz *filioque*, wie es aus einem Brief des Papstes Johannes VIII. hervorgeht.⁹⁴ Es darf nicht vergessen werden, dass – trotz des seit mehreren Jahrhunderten andauernden *Filioque*-Streites – einerseits Papst Leo III. es für nicht unentbehrlich hielt, die in der westlichen Kirche als Dogma anerkannte *Filioque*-Lehre in das Glaubensbekenntnis einzufügen,⁹⁵ und andererseits unter Papst Johannes VIII. (und sogar mehrere Jahrhunderte nach ihm) das Glaubensbekenntnis selbst in Rom ohne den Zusatz *Filioque* gebetet wurde.⁹⁶

Papst Johannes VIII. bestätigte daher den Rang des Methodius als Erzbischof, der ihm noch von Papst Hadrian II. verliehen wurde, und erlaubte ihm, seine Missionsarbeit in Pannonien und Moravien fortzusetzen. Methodius kehrte aus Rom jedoch nicht nach Pannonien, sondern nach Moravien zurück. Später erreichte Theotmar, Erzbischof von Salzburg (873–907), dass die Bekehrungsarbeit in Pannonien vom Salzburger Erzbistum durchgeführt wurde.⁹⁷ Die besagten Ereignisse lassen zweifelsohne auf einen Konflikt zwischen Methodius und dem Fürsten schließen, was den Fürsten dazu veranlasste,

87 MGH EE VII. Nr. 201.

88 MGH EE VII. Nr. 201.

89 Bosl 1964, 20; Bernhard 1986, 40.

90 MHG EE VII. Nr. 255; Eggers 1996, 60ff.

91 Kosztolnyik 1997, 219; Zagiba 1946/47, 63f.

92 Zum Begriff „*populus*“ s. Hellmann 1964, 161–167.

93 *Conversio* 12.

94 MGH EE VII. Nr. 255.

95 Bernhard 1986, 43.

96 MGH EE VII. Nr. 255.

97 Kosztolnyik 1997, 218.

Papst Johannes VIII. darum zu bitten, sein Land unter die unmittelbare Jurisdiktion des Papstes stellen zu dürfen.⁹⁸ Nicht nur Sventopluk, sondern auch Wiching, der 880 zum Bischof von Nitra ordiniert wurde,⁹⁹ erschwerten Methodius das Leben, insbesondere weil der Papst auch nicht immer eine eindeutige Stellung zu seinen Gunsten bezog, wie es aus dem an ihn gerichteten päpstlichen Brief *Pastoralis sollicitudinis* zu entnehmen ist.¹⁰⁰ Vom bayerischen Klerus angespornt startete Wiching, der selber Erzbischof von Moravien werden wollte, mehrere Verleumdungskampagnen gegen Methodius, und hierbei schreckte er auch davor nicht zurück, die Glaubwürdigkeit seiner Behauptungen mit einem gefälschten päpstlichen Schreiben zu erhöhen.¹⁰¹

Dem Konflikt mit Methodius lag in erster Linie seine slawische Liturgie zugrunde, denn die bayerischen Bischöfe befürchteten, dass Methodius eine eigene Kirchenorganisation erschaffen wollte. Nach dem Tode des Methodius am 6. April 885 kam für die bayerischen Bischöfe und dem moravischen Fürsten die Zeit, energisch gegen die Schüler und Anhänger des Methodius aufzutreten. In seinem Brief *Quia te zelo* aus dem Herbst des Jahres 885,¹⁰² das unter anderen ein Produkt der von Wiching gegen Methodius geführten Verleumdungskampagne war, schränkte der Papst den liturgischen Gebrauch der slawischen Sprache stark ein.¹⁰³ Im Jahre 885 wurde der von Methodius exkommunizierte, vom Papst aber in seinem Brief *Quia te zelo* mit Anerkennung bedachte Wiching zum Erzbischof ordiniert, was zur unabhängigen Stellung Moraviens in großem Maße beitrug.¹⁰⁴ Nach dem Tode des Methodius, der Gorazd, einen seiner Schüler slawischer Herkunft zu seinem Nachfolger bestimmte,¹⁰⁵ wurden die Anhänger und Schüler des Slawenapostels teils hingerichtet, teils aus Moravien vertrieben. Ein Teil von ihnen fand in Bulgarien eine neue Heimat, wo sie das geistige Erbe des Methodius pflegen und entfalten konnten.¹⁰⁶

98 MGH EE VII. Nr. 255. Vgl. Richter 1985, 289.

99 Boshof 1997, 145; Eggers 1996, 60.

100 MMFH III., 211f.

101 Bosl 1964, 19; H. Tóth 2003, 150.

102 MMFH III., 217ff.

103 H. Tóth 2003, 164.

104 MMFH III., 221f.; vgl. Dittrich 1962, 272ff.

105 *Vita Methodii* 17; Grivec 1960, 142ff.

106 Bosl 1964, 22; Kosztolnyik 1997, 221; Eggers 1996, 69ff.; Dopsch 1987, 335.

LITERATUR

Bernhard 1987 = L. BERNHARD, Die Rechtgläubigkeit der Slawenmissionare aus römischer Sicht. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Hrsg.: Th. Piffel-Perčević u. A. Stirnemann. Innsbruck-Wien 1987 24.

Beševliev 1981 = V. BEŠEVILIEV, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981.

Boshof 1997 = E. BOSHOF, Die Passauer Mission. In: *1000 Jahre Ostarrichi – Seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident. Pro Oriente 19*. Innsbruck-Wien 1997.

Bosl 1964 = K. BOSL, Probleme der Missionierung des böhmisch-mährischen Herrschaftsraumes. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg.: M. Hellmann–R. Olesch–B. Stasiewski–F. Zagiba. Graz 1964.

Burr 1964 = V. BURR, Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg.: M. Hellmann–R. Olesch–B. Stasiewski–F. Zagiba. Graz 1964.

Dittrich 1962 = Z. R. DITTRICH, *Christianity in Great-Moravia*. Groningen 1962.

Dopsch 1987 = H. DOPSCH, *Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodios-Konfliktes*. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Hrsg. v. Th. Piffel-Perčević–A. Stirnemann. Innsbruck-Wien 1987.

Dujčev 1965 = I. DUJČEV, Die Responsa Nicolai Papae I. ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte. In: *Medievo Bizantino-Slavo I*. Roma 1965.

Eggers 1996 = M. EGGERS, *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. München 1996.

Grivec 1960 = F. GRIVEC, *Konstantin und Method. Lehrer der Slaven*. Wiesbaden 1960.

H. Tóth 2003 = H. TÓTH I., *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged 2003³.

Hauck 1954 = A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*. Berlin–Leipzig 1954⁸.

Hellmann 1964 = M. HELLMANN, Der Begriff „populus“ in der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg.: M. Hellmann–R. Olesch–B. Stasiewski–F. Zagiba. Graz 1964.

Kahl 1985 = H.-D. KAHL, Virgil und die Salzburger Slawenmission. In: *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Hrsg. v. H. Dopsch u. R. Juffinger. Salzburg 1985.

Kosztolnyik 1997 = KOSZTOLNYIK Z., *Róma és a területi egyház küzdelme a közép Duna-medencében a 9. század folyamán*. Aetas 1997/2–3.

Kronsteiner 1997 = O. KRONSTEINER, Die Übersetzungstätigkeit des hl. Method in der Salzburger Kirchenprovinz. In: *1000 Jahre Ostarrichi – Seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident. Pro Oriente 19*. Innsbruck-Wien 1997.

Lhotsky 1963 = A. LHOTSKY, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Graz-Köln 1963.

Lošek 1997 = F. LOŠEK, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH Studien und Texte 15. Hannover 1997.

Lošek 2005 = F. LOŠEK, Sieben Fragen zu sieben ausgewählten lateinischen Denkmälern des Salzburger Frühmittelalters – Gemeinsamkeiten und Unterschiede. In: *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Hrsg.: L. Kolmer – Chr. Rohr. Regensburg 2005.

Löwe 1948 = H. Löwe, *Der Streit um Methodius. Quellen zu den nationalkirchlichen Bestrebungen in Mähren und Pannonien im 9. Jahrhundert*. 1948.

Löwe 1987 = H. Löwe, Ermenrich von Passau, Gegner des Methodios. Versuch eines Persönlichkeitsbildes. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Hrsg.: Th. Piffl-Perčević – A. Stirnemann. Innsbruck-Wien 1987.

Paskalevski 2006 = S. PASKALEVSKI, *Die Vita des Heiligen Methodius*. München 2006.

Pirchegger 1912 = H. PIRCHEGGER, *Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 33. 1912.

Reindel 1981 = K. REINDEL, Politische Geschichte Bayerns im Karolingerreich. In: *Handbuch der bayerischen Geschichte I*. Hrsg.: M. Spindler. München 1981².

Richter 1985 = M. RICHTER, Die politische Orientierung Mährens zur Zeit von Konstantin und Methodius. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn I*. Veröffentlichung der Kommission für Frühmittelalterforschung 8. Hrsg.: H. Wolfram – A. Schwarz. Wien 1985.

Schellhorn 1964 = M. SCHELLHORN, Erzbischof Adalwin von Salzburg und die Pannonische Mission. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Geschichte* 104. 1964.

Wolfram 1995 = H. WOLFRAM, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. MIOG Ergänzungsband 31. Graz-Wien-Köln 1995.

Zagiba 1946/47 = F. ZAGIBA, Die Salzburger Missionäre als Pflege des Choralgesanges bei den Slawen im IX. Jahrhundert. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Geschichte* 86/87. 1946/47.

Ziegler 1953 = A. W. ZIEGLER, *Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge 1. 1953.

BLACK BULGARIA AND THE BLACK BULGARS

I.

Only a few studies of the Black Bulgars have been conducted, so it is necessary to give some explanations about their homeland, their origins and their role in the history of Eastern Europe. The Black Bulgars are mentioned by name only in two sources and a few allusions have been made to them. Two sources which do so are the *De administrando imperio* (DAI) and the *Russian Primary Chronicle*. Black Bulgaria is also mentioned in Chapter 12 of the *De administrando imperio*: „The so-called Black Bulgaria can also attack the Chazars” and in Chapter 42: „Into this same Maeotic sea run rivers many and great; on its northern side runs the Dnieper river, from which the Russians come through to Black Bulgaria and Chazaria and Syria.”² In the Russian translation of the DAI is „Mordia” in place of Syria.³

The Black Bulgars are also mentioned in the *Russian Primary Chronicle*, with reference to the treaty of 944 between the Kievan Prince Igor and the Byzantine emperor Romanos Lekapenos: „Regarding the Black Bulgarians, who come and ravage the Kherson district, we join the Prince of Rus’ not to allow them to injure that region.”⁴ The use of the ethnonym *Black Bulgars* in the *Russian Primary Chronicle* originates from a Byzantine source. The treaty was drafted in Byzantium, and the translation which has mostly been used up until now was from the Greek. Thus, the ethnonym *Black Bulgars* is of Byzantine origin in this source. It seems that it first appeared in Byzantium in the tenth century (although it was probably not originally a Byzantine term). The three passages quoted above have three different senses: in Chapter 12, Black Bulgaria is said to be a country and a political unit, in Chapter 42 it is a geographical name and in the *Russian Primary Chronicle* it is a people. I would like to emphasize that is worth separating the geographical name *Black Bulgaria* from the ethnonym *Black Bulgars*, in spite of the fact that it is self-evident that the terms are closely related. The Black Bulgarians were the inhabitants of Black Bulgaria. It could be that this geographical name was already an archaism in the DAI. It may be that in the seventh to eighth centuries, it had been the name of a great territory which existed before the time of emperor Constantine Por-

1 Senior lecturer at University of Szeged. Faculty of Arts, Department of Medieval History, e-mail: polgar@hist.u-szeged.hu

2 Constantinus Porphyrogenitus, DAI c. 12. p. 64, 65; c. 42. p. 186, 187.

3 Litavrin – Novoselcev 1991, 175, 403, note 49.

4 *Povest’ vremennyh let*, T. I, p. 37; Engl. translation: Cross – Sherbowitz-Wetzor 1953, 76.

phyrogennetos (who reigned in middle of tenth century). Also, although the ethnonym could be an archaism, but because of the nature of the sources it can certainly be theorised that the Black Bulgars still existed at the time of the compilation of the DAI.

The evidence from the DAI suggests that the geographical location of Black Bulgaria may have consisted of the steppe between the Dnieper and the Don or Kuban rivers. This should be clear, but another passage from the DAI refers to the Pechenegs living in the territory between the Dnieper and Don rivers in the middle of the tenth century.⁵ As regards the location of Black Bulgaria there are four main views: 1. Black Bulgaria was the same as Danubian Bulgaria.⁶ 2. Black Bulgaria was the Bulgaria of the Volga – Kama region (Volga Bulgaria).⁷ 3. Black Bulgaria was in the territory between the Azov sea and Lower Kuban.⁸ 4. Black Bulgaria lay between the Dnieper and Don rivers.⁹

The identification with Danubian Bulgaria is the least credible one. It is based on an interpretation of the sentence in Chapter 42 which indicates that Bulgaria, Khazaria and Syria might exist in different locations, rather than being stations on one route. On the other hand there is no evidence that the Danubian Bulgars threatened Kherson in the tenth century and in the DAI attribute *black* is never mentioned in connection with the Danubian Bulgars.¹⁰

There are arguments for and against the identification of Black Bulgaria with Volga Bulgaria. On one hand, the reconstruction of the route mentioned in Chapter 42 of the DAI might include the Upper Dnieper – the Volga, where the Volga Bulgars lived – Khazaria, on the Lower Volga – the Caspian sea or the Caucasus. The sentence in Chapter 12 might be referring to the Volga Bulgars, who had the capacity to attack the Khazars. It could be added to this that in the tenth century the territory between the Dnieper and the Don was in the possession of the Pechenegs. Thus, Black Bulgaria could not have been there. But on the other hand it is hard to explain that the Volga Bulgars could threaten the Crimea (Kherson), which was situated about 1700 kilometers away. It could be added to this that, from the tenth century (or earlier) there were no reports of Volga Bulgars in the Byzantine sources. It seems that the Volga – Kama region was

5 Constantinus Porphyrogenitus, DAI c. 42. pp. 182–183; pp. 184–185; cf. c. 37. pp. 168–169.

6 E. g. Karamzin 1815/2006, 109; Bulgarin 1839, 142; a province of Danubian Bulgaria, north of the Danube Delta: Gadlo 2004, 176–192.

7 E. g. D' Ohsson 1828, 213; Köppen 1836, 13; Grigor'ev 1876 (1836), 90; Ašmarin 1902, 9 (=2000, 15); Macartney 1930, 150–158 (=1999, 32–40); Howard-Johnston 2000, 330; Szabados 2011a, 17; Szabados 2011b, 111; Zimonyi 2005, 48; Zimonyi 2006, 188.

8 E. g. Ilovajskij 1875/2003, 369–390; Zlatarski 1918, 114; Moravcsik 1930, 85, note 107; Artamonov 1962, 172, 374, 378, 381–382; Gorelik 2002, 56 (Azov region); Romašov 2004, 253–255; Black Bulgaria as Tmutorokan: Knjaz'kij 2002, 51–53.

9 E. g. Vestberg (Westberg) 1910, 83–84; Marquart 1903, 503; Vasiliev 1936, 101; Merpert 1953, 586–615; Wozniak 1979, 115–126; Huxley 1984, 86 (Lower Donets, Don region); Novoselcev 1990, 210; Róna-Tas 2000, 11–12; Tóth 2010, 156.

10 Gadlo's hypothesis was first time published in the 1960's years. His theory was refused by Božilov in 1979: Božilov 1979, 163–167.

out of the horizon of the Byzantine authors. The basis of Byzantine geography was the tradition of the antiquity and the ancient geographical names were also in use in the Middle Ages.¹¹ Apart from this there were indirect contacts between the Volga Bulgaria and Byzantium. For example, Ibn Fadlan wrote that the throne of the Volga Bulgar king was covered in Byzantine brocade.¹²

The third and fourth identifications seem more likely. According to Chapter 12 of the DAI, the Black Bulgars lived somewhere in the vicinity of Khazaria. In Chapter 42, four geographical names are given: *Dnieper*, *Black Bulgaria*, *Khazaria* and *Syria*. The last name seems as if it is unexpected in this context, but a number of hypotheses have been made to explain this: 1. As stated above it could be that *Mordia* exists in the text in place of *Syria*, and that is the name *Syria* is a mistake.¹³ 2. The name *Syria* in fact here refers to *Zikhia* on the western slopes of the Caucasus and was mistaken inserted into the text.¹⁴ 3. The reference to *Syria* is not an error, but the name of the well known country, which was widely used in Byzantine geographical terminology to refer to the neighbouring territories eastward of the Byzantine empire.¹⁵ As for the first hypothesis, there is not a shred of evidence in its favour, at least, or rather the routes which were reconstructed because the text does not give this conception. In turn, both the latter interpretations suggest that this *Syria* may actually be in the Caucasus region or Transcaucasia. In this case two alternatives might be suggested: 1. The above mentioned northern route of the Russians: from Upper Dnieper to the Volga Bulgaria, Khazaria and Transcaucasia (or the Caspian sea). 2. From the Lower Dnieper to eastward by the Black sea, along the beach of the Crimean peninsula, via the Azov sea to the Don river, from the Don overland to the Volga, and from the Lower Volga to the Caspian sea. Because the text refers to the mouth of the Dnieper when is mentioned on the Maeotis (Azov) sea, so it seems more likely that is the description of the 'southern' route, rather, than the 'northern' route (from the Upper Volga). There is an other reconstruction: from the middle or lower Dnieper to the Azov (or Taman) region by land route.¹⁶ Also, Chapter 42 describes the territory between the Danube and the Caucasus, including the northern beach of the Black sea. The Black Bulgars are localized in this zone. It is worth comparing the above mentioned route, beginning from the Dnieper, with the route of the Russian merchants described by Ibn Khurdādhbih a hundred years earlier.¹⁷ They hardly differ each from other. The text of the Russian Primary Chronicle also supports this interpretation. The Kherson district may have been under threat of attack from the

11 Borodin – Gukova 2000, 111.

12 Frye 2006, 55.

13 E. g. Litavrin – Novoselcev 1991, 403, note 49. (the editors accept a suggestion of W. Tomaschek)

14 E. g. Laskin, Kunik: see Levčenko 1956, 191–192; Romašov 2004, 252.

15 Huxley 1984, 85–86; Howard-Johnston 2000, 330; Konovalova 2010, 223, note 27.

16 E. g. Huxley 1984, 86. C. f. the itinerary of rabbi Petachia in the twelfth century: Kalinina – Konovalova – Petruhin 2009, 208–210.

17 C. f. Pritsak 1970.

Black Bulgars, so the territories in the vicinity of the Crimea may also be considered as a possible location. Thus, it can be stated that the country of the Black Bulgars around 950 was east of the Dnieper, between the Rus' and Khazaria. Finally, the geographical and ethnic description of the Pechenegs in Chapter 37 of the DAI may also mean that they are under consideration. Because the extension of the territory of the Pechenegs precludes the possibility that the Dnieper – Don region or the Crimean steppe could then be considered as locations, from the beginning of the tenth century the territory of Black Bulgaria could be situated east of the Don, in the lowlands of the Kuban river. The possibility, mentioned point 3, can comply with the requirements of the sources. But earlier, from the end of the seventh century (the dissolution of Magna Bulgaria) to the invasion of the Pechenegs (cca. 894–895) Black Bulgaria probably included the Dnieper – Kuban region.

The geographical identification is actually the easier aspect of the problem, whereas the question of the origin of the Black Bulgars is more difficult. The ethnonym *Black Bulgar* only exists in Byzantine sources, but it is uncertain whether it was of Byzantine origin or was borrowed from other sources.

Black Bulgar is an ethnonym with particular attributes. Similar ethnonyms (with such attributes) can be found in medieval Byzantine and other sources.¹⁸ Among the Altaic peoples the attribute 'black' might be connected with the points of the compass. In the Eurasian steppe it was widely used to mark the points of the compass with colours: the colour of the north was black. According to this system, it is possible that the term *Black Bulgar* pointed to the Volga Bulgars or 'northern' Bulgars.¹⁹ But according to the above, the Black Bulgars could not to identify (or be very problematic) with regard to the Volga Bulgars. Therefore, it may be necessary to explain this ethnonym in another way. The attribute 'black' (in pairs with the attribute 'white') could be used in connection with the social hierarchy: 'black' is the symbol of the subjects or servants while 'white' represents the monarchy and the nobility.²⁰ If the ethnonym came from Khazaria, it could indicate the social status of the Bulgars who lived under Khazar rule. The mention of this ethnonym is unexpected in the middle of the tenth century. The last mention of the Bulgars (north of the Black sea region) was in the eighth century and they are also absent in the ethnic composition of the zone between the Dnieper and the Caucasus in the tenth century or later.

18 Ethnonyms with names of colours are frequently used among the Turkic speaking peoples, but the meaning and the role of the colour names in the formation of the compounds is not always clear. (Németh 1991, 103–104).

19 Zimonyi 2005, 48; Gadlo (2004, 191) refers to the Bulgar province north of the Danube Delta.

20 Pritsak 1954, 383.

II.

If we accept that the Black Bulgaria was originally located between the Dnieper and the Kuban region, the origin of the Black Bulgars might be connected to the Kutrigurs, Onogurs, the Onogundurs or the Eastern European Proto-Bulgars. This might include those who, after the fall of the steppe empire of Kuvrat, lived in their original homeland under Khazar control.²¹ This means that they became part of the Khazar empire. In the period before the middle of the sixth century, the Proto-Bulgars and Kutrigurs lived west of the Don, and the Utigurs, Ogurs, Onogurs, Saragurs and the Sabirs lived to the east of it. Many scholars think that the ethnonym Bulgar was a common name for the Oguric tribes (Ogurs, Onogurs, Saragurs, Kutrigurs, Utigurs).²² The Bulgars are mentioned in the sources from the end of the fifth century and their land was localized by Iordanes as being partly in the territory of the Kutrigurs.²³ The ethnonyms *Kotzagir* (*Altziagir*), *Kuturgur* and *Kotrag* were usually connected with the Kutrigurs, but there are scholars who separate these ethnonyms by identifying them as indicating single peoples.²⁴ Considering all these above mentioned ethnonyms as one, the territory of the Kutrigurs extended westward from the Dnieper, including the northern Crimea, while the eastern border was the Don. The participation of the Kutrigurs in the war of the Gepids against the Langobards in 550 demonstrated that the Kutrigur influence extended westwards.²⁵ Their attacks against the Byzantine Empire also refer to the Dnieper region (the greatest attack was in 559). The eastern border of the Kutrigur territory was the Don, and their northern neighbours were the Antas. The Kutrigurs were weakened by the attack of the Utigurs, and in the middle of the sixth century were conquered by the Avars. At this time their tribal system was reorganized by the Avars, a group of Kutrigurs may have migrated into the Carpathian basin. The history of the rest of the Kutrigurs is unknown, but they may have stayed in the homeland. In 569 the khagan of the Avars, Bayan mentioned that they were his subjects.²⁶ In 568 the Avars migrated to the Carpathian basin and the Volga, Don and Northern Caucasus regions were conquered by the Turks. The Utigurs then became subjects of the Turks. Whether the Turk ruled the territory of the Kutrigurs is questionable. Around 600 the Turk rule collapsed

21 Kutrigurs: Marquart 1903, 503; Bibikov 2009, 247.

22 E. g. Moravcsik 1930, 80, 82.

23 Iordanes, *Getica*, V, 37. ed. Mommsen, p. 63.

24 Marquart 1903, 503; Lauterbach 1967, 585, 586, 591, 593, 594; Beševliev 1981, 98. According to G. Vékony (2007, 158–170) they are different peoples.

25 Procopius, *De bello Gothico* IV, 18, 13–15, pp. 581–582. Although in this passage the Kutrigur territory was located in the sea of Azov region, according to Procopius the territory between the Crimea and the Danube was inhabited by 'barbarians' (Procopius, *De bello Gothico* IV, 5, 30, p. 508). It might be that they were Kutrigurs. (Romašov 1994, 217).

26 Menander Protector, *EL*, 12, 6 ed. Blockley 1985, 138–139. On the Kutrigurs see: e. g. Moravcsik 1930, 107–109; Szádeczky-Kardoss 1970, 516–520; Lauterbach 1967, 585–588; Romašov 1994, 209–218; Komar 2004; Nagy 2007, 106–109; Ziemann 2007, 95–103.

in the Don – Azov region. In 602–603 the Avars, starting from the Carpathian basin or the Lower Danube region, conquered the Dnieper region, the former land of the Kutrigurs. Locating the eastern border of the Avar rule (which may have been the Dnieper, the Azov sea, or the Don) is problematical. The Avar presence in the Dnieper – Azov region came to an end around 635 when the Avars were expelled by Kuvrat's Bulgars.²⁷ According to Theophanes the Confessor (cca. 758–818) and Patriarch Nicephorus (cca. 758–828) Kuvrat's Bulgaria included the Don – Dnieper region, the former Kutrigur territory.²⁸ Around this time (second half of the seventh century) the ethnonym *Kotrag* appears, to describe one of vassals Kuvrat's Bulgaria. The Kotrags are usually identified with the Kutrigurs.²⁹ In this case it might be that the Kutrigurs survived. Certainly the ethnonym did not disappear.³⁰ There is a view that in the chronicles of Theophanes and Nicephorus the Kotrags were in fact creatures of fantasy with no actual connection to the Kutrigurs of the sixth century, who finally disappeared from the history of Eastern Europe after the Avar conquest.³¹ In the chronicles of Theophanes and Nicephorus the Kotrags are in two episodes: once they are mentioned as the vassals and 'relatives' of Kuvrat's Bulgars. On the second occasion the Kotrags appear in the story of Kuvrat's sons. Here Kotrag refers not to a people but to one of the sons of Kuvrat who crossed over the Tanais (Don) river with his own people and remained on the opposite bank of the river.³² In the first episode the mention of the Kotrags may be authentic, as it refers to the historical tradition of the Danubian Bulgars (descendants of Bulgars of Kuvrat's empire). In the second case the appearance of the *heros eponymus* can reflect the epical tradition or transformation of the Byzantine author. It is hard to track the 'prehistory' of this passage, as the above mentioned reports of the Byzantine chronicles are literary paraphrases of the history of the Bulgars. The story of the crossing of the Tanais by Kotrag provides can be interpreted in a number of different ways: 1. The story only a fiction, and is based on the story on the earlier migration of the Kutrigurs recorded by Byzantine authors;³³ 2. The story is based on historical fact, as the Kotrags took part in the migration after the collapse of Kuvrat's empire, but their migration was short and they occupied a new territory in the vicinity of Kuvrat's former empire (Magna Bulgaria) or in a territory from which one of the Bulgar tribes had migrated.³⁴ After the dissolution of Kuvrat's empire (cca. 670) there are no references to the Kotrags. It is interesting

27 Szádeczky-Kardoss 1975, 270–271; Szádeczky-Kardoss 1986, 93; Farkas 2001, 61–65.

28 Theophanes Confessor, *Chronographia*, ed. Čičurov, 36–37 (text), 61 (transl.); ed. Mango – Scott 1997, 498; Nicephorus, *Breviarium*, ed. Čičurov, 153–154 (text), 162 (transl.), Mango 1990, p. 88, p. 89. Róna-Tas 2000.

29 Moravcsik 1930, 75.; Semënov 2010, 183, 184.

30 Moravcsik 1930, 80.

31 Komar 2001, 149–151; Komar 2006, 163–165.

32 Theophanes, *Chronographia*, op. cit.; Nicephorus, *Breviarium*, op. cit.

33 Moravcsik 1930, 79.; Semënov 2010, 183.

34 The territory either east or west of the Don may be referred to here. According to a widespread hypothesis Kotrag's people were ancestors of the Volga Bulgars (Romašov 1994, 250).

that in the ninth century the ethnonym *Ungr(i)*, which was derived from the ethnonym *Onogur*, appeared west of the Don – Azov region.³⁵ The homeland of the Onogurs was originally east of the Don, in the lowland of the Kuban river.³⁶ The ethnonym *Onogur* was not mentioned west of the Don region before the dissolution of Kuvrat's empire. The appearance of the ethnonym *Ungr(i)* may indicate a migration from the east to the Don – Dnieper region in the seventh–eighth centuries and this fact became the basis of report of Byzantine authors.

Disregarding the problems of the story on Kotrag, we can be sure of that in the territory of Kuvrat's former empire, Bulgars made up most of the population. In the chronicles of Theophanes and Nicephorus there are two mentions of the first son of Kuvrat, Batbayan, remaining with his own people in the homeland. Both mention that Batbayan „remained until this day in his ancestral land” but in the other passage Theophanes wrote that the Khazars from Batbayan pay „exact tribute to this day” (although Nicephorus stated that this occurred in the past).³⁷ The phrase „remained until this day” is commonly used in both of chronicles, which indicates that both of authors used a common source (probably the chronicle of Traianus Patricius), and that this term refers to the origin of this common source around the turn of the seventh and eighth centuries. Theophanes' statement „they exact tribute to this day” may be a paraphrase composed at the beginning of the ninth century, but it seems more probable that is not necessary to explain how Batbayan paid tribute to the Khazars (more precisely, the question only applies to his successors).³⁸ There is no record of these 'Pontic' Bulgars from the beginning of the eighth century, or may be that they are not described as Bulgars. It is possible that they were inserted in the Khazar tribal system and only appeared in the external sources under the name of the leader tribe, the Khazar.

It is also necessary to examine the reports of the above mentioned Ungri. At the end of the seventh century *Onogoria* was localised in the vicinity of the Azov sea by

35 There is a widespread view that the ethnonym *Onogur* changed into **Ōngur* in the Old Turkic and was spread by Common Slavic mediation in Europe (in Byzantium also) (Németh 1991, 148–149; Gyóni 1943, 99–100; Róna-Tas 1999, 284; Harmatta 1997, 127; summing up of the question with historiography see: Király 1977, 12–24; Németh 2001, 149–152). Later the Slavic languages developed a protetic *u-* (*ugr-*) in place of the nasal **ŏ-* or **y-* (cf. Harmatta 1997, 127). However, it is problematic why the ethnonym **Ōngur* came in to Byzantium by (Common) Slavic mediation when the Byzantines were in immediate connection with the Onogurs in the Crimea or Taman region. The ethnonyms *Ungri*, *Ungare* appeared in the 50s and 60s of the ninth century, with initial *u-*, which is not needed to take for certain as result of Slavic denasalization. It might be that it is necessary to presume a Common Slavic initial **y-*, or a variant **Ungur* of the ethnonym *Ōngur*. The origin of the Common Slavic **ŏgŕ-* was brought into connection with the ethnonym *Ugur* (Darkó 1910, 22). In connection with the toponym *Yugria* see: Róna-Tas 1996, 265–269, and with the Proto-Hungarians see: Róna-Tas 1998, 222–223 Makk 1998, 230–231.

36 Moravcsik 1930, 62.

37 Theophanes, *Chronographia*, ed. Čičurov 1980, 36–37 (text), 61 (transl.); ed. Mango – Scott 1997, 498; Nicephorus, *Breviarium*, ed. Čičurov, 1980, 153–154 (text), 162 (transl.), Mango 1990, p. 88, p. 89.

38 Čičurov 1980, 113, note 270, 118, note 284; Mango – Scott 1997, 501, note 18.

Anonyme of Ravenna.³⁹ At the end of the eighth or in the first half of the ninth century in Byzantium there was a project to establish a missionary episcopate in the territory of the Onogurs (and other peoples).⁴⁰ In a few Old Bulgarian manuscripts the *Ugri* (*Ōgry*, *vōgry*) are mentioned as the allies of the Danubian Bulgars against Byzantium in 811. This is problematic, as the Byzantine sources mention *Avars* in place of *Ugri*.⁴¹ There are only a few events in the sources which are related to the ninth century in the eastern European steppe, one of which is the building of the Sharkel fortress on the bank of the Don (cca. 840), which is in the territory of the former Magna Bulgaria.⁴² From this time the ethnonym *Ungri* appears on several occasions (in Old High German, Old Slavic, or Latin forms).⁴³ This ethnonym *Ungri* later became a synonym for the ethnonym *Magyar*, but originally the *Ungri* were not identified with the *Magyars*.⁴⁴ It is problematic as to when and where the term *Ungri* changed to '*Magyars*'.⁴⁵ It seems (as supported by the archaeological topography) that the majority of the Pontic Bulgars (*Ungri*) who were under Khazar rule lived in the northern zone of the steppe and in the southern zone of the forest steppe.⁴⁶ Unfortunately there are barely any reports of this territory in the sources from ninth and tenth centuries.

The first mention of the ethnonym *Magyar* (Proto-Hungarians) (*al-m.ğf.riya*, **al-mağğariya*) in this region appears in the second half of the ninth century.⁴⁷ To the north and west of the *Magyars* were the Slavic speaking tribes (Radimichians, Ulichians, Tivercians) and to the east of the *Magyars* were the successors of the Pontic Bulgars who were under Khazar power.

In the 890s the migration of the Pechenegs into the Don – Dnieper region radically changed the political relationships within this region. The *Magyars* (Proto-Hungarians) migrated westward and conquered the Carpathian basin, the Slavic tribes remained and the fate of the Pontic Bulgars is unknown. Because the territory between the Don and Dnieper came under Pecheneg rule and several Pecheneg tribes settled down there, it is needed to support that the Bulgars who lived there, came under Pecheneg power or left the territory. The territory of the Pontic Bulgars east of the Don remained under Khazar control and became a border zone. The Pecheneg – Khazar relations are ques-

39 Anonymus Ravennatis, *Cosmographia* IV, 2, p. 45.

40 Notitia episcopatum (Not. 3), 242.

41 Király, 1977; Boba 1967, 79.

42 Constantinus Porphyrogenitus, *DAI* c. 42 pp. 182–185.

43 Descriptio civitatum, p. 221.; Vita Constantini VIII., p. 45; Annales Bertiniani a. 862, p. 60.

44 Boba 1967, 74–75.

45 E. g. Vásáry 1999, 159–162.

46 In the forest steppe region between the Don and Donec there are archaeological finds which might show some connection with the 'Pontic' Bulgars: the burials of Zlivka-type (Netailovka, Rzhavka – Mandrovo; Sidorovo – Lisohorovka groups). In another zone is the northern bank of the Sea of Azov (Paganrog bay), in the region of Sambek, Kalmius, Mius, Ez, Kugo-ey, Sosyki rivers (Pletneva 2000, 66–83, 84–129, 132–136; Türk 2010, 274–276; Atavin 1996 (Azov region).

47 Zimonyi 2006.

tionable. To the Muslim authors they were enemies, while the Hebrew sources (based on the Khazar historical tradition) the Pechenegs (or some of them) paid tribute to the Khazars (according to the 'Joseph-letter' the western border zone of the Khazar power was in the Dnieper region).⁴⁸ Anyway, the Don region became a border zone, and this situation opened the door to the emancipation from the Khazar rule. It might be that this occurred in the 920s or 930s. There is a doubtful source which may be connected to the Pontic (Black) Bulgars: one member of an anti-Khazar alliance mentioned by the so-called Cambridge Document (Schechter-Text) was identified with the Black Bulgars.⁴⁹ They took part in the war with the Pechenegs, Oghuzes, and probably the 'Northern' Alans (the Alans on the Don and Donec rivers) but were defeated by the 'Southern' Alan – Khazar alliance. It may be credible that the Khazars and Alans overcame them, because they were neighbouring peoples and there are reports of Muslim authors on Khazar – Pecheneg and Khazar – Oghuz conflicts. All this is only a hypothesis, because the identification of the ethnonym 'BM' (**Qubam* < *Quban*, i. e. 'Kuban/ian/' [Bulgars]) with the Pontic ('Kubanian') Bulgars is problematic.⁵⁰ We need to focus again on those sources which were the starting point of this inquiry, the DAI and the Russian Primary Chronicle. These point to the fact that in the middle of the tenth century the Black (Pontic) Bulgars were independent of the Khazars, unless they could to attack the Khazars or Byzantians.⁵¹ There are a few problematic sources from this period: the report of al-Mas'ūdi on the Caucasus and the 'Eastern European' chapter of the *Hudūd al-'Ālam*. But in these sources the reports about the Volga, Danubian and what may be the Pontic (Black) Bulgars are mixed, so it is hard to assert that they are reliable.⁵²

III.

Finally I would like to mention the possible connections of the Black Bulgars with the Magyars (Proto-Hungarians). The migration of the Pechenegs seriously affected the role of the Pontic Bulgars west of the Don. On the basis of the DAI it seems that the eastern European steppe, including the northern part of the Crimea, was conquered up to the coast of the Black sea. What happened to the Pontic Bulgars? Finding the answer is problematic, as the sources are missing. There may be two possibilities: 1. The Bulgars living here remained and were assimilated by the Pechenegs and 2. The Bulgars left

48 Zimonyi 2006; Göckenjan – Zimonyi 2001, 54, 167; Kokovcov 1932, 102, 110, note 32. The mention of the Dnieper region (ex-Khazar territory) as a Khazar possession in the present (tenth century) reflects the traditional idea of the empires of the Eurasian steppe (Artamonov 1962, 386–387).

49 Golb – Pritsak 1982, 113 (text), 133 (transl.)

50 Andras Róna-Tas refuses Pritsak's hypothesis. In the manuscript the ethnonym in question is hardly readable and adds to this Pritsak's correction, with the aid of which he reconstructs the initial Q- (Róna-Tas 2001, 20.)

51 Artamonov 1962, 381, 382, note 65. They might have some autonomy, with their own chief, as in the period of Batbayan.

52 Vestberg (Westberg) 1908, 388; Minorsky 1937, 439–440.

their territory. Where might they have migrated to? The land of the Magyars (Proto-Hungarians) is one possibility. It is well known that the Kavars joined the Magyars before the conquest of the Carpathian basin. According to the DAI, at 950 this group of the Kavars was relatively large and their three tribes were united by the Magyars.⁵³ Of course, the Kavars are not identical with the Pontic (Black) Bulgars, but the tribes of the Kavars were not an ethnically homogeneous group.⁵⁴ It may well be that the Kavars were the dominant group and that they were made up of various ethnic groups including the Pontic Bulgars.

To sum up: 1. the toponym *Black Bulgaria* appeared in the middle of the tenth century in Byzantium, but the origin of this term is unknown. According to the DAI, Black Bulgaria was in the territory between the Dnieper and the Lower Kuban. However, this localization reflects an earlier situation before the tenth century, because this territory, between the Dnieper and the Don (Azov sea) was at this time the land of the Pechenegs.

2. The toponym and original geographical site of Black Bulgaria might be connected with the former Bulgaria of Kuvrat. The territory between the Dnieper and the Don was inhabited by the Kutrigurs in the sixth century. The Kutrigurs became vassals of Kuvrat in the 630s. After the dissolution of Kuvrat's Bulgaria, the Khazars occupied the former Kutrigur territory. Some of the Bulgars of Kuvrat (Onogundur-Bulgars and Onogurs) remained in the original homeland at the end of the seventh century. The attribute 'black' probably comes from this situation: these Bulgars were subordinated to the Khazars. The ethnic situation in the steppe zone between the Dnieper and the Don is questionable in the eighth century, when the Kutrigurs disappeared. In the ninth century new ethnonyms appear in this region: Ungri, Magyars (from the Volga region), Kavars (came from Khazaria). The ethnonym *Ungri* comes from the ethnonym *Onogur*. The Onogur territory was originally in the plain of the Kuban River, and after the dissolution of Kuvrat's Bulgaria some of the Onogurs probably migrated into the territory west of the Don. It may be that the Ungri people were connected to the Kubanian Onogurs. Originally the Ungri and Magyars were different ethnic groups, while the ethnonym *Ungri* later became a synonym of the *Magyar*.

3. The former 'Black Bulgaria' was divided into two parts by the Pecheneg migration in the middle of the ninth decade of the ninth century. The territory west of the Don belonged to the Pechenegs, while the territory east of the Don was under Khazar rule. In this latter territory the Black Bulgars and Black Bulgaria appeared in the middle of the tenth century. Probably they strove for emancipation from Khazar rule when it became weaker.

⁵³ Constantinus Porphyrogenitus, DAI c. 39. c. 40. op. cit. pp. 174–176.

⁵⁴ E. g. Gorelik 2002, 50–54.

4. In the territory west of the Don the ethnonym *Ungri* disappeared after the migration of the Pechenegs. Some of them probably joined the Pecheneg tribal system, and it may be that others joined the Magyars and Kavars and migrated into the Carpathian basin.

BIBLIOGRAPHY

Annales Bertiniani = *Annales Bertiniani*. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum. Rec. G. WAITZ. Hannoverae 1883.

Anonymus Ravennatis = *Ravennatis anonymi cosmographia et Guidonis geographica*. Ed. J. SCHNETZ. (Itineraria Romana Vol. II.) Leipzig 1940.

Artamonov 1962 = M. I. ARTAMONOV, *Istorija hazar*. Leningrad 1962.

Ašmarin 1902 = N. I. AŠMARIN, *Bolgary i čuvaši*. Kazan' 1902. (New edition: Čeboksary 2000).

Atavin 1996 = A. G. ATAVIN, Pogrebenija 7 – načala 8 vv. iz Vostočnogo Priazov'ja. In: *Kul'tury evrazijskih stepej vtoroj poloviny 1 tysjačiletija n. è*. Samara 1996, 208–264.

Beševliev 1981 = V. BEŠEVILIEV, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981.

Bibikov 2009 = M. V. BIBIKOV (sost.), *Byzantinorossica. Svod vizantijskih svidetel'stv o Rusi*. II. Moskva 2009.

Boba 1967 = I. BOBA, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*. The Hague – Wiesbaden 1967.

Borodin – Gukova 2000 = O. R. BORODIN – S. N. GUKOVA, *Istorija geografičeskoj mysli v Vizantii*. Sankt-Peterburg 2000.

Božilov 1979 = I. BOŽILOV, *Anonimät na Haze. Bălgarija i Vizantija na Dolni Dunav v kraja na 10 vek*. Sofija 1979.

Bulgarin 1839 = T. BULGARIN, *Russland, in ihrer historischer, statistischer, geographischer und literarischer Beziehung*. I. Riga – Leipzig 1839.

Constantinus Porphyrogenitus = *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. Ed., transl. Gy. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS (CFHB I.) Dumbarton Oaks 1967.

Cross – Scherbowitz-Wetzor 1953 = S. H. CROSS – O. P. SCHERBOWITZ-WETZOR (transl., ed.), *Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Cambridge (Mass.) 1953.

Čičurov 1980 = I. S. ČIČUROV, *Vizantijskie istoričeskie sočinenija: „Hronografija“ Feofana i „Breviarij“ Nikifora. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva 1980.

Darkó 1910 = DARKÓ J., *A magyarokra vonatkozó népnemek a bizánczi íróknál. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* 21/6. Budapest 1910.

Descriptio civitatum = E. HERRMANN, *Slawische-germanische Beziehungen im Südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm* (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17.) München 1965.

Farkas 2001 = FARKAS Cs., Megjegyzések a steppe 603 körüli történetének forrásaihoz. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. MŰK 14. Budapest 2001, 61–65.

Frye 2006 = R. FRYE (transl., comment.), *Ibn Fadlan's Journey to Russia. A Tenth-Century Traveller from Baghdad to the Volga River*. Princeton 2006.

Gadlo 2004 = A. V. GADLO, *Predytorija Priazovskoj Rusi. Očerki istorii russkogo knjaženija na Severnom Kavkaze*. Sankt-Peterburg 2004.

Golb – Pritsak 1982 = N. GOLB – O. PRITSACK, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca and London 1982.

Gorelik 2002 = M. V. GORELIK, Tri plemeni kabar. *Bjulleten' (Newsletter)* 9. *Hungaro-Rossica. Istorija i kul'tura evrazijskoj stepi*. Otv. Red. D. D. Vasiljev. Moskva 2002, 47–59.

Göckenjan – Zimonyi 2001 = H. GÖCKENJAN – I. ZIMONYI, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition*. Wiesbaden 2001.

Grigor'ev 1876 = V. V. GRIGOR'EV, Volžskie bulgary. In: V. V. GRIGOR'EV, *Rossija i Azija*. Sankt-Peterburg 1876, 90 (first edition: 1836).

Gyóni 1943 = GYÓNI M., *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Magyar-Görög Tanulmányok 24. Budapest 1943.

Harmatta 1997 = HARMATTA J., A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1997, 119–140.

Howard-Johnston 2001 = J. HOWARD-JOHNSTON, The De administrando imperio: A Re-examination of the Text and Re-evaluation of its Evidence about the Rus. In: *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Ed. M. Kazanski – A. Nersessian – C. Zuckerman. Paris 2000, 301–336.

Huxley 1984 = G. L. HUXLEY, Steppe Peoples in Konstantinos Porphyrogennetos. *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik* 34 (1984), 77–89.

Ilovajskij 1875/2003 = D. I. ILOVAJSKIJ, Bolgare i Rus' na Azovskom more. *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniija* 1875/1–2 (janvar' – fevral'), new edition: D. I. ILOVAJSKIJ, *Načalo Rusi*. Moskva 2003, 267–396.

Iordanes, *Getica* = *Iordanis Romana et Getica*. Rec. Th. Mommsen MGH Berolini 1882.

Karamzin 1815/2006 = N. KARAMZIN, *Istorija gosudarstva rossijskago*. Kniga 1. Moskva 2006. (first edition: 1815).

Király 1977 = KIRÁLY P., *A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában*. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 148. Budapest 1977.

Kalinina – Konovalova – Petruhin 2009 = T. M. KALININA – I. G. KONOVALOVA – V. Ja. PETRUHIN, *Drevnjaja Rus' v svete zarubežnyh istočnikov III. Vostočnye istočniki*. Moskva 2009.

Konovalova 2010 = I. G. KONOVALOVA, Dnepr, kak put' na Vostok. In: *Gaudeamus igitur. Sbornik statej k 60-letiju A. V. Podosinova*. Red. T. N. Džakson – I. G. Konovalova – G. R. Cechladze. Moskva 2010, 217–224.

Knjaz'kij 2002 = I. O. KNJAZ'KIJ, Russko-vizantijskaja vojna 941–944 g. i Hazarija. In: *Hazary. Vtoroj mezhdunarodnyj kollokvium*. Tezisy. Moskva 2002, 51–53.

Komar 2001 = O. KOMAR, 'Kubrat' i 'Velikaja Bulharija': problemy džereloznavčoho analizu. *Shodoznavstvo* 13–14 (2001), 133–155.

Komar 2004 = A. V. KOMAR, Kutrigury i utigury v Severnom Pričernomor'je. *Sugdejskij Sbornik*. Red. N. M. Kukoval'skaja. Kiev – Sudak 2004, 169–200.

Komar 2006 = A. V. KOMAR, Pereščepinskij kompleks v kontekste osnovnyh problem istorii i kul'tury kočevnikov Vostočnoj Evropy 7 – nač. 8 v. In: *Stepi Evropy v èpohu srednevekov'ja*. T. 5. *Hazarskoe vremja*. Doneck 2006, 7–244.

Köppen 1836 = P. KÖPPEN, O volžskih bolgarah. Offprint: *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija* 1836/10 (oktjabr').

Kokovcov 1932 = P. K. KOKOVCOV, *Evrejsko-hazarskaja perepiska v 10 veke*. Leningrad 1932.

Lauterbach 1967 = H. LAUTERBACH, Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren, nach einem Bericht bei Theophanes. In: F. Altheim – R. Stiehl: *Die Araber in der Alten Welt*. Berlin 1967, 539–619.

Levčenko 1956 = M. V. LEVČENKO, *Očerki po istorii russko-vizantijskikh otnošenij*. Moskva 1956.

Litavrin – Novoselcev 1991 = G. G. LITAVRIN – A. P. NOVOSELCEV (red.), *Konstantin Bagrjanorodnyj: Ob upravlenii imperiej. Tekst, perevod, kommentarij*. Moskva 1991².

Macartney 1930 = C. A. MACARTNEY, On the Black Bulgars. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 8 (1930), 150–158. = C. A. MACARTNEY, *Studies on Early Hungarian and Pontic History*. Variorum Collected Studies. Ed. L. Czigány – L. Péter 1999, 32–40.

Mango – Scott 1997 = C. MANGO – R. SCOTT (transl., intr., comm.), *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Oxford 1997.

Makk 1998 = MAKK F., Gondolatok a megjegyzésekhez. *Aetas* 1998/2–3, 227–237.

Mango 1990 = C. MANGO (ed.), *Nikephoros Patriarch of Constantinople: Short History*. CFHB 13. Dumbarton Oaks 1990.

Marquart 1903 = J. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig 1903.

Menander Protector = R. C. BLOCKLEY, *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*. Liverpool 1985.

Merpert 1953 = N. Ja. MERPERT, Drevnejšie bolgarskie plemena Pričernomor'ja. In: *Očerki istorii SSSR*. Red. B. A. Rybakov. Moskva 1953, 586–615.

Minorsky 1937 = V. MINORSKY (transl., comm.), *Hudūd al-'Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.* Gibb Memorial Series London 1937.

Moravcsik 1930 = Gy. MORAVCSIK, Zur Geschichte der Onoguren. *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930), 53–90. = Gy. MORAVCSIK, *Studia Byzantina*. Budapest 1967, 84–118.

Nagy 2007 = NAGY K., A segédnépek szerepe az avar hadseregben. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai*. Red. Révész É. – Halmágyi M. Szeged 2007, 105–117.

Németh 1991 = NÉMETH Gy., *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest 1991.

Németh 2001 = NÉMETH A., A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Red., intr. Róna-Tas A. MÖK 16. Budapest 2001, 113–161.

Nicephorus = see: Čičurov 1980 and Mango 1990

Notitia episcopatum = J. A. A. DARROUZÈS (ed.), *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris 1981.

Novoselcev 1990 = A. P. NOVOSELCEV, *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza*. Moskva 1990.

D' Ohsson 1828 = C. M. D'OHSSON, *Des peuples du Caucase. Des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne dans le dixième siècle ou voyage d'Abou-el-Cassim*. Paris 1828.

Pletněva 2000 = S. A. PLETNĚVA, *Očerki hazarskoj arheologii*. Moskva – Ierusalim 2000.

Povest' vremennyh let = D. S. LIHAČEV – B. A. ROMANOV (tekst, perevod), *Povest' vremennyh let*. I. Red. V. P. Adrianova-Peretc. Moskva – Leningrad 1950.

Pritsak 1954 = O. PRITSAK, Orientierung und Farbsymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Völkernamen. *Saeculum* 5/4 (1954), 376–383.

Pritsak 1970 = O. PRITSAK, An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century. *Folia Orientalia* 12 (1970) [1971], 241–259.

Procopius = J. HAURY (rec.), G. WIRTH (add. et corr.), *Procopii caesariensis opera omnia*. Vol. II. *De bellis libri V–VIII*. Lipsiae 1963.

Romašov 1994 = S. A. ROMAŠOV, Bolgarskie plemena Severnogo Pričernomor'ja v 5–7 vv. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 8 (1992–1994), 207–252.

Romašov 2004 = S. A. ROMAŠOV, Istoričeskaja geografija Hazarskogo kaganata IV. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13 (2004), 185–264.

Róna-Tas 1996 = A. RÓNA-TAS, Ugor, Ogur or Ugur? Remarks on the name 'Fino-Ugrian'. In: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Red. Mészáros E. Szeged 1996, 265–269.

Róna-Tas 1998 = RÓNA-TAS A., Folytassuk a vitát. Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához. *Aetas* 1998/2–3, 216–226.

Róna-Tas 1999 = RÓNA-TAS A., *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Budapest 1999.

Róna-Tas 2000 = A. RÓNA-TAS, Where was Kuvrat's Bulgharia? *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 53 (2000), 1–22.

Semënov 2010 = I. G. SEMËNOV, Ètničeskaja karta deržava Kubrata. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 17 (2010), 179–186.

Szabados 2011a = SZABADOS Gy., Magyar államalapítás a 9. században (Hungarian state-foundation in the 9th century). Államszervezési modellek a „De administrando imperio” szövegében. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 132. Szeged 2011, 3–19.

Szabados 2011b = SZABADOS Gy., Magyar államalapítások a 9–11. században. SZKK 26. Szeged 2011.

Szádeczky-Kardoss 1970 = S. SZÁDECZKY-KARDOSS, Kutriguroi. *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft. Supplementband XII*. Stuttgart 1970, 516–520.

Szádeczky-Kardoss 1975 = S. SZÁDECZKY-KARDOSS, Über die Wandlungen der Ostgrenze der awarischen Machtsphäre. In: *Researches in Altaic Languages*. Ed. L. Ligeti. Budapest 1975, 267–274.

Szádeczky-Kardoss 1986 = S. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Mit Beiträge von Therese Olajos*. Szeged 1986.

Theophanes = see: Čičurov 1980 and Mango – Scott 1997

Tóth 2010 = TÓTH S. L., A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a 10. században. Szeged 2010.

Türk 2010 = TÜRK A., A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5. előadásai)*. Red. G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–301.

Vásáry 1999 = I. VÁSÁRY, *Geschichte des frühen Innerasiens*. Herne 1999.

Vasiliev 1936 = A. A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*. Cambridge (Mass.) 1936.

Vékony 1997 = VÉKONY G., A kutrigurok. Egy hunok utáni lovas nép. In: VÉKONY G., *A rézkortól a hunokig. Régészeti tanulmányok a hagyatékból*. Budapest 2007, 158–170.

Vestberg (Westberg) 1908 = F. VESTBERG (WESTBERG), K analizu vostočnyh istočnikov o Vostočnoj Evrope. *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvješćenija*. 13 (1908 fevral'), 364–412.

Vestberg (Westberg) 1910 = F. VESTBERG (WESTBERG), *Zapiska gotского toparha*. Sankt Peterburg 1910.

Vita Constantini = M. KANTOR (ed.), *The Life of Constantine*. In: *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*. Ann Arbor 1983, 23–96.

Wozniak 1979 = F. E. WOZNIAC, The Crimean Question, the Black Bulgarians, and the Russo-Byzantine Treaty of 944. *Journal of Medieval History* 5 (1979), 115–126.

Ziemann 2007 = D. ZIEMANN, *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert)*. Köln – Weimar – Wien 2007.

Zimonyi 2005 = ZIMONYI I., A volgai út jelentősége a volgai bulgárok történetében (The Significance of the Volga Route in the History of the Volga Bulgars). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 121. Szeged 2005, 47–53.

Zimonyi 2006 = I. ZIMONYI, *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ġaiḥānī-Tradition*. Herne 2006.

Zlatarski 1918 = V. ZLATARSKI, *Istorija na pärvoto bălgarsko carstvo. Čast 1. Epoha na hunno-bălgarskoto namoštie*. (679–852). Sofija 1918.

FEKETE BULGÁRIA ÉS A FEKETE BULGÁROK

Fekete Bulgária és a fekete bulgárok a 10. század közepén jelentek meg a *De administrando imperio*-ban és 940-es években kötött bizánci–rusz szerződésben. A tanulmányban három kérdésre kerestem választ: 1. Fekete Bulgária földrajzi elhelyezkedése; 2. A fekete bulgárok eredete; 3. a fekete bulgárok és a honfoglaló magyarok lehetséges kapcsolata.

A DAI és a PVL alapján Fekete Bulgária a Dnyeper és a Kubáni alföld közötti területen volt. A terület a 7. század második harmadától kezdve politikai-hatalmi szempontból egységes volt, a 7. század elejétől körülbelül 670-ig Kuvrat, utána pedig a 890-es évek közepéig a kazárok uralma alatt volt. A 10. század kezdetétől viszont a Don és a Dnyeper közötti részt a besenyők foglalták el, a Dontól keletre továbbra is kazár fennhatóság volt. A fekete bulgárok lakóhelye az említett források tanúsága és a hatalmi változások figyelembevételével a 10. század közepén inkább már csak az Azov–Kubány-vidék lehetett.

A népnév 'fekete' jelzője valószínűleg nem a bizánciaktól származik, hanem a steppéről, a kazárok nevezhették így a legyőzött és alattvalóikká lett bulgárokat. A Dnyeper és a Don közötti steppén és erdős steppén a 6–7. században a kutrigurok laktak. Kuvrat birodalmának felbomlása után a kutrigurokról (kotragok) nincsenek híradások. A 9. században az egykori kutrigur területen az *ungr(i)* < *onogur* népnév tűnik fel. Ez a népnév a *magyar* szinonímája lett, de hogy mikor, miért és hogyan történt ez, arról nincsenek biztos forrásaink. A magyarokról az első híradás a 9. század utolsó harmadából származik. Az *ungr(i)* (*onogur*) népnév megjelenése a Dontól nyugatra a 9. században etnikai változásra is utalhat, lehetséges, hogy az onogurok egy csoportja a Kubány-vidékről ide települt át.

A besenyők uralma alá került területen az ungrok eltűntek a forrásokból és bulgárokról sincs híradás. A lakosság egy része helyben maradt, de egy csoport esetleg a magyarokhoz csatlakozott (ezek a csatlakozók nem azonosak a kavaroikkal, de később talán a kavar törzsekhez tartoztak).

„AMI A TARSOLYBAN MARADT...” ÉSZREVÉTELEK A KÁRPÁT-MEDENCE BIZÁNCI ÉRMEFORGALMÁHOZ A 10. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN**

A Kárpát-medencében megtelepedett népek és a Bizánci Birodalom kapcsolatrendszerének sajátos emlékei a bizánci érmék. A koraközépkori Nyugat-Európa ezüstre épülő pénzrendszerével szemben Bizáncban megtalálhatóak egyaránt az aranyból, ezüsből és rézből vert érmék, melyek egy többszintű pénzrendszernek az emlékei. E rendszer alapját a Nagy Konstantin római császár (306–337) alatt bevezetett és azt követően szinte Bizánc bukásáig folyamatosan vert solidusok adták. A különféle nomináliáknak azonban eltérő volt a szerepük a birodalom határain belül és kívül egyaránt. Míg a solidusokat magas értékük miatt inkább a külkereskedelem használták, vagy ajándékként, fizetésként és zsoldként jutottak a Bizánc vezető rétegét alkotó polgári és katonai hivatalokat betöltő személyekhez, addig a mindennapi életben ezüstmiliarésiónnal, illetve rézfollisokkal fizettek a bizánciak. Ezért figyelemreméltó megjelenésük és használatuk a birodalom határain kívül, mivel Bizánc gazdasági és egyéb kapcsolatairól sokat elárulnak a 9–11. században. Elemzésüket azonban mindenképpen ebben a kapcsolatrendszerben, valamint a forgalmi szerepük alapján szükséges elvégezni, amely mindeddig nem történt meg. E tanulmányban a kárpát-medencei bizánci érmeforgalom 10. század első negyedére jellemző sajátosságaival szeretnék foglalkozni, megpróbálva magyarázatot adni arra, hogy ezen időszakban miért csak rézfollisok fordulnak elő, míg a további nomináliák teljesen hiányoznak.

A leletcsoport jelentőségének ellenére a Kárpát-medencéből ismert honfoglalás- és államalapítás-kori bizánci érmékkel meglehetősen későn kezdett el foglalkozni a numizmatikai és a régészeti kutatás. Összegyűjtésükre elsőként Gedai István vállalkozott a Magyar Királyság területén előkerült idegen pénzekkel foglalkozó tanulmányában.¹ A honfoglaláskor összes sírleletből ismert, valamint szórványként előkerült érmének

* 2500 Esztergom, József A. tér 2. prohaszkapeter@freemail.hu

** A tanulmány az OTKA PD 84158 és OTKA K 84159 pályázatok támogatásának köszönhetően készült el.

¹ Gedai 1969, 107–110.

összegyűjtését és közreadását azonban Kovács László végezte el alapvető munkájában.² Könyvében a nyugati és arab érmék mellett a bizánciak is felvételre kerültek és a szerző egyes esetekben megfigyelhető rossz meghatározásai ellenére alapját jelentették a későbbi vizsgálatoknak.³

A bizánci érmék a 7. század után a honfoglaló magyarok megtelepedésével jelentek meg ismét nagyobb számban a Kárpát-medencében.⁴ Az első solidusok, melyeket a honfoglaló magyarokkal lehet kapcsolatba hozni, Theophilosnak (829–842) és társuralkodóinak, Kónstantinosnak (833–835) és III. Michaélnek (840–842, császár 842–867) a veretei. Ezen 832 és 839 között vert érmék több mint fél évszázaddal idősebbek, mint a magyarok legkorábbi bizonyítható kárpát-medencei megtelepedése, amely a 890-es években kezdődött el. Hogy a honfoglaló magyarokkal kerültek ide, azt éppen a sírokban talált példányok, mint a balatonszemesi (Somogy m./H),⁵ jánoshalma-kisrátai A sír (Bács-Kiskun m./H)⁶ és Tiszaeszlár-Bashalom II. 7. sír (Szabolcs-Szatmár-Bereg m./H)⁷, tanúsítják. Theophilosnak és társuralkodóinak a vereteiből hét solidusról és a csongrád-vendelhalmi (Csongrád m./H) sírból előkerült suberatusról állnak rendelkezésünkre adatok, melyek igen szórtan kerültek elő a Kárpát-medencében, ráadásul hármat átyukasztva ékszerként hordtak.⁸ Azon feltételezést, hogy milyen eseménnyel, szerződéskötéssel vagy katonai hadjáratral kapcsolatban kerültek a honfoglaló magyarokhoz, a források hiányában nehéz tisztázni.⁹ A korszak történeti forrásai röviden és hiányosan szólnak a magyarokról. Ennél azonban szükséges figyelembe venni, hogy az aranyérmék a császári kormányzat kül- és belpolitikai eszközei közé tartoztak és ajándékként vagy tributumként kerültek a határokon kívülre. A későbbi történeti források ugyan pénzfizetéseket említenek, azonban hangsúlyozzák a magyarok azon követeléseit, melyek szerint a tárgyalásoknál ruhákat, selymet és egyéb tárgyakat kértek.¹⁰ Így azt is figyelembe kell venni, hogy a szolgálataikért a fizetségüket nem csupán érmékben, hanem más javakban is megkaphatták. Ennek megfelelően I. Basileiosnak (867–886) és fiának, valamint társcsászárának Kónstantinosnak (868–879) érmeit ugyancsak hosszú időn keresztül őrizhették meg. A Kárpát-medencéből három solidus, egy miliarésion valamint egy follis ismert; továbbá még egy solidusa I. Basileiosnak Orsova területéről (ma Orșova, jud. Mehedinți/RO).¹¹

2 Kovács 1989. Lásd még előtanulmányát a Kárpát-medencében előkerült honfoglalás kori bizánci érmékről: Kovács 1983. A német nyelvű monográfia rövidített magyar kiadása, új leletekkel kiegészített katalógussal: Kovács 2011.

3 Lásd pl.: Velter 2002 és Oberländer-Tárnoveanu 2009.

4 Somogyi 1997, 111–121.

5 Költő 1991, 53.

6 Kovács 1989, 33.

7 Kovács 1989, 70.

8 Kovács 1989, 70.

9 Kovács 1989, 136; Oberländer-Tárnoveanu 2009, 569. Egy lehetséges magyarázat a Theophilos solidusok megjelenéséhez lásd: Prohászka i. p.

10 Györffy 1977, 46; Türk et alii. 2009.

11 Kovács 1989, 51.

A bizánci forrásokban a 894. és 895. év eseményeivel kapcsolatban tűnnek fel ismét a magyarok, amikor a kárpát-medencei honfoglalásukról emlékeznek meg.¹² Ennek kiváltó oka az volt, hogy VI. León császár törekedett a katonai képességeik felhasználására a bolgárokkal vívott háborúban. Ezért küldötte, Nikétas Skléros felkereste vezetőiket Árpádot és Kurszánt, akik az ajándékok hatására beavatkoztak a harcokba és győzelmet arattak a Simeon cár által vezetett bolgár seregen. Ezt követően a bizánci császártól kérték bolgár foglyaik kiváltását, amit a császár meg is tett.¹³ Ezt a kapcsolatot a nyugati források is megerősítik, erre utalhat az Annales Fuldenses 896. évi bejegyzése, hogy a magyarok a bizánciakkal békét kötöttek.¹⁴ Ezek szerint Bizánc szövetséget kötött a magyarokkal, amire a 934-ig tartó béke is utalhat.¹⁵ E szövetségkötés numizmatikai emlékei kétségtelenül a bizánci solidusok lehetnének, mely eszközt a császári politika a császárkortól kezdve folyamatosan alkalmazta. Ráadásul az írott források a bolgár foglyok kiváltásánál bizánci pénzfizetésre utalnak,¹⁶ mégis több mint 30 éven keresztül csupán bizánci rézfollisok fordulnak elő a kárpát-medencei leletanyagban.¹⁷

A kárpát-medencei bizánci numizmatikai emléktanyag összegyűjtése és áttekintése során nem került elő VI. Leónnak (886–912), VII. Kónstantinosnak (913–952) és Zóé Karbonopsinának régenskedése (913–919) idején vert vagy I. Romanosnak (920–944) egyetlen arany- vagy ezüstérméje sem. Viszont a könyvtári kutatásaim során számos olyan korszakbeli rézérmére bukkantam, melyek Kovács László könyvéből kimaradtak. Ezek közé tartozik VI. León szolgáltyeni (ma Svodin, okr. Nové Zámky/SK),¹⁸ I. Romanos gyomai (Békés m./H),¹⁹ valamint VI. Leónnak a pécsi (Baranya m./H) csatornaépítés során előkerült follisa.²⁰ Ezen régi leletekhez még néhány olyan érme társul, melyek Kovács László 1989-ben megjelent könyve óta kerültek elő, mint például VII. Kónstantinos és anyja, Zóé sládkovičovoi (okr. Galanta/SK),²¹ és páty-malomdülői (Pest m./H) follisai.²² A levéltári kutatások során még híradás, leírás állt rendelkezésre I. Romanos báni (ma Bánovce nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou/

12 Lásd a források közreadását: Moravcsik 1984.

13 Moravcsik 1984, 59–60; Györffy 2002³, 104; vö. Moravcsik 1953, 41–42; Ostrogorsky 1963, 213. Ezt a kapcsolatfelvételt más források is megemlítik: Györffy 2002³, 122, 202.

14 Györffy 2002³, 202.

15 Moravcsik 1953, 41.

16 Georgius monachus continuatus 2. Ld. Moravcsik 1984, 60: „A türkök azt kérték a császártól, hogy küldjön ki és váltsa ki a bolgár foglyokat, amit a császár meg is tett, elküldvén a fővárosbelieket, hogy váltsa ki azokat.”

17 Bóna 2000, 64.

18 Némethy 1900, 105–106.

19 Marossy 1879, 179.

20 Fejes 1930, 51.

21 Budaj–Čambal 2007.

22 Torbágyi 2007, 296 Nr. 392.

SK),²³ valamint VI. León Esztergom-Zsidódon (Komárom-Esztergom m./H.) talált follisáról.²⁴

A levéltári és könyvtári kutatások során talált érmékkel kiegészítve VI. Leóntól (886–912) tizenkét, VII. Kónstantinostól és Zóétól (913–919) hat, valamint I. Romanostól (919 és 921 között vert) kilenc lelőhelyes follis ismert a Kárpát-medencéből. Ezek közül azonban mindössze három került elő temetkezésből. Míg azonban a dettai (ma Deta, jud. Timiş/RO), a csanytelek-síróhegyi (Csongrád m./H) leletkörülményei meglehetősen bizonytalanok, addig a nyárlőrinc-bogárczó-dűlői (Bács-Kiskun m./H) női sírt régész bontotta ki.²⁵ A dettai sírból mindössze egy VI. León follis jutott a temesvári múzeumba, egyéb mellékletekről nem szólnak a híradások.²⁶ A csanytelek-síróhegyi (Csongrád m./H) temetőben megbolygatott fél tucat sír múzeumba vitt mellékletei között volt VI. León lyukas, erősen megkopott follisa.²⁷ A temetőt azonban az egyéb mellékletek inkább 11. század első felére datálják. Ugyancsak lyukas és kopott, azonban VII. Kónstantinos és Zóé-féle follis, volt a nyárlőrinc-bogárczó-dűlői (Bács-Kiskun m./H) női sírban.²⁸ Az ékszerként a nyakban viselt kopott érme klasszikus rozettás lószerszámveretekkel együtt került elő, amelyek alapján a sírba helyezés még 950 előtt történt.²⁹

A VI. León és I. Romanos uralkodása közötti időszak follisainak kárpát-medencei elterjedése sajátos képet mutat. VI. León (886–912) tizenkét follisa igen nagy szórásban, Erdély kivételével szinte az egész Kárpát-medencéből került elő (1. térkép). A meghatározható veretek között a BMC 8 típusba tartozó érmék vannak többségben, azonban más típusú veretek is előfordulnak. Ezzel szemben VII. Kónstantinos és Zóé (914–919) hat follisából három a Felvidék délnyugati részén került elő. Az érmék nagy része a BMC 1-es típusba tartozik. I. Romanos (919–921 közötti időből) kilenc follisa különféle típusokba tartozik, koncentrációjuk az Alföld középső részén figyelhető meg.

A kárpát-medencei bizánci érmeforgalom e sajátos jelenségére egyedül Kovács László próbált magyarázatot adni: „...s a csekély értékű (csaknem értéktelen?) rézpénzek túlsúlyából az gyanítható, hogy legalábbis ezek egy része (többsége?) inkább a tárgyalt időszak végén, a Iohannes Tzimiskes császár trónra léptével (969) kezdődő szakasz lelete lehetett...”³⁰ E feltevése azonban teljesen megalapozatlan, mivel VI. León, VII. Kónstantinos és Zóé, valamint I. Romanos follisai még a 10. század első negyedében jutottak a Kárpát-medencébe, amit a bizánci rézérmék 921-től egészen Ióánnés Tzimiskés uralkodásáig való teljes hiánya is alátámaszt. Magyarázatot e jelenségre a nomináliák korábban már említett különféle szerepe és használata kínál. A rézpén-

²³ Prohászka 2013, 473.

²⁴ Nevizánszky–Prohászka i. p.

²⁵ Horváth 2009.

²⁶ Kovács 1989, 25, Nr. 77.

²⁷ Kovács 1989, 23, Nr. 63.

²⁸ Horváth 2009, 107.

²⁹ Horváth 2009, 108–110.

³⁰ Kovács 2011, 68.

zek ugyanis a Bizánci Birodalom határain belül a hétköznapi élet kellékei voltak, mely szerepüket még a határzónában is elláthatták.³¹ Ugyan felvetődött annak lehetősége, hogy a magyarok és más népcsoportok katonai szolgálataikért fizetségül kapták a rézpénzeket.³² Ez azonban az értékük miatt nem állja meg a helyét, mivel a follisokkal elsősorban a mindennapi élethez szükséges termékekért (élelmiszerekért, borért stb.) fizettek, míg a magyarok által annyira óhajtott luxusjavakért (szövetek, csatok, ékszerek stb.) aligha. Pedig a források ez irányú kéréseit/követeléseiket többször is említik.³³ A bizánci tartományokban és a városokban a gazdaság és kereskedelem élénkülését jelzi VI. León rézerméinek ugrásszerű növekedése.³⁴ Így a follisok egyrészt a kiskereskedelemben részt vevő személyekkel, másrészt a Bizánci Birodalomban szerepet vállaló magyar katonákkal kerülhettek a Kárpát-medencébe. Az első lehetőség esetében a magyar kereskedőknek bizánci piacokon való megjelenése kínálhat magyarázatot, e kereskedők áruikat elcserélték és részben ekkor juthattak follisokhoz, melyeket a kocsmában, piacon stb. elköltöttek, viszont számos érme a tarsolyban maradván a Kárpát-medencébe jutott. A másik lehetőséget bizonyos mértékben az írott források is alátámasztani látszanak, mivel türk/magyar harcosok a 10. század elejétől zsoldosként vagy testőrként szolgáltak Bizáncban.³⁵ Szolgálataikért nagy valószínűséggel bizánci javakban részesültek és a follisok itt is a mindennapi élethez szükséges áruk ellentételezésére szolgáltak, melyek ugyancsak tarsolyaikban maradván kerültek vissza hazájukba. A 894/895-ös év eseményeivel kapcsolatban már utaltunk arra, hogy a magyarok a bizánci császártól kérték bolgár foglyaik kiváltását, amit a császár meg is tett.³⁶ Ekkor azonban minden bizonnyal a foglyok kiváltása nem aranyban, hanem különféle javakban történt. A bizánci politika széles eszköztárral rendelkezett a határai mentén feltűnő különféle népek esetében. A vezető réteg megnyerése ugyanis csupán részben történt solidusokkal, emellett különféle szöveteket, ékszereket és fegyvereket szintén kaptak ajándékba. Hogy a magyar vezető réteg részesült-e és ha igen, milyen támogatásokban a 10. század első negyedében, arról forrásaink hallgatnak.³⁷ VI. León megjegyzése azonban arra mutat, hogy jelentőségük növekedése a Bizánci Birodalom biztonságpolitikájában csak később következett be.³⁸ Mint azt érmék alapján látni lehet, ez a változás a 920-as években következhetett be.

31 Lásd pl.: Oberländer-Tárnoveanu 2009, 569.

32 Oberländer-Tárnoveanu 2009, 572.

33 Lásd a forrásokat: Kovács 2011, 99–138.

34 Custurea 2000, 90, Tab. 1. és 206–207.

35 Moravcsik 1953, 49; Makk 1996, 15; vö. A bizánci csatok tekintetében: Schulze-Dörrlamm 2009, 240–244; Schulze-Dörrlamm 2010, 245.

36 Moravcsik 1984, 59–60; Györffy 2002³, 104; vö. Moravcsik 1953, 41–42; Ostrogorsky 1963, 213. Ezt a kapcsolatfelvételt más források is megemlítik: Györffy 2002³, 122, 202.

37 Györffy 1977, 46. A ruhákhoz és a selyemszövethez lásd: Türk et alii. 2009.

38 Erre utalnak VI. León taktikájának sorai: Leo Sapiens XVIII, 76: „...mert ők most sem szomszédaink, sem nem ellenségeink, sőt inkább arra törekednek, hogy a rómaiak alattvalóinak mutatkozzanak.” A forrással kapcsolatban l. Moravcsik 1951, osz.

Bóna István a honfoglaló magyarságról írt könyvében hangsúlyozta, hogy a bizánci solidusok 934 előtt a Kárpát-medencében alig fordulnak elő és a magyarok ekkor, első-sorban a Thrákia ellen intézett támadás során jutnak arany- és ezüstérmék birtokába.³⁹ Véleménye szerint az ekkor kapott arany és ezüst váltja ki a későbbi hadjáratokat, melyekkel nyugaton egyre inkább elapadó forrásaikat próbálták pótolni.⁴⁰ E feltételezésnek azonban ellentmond a numizmatikai leletanyag, mivel a 920-as évektől megváltozik a kárpát-medencei bizánci érmék összetétele. I. Romanos rézpénzei mellett ugyanis megjelennek I. Romanos és VII. Kónstantinos 919–921 között, valamint I. Romanos és Christophoros 921–927(?) között vert solidusai. Míg I. Romanos két aranya közül az egyik a gályai kincsleletből ismert,⁴¹ addig I. Romanos és Christophoros hét solidusából kettő kincsleletben (Tokaj; Székelyudvarhely, Odorheiu Secuiesc, jud. Harghita/RO); kettő pedig sírokban (Hajdúsámson-Majorsági földek 3. sír /Hajdú-Bihar m./H/ és Iza-Leányvár I. 79. sír /okr. Komarno/SK/) került elő, mely utóbbiakat átlukasztva ékszerként vagy amulettként viselték.⁴² E változás hátterében a kiújuló bizánci–bolgár háborúkat kereshetjük, mely mindkét fél számára felértékelte a szomszédos népeket mint potenciális szövetségeseket. Ez a 917-es vesztes anchialosi csata majd Hadrianopolis 922-ben történt eleste után a bizánci kormányzat számára vált különlegesen fontossá.⁴³ A források alapján a császári udvar többször tett kísérletet a 920-as években a magyarok bevonására a besenyők és bolgárok elleni harcokba, azonban törekvései a kutatás véleménye szerint nem jártak eredménnyel.⁴⁴ Minden bizonnyal ezen kísérletek emlékei I. Romanos és VII. Kónstantinos 919–921 között, valamint I. Romanos és Christophoros 921–927(?) közötti időszakban vert solidusai. Ez egészen Péter bolgár cár hatalomra kerülésig (927) tartott, ebben az évben Bizánc és a bolgárok békét és szövetséget kötöttek.⁴⁵ Így VI. León, VII. Kónstantinos és Zóé, valamint I. Romanos follisai a 10. századi bizánci–magyar kapcsolatok sajátos emlékei, melyek a Bizáncban megfordult kereskedők és harcosok tarsolyában juthattak a Kárpát-medencébe.

39 Georgius monachus continuatus 3. = Moravcsik 1984, 60; Moravcsik 1953, 46; Bóna 2000, 64.

40 Makk 1996, 16; Bóna 2000, 62.

41 A gályai kincsben még további solidusai is lehettek I. Romanosnak.

42 Kovács 1989, 30, 33.

43 Bóna 2000, 62.

44 Makk 1996, 16.

45 Ostrogorsky 1963, 223; Makk 1996, 16.

Katalógus

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Budapest-Csepel (Pest m./H)	Follis BMC 8–10 (886–912)	Kovács 1989, 22, Nr. 55.
2	Csanytelek-Síróhegy (Csongrád m./H)	Follis BMC 8 (886–912)	Kovács 1989, 23, Nr. 63.
3	Detta (jud. Timiș/RO)	Follis	Kovács 1989, 25, Nr. 77.
4	Eger (Heves m./H)	Follis BMC 8 (886–912)	Kovács 1989, 82, Nr. 875.
5	Esztergom-Zsidód (Komárom-Esztergom m./H)	Follis BMC 7 (886–912)	Nevizászký-Prohászka i. p.
6	Kecskemét (Bács-Kiskun m./H)	Follis	Prohászka 2013, 473.
7	Nagykanizsa (Zala m./H)	Follis BMC 9 (886–912)	Kovács 1989, 82, Nr. 877.
8	Orșova (jud. Mehedinți/RO)	Follis	Kovács 1989, 51, Nr. 263.
9	Pécs (Baranya m./H)	Follis BMC 8 (886–912)	Fejes 1930, 51 Nr. 526.
10	Pér (Győr-Moson-Sopron m./H)	Follis	FMRU 2, 127.
11	Svodín [Szölgyén] (okr. Nové Zámky/SK)	Follis BMC 8 (886–912)	Némethy 1900, 105–107.
12	Tiszabercel-Sárgapart (Szabolcs-Szatmár-Bereg m./H)	Follis	Istvánovits 2003, 186.

I. táblázat: VI. León pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében (1. térkép).

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Krizovany nad Dudváhom [Vágkeresztúr] (okr. Trnava/SK)	Follis BMC 1 (913–919)	Kolniková – Hunka 1994, 93.
2	Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő (Bács-Kiskun m./H)	Follis BMC 1 (913–919)	H. Tóth–Horváth 1991, 40.
3	Páty-Malom dűlő (Pest m./H)	Follis BMC 1 (913–919)	Torbágyi 2007, 296
4	Sladkovičovo [Diószeg] (okr. Trnava/SK)	Follis BMC 2 (913–919)	Budaj–Čambal 2007, 241.
5	Timișoara Hősök temetője [Temesvár] (jud. Timiș/RO)	Follis BMC 1 (913–919)	Kovács 1989, 69, Nr. 374.
6	Vel'ky Grob [Magyargurab] (okr. Galanta/SK)	Follis	Hunka 2009, 399.

II. táblázat: VII. Kónstantinos és Zóé pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében (2. térkép).

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Bánovce nad Bebravou [Bán] (okr. Bánovce nad Bebravou/SK)	Follis BMC 11–29 (919–921)	Prohászka 2013, 473.
2	Gyoma (Békés m./H)	Follis BMC 11–29 (919–921)	Marossy 1879, 179.
3	Kecskemét (Bács-Kiskun m./H)	Follis BMC 11–29 (919–921)	Kovács 1989, 175, Nr. 1120.
4	Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun m./H)	Follis BMC 15 (919–921)	Kovács 1989, 83, Nr. 886.
5	Lovrin (jud. Timiș/RO)	Follis BMC 14 (919–921)	Kovács 1989, 43, Nr. 214.
6	Nagykőrös (Pest m./H)	Follis BMC 11–29 (919–921)	Prohászka 2013, 474.

7	Ócsa-Mádencia-erdő környéke (Pest m./H.)	Follis	Kovács 2011, 163.
8	Szeged-Felső tanya (Csongrád m./H)	Follis	Kovács 1989, 61, Nr. 323.
9	Tata (Komárom-Esztergom m./H)	Follis BMC 14 (919–921)	Kovács 1989, 83, Nr. 896.

III. táblázat: I. Romanos pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében (3. térkép).

IRODALOM

BMC = W. W. WROTH, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*. Vol. 2. London 1908.

Bóna 2000 = BÓNA I., *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest 2000.

Budaj – Čambal 2007 = M. BUDAJ – R. ČAMBAL, *Byzantská minca z 10. storočia zo Sládkovičova*. *Slovenská Numismatica* 18 (2007) 241–245.

Custurea 2000 = G. G. CUSTUREA, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (secolele IX–XI)*. Constanța 2000.

Fejes 1930 = FEJES GY., *Római pénzlelet Pécs város csatornázásánál. A Pécs-Baranya-megyei Múzeum Egyesület Értesítője* 11 (1930) 18–54

FMRU 2. = V. LÁNYI (Hrsg.), *Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn*. Band II. Komitat Győr-Moson-Sopron. Berlin–Budapest 1993.

Gedai 1969 = I. GEDAI, *Fremde Münzen in Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten*. *Acta Archaeologica Hungarica* 21 (1969) 105–148.

Györffy 1977 = GYÖRFFY Gy., *István király és műve*. Budapest 1977.

Györffy 2002³ = GYÖRFFY GY., *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Budapest 2002³.

Horváth 2009 = HORVÁTH M. A., *Honfoglalás kori női sír Nyárlőrincről*. In: „*In terra quondam Avarorum...*”. Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. Szerk. Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 101–122.

Hunka 2009 = J. HUNKA, *Find of Byzantine Coins from the 5th–10th century from the northern part of the Carpathian Basin*. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under patronae of Union Académique Internationale (Programme No. 57 Moravia Magna) Kraków, 23–26 IV 2007. Moravia Magna, Seria Pologna 3. Ed. by M. Wołoszyn. Kraków 2009, 395–401.

Istvánovits 2003 = ISTVÁNOVITS E., *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2*. Nyíregyháza 2003.

Kolniková – Hunká 1994 = Ě. KOLNIKOVÁ – J. HUNKA, *Nálezy mincí na Slovensku*. IV. Nitra 1994.

Kovács 1983 = L. KOVÁCS, *Byzantinische Münzen in Ungarn des 10. Jahrhunderts*. *Acta Archaeologica Hungarica* 35 (1983) 133–154.

Kovács 1989 = L. KOVÁCS, *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1989.

Kovács 2011 = KOVÁCS L., *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest 2011.

Költő 1991 = KÖLTŐ L., *Balatonszemes, Landler Jenő u. Régészeti Füzetek* I. 42 (1991) 53.

Makk 1996 = MAKK F., *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.

Marossy 1879 = MAROSSY J., *Jelentés a békésmegyei muzeum igazgatójának a tárlat 1879-ik évi gyarapodásáról. A Békésmegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve* 5 (1879) 176–185.

Moravcsik 1951 = MORAVCSIK Gy., Bölcs Leó taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85 (1951) 334–353.

Moravcsik 1953 = MORAVCSIK Gy., Bizánc és a magyarság. Budapest 1953.

Moravcsik 1984 = MORAVCSIK Gy., Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai (*Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt*). Budapest 1984.

Némethy 1900 = NÉMETHY L., Az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” régiség-gyűjteményének leltára. *Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat harmadik évkönyve*. Esztergom 1900, 95–143.

Nevizánszky-Prohászka i. p. = NEVIZÁNSZKY G. – PROHÁSZKA P., *Komárom-Esztergom megye 10–11. századi sír- és kincsleletei*. I. p.

Oberländer-Târnoveanu 2009 = E. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, The Byzantine Empire and the territories north of the Lower Danube (9th –early 11th c.). The numismatic evidence. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under patronage of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna) Kraków, 23–26 IV 2007. Moravia Magna, *Seria Pologna* 3. Ed. by M. Wołoszyn. Kraków 2009, 561–580.

Ostrogorsky 1963 = OSTROGORSKY G., *Geschichte des Byzantinischen Staates*. München 1963.

Prohászka 2013 = Prohászka P., *Észrevételek a Kárpát-medence honfoglalás és államalapítás kori bizánci éremforgalmához*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 471–492.

Schulze-Dörrlamm 2009 = M. SCHULZE-DÖRRLAMM, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Teil 2. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 30, 2. Mainz 2009.

Schulze-Dörrlamm 2010 = M. SCHULZE-DÖRRLAMM, Der Handel mit byzantinischen Metallwaren aus archäologischer Sicht (Gürtelschnallen, Frauenschmuck, Zaumzeug, Bronzegefäße). In: *Handels Güter und Verkehrswege Aspekte der Warenforschung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 14. Jahrhundert)*. Hrsg.: E. Kislinger – J. Koder – A. Külzer. Veröffentlichung zur Byzanzforschung 18. Wien 2010, 241–274.

Somogyi 1997 = P. SOMOGYI, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5. Innsbruck 1997.

Torbágyi 2007 = TORBÁGYI M., Páty-Malom dúlő 1997–1999. évi ásatás érmeinek értékelése. *Studia Comitatensia* 30 (2007) 276–299.

H. Tóth – Horváth 1991 = H. TÓTH E. – HORVÁTH A., Nyárlőrinc-Bogárczó dúlő. *Régészeti Füzetek* I. 43 (1991) 40.

Türk et alii. 2009 = A. TÜRK – Á. BOLLÓK – M. KNOTIK – P. LANGÓ – K. E. NAGY, Textile Remnants in the Archaeological Heritage of the Carpathian basin from the 10–11th century. *Acta Archaeologica Hungarica* 60 (2009) 147–221.

Velter 2002 = A.-M. VELTER, *Transilvania în secolele V–XII*. București 2002.

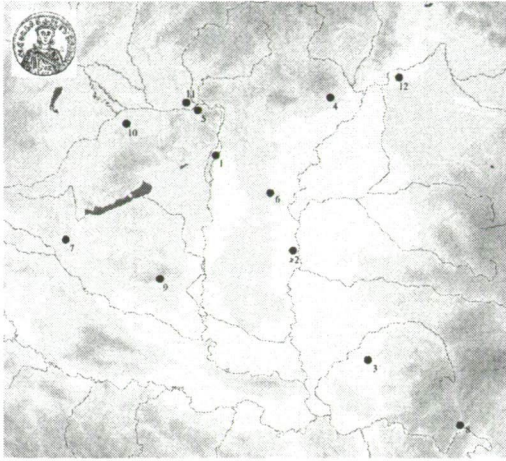
„WAS IN DER TASCHE BLIEB ...“**BEMERKUNGEN ZUM BYZANTINISCHEN MÜNZVERKEHR IM ERSTEN VIERTEL
DES 10. JAHRHUNDERTS**

Die Münzen im frühungarischen Fundmaterial sind die Zeugen der Interaktionen der Ungarn mit der westeuropäischen, byzantinischen bzw. arabischen Welt. Sie gelangten hauptsächlich durch die Streifzüge, aber auch durch Handelskontakte oder als Sold, Geschenk und Jahresgelder zu den Ungarn. Nur in Byzanz verfügte man über ein Münzsystem mit verschiedenen Nominalien; wobei das Wirtschafts- und Geldsystem dem Solidus zu Grunde lag. Während Goldmünzen wegen ihres hohen Werts eher im Außenhandel benutzt oder als Geschenke, Lohn und Sold für die zivile und militärische Oberschicht ausgegeben wurden, zahlte man im täglichen Leben mit silbernen Miliaresien bzw. kupfernen Folles. Umso aussagekräftiger sind ihr Auftreten und ihre Verwendung außerhalb der byzantinischen Grenzen, da sie mehr über die wirtschaftlichen Beziehungen mit dem Byzantinischen Reich verraten. Im Beitrag wird ein Phänomen des byzantinischen Münzverkehrs im Karpatenbecken untersucht, warum im ersten Viertel des 10. Jahrhunderts nur byzantinische Kupfermünzen vorkommen. Dazu wurden alle veröffentlichten Folles in einem Katalog aufgenommen, was mit alten und neuen Funden aus der Literatur bzw. aus den Archiven ergänzt wurde.

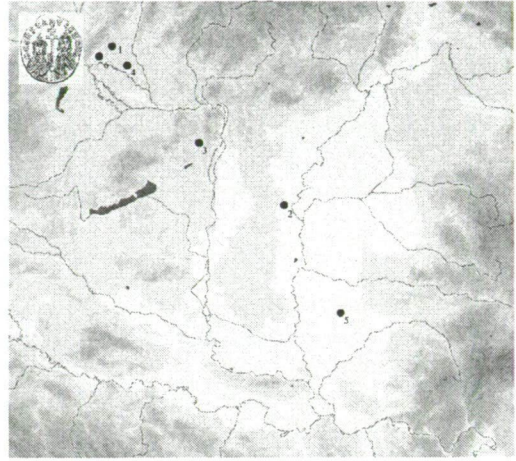
Die Ungarn tauchen in den byzantinischen Quellen erst mit den Ereignissen um die Jahren 894 und 895 auf, die ihre Landnahme im Karpatenbecken beschreiben. Kaiser Leon nutzte die militärischen Fähigkeiten der Ungarn gegen die Bulgaren aus. Mit Geschenken konnte er eine Teilnahme der Ungarn an den Kampfhandlungen erreichen, die zu einem Sieg über das bulgarische Heer des Kaisers Symeon führte. Sie baten sogar den Kaiser um den Freikauf der bulgarischen Gefangenen. Demnach mussten sie mit Byzanz ein Bündnis gehabt haben, worauf der bis 934 anhaltende Frieden hinweisen könnte

Obwohl die Quellen auf byzantinischen Geldzahlungen hindeuten, kommen mehr als 30 Jahre lang nur byzantinische Bronzemünzen im Karpatenbecken vor. Die elf Folles des Leon VI. (886–912), die sechs des Konstantin VII. und Zoe (913–919), sowie die acht Münzen des Romanos I. (919–921) kamen auf dem Gebiet des gesamten Karpatenbeckens zum Vorschein. Diese Münzen wurden entweder von Händlern, oder vielleicht von jenen Soldaten nach Hause gebracht, welche ab dem Anfang des 10. Jahrhunderts als Söldner oder Leibgardisten in der byzantinischen Armee dienten.

Ab den 920-er Jahren ist eine Veränderung im Zustrom bemerkbar. Neben den Bronzemünzen des Romanos I. erscheinen die Solidi des Romanos I. und Konstantin VII. (919–921), sowie des Romanos I. und Christophoros (921–927?), was auf die Zunahme der Bedeutung von Ungarn hindeuten könnte. Das Auftreten der Solidi könnte mit den byzantinisch-bulgarischen Kriegen in Verbindung stehen, als Byzanz mit Hilfe diesen neue Verbündeten gewinnen wollte.

1. térkép: VI. León pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében

2. térkép: VII. Kónstantinos és Zsóé pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében

3. térkép: I. Romanos pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében

A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ MÁRVÁNYKAPUI II.

A magyarországi művészetnek legbiztosabban III. Béla (1172–1196) korára datálható emléke az egykori Szent Adalbert székesegyház nyugati márványkapuja, a *Porta speciosa* (1–3. kép). A kapu szerkezeti megoldásainak típusösszefüggései, kivitelező mestereinek stíluskapcsolatai, kialakításának inkrusztációs technikája és ikonográfiai programjának összetettsége és eredet-kérdése különleges művészettörténeti helyet biztosít a számára.¹ Részben ennek köszönhető az, hogy a vele foglalkozó szakirodalom igen gazdag. Pedig az esztergomi kapu majd negyed évezrede már nem is létezik: az 1764-es földrengés következtében az áthelyezésnek – a magyarországi emléanyagban egyébként épp az esztergomi új székesegyház építéséhez kötődően megjelent – lehetőséget sem érte meg. Az esztergomi kapuról kép így csak ábrázolások és leírások, valamint a kisszámú fennmaradt töredék alapján rajzolható.

A pécsi székesegyház márványkapuival (három elkészültről és egy feltételezetttről, eredetileg talán csak részben elkészültről van szó) foglalkozó szakirodalom viszont igencsak gyér.² Pedig közülük egy – a nyugati homlokzaté – mindmáig megmaradt: igaz, nem *in situ*, mert a székesegyház Friedrich von Schmidt-féle átépítésekor az eredeti helyéről kibontották (ott „javított” másolattal helyettesítették).³ Ez a kapu 1952-től három évtizeden át a pécsi kőtárban volt látható, amelynek utódjában ma is tanulmányozható.⁴ A pécsi kapuk datálása, szemben az esztergomival, sokáig nem volt egyértelmű: ezeket az emlékeket korábban XI. századinak gondolták.⁵

A kapuknak Calanus püspök (1188–1218) korára való datálását és a magyarországi művészet történetébe való elhelyezését Tóth Melinda épp a *Porta speciosa* és más esztergomi emlékek segítségével végezte el.⁶ A fennmaradt nyugati kaput a *Porta speciosának*

* PTE MK Művészettörténet és Elmélet Tanszék, e-mail: raffayendre@yahoo.com

1 A *Porta speciosa*ról legutóbb, a korábbi irodalom bírálatával: Raffay 2009; Raffay 2010.

2 A kapukról: Tóth 1994a, 5–12. A korábbi irodalomról: uo. 4. jegyzet (Haas 1852, 100–101; Henszlmann 1869, 20–22; Gerecze 1894, 388–392; Gerecze 1897, 86–87, 88, 90, 114; Gerecze 1899, 380; Szőnyi 1906, 12, 23, 45–48; Dercsényi 1962, 7–8; Tompos 1964, 52–53, 57; Fülep 1984, 257, 260, 262; Tóth M. 1983, 437). A Jákob-feliratos táblára épített kapu-rekonstrukció, irodalommal: Tóth 1994b, 130; Pannonia Regia I-74. 145–147; Raffay 2011.

3 Az eredeti kaput 1883. április 13-án bontották le (a restaurálási naplóra hivatkozik: Szőnyi 1906, 46). A másolat Tóth szerint Ausztriában készült 1884 körül: Tóth 1994a, 4. jegyzet. A másolatról és az eredetiről: Szőnyi 1906, 45–48.

4 Tóth 1994a, 5.

5 A kaput XI. századinak tartotta Szőnyi, Gosztonyi, Gerevich és Dercsényi is. (Tóth, 1994a, 5, 8. jegyzet. Vö. Gerevich 1938, 51; Dercsényi 1962, 7–8).

6 Tóth 1994a, 10.

a Marosi Ernő által kialakított művészettörténeti modellje⁷ néhány fő motívumának az alkalmazásával próbálta meg megközelíteni – Marosiéhoz hasonló gondolkodásbeli mechanizmusokat érvényesítve. A Marosi-féle modell varázsa abban állt, hogy általa a Porta speciosa a Magyarországon újnak számító gótikus stílus születésének misztériumával öveződött, a modell szakmai bravúrosságának a hatását pedig a születés pillanatának Hercule Poirot-i pontosságú megállapítása, a „tettenérés” biztosította.

Az esztergomi Porta speciosa értékelésének egyik fő motívuma – az időközben többször, több szempontból, sőt Tóth által is bírált *tervváltozás*⁸ – a pécsi nyugati homlokzat kialakítása kérdéseinek feltevéseit és ezek megválaszolását nagyban befolyásolta. Tóth szerint a nyugati homlokzat kialakítása folyamatos tervváltásokról tanúskodik, amelyekhez egy-egy kapu (terve) kapcsolható.⁹ Ez a rekonstrukciós lehetőség a díszítőfaragványok értékelésén, a homlokzat egyes elmei korábbi eredetének feltételezésén és a teherhárító íveinek az egykori jelenlétén alapul,¹⁰ amelyeknek köszönhetően ez a rész függetleníthetővé vált a XII. századi székesegyház építéstörténetétől:¹¹ kapuinak elkészítése bármely építési-díszítési fázisban napirenden lehetett. Tóth így kaputervet rekonstruált a Népoltár készültének idejére, azon nagy fesztávú ív töredékei alapján, amelynek helyét a Népoltár felépítményében bajos lett volna meghatározni.¹² Tóth az altemplomi lejáratok figurális domborművekkel való díszítését tervváltás következményének tekintette, feltételezve, hogy a domborműveket faragók vezető mesterei eredetileg egy homlokzati ciklusnak, minden bizonnyal kapuzattal vagy kapuzatokkal összefüggő kialakítására kaptak volna megbízatást.¹³

Az elkészült és felállított nyugati kapu tervezett elődeinek sorában az utolsó lehetett volna az a feltételezett márványkapu, amely nem elsősorban az anyaghasználata, de inkrusztációs technikája révén az irodalomban mint az esztergomi Porta speciosával rokonítható és így III. Béla kora művészetéhez kötődő emlék szerepel.¹⁴ E kapu(terv)-rekonstrukciónak alapja a Jákob-figurás, még 1773-ban előkerült darab, amelyet korábban – minden alap nélkül – síremlékként értelmeztek és a XI. századra datáltak¹⁵ (4. kép). A kapu terve-léte nem igazolható, de nem is cáfolható, akkor sem, ha a szóban forgó darabhoz további emlékek – részben ugyancsak vésett díszű és (egykori) megjelené-

7 Marosi 1971, 176–177; Marosi 1984, 59–67; Marosi 1994, 158.

8 Pannonia Regia, 146.

9 Tóth 1994a, 5.

10 Tóth 1994a, 5. Az ívek Marc Weinmannak a nyugati homlokzatot mutató metszetén tanulmányozhatóak (Koller 1804, Tab. V.; Tóth M. 1983, 59. jegyzet. Az ívekről még: Buzás 2009, 630.

11 A székesegyház építéstörténetének legújabb rekonstrukciója: Buzás 2009, 624–633.

12 Árpád-kori kőfaragványok, 40–41, 107; Tóth 1978, 47–48. Bírálata Tóth Sándortól: Tóth 1983, 15. jegyzet. Tóth Melinda újabb véleménye: Pannonia Regia, I-64, 133.

13 Tóth 1994b, 127–129.

14 Tóth 1994b, 130; Pannonia Regia, 146–147.

15 A faragványról: Szőnyi 1906, 3 (a régebbi irodalomra való hivatkozással); Gerevich 1938, 169, 179–180; Dercsényi 1947, 5, 12; Árpád-kori kőfaragványok 156; Marosi 1984, 67; Pannonia Regia I-74, 145–147.

sükben (hatásukban) az inkrusztációs emlékek látványát felidéző, levél- és geometrikus díszű párkányok töredékei – rendelkezhetőek, ugyanis ezek eredeti szerkezeti összefüggéseiről vajmi kevés biztosat tudhatunk¹⁶ (8., 10. kép). E bizonytalanság miatt maradok meg én is a „feltételezett kapu-kaputerv” kifejezések használatánál és a kapuhoz kötődő feltételezések vizsgálatánál.

A márványinkrusztációs feltételezett kapu(terv) esetében a Marosi-féle Porta speciosa-modell egy másik, kevésbé problematikus elemével, a párizsi tanultságúakkal ékes esztergomi klérus, talán maga Jób érsek által szerkesztett ikonográfiai programmal¹⁷ való kapcsolat lehetősége merült fel.¹⁸ Ennek kapcsán Tóth az 1186 tájától mint pécsi püspök tevékenykedő Calanus személyére hívta fel a figyelmet, aki mint korábbi királyi kancellár, majd választott esztergomi érsek¹⁹ „olyan pécsi megrendelőként tűnik fel, aki már a román stílus határait feszegető udvari művészetre is figyelt”.²⁰ Tóth ugyanakkor arra is rámutatott, hogy mindez nem volt elég egy átgondolt „intellektuális koncepció” kialakításához.²¹ Tóth szerint ennek előképe az esztergomi Porta speciosáé lehetett.²² Esztergomban mindenesetre az intellektualitás mint elsődleges tényező érvényesülhetett, meghatározva a kapu tervét, a megfelelő mesterek felkutatását vagy kiválasztását, illetve meghívását ugyanúgy, mint az inkrusztációs technika alkalmaztatását is.²³

Ha Pécsen nem a megrendelő intellektuális koncepciója volt az elsődleges, akkor egy másik – alkalmasint szintén megrendelői igény – az, amely a Porta speciosa figura inkrusztációinak a látványát, a szemlélőre tett vizuális hatását kívánta (volna) felidézteni. A megrendelő Calanus az esztergomi érsektől megkívánt-megiriglyelt pompás megoldással talán (korábbi) esztergomi pozícióira is utalhatott (volna), őt mint az esztergomi főpapi és királyi udvarból származót, azzal kapcsolatban lévőt, az ottani reprezentációs megoldásokat alkalmazót „felmagasztalva”. Felmagasztalva egy olyan „közönség” előtt, amely sokkal inkább a „művészi” megoldásokra volt érzékeny és-vagy „művészi” megoldásokhoz szokott (például a domborművekkel telezsúfolt altemplomi lejárókhöz), az elvont és átgondolt ikonográfiai programok kialakításában és így megfejtésében viszont kevésbé tisztánlátó (érdemes az altemplomi lejárók ikonográfiájának zavaros vonásaira utalni). Annyi bizonyos, hogy a megrendelőnek nem állt szándékában vagy módjában a feltételezett kapuját Esztergomból meghívott mesterekkel elkészíttetni. Ennek eredményeként a mai művészettörténész az esztergomi kapu és a feltételezett pécsi kapu emlékei között nyilvánvaló különbségeket állapíthat meg, de kérdés, hogy a

16 Pannonia Regia, 140. A levéldíszes darab(ok)ról: Szőnyi 1906, 419–420. sz.; Gerevich 1938, 160; Árpád-kori kőfaragványok, 155–156; Pannonia Regia, I–68. 140. A geometrikus díszű: Szőnyi 1906, 418. sz.

17 Takács 1993, 60.

18 Pannonia Regia, 146.

19 Tóth 1994a, 9–10; Tóth 1994b, 130; Pannonia Regia, 146.

20 Tóth 1994b, 130.

21 Pannonia Regia, 146.

22 Pannonia Regia, 146.

23 Pannonia Regia, 146.

korabeli megrendelő és a „közönség” számára milyen mértékű és típusú megfelelések voltak a döntők.²⁴

Az inkrusztációs technikát különböző módon használták itt, mint ott. Esztergomban vörösmárvány az alap (3. kép): ebbe különböző színű márványokat ágyaztak: a figurák arcvonásait fehér márványba vésték, ez az anyag alkotta a ruhaszegélyeket, a ruházat tunikaszerű elemeit, valamint a mondattekercseket az azokat tartó kézfejekkel együtt, a hátttereket viszont kéesszürke színű márványból kivágva állították össze, ugyanígy az egyes ruhadarabokat és attribútumokat is. Látható felületű vörösmárvány így az egyes ábrázolások keretező sávjában, valamint a figurák glóriáját és a figurák ruhadarabjai közül elsősorban a köpenyféléiket alkotva maradt.

Pécsett a Jákob-figurás darab fehér márvány-alapú (4. kép): ennek lecsiszolt felületei alkotják a lap négyszögletes és a figura íves felső záródású keretét, a teljes figurát glóriástól-ruhástól. Kizárólag a háttterek berakása készült más színű kőből. Vagyis a pécsi inkrusztációs darab az egyszerűbb technikának megfelelően nem polichrom (hacsak nem gondoljuk azt, hogy a színesség-igény a háttterek különböző anyagú kialakításban került kiélésre). A különböző típusú-minőségű felületek határait itt csak vésett – Esztergomban kizárólag a felületrajz kialakítására-jelzésére használt – vonalakkal jelölték. Ennek a két színű technikának egyszerűbb, inkrusztációnak bajosan nevezhető, de látványában mégiscsak rá emlékeztető változata is jellemezhetette a feltételezett kaput: a leveles díszű fehér márvány párkány töredékén²⁵ a hátramélyülő alap felületeit nem kőbetétek befoglalásához készítették elő, azok csiszoltak és nem borzoltak (8. kép). A háttér színét itt nem is masztix alkalmazásával, de egyszerűbben, olcsóbban és gyorsabban oldották meg: festéssel. Ilyen megoldásnak viszont nincs nyoma Esztergomban.

Az esztergomi és a feltételezett pécsi kapu szerkezeti felépítése közti viszonyról le-

24 Érdemesnek tartom megemlíteni Calanus püspök fentebb feltételezett, Esztergomhoz kötődő reprezentációs szándékára némileg emlékeztető XVIII. századi történetet. Calanus egy késői utóda ugyancsak Esztergomban töltött be egyházi funkciót és került közel az érseki székhöz: Klimó György a pécsi püspöki székhely betöltését megelőzően kanonok volt ott (1741–1751). Abban az időben még álltak a középkori Szent Adalbert székesegyház romjai a Porta speciosával együtt, legegésző birkanyájak fölé magasodva. Úgy tűnik, hogy ez az emlék Klimóra, mint más XVIII. századi szemlélőre is, nagy hatást tett: a tudományok iránt érdeklődő főpap rá mint (egyház)történeti, a múltról tanúskodó emlékre tekinthetett. De úgy tűnik, hogy művészi látványának hatása alól sem menekülhetett. Klimó a kaput fő- és részletformáival, színeivel valamint a felirataival együtt – a betűtípusokra is figyelve – képen örököltette meg (1. kép). Ez a kép Esztergom középkori székesegyházának főkapuját nemcsak dokumentálta a tudományok iránt érdeklődő főpap igényeinek megfelelően (az ábrázoláson számozás is megjelenik, amelyhez írott magyarázat tartozott), de művészi igénnyel lépett fel: a pécsi püspök – Esztergomtól távol is – minden bizonnyal gyönyörködni kívánt a Porta speciosa képében, s azt mint esztergomi emléket-emlékét vitte magával, bár nem falra akasztva tartotta szeme előtt. A festmény Czobor Béla általi, a pécsi püspökök mecseknádasdi kastélyában történt felfedezése és azonosítása óta a művészettörténet számára az egykori kapu legfontosabb képi forrása, amelyet a korszak kutatói mindig szem előtt tartanak. A festmény 1882-ben került elő, ugyanakkor, amikor a pécsi faragványanyag nagy része is, a régi székesegyház „restaurálását” megelőző bontásokor. Klimó korában tehát annak a Porta speciosának festett képe került a pécsi püspökök birtokába, amelynek 1200 körüli pécsi hatásával számolt a művészettörténet-írás. Mindezt vö. Pannonia Regia, I.82, 159.

25 Szőnyi 1906, 419–420. sz.; Gerevich 1938, 160; Árpád-kori kőfaragványok, 155–156; Pannonia Regia, I–68, 140.

hetetlen szólni – bár Tóth az „árkádós ábrázolás” alapján mint hasonlókról szolt.²⁶ Az „árkádós ábrázolást” viszont értékelhetjük: ez alatt mást kell értenünk itt mint ott.

A pécsi darabon a figura árkádós keretbe, mint belső keretbe illeszkedik, de magát a lapot is az alpból kialakított keretsávval látták el, amely a darab alakjának megfelelően négyszögletes. Esztergomban az álló figurákat ábrázoló lapokon viszont nem alkalmaztak kettős keretelést, csak külső keretet, mint a lapokat körülvevő szegélyt alkalmaztak. Ezek a darabok is négyszögletesek voltak, kivéve a homlokzati falfülke-párhoz tartozó egy-egy felsőt, amelyek az építészeti helynek megfelelően ívesen záródtak – az alakjukat természetesen a szegélyezésük is követte. Pécsen tehát valóban „árkádós ábrázolásról” beszélhetünk: az árkádós keret az ábrázolás része, míg Esztergomban a felső lapok „árkádja” a kapu építészeti tagolásának a meghatározottja (3. kép).

Tóth az ornamentális díszű párkánytöredékek tervezett helyét a Jákob figurás lap szerkezeti környezetében sejtette.²⁷ E sejtésének kapuszerkezeti vonatkozása nem értékelhető. Az viszont figyelemreméltó, hogy a Porta speciosán nem alkalmaztak ilyen jellegű motívumot, sem a szerkezet részét képező párkányok, sem díszítő sávok szerepében. Így e darabok nemcsak a díszítési technikájuk alapján, de motívikus szempontból is elhatárolhatók a Porta speciosától.

Az esztergomi Porta speciosa művészettörténeti jelentőségének egyik fontos eleme, hogy Béla király és Jób érsek rajta megjelent ábrázolásának köszönhetően a korszak legjobban datálható emléke,²⁸ amelyhez viszonyítva ugyanakkor más emlékek hozzávetőleges kora is meghatározható (2. kép). Az eddigi irodalom a tárgyalt pécsi inkrusztációs és az inkrusztációsokhoz hasonló megjelenésű emlékeket is a feltételezett esztergomi összefüggés, pontosabban esztergomi származtathatóság alapján helyezte el a művészettörténeti kronológiában, a technika ritkaságát és Calanus esztergomi kapcsolatait hangsúlyozva.²⁹ Kérdés viszont, hogy ez a datálási lehetőség a pécsi emlékekre nézve megállja-e a helyét. Az inkrusztációs technika ritkaságszáma menő alkalmazásának tényéből kiindulva a technikát, illetve annak különböző variációit alkalmazó emlékek közt kell-e kapcsolatot rekonstruálni? Kérdés tehát az is, hogy a datálásnál Calanus esztergomi kapcsolataiból és megrendelői – nem a mesterek alkalmazására, hanem a munkájukhoz hasonló vizuális hatású műre, akár kapura, akár másvalamire vonatkozó – igény feltételezéséből kell-e kiindulni?

Véleményem szerint, szem előtt tartva a fentebb felsorakoztatott típus-különbségeket, amelyek inkább elhatárolják az esztergomi és a pécsi emléket (emlékcsoportot) egymástól, pont fordítva célszerű eljárni: megrendelői igényt tükröző esztergomi kapcsolatról csak akkor beszélhetünk, ha a szóban forgó pécsi emlékeket a Porta speciosa-háttértől függetlenül datáljuk Calanus idejére.

²⁶ Tóth 1994b, 130.

²⁷ Tóth 1994b, 130.

²⁸ A kapu Jób érsekségének kezdete (1185) és III. Béla halála (1196) közt készülhetett.

²⁹ Tóth 1994a, 9–10; Tóth 1994b, 130; Pannonia Regia, 146.

A pécsi márványok mestereinek meghatározása kevésbé problematikus, mint az esztergomi inkrusztációkat alkotóknak az azonosítása. A pécsiek tevékenysége a helyi hagyományok ismeretéről és alkalmazásáról tanúskodik: kapcsolatuk a pécsi székesegyház altemplomi lejáratain tevékenykedő kőfaragókkal motivikus és stilisztikai szempontból is kimutatható. Ezt a lehetőséget már Tóth is felvetette, amikor a Jákob figura ruházásrészleteit (a v-alakú szétválásokkal együtt alkalmazott félhold alakú véset-ívecskéket) (6. kép): az északi lejárát Utolsó ítélete angyalalakjainak megfelelő motívumaival hozta összefüggésbe³⁰ (5., 7. kép), felhívva a figyelmet a növénydíszes párkánynak a déli lejárát felé mutató motívum-rokonságára is³¹ (9. kép).

30 Pannonia Regia, I–74, 140, 145.

31 Pannonia Regia, I–67e, I–68, 139, 140, 145.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Árpád-kori kőfaragványok = *Árpád-kori kőfaragványok – katalógus*. Szerk.: MAROSI E. – TÓTH M. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport-István Király Múzeum. Budapest–Székesfehérvár 1978.

Buzás 2009 = BUZÁS G., Az egyházmegye építészeti emlékei. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles T. – Sarbak G. – Sümegi J. Pécs 2009, 611–701.

Tompos 1964 = CSEMEGINÉ TOMPOS E., A pécsi székesegyház Schmidt-féle újjáépítése. *Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei* 1964.

Dercsényi 1947 = DERCSÉNYI D., *Az esztergomi Porta speciosa*. Budapest 1947.

Dercsényi 1962 = DERCSÉNYI D., *A pécsi kőtár*. Pécs 1962.

Fülep 1984 = FÜLEP F., *Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era*. Budapest 1984.

Gerecze 1894 = GERECE P., Római emlékkövek a pécsi székesegyházból. *Archaeológiai Értesítő* 14 (1894) 388–392.

Gerecze 1897 = GERERCZE P., A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa. *Archaeológiai Közlemények* 20 (1897) 72–130.

Gerecze 1899 = GERERCZE P., Pécsi püspöki múzeum. *Archaeológiai Értesítő* 19 (1899) 379–380.

Gerevich 1938 = GEREVICH T., *Magyarország románkori emlékei*. Budapest 1938.

Haas 1852 = M. HAAS, *Gedenkbuch der k. freien Stadt Fünfkirchen*. Fünfkirchen, 1852.

Henszlmann 1869 = HENSZLMANN I., *Pécsnek középkori régiségei I. A pécsi székesegyháznak építészete*. Pest 1869.

Koller 1804 = J. KOLLER, *Prolegomena in Historiam Episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii* 1804.

Marosi 1984 = MAROSI E., *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts*. Budapest 1984.

Marosi 1971 = E. MAROSI, Einige stilistische Probleme der Inkrustationen von Gran/Esztergom. *Acta Historiae Artium* 17 (1971) 171–229.

Marosi 1994 = MAROSI E., Esztergomi stílusrétegek 1200 körül. In: *Pannonia Regia*, 154–158.

Marosi 2008 = MAROSI E., *A magyarországi gótika*. Budapest 2008.

Pannonia Regia = *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. MIKÓ Á. – TAKÁCS I. Budapest, 1994.

Raffay 2009 = RAFFAY E., Az esztergomi királyi palota bejárati homlokzata és az esztergomi stílusrétegek. The Entrance Façade of the Royal Palace of Esztergom and Architectural Styles in Esztergom. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp*. Szerk. Tüskés A. Budapest 2009, 49–54.

Raffay 2010 = RAFFAY E., Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház és a magyarországi gótika kezdetei. Gate Porta Speciosa in Esztergom: The Beginning of Gothic Art in Hungary. In: *Ars Perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. 2nd Conference of Young Art Historians*. Budapest 2009. Szerk. Tüskés A. Budapest 2009, 23–29.

Raffay 2011 = RAFFAY E., A pécsi székesegyház márványkapui I. The Marble Gates of the Cathedral of Pécs I. In: „És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala”. *Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. „Now the capitals that were on the tops of the pillars in the vestibule were of lily-work”. Essays in Honour of István Bibó*. Szerk. Tóth Á. Budapest 2011, 45–53.

Szőnyi 1906 = Dr. SZŐNYI O., A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs 1906.

Takács 1993 = TAKÁCS I., Porta patet vitae (Az esztergomi székesegyház nyugati díszkapujáról) In: *Strigonium antiquum 2.* (1993). Kezds és újakezds. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma. Szerk. Beke M. Budapest 1993, 53–60.

Tóth 1983 = TÓTH S., A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. In: *Építés – Építészettudomány* 15 (1983) 391–428.

Tóth M. 1983 = TÓTH Melinda, A pécsi székesegyház nyugati karzata. In: *Építés – Építészettudomány* 15 (1983) 429–455.

Tóth 1994a = TÓTH Melinda, A pécsi székesegyház márványkapuja. *Művészettörténeti Értesítő* 43 (1994) 5–12.

Tóth 1994b = TÓTH Melinda, A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In: *Pannonia Regia* 123–130.

THE MARBLE DOORS OF THE CATHEDRAL OF PÉCS II.

The study focuses on the marble gates of the Cathedral of Pécs from around 1200. The gate on the Western façade (Pécs, Dome Museum), the only one to survive to the present day, was once set into a bay-type entrance structure. The gate was made of marble panels that must have originated from the Roman-era Early Christian cemetery of the town. According to earlier research, those ordering the gate had wanted to recapture and give visual form to the ancient and old Christian origins of the episcopate and the Episcopal Cathedral through the secondary use of marble. However, there was no sign on the gate that was constructed referring to the Roman origin of the marble.

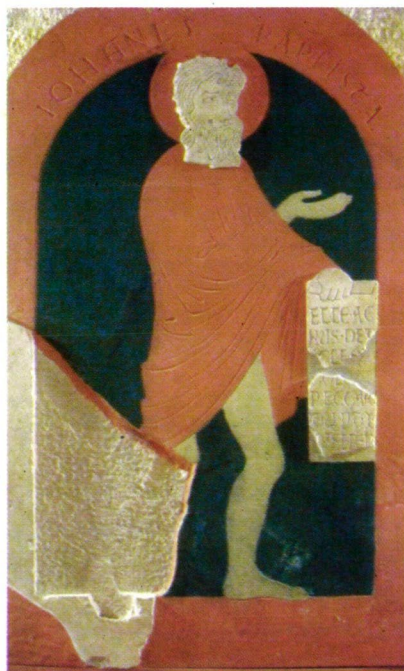
The paper focuses on a white marble slab probably depicting Jacob, created by incrustation. Earlier literature related the piece to Porta Speciosa in Esztergom. However, this piece shows an incrustation technique different from the Esztergom application. In Esztergom the base was red marble with different colour marble pieces inlaid. The Jacob piece of Pécs is set in white marble, which was also used for the figure's robe, face and hands; connecting pieces of different colours were only applied for the backgrounds. These differences rather separate than connect the Esztergom and the Pécs remnants, as do the differences in style.

The work of the masters carving the Pécs marbles indicates knowledge and application of local traditions rather than those of Esztergom: there is a clear connection with the motifs and style used by the stone cutters working on the crypt accesses of the Pécs Cathedral. Details of the robe of the Jacob figure can be related to the respective motifs of the angels in the Last Judgment relief at the north crypt access. There is also an evident connection between the vegetal ornaments of the cornice and the south access.

On the basis of the above findings related to the marble slab bearing the inscription Jacob it can be stated that in the art of Hungary around the age of King Béla III the seldom used technique of incrustation and its variations were represented by masters following styles independently from each other. Any link between relics of the period can, at the most, be imputed to the demands of the customer commissioning the work, perhaps Calanus, bishop of Pécs, who had connections in Esztergom.

1. kép: Az esztergomi Porta speciosa ábrázolása 1764 előttről (Esztergom, Balassi Bálint Múzeum)

3. kép: Keresztelő Szent János a Porta speciosáról (Esztergom, Vármúzeum)

2. kép: Részlet az esztergomi Porta speciosa ábrázolásáról

4. kép: Jákob a pécsi székesegyházból
(Pécs, Dómmúzeum)

5. kép: Angyal a pécsi székesegyházból
(Pécs, Dómmúzeum)

6. kép: A Jákob-tábla részlete

7. kép: Az angyalalak részlete

8. kép: Márványpárkány töredékei
(Pécs, Dómmúzeum)

9. kép: Párkánytöredék a pécsi székesegyházból
(Pécs, Dómmúzeum)

10. kép: Márványpárkány töredéke a pécsi székesegyházból
(Pécs, Dómmúzeum)

BIZÁNCI PROPAGANDA KÜLHONBAN

A Monomachos-korona és a császári legitimitás problémája Bizáncban a 11. század közepén

Az 1860-as évek elején az ismeretlenség homályából került elő hét darab aranylemez, amelyek együttesét napjainkban a Monomachos-korona névvel illetik. A leletegyüttessel kapcsolatban rendkívül sok a bizonytalanság, mivel részeire egymástól elválasztva találtak rá. Összeillesztésük pedig igen sok problémát vetett fel, miközben végig megmaradt a gyanú, hogy az együttes hiányos. Mindazonáltal a kutatás fővonulata a mai napig egyetért abban, hogy koronáról van szó. Szintén gondot jelent, hogy a leletről semmilyen más forrás nem maradt fenn. Támpontot maguk a lemezek nyújtanak, mivel a zománcokon különböző emberi alakok láthatók, akiknek kilétéről a lemezükön olvasható feliratok tudósítanak. Ez alapján a hét fellelt lemez az Alázatot, az Igazságot, két táncosnőt (utóbbiakhoz nem tartoznak feliratok) és három bizánci uralkodót, Zóét (1042), IX. Kónstantinos Monomachost (1042–1055) és Theodórát (1042, 1055–1056) ábrázolják.¹ Ennek köszönhetően sikerült leszűkíteni a tárgy keletkezési idejét arra az időszakra, amikor a szóban forgó uralkodók együtt ültek a trónon (1042–1050).² Minthogy a korabeli írott beszámolók némák, a korona története a 19. századig – így az a körülmény is, amelynek köszönhetően a történeti Magyarországra került – teljesen ismeretlen, készítésének céljáról a kutatók feltételezésekbe kénytelenek bocsátkozni.

Az említett bizonytalanságok folytán született elméletek sora és a korona vizsgálhatóságának számtalan megközelítése eredményezte azt, hogy a témában gazdag szakirodalommal rendelkezünk.³ Elsőként érdemes megemlíteni Bárányné Oberschall Magda Monomachos-koronáról készült kétnyelvű monográfiáját, amely az egyik legkorábbi tudományos igényű feldolgozás e titokzatos tárgyról, és bár az 1930-as években készített

* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program hallgatója, jurgen.rm@gmail.com

1 Nem szabad elfelejteni, hogy a hét lemez mellett más leletek is előkerültek, amelyek közül a Szent Pétert és Szent Andrást ábrázoló két zománcmedalion érdemes igazán figyelemre, bár kapcsolatuk a hét nagyobb lemezzel rendkívül bizonytalan.

2 A két császárné és IX. Kónstantinos Monomachos közös uralkodását a tanulmány későbbi részében részletesebben taglalom, itt csupán annyi megjegyzésem lenne, hogy hármójuk uralmát az alattvalók törvényesnek tekintették, és elfogadták, ám modern kronológiákban ezeket az éveket Zóé és Theodóra uralkodásába nem mindig számítják bele.

3 Kiss Etele 1997-es tanulmánya kitűnő összefoglalót nyújt az addig megjelent koronát vizsgáló szakirodalomról (Kiss 1997, 125–128), így terjedelmi okokból magam eltekintek egy kimerítő bibliográfiai áttekintéstől, és a tanulmány szempontjából fontos tételekre koncentrálok ismertetést adnék.

munka réginek számít, a mai napig nagy hasznát veheti a kutató. Megállapításai közül jelen tanulmány azokra támaszkodik a leginkább, amelyek a három uralkodó idealisztikus ábrázolására vonatkoznak. Oberschall szerint egyik ábrázolás sem törekedett a személyek valós ábrázolására, hanem IX. Kónstantinos esetében az ideális császár, Zóé és Theodóra esetében az ideális császárnő képét akarta megmutatni. Ezenfelül IX. Kónstantinos alakjánál párhuzamok mutathatók ki a korszak Pantokrator-ábrázolásaival is.⁴

A táncosnők alakjai erősen zavarba hozták a kutatókat, és számos elképzelés látott napvilágot az ószövetségi értelmezéstől, a pogány ünnepek és az Adventus imperatoris szimbolikájának feltételezéséig.⁵ Ezekre támaszkodott Kiss Etele, amikor a korona programját ismertette tanulmányában, és a korona célállomásának III. Henrik német-római császár (királyként 1039–1046, császárként 1046–56) udvarát jelölte meg.⁶ Ez utóbbi feltevés szembe megy a legelfogadottabb elképzeléssel, hogy a Monomachos-koronát éppen az elkészítésének feltételezett időszakában trónra lépett I. Andrásnak (1046–1060) szánták.⁷ A kutatók szerint tehát a Monomachos-korona készítői több szimbólumot használtak, és a tárgy összetett üzenetet hordozott, mint ahogy általánosan elfogadott a feltevés, hogy a kincs diplomáciai ajándékként szolgált.⁸

Egyes kutatók mellett érveltek, hogy a korona az 1204-es negyedik keresztes hadjárat idején zsákmányként került Magyarországra, és ismeretlen okokból el is ásták ekkor. Viszont felfedezésének helye, Nyitraivánka (ma Ivanka pri Nitre, Szlovákia) miatt magam is azt tartom inkább elképzelhetőnek, hogy a Monomachos-korona Salamon (1063–1074) és I. Béla (1060–1063) fiainak harca idején kerülhetett a földre, ami feltételezi, hogy az 1070-es évek előtt Magyarországra került a korona. A Nyitra folyó mentén húzódott ütköző zóna Salamon és I. Géza (1074–1077) – ekkor még csak herceg – erői között, az itt zajló harcok készíthették arra a korona birtokosait, hogy elássák a kincset. Korai idekerülése afelé mutat, hogy a Monomachos-korona diplomáciai ajándéknak készült, és a tanulmányban olvasható elméletem, valamint érvelésem ezen alapul. Mivel a koronán szerepel a három uralkodó, felvetődik a kérdés, hogy a tárgy nem kapcsolódik-e valamilyen szinten a szóban forgó uralkodók legitimitásának problémájához? Az ábrázolásaival

4 Bárányné Oberschall 1937, 13, 27.

5 Ezekhez lásd Bárányné Oberschall 1937, 29; Maguire 1997; Restle 1994.

6 Kiss 1997, 130, 153–157.

7 Az utóbbi teória képviselői közé sorolható többek között Moravcsik 1953, 66–67; Makk 1996a, 162; Makk 1996b, 81–82; Cormack 2006, 316; Kosztolnyik 2001, 30–31.

8 Érdemes kitérni egyéb elképzelésekre, amelyek jelentősen eltérnek a fentebb vázolt elképzelésektől. Még 1993-ban egy előadásában adott hangot kételyeinek Nikolaos Oikonomides, mert szerinte a Monomachos-korona 19. századi hamisítvány. Erről készült tanulmánya: Oikonomides 1994. Kiss Etele 1997-es tanulmányának jelentős részét Oikonomides állításainak cáfolására szentelte (Kiss 1997, 129–153.). Másik érdekes elképzelés Timothy Dawsontól ered, aki szerint nem valódi koronáról lehet szó, hanem karpátnak használták a Geórgios Maniakés felkelésének leverését követő diadalmenetnél (Dawson 2009). Szintén érdemes kitérni arra a sajátosságra is, hogy a Monomachos-korona kutatása szoros kapcsolatban áll a Szent Korona kutatásával, minthogy mindkét tárgy jó összevetési alap a másik elemzésekor. Ennek megfelelően számos, a Szent Koronával foglalkozó tanulmány tért ki a Monomachos-koronára az ezredforduló óta: Buckton 2002; Jolivet-Lévy 2002; Hilsdale 2008, 609–611.

egyértelműen különböző üzeneteket hordozó korona készítői magáról a legitimitásról is sugallni akartak valamit? E kérdés megválaszolásához fel kell vázolni a korona készítését körülvevő belpolitikai légkört, amely a császári legitimitást kérdésessé tette, és hozzájárulhatott ahhoz, hogy e téma a korona programjának része legyen. Ezzel együtt vizsgálni kell azt a diplomáciai környezetet, ahol a feltételezett üzenetnek működnie kellett.

A legitimitás szempontjából kulcsfontosságú az a folyamat, amelynek során IX. Kónstantinos Monomachos trónra került. A dicsőséges Makedón-ház hosszú uralma alatt egyre erősebben érvényesült a dinasztikus elv, amely odáig vezetett, hogy VIII. Kónstantinos (1025–1028) halála után két lánya, Zóé és Theodóra lett a császári legitimitás hordozója. Amíg a testvérpár élt (Zóé 1050-ig, Theodóra 1056-ig), császár csak is olyan személy lehetett, aki rokonságba került velük, amelynek legegyszerűbb módja a házasság volt.⁹ A folyamat tetőpontjának a nővérek közös uralkodása (1042), illetve Theodóra egyeduralma (1056) tekinthető, amikor teljes jogú császárnőként uralkodhattak.¹⁰ IX. Kónstantinos Monomachos is úgy került a császári trónra 1042-ben, hogy feleségül vette Zóét. E házasság és Kónstantinos koronázása a nővérek közös uralma után következett, de az új, férfi uralkodó megjelenése nem szüntette meg a császárnők tisztségét, hanem hivatalosan három császár állt a birodalom élén. Bár Zóé és Theodóra visszavonult az állam tényleges irányításától, IX. Kónstantinos nem hagyhatta figyelmen kívül személyüket.

A császárnők tekintélyében rejlő veszélyre két esemény is felhívhatta IX. Kónstantinos figyelmét. Az egyik V. Michaél bukása (1042) volt, amikor a fellázadt konstantinápolyi tömeg Zóé nagyságát éltette a császárral szemben, ahogyps Psellos megemlékezik róla:

„Hol van vajon... az egyetlen nemes lelkű és szép alakú? Hol van vajon az, aki minden asszony közül az egyetlen szabad, az egész (császári) család úrnője, akinek a császári méltóság jogosan öröksége, akinek apja is császár volt, és az is, aki apját nemzette, és az is, aki az utóbbit? De hát hogyan szállt vele szembe egy alacsony származású és tartotta magában oly sokáig ellene a szándékát, ameddig a világon senki más nem?”¹¹

9 E téren aktív szereplő Zóé volt, akinek három férjét és egy fogadott fiát emelték császárrá, de Theodóra örökségét ugyanúgy elismerték. A fiatalabbik nővér politikai pályafutását hátráltatta, hogy egy összeesküvés után évekig kolostorban kellett élnie.

10 Zóé valószínűleg már első férje, III. Rómanos idején is császárnő volt, és nem császárné, mivel Michaél Psellos és Ióánnész Skylitzész beszámolója alapján is következő férjét, IV. Michaélt ő maga tette császárrá (Michaél Psellos, *Chronographia* IV, II vol. I p. 54; Ióánnész Skylitzész, *Synopsis Historiôn Róm.* III 17 p. 391.), Psellós pedig még hozzá is teszi, hogy a Zóé és Michaél egyforma trónon ültek a koronázás után (Michaél Psellos, *Chronographia* IV, II vol. I p. 54.). Theodórát V. Michaéllal (1041–1042) szemben kiáltotta császárnővé a lázadó konstantinápolyi tömeg.

11 Ποῦ ποτε, βοῶσαι, ἡ μόνη καὶ τὴν ψυχὴν εὐγενὴς, καὶ τὴν μορφὴν εὐειδής; ποῦ ποτε ἡ μόνη τῶν πασῶν ἐλευθέρη, ἡ τοῦ ξυμπαντος γένους δεσπότις, ἡ τὸν κλῆρον τῆς βασιλείας ἐννομώτατα ἔχουσα, ἥς καὶ ὁ πατὴρ βασιλεὺς καὶ ὁ ἐκείνον φύς καὶ ὁ τοῦτον αὐθις ἀποτεκών; πῶς δ' ἄρα καὶ ὁ δυσγενὴς τῆς εὐγενοῦς κατετόλμησε καὶ τοσοῦτον ἐπ' ἐκείνην ἐνθύμημα ὁπόσον οὐδεμία ψυχὴ τῶν πάντων ἐχώρησε; – Michaél Psellos, *Chronographia* V XXVI vol. I p. 102.

Nyilvánvaló, hogy Psellos a maga stílusában adta vissza a zendülők véleményét, mint ahogy V. Michaél alacsony származásának hangsúlyozásában is kedvét lelhetette a nemességet oly nagyra tartó történetíró. Sokat elárul ugyanakkor Zóé népszerűségéről, és erős összhangban van egy másik eseményről szóló beszámolóval. 1044-ben maga IX. Kónstantinos került hasonló helyzetbe, amikor Ióánnész Skylitzész szerint az ellene irányuló megmozdulás során ezt kiáltották a tömegből: „Mi nem akarjuk Sklérainát császárnénak, és miatta éltetőink, a bíborbanszületett Zóé és Theodóra meg ne haljanak!”¹²

Az említett Maria Skléraina IX. Kónstantinos szeretője volt, aki a sebasté címet kapta a császártól, emellett beleszólási joga volt az állam ügyeibe, és a császárnők mellett foglalt helyet az ünnepségeken. A császári szerető ilyen kitüntetése gyanút keltett a kónstantinápolyi nép körében.¹³ A két külön szerzőtől származó idézet egybehangzón világít rá a nővérek tekintélyére, és arra, hogy milyen kihívást jelentettek a tényleges hatalmat birtokló császárok számára. V. Michaélnek a bukást hozta el a fővárosiak haragja, míg néhány évvel később IX. Kónstantinos kis híján életét vesztette a tumultusban.¹⁴

Erős tekintélyű uralkodóra volt szükség ugyanakkor, mivel a birodalom olyan krízishelyzetbe jutott, hogy a határozott kormányzati beavatkozás nélkülözhetetlenné vált. Talán a legsúlyosabb probléma a themákra épülő tartományi közigazgatás terén alakult ki, amelynek hanyatlása 11. század második harmadában nyilvánvalóvá vált.¹⁵ IX. Kónstantinos és udvara felismerte ezt, és a tartományok vezetésében reformot indítottak, amelynek lényege, hogy a stratégosok alatt egyesített katonai és civil igazgatást ténylegesen szétválasztották, és az utóbbit képzett bírákkal látták el.¹⁶ A reform végül befejezetlen maradt az 1040-es évek végére súlyossá váló külpolitikai helyzet és az ennek hatására erősödő belpolitikai nyomás folytán.

IX. Kónstantinost mindenekelőtt óvatosságra intette Zóé és Theodóra tekintélye, de azért a császár kísérletet tett saját hírnevének és legitimitásának emelésére a propaganda segítségével. A császárnők legitimitását alátámasztó dinasztikus elvet leginkább a hagyományos császári kultusz azon eszméjével lehetett semlegesíteni, hogy az uralkodó Isten akaratából kerül hatalomra, és az uralkodó Isten kiválasztottja.¹⁷ Ezt a tételt azonban maga Zóé is alkalmazta, amikor választását, hogy Kónstantinos Monomachost

12 ἡμεῖς τὴν Σκλήραιναν βασιλίσσαν οὐ θέλομεν, οὐδὲ δι’ αὐτὴν αἱ μάνναι ἡμῶν αἱ πορφυρογέννητοι Ζωὴ τε καὶ Θεοδώρα θανοῦνται. – Ióánnész Skylitzész, *Synopsis Historiôn* KónIX 7 p. 434.

13 A sebasté ugyanazt jelentette a görögben, mint a latinból átvett augusta, így címzés terén Maria Skléraina a császárnőkkel egy szintre került, de fontos megjegyezni, hogy Kónstantinos szeretőjét nem koronázták meg soha. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy nem Skléraina volt az első, akit a sebasté címmel tüntettek ki. Megelőzte őt Helené, akitől III. Rómanos kényszerből vált el, hogy Zóé férjeként a trónra emelhessék. Helené kitüntetése pedig közel sem volt olyan kényes, mert a válás után kolostorba került, tehát az ő esetében pusztán tiszteletbeli címként működött a sebasté (Garland 1999, 150.).

14 A kónstantinápolyi tömeg politikai szerepéről és annak kortárs interpretációjáról lásd Lounghis 2002.

15 Haldon 1999, 84–85; Treadgold 1995, 117.

16 Angold 1997, 62.

17 A császárkultusról, illetve a legitimitációról lásd Bréhier 2002, 14–35; Dagron 2003, 13–53.

új férjének kívánja, isteni sugallattal indokolta.¹⁸ A császárnő e hagyományos eszközzel erősítette meg szándékát, hiszen a kinyilvánított legfelsőbb akarattal senki nem szállt szembe. Ezzel együtt Zóé elérte, hogy a dinasztikus elvvel rivalizáló mennyei beavatkozást a saját személyéhez kösse, ugyanis ő lett az isteni akarat közvetítője. IX. Kónstantinosnak feladta a leckét felesége és társuralkodója, minthogy elvágta férjét attól a lehetőségtől, hogy a császári ideológia felhasználásával valamelyest függetlenítsé legitimítását a császárnőtől.

A császárnak azonban mégis akadt lehetősége arra, hogy az isteni akaraton alapuló személyes kiválóságát hangsúlyozhassa társuralkodóival szemben. E lehetőséget egy chiosi monostor, az úgynevezett Nea Moné (Új monostor) grandiózus építése és támogatása szolgáltatta. Egy kolostor építése vagy támogatása különböző előnyöket biztosított a kezdeményező fél számára, és a 11. század nem volt híján a császári kolostoralapításoknak, ám Nea Moné egy sajátos lehetőséget nyújtott IX. Kónstantinosnak, amely az alapításról szóló hagyományban világlik meg. A történet szerint három chiosi remete egy Szűz Mária-ikont talált, amelyet elvittek a közeli Lesboson akkor még száműzetését töltő Kónstantinos Monomachoszhoz, és megjósolták neki trónra jutását. A hálás arisztokrata siker esetén egy monostor felépítését ígérte, és mivel a jóslat teljesült, az új császár betartotta ígéretét, és Nea Moné építésébe kezdett. E hagyományt csak a 19. században írták le, így a 11. század közepének elemzéséhez csak korlátozottan használható fel. Viszont számos más korabeli forrás támasztja alá a történet néhány elemét, különösen a jóslást.¹⁹ A remeték jóslata éppúgy isteni sugallat, mint amilyent Zóé kapott 1042-ben, de a lesbosi eset időben előbb történt. Így lehetőség adódott IX. Kónstantinos számára, hogy isteni kiválasztottságát egy Zóé személyét mellőző történeten keresztül bizonygassa.

Egy egyházi intézmény, kolostor, és éppen a Nea Moné politikai felhasználása nem ismeretlen a kutatók előtt: Henry Maguire a monostor mozaikjainak politikai üzenetét vizsgálta egyik tanulmányában.²⁰ Kérdéses természetesen, hogy a fővárostól viszonylag távoli szigeten létesített monostor alkalmas lehetett-e politikai üzenet terjesztésére, ám Maguire felhívta a figyelmet az 1046-os és 1048-as chrysobullonokra, amelyek Nea Moné szerzeteseinek egy császári palotát adományoztak Konstantinápoly közelében.²¹ Az adomány feltételezi a szerzetesek gyakori látogatását, ami már önmagában arra utal, hogy a chiosi monostor nem szigetelte el magát a külvilágtól. Ezen felül rendkívül érdekes az 1046-os oklevél bevezető részében található megjegyzés, miszerint a császár „az isteni természetet kívánta birodalma minden szegletében dicsérni”.²² Ez a bölceleti for-

18 Michaél Psellos, *Chronographia* VI XVIII vol. I p. 126.

19 A Nea Moné alapításáról szóló kortársforrásokhoz lásd Bouras 1982, 27–28.

20 Maguire 1992; Kónstantinos egyéb politikai aspektussal rendelkező egyházi építkezéseket is elrendelt, többek között a jeruzsálemi Szent Sír templománál, utóbbiról lásd Ousterhaut 1989.

21 Maguire 1992, 213.

22 καὶ τὸ θεῖον ἐν παντὶ τόπῳ τῆς δεσποτείας αὐτοῦ εὐλογεῖν βουλομένη – IX. Kónstantinos 1046. évi chrysobullonja egy császári palota adományozásáról a chiosi szerzetesek részére. In MM vol. V, 5–6. 5.

mula IX. Kónstantinosnak ama elképzelésére utalhat, hogy a szerzetesek látogatásával információáramlás keletkezik, és ezzel együtt a kolostor alapításának története széles körben elterjed. Tehát IX. Kónstantinos egyfajta kommunikációs forrásként és csatornaként is kezelte a chiosi szerzetesek közösségét saját legitimitásának hirdetésére.

Propagandaeszközként – mint a Nea Moné Maguire által vizsgált mozaikjai is tanúsítják – a képi ábrázolások is használhatók; IX. Kónstantinos Zóé és Theodóra tekintélyével vetekedő propagandáját több olyan ábrázoláson vizsgálhatjuk, amelyeken a császárok alakjai együtt láthatóak. E tekintetben több alkotás is szóba jöhet, mint Arany-szájú Szent János a sinai Szent Katalin monostorban fellelt Máté-kommentárját (Cod. 364, fol. 3) díszítő és a császári hármast ábrázoló miniatúra, vagy a Hagia Sophiában ma is látható mozaik, amelyen IX. Kónstantinos és Zóé adományokat ajánl Krisztusnak, azonban tanulmányom hátra lévő részében most csak a császári hármassal szintén ékesített Monómachos-koronával foglalkozom.²³

Mint a tanulmány bevezetőjében említettem, a korona összetett szimbolikával rendelkezik. A hét lemez összességének ószövetségi értelmezése megfér az Adventus imperatoris jelképvilágával, a császári hármas Szentháromság-hasonlatával és IX. Kónstantinos alakjának különböző értelmezéseivel, mint Dávid, Mózes és a Pantokrátor hasonmása.²⁴ A Pantokrátorhoz való hasonlóság egyedien emelte ki Kónstantinos személyét a korona minden alakja, még a császári hármas közül is. A három uralkodó ábrázolása méltóságuk szentségét sugallja, ám Zóé és Theodóra csupán az ideális császárnőket testesítették meg, míg IX. Kónstantinost náluk tekintélyesebbnek ábrázolja. Ez az üzenet rendkívüli hasonlóságot mutat azzal, amelyet a Nea Moné alapításához kötött történet sugallt. Mindkét esetben IX. Kónstantinos az isteni kiválasztottságot magára vonatkoztatva kívánta kiemelni elsőbbségét, miközben – és ezt ki kell hangsúlyozni – egyiknél sem kérdőjelezte meg a nővérek császárságának jogosságát: IX. Kónstantinos pusztán saját tekintélyét akarta erősíteni.

Mégsem lehet kijelenteni, hogy a Nea Moné és a Monomachos-korona közös propagandát segített volna: a monostor a birodalom alattvalóinak szólt, míg a korona diplomáciai ajándékként szolgált, tehát üzenete egy külföldi udvarban fejtette ki hatását. Volt-e értelme külföldön kiemelni IX. Kónstantinost az uralkodói hármasból? Egészen bizonyos, hogy az idegen udvarokban máshogy viszonyultak IX. Kónstantinos és a nővérek társcsászárságához, mint a bizánci alattvalók. Zóé és Theodóra közös uralma 1042-ben talán meglepő lehetett a birodalom határain kívül, a férfiak uralmához szokott európai udvarokban, míg ugyanitt IX. Kónstantinos császárként akár hamarabb elismerésre találhatott. Viszont Európában nagy jelentősége volt az uralkodói dinasztiáknak is. E

23 A Máté-kommentár miniatúrájának esetleges politikai üzenete külön vizsgálatot is érdemelne, míg a Hagia Sophia mozaikja még III. Rómanos idején készült, és IX. Kónstantinos alakja utólagos átalakítással került az alkotásra. Ráadásul az átalakítás elsődleges megrendelője Michaél Kérularios patriarcha lehetett, aki Monomachos felé a tisztelet mellett némi kritikát is sugallni akart a mozaik módosításaival (Kalavrazou 1994, 254–259), ezért a mű alkalmatlan volt a fentebb vázolt propaganda támogatására.

24 Kiss 1997, 154–157.

tekintetben pedig nagy hátrányban volt Kónstantinos, aki arisztokrataként csak második feleségének köszönhetően lett az uralkodói ház tagja, és szerezte meg a trónt.²⁵ Zóé pedig nem csak egy dinasztia leszármazottja volt, hanem testvérével együtt hónapokon keresztül a birodalom valódi uralkodója. IX. Kónstantinos ezért különösen hangsúlyozni akarta, isteni kiválasztottsága folytán lett a birodalom igazi vezetője a nővérek helyett. Az uralkodó isteni kiválasztottsága pedig Európa szerte elismert erény volt.

Hogy melyik udvarnak küldte IX. Kónstantinos a koronát, arról a mai napig nincs egyezés a kutatók között. A kérdést tovább bonyolítja a feltevés, hogy női koronáról van szó.²⁶ Utóbbiból következik, hogy ha valóban a magyar udvarnak készült, akkor a fejéket I. András felesége, Anasztázia kapta. A magyar királyné apja I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi uralkodó (1016–1018, 1019–1054) volt, aki éppen András trónra kerülésének évében (1046) kötött békét IX. Kónstantinos császárral, és az egyezés részeként a fejedelem fia, Vszevolod a bizánci uralkodó lányával, Anastasia Monomachinával kötött házasságot. A bizánci, a magyar és a kijevi udvarok kapcsolatai így erős összefüggésben álltak.²⁷ Jaroszláv közbenjárhatott azért új szövetségesénél, hogy lánya koronát kapjon, mindazonáltal ez a feltevés nyitott kérdésként hagyja, hogy Andrást mivel koronázták meg.²⁸

Figyelemre méltó a másik feltevés is, hogy a Monomachos-korona III. Henrik udvarának készült, és később Salamon feleségén és a német-római császár rokonán, Juditon keresztül jutott Magyarországra.²⁹ A normannok itáliai térhódítása miatt a két császár úgy érezte, szükséges az egymás közti jó viszony kialakítása. A kialakuló baráti viszony részeként kerülhetett a fejék III. Henrikhez, aki számára nem lehetett sértő egy női korona, mint egyszerű ajándék. A korona üzeneteinek szempontjából kevésbé fontos kérdés, hogy a magyar vagy német-római udvarnak szóltak eredetileg, mivel mindkét helyen érthették a fejék ábrázolásainak összetett nyelvezetét.

25 A Bizáncba látogató külföldieket gyakran meglepte, hogy a birodalomban nincs szabályozva a trón öröklése (Dagron 2003, 13–14.).

26 Bárányné Oberschall 1937, 37.

27 Makk 1996b, 82.

28 A női korona helyett I. András koronázási ékszerének tartotta Moravcsik 1953, 66–67; Makk 1996a, 162; Makk 1996b, 81–82; Cormack 2006, 316; Kosztolnyik 2001, 30–31.

29 Kiss 1997, 130, 157.

ÍRODALOM

Angold 1997 = M. ANGOLD, *The Byzantine Empire 1025–1204: A Political History*. London – New York 1997².

Angold 2008 = M. ANGOLD, Belle époque or crisis? (1025–1118). In: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492*. Ed.: J. Shepard. New York 2008, 583–626.

Bárányné Oberschall 1937 = BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL M., *Konstantinos Monomachos császár koronája. The Crown of the Emperor Constantine Monomachos*. Archaeologia Hungariae 22. Budapest 1937.

Bouras 1982 = C. BOURAS, *Nea Moni on Chios: History and Architecture*. Athens 1982.

Bréhier 2003 = L. BRÉHIER, *A bizánci birodalom intézményei*. (Varia Byzantina – Bizánc világa VII.) Budapest 2003.

Buckton 2002 = D. BUCKTON, The Holy Crown in the history of enamelling. *Acta Historiae Artium* 43 (2002) 14–22.

Cormack 2006 = R. CORMACK, Művészet ez valójában? In: *A bizánci diplomácia*. Ed.: J. Shepard – S. Franklin. Budapest 2006, 299–322.

Dagron 2003 = G. DAGRON, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*. Cambridge 2003.

Dawson 2009 = T. DAWSON, The Monomachos Crown: Towards a Resolution. *Byzantina Symmeikta* 19 (2009), 183–193.

Deér 2005 = DEÉR J., *A magyarok Szent Koronája*. Máriabesnyő – Gödöllő 2005.

Garland 1999 = L. GARLAND, *Byzantine empresses. Women and power in Byzantium, AD 527–1204*. London – New York 1999.

Haldon 1999 = J. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. London 1999.

Hilsdale 2008 = C. J. HILSDALE, The Social Life of the Byzantine Gift: The Royal Crown of Hungary Re-Invented. *Art History* 31/5 (2008) 602–631.

Ioánnēs Skylitzēs, Synopsis historiōn = *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. Rec. Hans Thurn. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. 5.) Berolini 1973.

Jolivet-Lévy 2002 = C. JOLIVET-LÉVY, L'apport de l'iconographie à l'interprétation de la „corona graeca”. *Acta Historiae Artium* 43 (2002) 22–32.

Kiss 1997 = KISS E., Új eredmények a Monomachos-korona kutatásában? *Folia Archaeologica* 46 (1997) 125–164.

Kalavrezou 1994 = I. KALAVREZOU, Irregular marriages in the eleventh century and the Zoe and Constantine mosaic in Hagia Sophia. In: *Law and Society in Byzantium, 9th–12th Centuries*. Ed.: A. E. Laiou – D. Simon. Washington, D. C. 1994, 241–260.

Kosztolnyik 2001 = KOSZTOLNYIK Z., The Monomachos crown. Domestic intrigue and diplomatic reality prevalent at the Hungarian court during the mid-eleventh century. *Chronica* 1 (2001), 30–44.

Lounghis 2002 = T. LOUNGHS, The Byzantine historians on politics and people from 1042 to 1081. *Byzantion* 72/2 (2002) 381–403.

Maguire 1992 = H. MAGUIRE, The Mosaics of Nea Moni: An Imperial Reading. In: *Homō Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*. Ed. by A. Cutler – S. Franklin. *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992) 205–214.

Maguire 1997 = H. MAGUIRE, Davidic Virtue: The Crown of Constantine Monomachos and its Images. *Jewish Art* 23 (1997/8) 117–123.

Makk 1996a = MAKK F., A turulmadártól a kettős keresztig. (A korai magyar–bizánci kapcsolatok). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 31/2 (1996) 153–170.

Makk 1996b = MAKK F., *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.

Michaél Psellos, Chonographia = MICHAÉL PSELLOS, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976–1077)*. Trad. Émile RENAULD. 2 vols. Paris 1926–28.

MM = *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. Ed.: Frank Miklosich – Joseph Müller. V vols. Vindobonae 1887.

Moravcsik 1953 = MORAVCSIK Gy., *Bizánc és a magyarság*. Budapest 1953.

Oikonomides 1994 = N. OIKONOMIDES, La couronne dite de Constantin Monomaque. *Travaux et Mémoires* 12 (1994) 241–266.

Ousterhaut 1989 = R. OUSTERHAUT, Rebuilding the Temple: Constantine Monomachos and the Holy Sepulchre. *Journal of the Society of Architectural Historians* 48/1 (1989) 66–78.

Restle 1994 = M. RESTLE, Hofkunst – höfische Kunst Konstantinopels in der mittelbyzantinischen Zeit. In: *Höfische Kultur in Südosteuropa*. Ed.: R. Lauer – H. G. Mayer. Göttingen 1994, 25–41.

Treadgold 1995 = W. TREADGOLD, *Byzantium and Its Army, 284–1081*. Stanford 1995.

BYZANTINE PROPAGANDA ABROAD
THE MONOMACHOS CROWN AND THE PROBLEM OF THE IMPERIAL LEGITI-
MACY IN THE MIDDLE OF ELEVENTH CENTURY

Constantine Monomachos gained the imperial throne owing to his marriage with Empress Zoe, but his rule was constricted by Empress Zoe's and Empress Theodora's influence and popularity. There are some evidences presenting the possibility of an imperial propaganda which was to raise Emperor Constantine's influence in the empire. On the Monomachos Crown the three emperors' – especially Constantine's – enamels suggest another imperial propaganda with the same logic as the former one, but in this case the Byzantine government desired to affect a foreign court, since the Crown was a diplomatic present. This study attempts to reveal how the problem of Constantine's legitimacy produced two imperial propagandas, and how they functioned in the Byzantine Empire and abroad.

ASPECTS OF BYZANTINE TRADITION IN THE GREEK-CATHOLIC EPISCOPACY OF ORADEA. TRAINING OF THE CLERGY AND THE LITURGICAL CELEBRATIONS (1850-1900)

Located in the space adjacent to the Pannonian Plain - close to a compact territory where most of the Hungarian population is Roman-Catholic and Calvinist - the Greek-Catholic Episcopacy of Oradea is today the religious institution under whose jurisdiction the Romanians from Bihor, Sătmăr and Sălaj Counties are. Reduced as number after the years of the communist persecution (1948-1989), the parochial communities of this eparchy are today small islands in a sea of Orthodox communities with which they share the liturgical and spiritual heritage of Byzantine tradition, the external differences, those of the religious ceremonies, being a few words and phrases that are spoken during the liturgy (reference to the Pope, "Lord have pity[...]" instead of "Lord have mercy [...]", "Holy Spirit" instead of "Holy Ghost" etc.). Yet, which is the Greek-Catholics' identity, since they share the same Orthodox Byzantine tradition, but, at a theological level, share the same tenets with the Roman-Catholics? Was or was not the Byzantine tradition an important factor that contributed to the passing of the Greek-Catholics to Orthodoxy in the period 1948-1989? This paper wants to give an answer to these questions, carefully analyzing the aspects of Byzantine tradition from the history of the Greek-Catholic Episcopacy of Oradea-Mare, in the period 1850-1900, on a territory where the Romanian Greek-Catholicism has held, until 1948, the highest percentage of believers.

1853 brings a profound change in the life of the Romanian Greek-Catholic Church, the Greek-Catholic Episcopacy of Alba Iulia and Făgăraș, located in Blaj, coming up to the rank of Mitropoly, thereby constituting a new church province, consisting of four Romanian eparchies (Alba Iulia and Făgăraș, Oradea, Gherla and Lugoj) and that was subordinate directly to the Holy See. It was the moment of a new beginning, the settlement and perfection of the status of the new metropolitan province, according to the pontifical decrees and the socio-political situations of the time, thing made with the help of the three Provincial Synods from 1872, 1882 and 1900. These Synods have clearly defined the specific of the Byzantine tradition of the Romanian Greek-Catholics, being made also changes in the canonical law, especially regarding the synodical issue, the problem of the sacrament of marriage and of the Protopopes' ecclesiastic-legal status¹. These changes have not substantially affected the ritual

* Librarian, PhD, County Library "Gheorghe Șincai" Bihor, Oradea (Romania).

¹ See Conciliul Provincialu Primu 1872, Actele și Decretele Conciliului 1882; Acta et Decreta Concilii Provinciae 1900.

identity of the Byzantine tradition, but have perfected some laws exactly for a better understanding of the own confession and an organic progress adapted to the realities of the society. Only from this perspective can be understood the statement of the Bishop Iosif Papp-Szilágyi (1862-1872), who on the January 19th, 1864, addressing to his superior from Blaj, the Metropolitan Alexander Șterca-Șuluțiu (1851-1867), affirms the equality of the Byzantine tradition to the Latin one, which had to be kept in its own ritual form, approved by the Pope: "[...] we, as members of the Catholic church, that according to our conviction and our profession, is the only true church, founded by Christ, not [to be n.n.] subordinate but coordinate brothers, with the Latin Catholics, to emulate with them in perfection [...]; We, who are members of the parish of the Catholic church are not forgiven to remain back; not to preserve the rite and the ritual discipline approved and signed by our common Head, by the Pope of Rome, or, in other words, the large keeping of the type of the Catholic Eastern Church and to emulate with the Latin brothers in the science of Catholicism and in all perfection"². This statement is also found in the "commemoration decree of the Holy Union" from 1900: "The Metropolitan, the Bishops and the legal members gathered at the Provincial Council [...] express the joining [...] firm to our Oriental Rite according to its purity [...]"³. From here implicitly results that the specific of the Byzantine tradition is well argued, for which the same acts of the Provincial Synods have established several provisions for preserving the specific of the ritual⁴.

Regarding the education and training of the clergy, the Provincial Synod from 1872 clearly specified the importance of preserving and promoting the Byzantine Rite: "The compulsory studies besides the usual ones and the study of the Greek Rite church law, of the church rite and the sacred eloquence, theoretically and practically"⁵. While most of the Greek-Catholic seminarians were attending the courses of the Roman-Catholic Seminary from Oradea⁶, the danger of alienation from the Byzantine Rite existed, each seminarian being required to learn the liturgical ceremonies of Byzantine tradition in a parish during the holidays⁷.

² Details in Apan 2004, 215-232.

³ Genț 1913, 1.

⁴ We believe that the setting of these canonical rules in the decrees of the Provincial Synods comes in a crucial moment of the church life of the Romanian Greek-Catholics, when all are gathered in one ecclesiastic province, in order to clearly define the identity of the Byzantine tradition and to achieve an organic progress in all the structures of this church.

⁵ Conciliulu Provincialu Primu 1872, 157.

⁶ For the period 1850-1900, the Greek-Catholic seminarians belonging to the Greek-Catholic Episcopacy of Oradea were most of them trained in the Roman-Catholic seminaries in the Empire. We present below the quantitative balance of the number of graduate seminarians: Oradea – 252 seminarians; Ungvár – 112 seminarians; Budapest – 55 seminarians; Vienna – 42 seminarians (Details at Sana 2011, 178-184).

⁷ The problem of the alienation from the liturgical prescriptions specific to the Byzantine Rite has been reported ever since the late 18th century. At the meeting of the diocesan Consistory from November 2nd, 1799 were specified the following: "Because it was noticed, that the Greek Rite clerics, put in the new built Latin seminar [...], partly due to the lack of ritual books, partly due to the lack of a proper room and head, cannot learn their own rite and the ceremonies of the Eastern Church, it has been decided that each cleric will spend his holiday at a vicar to learn the practice of the divine Service and the ceremonies of the Eastern Church". (Quoted in Tămăian 1930, 86-87).

Under the Bishop Vasile Erdélyi (1843-1862), during the consistorial meeting from August 3rd, 1854, he manifested his dissatisfaction at the fact that seminarians were undisciplined and made no progress regarding the learning of the liturgical ceremonies specific for the Byzantine Rite, demanding the *scholastic* canon, that was professor of singing and church rituals, "to teach regular lessons and conscientiously report about the progress of the clerics, for, as noticed, very little have they learned so far from the religious rite"⁸.

Regarding the liturgical celebrations specific to the Byzantine Rite, the documents of the time reveal some problematic situations against which the bishops from Oradea took stand. In the circular from May 12th, 1853, the Greek-Catholic Consistory from Oradea took a stand against those priests who neglected their pastoral duties. It spoke about those priests "who on holidays and Sundays leave their parishes, neglect their sacred services, choosing and traveling to other villages, to parties and pleasures and that in the biggest scandal and lunacy of the parishioners [...]"⁹. In this case, the Consistory warned the priests to remain faithful to the entrusted mission: "None of your Fraternities should dare commit such mistakes and neglect his duties"¹⁰. To eliminate these drawbacks, the Bishop Erdélyi asked the vice-archdeacons to supervise the priests and immediately inform the Consistory about any problems that might appear among them¹¹. In the circular from March 11th, 1865, the Bishop Iosif Papp-Szilágyi (1862-1873) ordered the priests, in all the days of the Easter fasting, to hold the divine service prescribed in the liturgical books *Horologion* and *Triodion*, according to the ecclesiastic tradition prescribed therein. The aim was to remind the priests the importance of celebrating the ceremonies based on the Byzantine Rite and the necessary way to "strengthen the believers' Christian faith and life"¹². The Bishop Mihail Pavel (1879-1902) also ordered the clergy to observe the frequency and the ritual of the liturgical celebrations, knowing that the believers' spiritual life was closely linked to them. In the pastoral letter from May 1st, 1898, he signalized the indifference of the priests, "[...] who neglect the celebration of some sacred functions, such as matins (Lauds) and Vigils [...]"¹³, noticing them to fulfill "with due diligence and accuracy all the priestly duties"¹⁴.

If such problems existed among priests, regarding the believers, the situation of the attendance to the liturgical worship was much more problematic. No wonder the Provincial Synod set clear rules, demanding that "[...] in all the Sundays and the legal holidays to listen the H. Liturgy as they should [...]"¹⁵. And to encourage the believers to attend the Church, priests were encouraged to "[...] explain the spirit and the meaning of the litur-

8 Georgescu 1923, 46.

9 D.J.B.A.N., Greek-Catholic Parish Vășad, file 2, 13v.

10 D.J.B.A.N., Greek-Catholic Parish Vășad, file 2, 13v.

11 D.J.B.A.N., Greek-Catholic Parish Vășad, file 2, 13v.

12 Radu 1929, 152.

13 D.J.B.A.N., Greek-Catholic Archpriestship Beiuș, file 58/1898, 61-63.

14 D.J.B.A.N., Greek-Catholic Archpriestship Beiuș, file 58/1898, 61-63.

15 Conciliulu Provincialu Primu 1872, 107.

gical parties and other sacred functions”¹⁶. This advice of the Synod given to the priests reached the problem of explaining the liturgical ritual to the laymen, the receiving of this message by the priests and then by believers materializing in different ways. Thus, the reports sent by the priests to the episcopacy, about attending the church services, pointed out various situations. For example, the report of the priest Vasile Kövary from Suplacul de Barcău (Bihor County), given on November 8th, 1864, describes the disastrous situation of the community, while the believers did not attend the liturgical worships, because they worked the field also on holidays¹⁷. The issue regarding the violation of the holidays was also denounced by the priests from Haieu¹⁸ Cihei¹⁹ Almosd and the filial Ciocaia²⁰ a sign that this was not a particular situation.

However, for the period of the years 1850-1900, the reports sent to the Ordinariate indicated a quite good frequency (over 70%) regarding the believers’ participation in the liturgical celebrations. In the exceptions found, the causes for not attending the liturgical services were various: breach of the Sunday rest by physical labor, going to the fair, frequency depending on seasons, etc..

Another factor for not attending the church was related to the believers’ poor catechization, which, in most of the cases, used to indicate the priest’s indifference towards his own parishioners. However, compared to the previous periods, this process of learning and taking on the teaching of the Church was marked by a higher interest of the priest for their own believers. This fact was a natural consequence of the priests’ training level, which is higher after 1848, but also of the spread of the catechetical literature, books that are no longer rarities, but are present in almost every parish. The reports sent to the Ordinariate indicate a difficult progression, different from one area to another, from one parish to another. So, there were parishes with a good catechization program, like the Ruthenian one Olosig-Oradea, where, in 1858, stress was laid on explaining the bases of faith and religious service, and that was successful among the pupils²¹. Then, there were parishes with problematic situations, such as the parish Șauaieu (Oradea archpriestship), where the parents refused to send their children to catechization, because the teacher was not well trained²².

There is no doubt that the negative exceptions from the ecclesiastical rule, reported in the documents of the time, are balanced with the positive ones. One of these is that of the believers of the parish Pișcari, from the vice-archdiaconate Ardușat (Satu Mare County), about which the priest Avram Rezei reported on December 31st, 1864: ‘S[acred] Sundays and Holidays were held with the utmost piety. This people is very

¹⁶ Conciliul Provincialu Primu 1872, 107.

¹⁷ D.J.B.A.N. F.G.C.O., inv 1403, file 178, 18.

¹⁸ D.J.B.A.N. F.G.C.O. inv 1403, file 178, 67.

¹⁹ D.J.B.A.N. F.G.C.O. inv 1403, file 178, 69.

²⁰ D.J.B.A.N. F.G.C.O. inv 1403, file 178, 46.

²¹ D.J.B.A.N. F.G.C.O. inv 1403, file 178, 11.

²² D.J.B.A.N. F.G.C.O. inv 1403, file 178, 16.

faithful, who also this year with the most beautiful ceremony and crowd went to Petea, at the Feast of S. Virgin Mary's Dormition, among the most beautiful songs"²³.

The situation regarding the believers' presence at the liturgical services from 103 parishes, reported in 1864, was as follows: 78 had a good participation of the believers; the other 25 encountering difficulties for various reasons: work, indifference, fights for land, trade, laziness and shame²⁴.

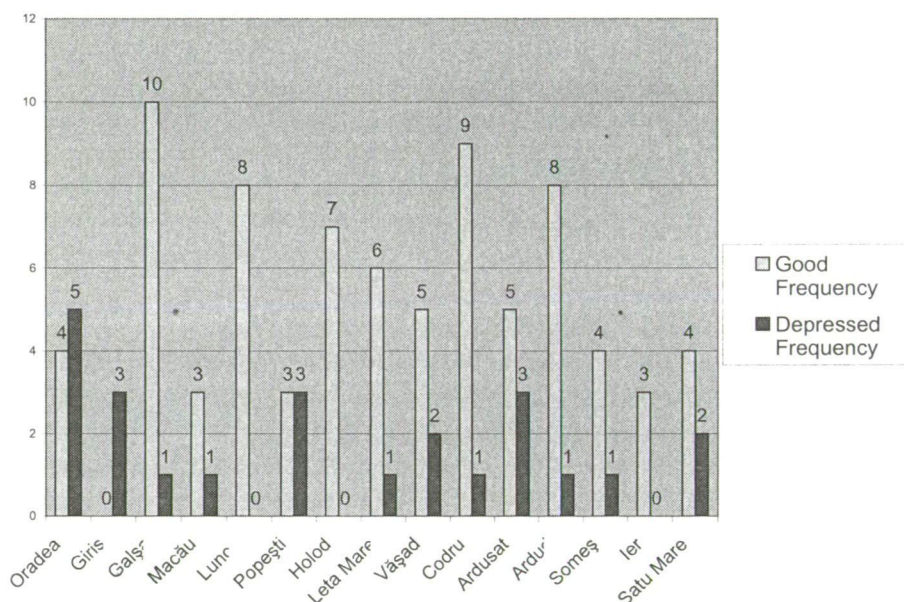

Chart no. 1 The statistics of the attendance at church services in some archpriestships of the Greek-Catholic Eparchy of Oradea in 1864. Source: D.J.B.A.N, fund E.G.C.O., inv. 1403, file 178, 1-203.

In conclusion, there should be noted some guidelines of the historical evolution of this Romanian Greek-Catholic eparchy. No doubt, due to the contact with the Roman-Catholics, and here we refer to the formation of the seminarians in the Latin seminars of the Empire, there existed a tendency to neglect the ritual identity of Byzantine tradition. In addition, the inability of some priests to be faithful and to cultivate their specific rite warned the episcopal leadership. Thus, the "alarm signals" transmitted through circulars and pastoral letters, and then the canonical regulations of the Provincial Synods have counterbalanced these tendencies, unfailingly asserting the affiliation to the Byzantine Rite. And here we refer to the education of the clergy, the faithfulness of liturgical celebrations, but especially of the believers, who, with few exceptions, have attended church.

23 D.J.B.A.N., E.G.C.O., inv. 1403, file 178, 106.

24 D.J.B.A.N., E.G.C.O., inv. 1403, file 178, 1-203.

BIBLIOGRAPHY:

UNEDITED SOURCES:

D.J.B.A.N. = County Direction Bihor of the National Archives of Romania (D.J.B.A.N.)

- fund Greek-Catholic Episcopacy Oradea (in short E.G.C.O.), inv. 1403, file 178; inv. 881, file 754.

- fund Greek-Catholic Parish Vășad, file 1, 2.

- fund Greek-Catholic Archpriestship Beiuș, file 58/1898.

D.J.Cj.A.N = County Direction Cluj of the National Archives from Romania (D.J.Cj.A.N.)

- Fund Greek-Catholic Episcopacy Oradea, file 136.

EDITED SOURCES:

Acta et Decreta Concilii Provinciae 1900 = *Acta et Decreta Concilii Provinciae Ecclesiasticae graeco-catholicae romenae Alba-Iuliensis et Fogarasiensis, anno Domini 1900 (diebus 4/17 – 13/26 mensis Septembris)*, Blaș, 1900.

Conciliulu Provicialu Primu 1872 = *Conciliulu Provicialu Primu alu Proviciei Basericești Greco-Catolice de Alba-Julia și Făgărașu ținutu la anulu 1872*, Blaș, 1872.

Actele și Decretele Conciliului 1882 = *Actele și Decretele Conciliului provinciei greco-catolice de Alba-Julia și Făgăraș ținut în anulu Domnului 1882 (din 30 mai până în 6 juniu)*, Blaș, 1882.

SPECIALTY BOOKS AND ARTICLES:

Apan 2004 = APAN, Adrian, Din corespondența episcopilor Vasile Erdelyi și Iosif Pop Szilaghi. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis* I (2004) 215-232.

Bălan 1914 = I. BĂLAN, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*. Blaj 1914.

Genț 1913 = I. GENȚ, *Administrațiunea bisericească*. Oradea-Mare 1913.

Georgescu 1923 = I. GEORGESCU, *Istoria Seminarului Român-Unit din Oradea Mare*. București 1923.

Radu 1929 = I. RADU, *Șematismul istoric al Diecezei Române Unite a Orăzii-Mari*. Oradea [1929].

Sana 2011 = S. SANA ... *pentru sufletele credincioșilor... Structuri bisericești și școlare în Eparhia greco-catolică de Oradea Mare. Parohii și școli satești (1850-1900)*. Oradea 2011.

Tămăian 1930 = P. TĂMĂIAN, *Istoria Seminarului și a educației clerului Diecesei române unite de Oradea*. Oradea 1930.

A LEGYŐZÖTT MAGYAROK MINT HÓDÍTÓK? A DE ADMINISTRANDO IMPERIO ÉS A NÉPVÁNDORLÁSÓK ANTIK MODELLJE

Az etelközi Magyar Nagyfejedelemség Kárpát-medencébe költözése a „honfoglalás” néven vonult be a magyar történeti köztudatba. Historiográfiánk XI. századi megszületése óta érdekli e folyamat kiváltó okai iránt. Alapvető kérdés, hogy előre eltervezett beköltözésről, avagy vereség kiváltotta bemenekülésről beszélhetünk-e.

A fejvesztett futást említő legfontosabb tudósítás a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztésében készült államkormányzati mű, amely az utókorban a *De administrando imperio* (DAI) címen vált ismertté. Az idézendő tudósítások forrásértékét meghatározzák a munka keletkezési körülményei. Már a XVIII. századra világossá vált, hogy a mű írása nem abban az évben fejeződött be, mint amelyikben elkezdődött, mivel a benne elszórt időrendi utalások között ellentmondás feszül.¹ XIX. századi magyar tudósok pedig arra mutattak rá, hogy Bíborbanszületett Konstantin császár nem oknyomozó történelmi célzattal, hanem politikai-statisztikai megfontolásból, több évi folyamatos anyaggyűjtéssel állított össze.² Moravcsik Gyula, a kritikai kiadást elvégző neves magyar bizantinológus mérte fel igazán a szövegbeli következetlenségek okait: különböző eredetű és különböző időkben keletkezett kútfők (krónikák, követjelentések, útleírások, követjárásokról készült jegyzetek) adataiból mérített a császár. Az adatgyűjtést munkatársak bevonásával végezte, és az összeállításakor híven közölte forrásait, nem törekedve az ellentmondások kiküszöbölésére.³ Az általános filológiai eredmények történeti tanulságait Kapitánffy István vonta le, aki úgy vélte, hogy a magyarok korai történelmére vonatkozó tudósítások nem a VII. Konstantin császárhoz látogató magyar előkelők elbeszélésén, hanem korábbi feljegyzéseken alapulnak. Felvetését azzal indokolja, hogy a X. század közepén a magyaroknak nem volt oly jelentős szerepük a bizánci külpolitika alakulásában, mint 895 előtt, amikor a magyarok Etelközt lakták, ahol 950 táján már besenyők éltek.⁴ Mindezek szem előtt tartásával érdemes olvasni a magyar szállásváltás indoklását.

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. e-mail: dr.szabados.gyorgy@gmail.com

1 Katona 1778, 5–7.

2 Wenzel 1851, 492–493; Szabó 1860, 84, 166.

3 Moravcsik 2003, 7.

4 Kapitánffy 1997.

„Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s odaérkezvén elűzték Nagy Moravia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak.”⁵ Alább ekképp részletezi: „Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására átkelven a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak.”⁶ A félelem emlékét egy korábbi szöveghely hivatott szemléltetni. Eszerint a császár, történetesen VI. (Bölcs) Leó (886–912) – VII. Konstantin apja – Gabriel klerikust küldte a magyarokhoz, hogy a besenyők elűzésére és régi lakóhelyük (Etelköz/Dentümgöy) visszafoglalására biztassa őket. Ám azok így feleltek: „Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.”⁷

A DAI előadását egy X. század elején alkotó nyugat-európai krónikás is megerősíteni látszik. Regino prümi apát ezeket írja a magyarokról: „A mondott népet tehát a fent említett vidékekről, saját szállásaikból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket... Elmenekülvén tehát ezek erőszakossága elől, búcsút mondtak hazájuknak, s elindultak, hogy olyan vidéket és helyet keressenek, ahol lakhatnak és megtelepedhetnek. Először is a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak, vadászattal és halászattal szerezvén meg mindennapi táplálékukat; ezután ismétlődő ellenséges támadásokkal törtek a karantánok, morvák és a bolgárok határterületeire; kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorisággal lönek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani.”⁸

A Kárpátok előterében szállást tartó és a Balkánon küzdő magyaroknak elvileg két ellenséggel kellett szembenézniük. A bolgár–besenyő harapófogó oly egységesnek tűnő képe azonban különböző időben, különböző helyeken és nyelveken, sőt különböző rendeltetéssel készült leírásokból áll össze egy hiányokkal és ellentmondásokkal terhelt mozaikká. Kezdve azon, hogy a bolgár–besenyő szövetségről egyedül a DAI-ban olvashatunk, más forrás nem szól erről. Ám e mégoly becses műnek nem feladata és nem erőssége a történelmi oknyomozás, hiszen célja az írói jelenre, a 950-es évekre érvényes

5 DAI c. 38, p. 172–173. (Moravcsik Gyula fordítása)

6 DAI c. 40, p. 176–177.

7 „DAI c. 8, p. 56–57. A terület „Dentümgöy” nevét I. Anonymusnál *Dentumoger* alakban. Szentpétery, SRH. I. 34, 38.”

8 HKIF 197–198 (Kordé Zoltán fordítása); Vö. Regino 132–133.

külpolitikai állapotok bemutatása. Ami valóban történetmondásra hivatott munka, az *vagy a bolgárokról, vagy a besenyőkről* szól. Így a Fuldai Évkönyvek X. század elején írott bejegyzése arról tudósít, hogy a magyarok bizánci szövetségben vívtak véres küzdelmet a bolgárokkal.⁹ A magyar–bolgár háborúról görög szerzők is szólnak. Harmatta János a bolgároktól elszenvedett vereség előadását tette beható kritikai elemzés tárgyává. Rámutatott arra, hogy Georgios Monachos Continuatus (György barát krónikájának folytatója), valamint Theophanes Continuatus (Theophanes krónikájának folytatója) – két ismeretlen, 960-as évekbeli krónikafolytató – megjegyzésein látszik: mindkét bizánci író azonos kifejezéseket használ, tehát egy közös, a magyarokkal és Leó császárral ellenséges forrásra utal a magyar sereg elpusztítása kapcsán. Ugyanakkor egy másik alapforrás szerint, amelyből Pseudo-Symeon (X. század vége), Ioannes Skylitzes (XI. század második fele), és Ioannes Zonaras (XII. század eleje) meríthetett, a magyarokat nem levágta, hanem csak megfutamította Symeon bolgár cár.¹⁰ Harmatta meglátásait Moravcsik Gyula filológiai eredményei annyiban pontosítják, hogy Theophanes Continuatus szövegére Georgios Monachos Continuatus hatott, Pseudo-Symeon e kettőt jegyzetelte ki, Skylitzes szóbeli értesülései mellett Theophanes Continuatusra és más, azóta elveszett írásművekre támaszkodott, Zonaras pedig ismeretlen kútfőit leszámítva főleg Skylitzes históriáját aknáztta ki.¹¹ Az enyhébb és a súlyosabb magyar kudarc hagyományozódása szövevényes utat járhatott be, több lehetőség elképzelhető, de a kétféle változat elkülönítése mindenképpen indokolt. Ésszerű Harmatta János ama következtetése is, hogy a felnagyított bolgár hadi sikerek fő forrása Symeon cár üzenete lehetett, amely révén előnyösebb tárgyalási pozíciót kívánt biztosítani magának. Ezt a hírt a Leó császárral szembenálló bolgárbarát egyházi körök felkapták, s tovább terjesztették. Nyugatra például Lázár püspök az Arnulf császárhoz küldött bizánci követ vihette; diplomáciai szerepéről a Fuldai Évkönyvekben tétetik említés.¹²

Rejtély, hogy Regino miként jutott olyan értesülés birtokába, ami a bolgárok említése nélkül csak a besenyőket tartja a magyarok legyőzőjének, míg a Fuldai Évkönyvek bolgárjai mellől meg a besenyők hiányoznak; az apát elmondása így a DAI-ban foglaltakkal mutat némi hasonlóságot. Áruklódó nyom viszont, hogy Regino a besenyőkre a görögös *Pecinaci* alakot hozza,¹³ ami a DAI-ban Πατζίνακται,¹⁴ Ioannes Skylitzes 1057 után készült históriájában Πατζίνακαι formát ölt.¹⁵ Megjegyzem, hogy a X–XII. század folyamán keletkezett nyugati kútfők besenyő megnevezései erre visszavezethető alakokban ötlenek fel. Így például a konstantinápolyi udvarban megfordult Liutprand püspök (†972) *Pizenacos*,¹⁶ Querfurti

9 Annales Fuldenses 126, 129–130.

10 Harmatta 1998, 148.

11 Moravcsik, ÁMTBF 52, 61, 65–67, illetve 69–70, 81, 84, 98–99.

12 Harmatta 1998. 148. Vö. Annales Fuldenses 130.

13 Regino 132.

14 DAI c. 37, 166–170.

15 Moravcsik, ÁMTBF 87.

16 Gombos, CFHH II. 1469 = Pertz, MGH SS III. 277.

Brunó (†1009) *Pezenegos*,¹⁷ Merseburgi Thietmar (†1018) *Pezineigos* és *Petineis*,¹⁸ Ademarus Cabannensis (1028 körül) *Picenati*,¹⁹ Freisingi Ottó (†1158) *Pezenatis*,²⁰ Londoni Richárd (XII. század vége) *Pincennates* változatot közöl;²¹ a sor még folytatható lenne. Ezzel szemben a Regino ismeretét is tükröző XIII–XIV. századi krónikáink a *Bessi* és a *Bissen*i változatot használják a besenyőkre;²² ami a XI. században indult hazai okleveles gyakorlatot idézi.²³ E szemlélésből kitetszik az, hogy a nyugat-európai latin besenyő népnév-említések legalább is kezdetben bizánci hatást tükröznek, míg a magyarországi középlatinság oklevelei és krónikái e tekintetben szinte teljes függetlenséget árulnak el.

Számomra az valószínű, hogy Reginóhoz egy olyan bizánci hír jutott el, amely Lázár püspök követjárásától függetlenül áramlott nyugatra, és amely évtizedekkel később a DAI-ban bukkant fel. Ugyanakkor Regino a magyarok új hazába települését a fegyveres kényszerítés mellett túlnépesedésükkel indokolja,²⁴ következtetlenséget áruva el. Mert ha annyira túlnépesedtek, akkor hogyan nem tudtak ellenállni? Vagy hogyha a besenyők „számban és vitézségben” még ezt a túlszaporodott népet is felülmúlták, akkor egy hatalmas birodalmat kellett alkotniuk, ám ilyesmi nem létezett. Ellentmondások a Fuldai Évkönyveket is terhelik. Két változatban, két külön év alá sorolta a magyar-bolgár háborút, sőt a 895-ben seregük nagy részét elvesztett magyarokkal 900-ban (helyesen 899-ben) egy nap alatt húszezer itáliai gyilkoltatott le. A fuldai annalista logikáját követve csodás megújhódás tárul fel: a tönkrement magyarok rövid idő alatt oly nagy erőre kapnak, hogy képesek pusztító hadjáratot vezetni, és a keresztények között óriási vérfürdőt rendezni.²⁵ Ezt a gondolatmenetet Regino színesebb köntösbe öltözteti: felsorolja a minapi legyőzöttek karantán, morva és bolgár végekre sújtó támadásait, azután 901-hez bejegyzi 899 észak-itáliai történéseit.²⁶ A magyarok körében végzett legnagyobb pusztításról, a családok „teljes megsemmisítéséről” a DAI értekezik, de még innen sem hiányzik a megvert és elűzött „türkök” pompás katonai teljesítménye, amellyel Ómoráviát „végigpusztították”, „elfoglalták”, és „megsemmisítették”.²⁷

17 Gombos, CFHH I. 429.

18 Gombos, CFHH III. 2203–2204 = Thietmar 382, 530–531.

19 Gombos, CFHH I. 16 = Pertz, MGH SS IV. 130.

20 Gombos, CFHH III. 1762 = Pertz, MGH SS XX. 234.

21 Gombos, CFHH III. 2046 = MGH SS XXVII. 199–200.

22 Kézai Simonnál (1285 előtt) *Bessos* Szentpétery, SRH I. 146, *Bessorum* uo. 148, *Bessi* uo. 182, 192. Vö. a XIV. századi krónikaszerkesztménnyel, ahol a *Bessorum* alak után röviddel a *Bissenorum* változat áll. Uo. 371. Anonymus XIII. század eleji gestája „renitensként” említhető, mert a görögös *Picenatis* és a magyar középlatinságban bevett forma (*Bissenos*, *terra Byssenorum*) egyaránt olvasható. Uo. 66, 113, 116.

23 1061 (interpolált): *Beseneu* Györffy, DHA I. 168 (49. sz.), 1067 körül (interpolált): *Bissenorum*, *Bissen*i uo. 183–184 (58. sz.), 1075 (interpolált): *Bissenorum* uo. 214 (73/II. sz.), 1086: *Bessenorum* uo. 251 (84/I. sz.). További forrásadatokat összefoglalóan l. Györffy 1990.

24 HKÍF 197. Vö. Regino 131–132.

25 *Annales Fuldenses* 134.

26 HKÍF 197–199. Vö. Regino 148.

27 DAI c. 13, p. 64–65, c. 37, p. 176–177.

A Fuldai Évkönyvek, Regino, valamint a DAI történetsszövéseinek közös nevezője, az újjászületett katonai virtus már túlmutat a magyarság ethnikai keretein, mivel egy általános népvándorlás-képlet alkotóeleme, ilyenformán a következő gondolati súlypont-hoz vezet át bennünket.

A DAI 37. fejezete mintaszerűen szemlélteti a népeltolódás három állomását. „*Tudni való, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülván szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon, és urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.*”²⁸ Látszólag tehát elérkeztünk a historiográfiai áttekintésben vázolt népvándorlás-elmélet forrásvidékéhez. (A hangsúly itt a „látszólag” szóra esik.) Az úz→besenyő→magyar támadássorozat elgondolása értelmében a mondott steppei népek összekoccanó biliárdgolyók módjára pöccentik egymást nyugatra, egy keletről jött elemi erejű hatás miatt.

Sőt ez az elképzelés egy harci esemény bekapcsolása révén még tovább bővült, ugyanis a 923-ban elhunyt Tabari ezt jegyezte fel: „*Ebben az esztendőben [893] híre jött, hogy Ismail ibn Ahmad a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot, és – amint említik – királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a hatunt, és körülbelül 10 ezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömegeket gyilkolt le közülük, számtalan lovat zsákmányolt.*”²⁹ Györffy, noha nem vonja kétségbe azt egy későbbi arab történetíró, Maszúdi alapján, hogy ekkor a karlukok fővárosát foglalta el a számánida emír, feltételezi, hogy a népvándorlás elindulása az úzok legyőzéséhez köthető.³⁰ Máris megvan tehát az úz→besenyő→magyar támadásláncolatot kiváltó hatás, csak hogy komoly megfontolások szólnak ez ellen. Demény István Pálnak feltűnt, hogy 893 harci eseményeihez a muszlim kútfők nem rendelik hozzá az oguzokat, csak az utólagos történészi konstrukciók. Mint mondja, Tabarinál nincs szó arról, hogy Ismail ibn Ahmad „turkok” elleni háborújával összefüggésben a karlukok az oguzokra rontottak volna.³¹ Sőt, mivel a támadás *délnyugatról* érte a karlukokat, ezért logikusan *kelet* s nem *nyugat* felé mozdultak el, s át is tették székhelyüket Talaszból Kasgarba, ami Talasztól *délkeletre* fekszik.³² Valóban nincs adatunk arra, hogy valakik is az oguzokra rontottak volna, sőt hogy az oguzok helyére költöztek volna: Maszúdi alapján a „türkök” megvert népét a karlukokkal lehet azono-

²⁸ DAI c. 37, p. 166–167.

²⁹ HKÍF 60. (Kmoskó Mihály fordítása.) Vö. Maszúdi tudósításával. Uo. 57.

³⁰ Györffy 1987, 582. A „turk” elnevezés problémájáról legújabban I. Zsidai 2013.

³¹ Zimonyi 1998. 143. Ugyanakkor ez a gondolatmenet sem lép ki a népvándorlás-láncolat elméletének a bűvköréből.

³² Demény 2001, 91. Vö. HKÍF 60.

sítani,³³ vagyis Györffy ötletét sem a feljegyzések, sem a földrajzi viszonyok nem igazolják. A népvándorlás-áradat keleti keletkezésével ilyenformán alapvető gondok vannak. Nem meggyőzőbb a folyamat nyugati folytatásának története sem.

Az újjászületett életerő és katonai potenciál eszerint nem a magyarok kiváltsága, nem egyedi jelenség. Előbb a kivérzett úzok térnek magukhoz, hogy legyőzzék a besenyőket, majd a megvert besenyők az úzok példáját lemásolva mérnek csapást a magyarokra, akik a Kárpát-medencébe taszítatván felszámolják az ómorva politikai alakulatot, majd győztes hadakat vezetnek nyugatra. Történik mindez oly sebesen, hogy Ismail ibn Ahmád hadjárata (893) és a magyarok brentai diadala (899) között csupán hat év telik el! Ez idő alatt három nép szenved tetemes károkat, hogy aztán három kudarc hadi sikekbe forduljon, és ki-ki a maga sértetlen *nyugati* szomszédján vegyen elégtételt a *keleti* veszedelemért. A hullámokat idéző modellt szemlélve ideje ellátogatni az elgondolás *valódi* forrásvidékéhez.

A történelmi modellhez vezető utat Vajda László nagy ívű tanulmánya járja végig, amely a görög történetírásban érvényesülő népvándorlásláncolat-elmélet szellemi eredetét fedi fel. Meggyőző okfejtése jóval élénkebb szakmai visszhangot érdemelne; eredményeinek itt csupán kivonatolt ismertetésére vállalkozhatom. A sorozatos népeltolódás Herodotosnál tűnik fel, ám mindjárt kettős változatban, és mindkettő a szkítákkal függ össze. A rövidebb, háromtagú láncolatban a massageták elűzik a szkítákat, azok a kimmereket, akik Sinopéra és más területre támadnak (IV, 12). A hosszabb „népkatalógus” hat elemet számlál, kissé fölöslegesen, mivel a hyperboreosok (a mitikus geográfiában a világ szélén lakó egyik nép) és az aranyat őrző „griffek” békésen élnek; a háborús kezdeményező szerep az egyszemű arimasposoké, akik az issedonokat-mozdítják ki, azok a szkítákat, ők a kimmereket (IV, 13). Mindazonáltal a láncreakció-idea nem Herodotos elméjében fogant, hiszen ő maga is jelzi gondolatai másoktól való eredetét. Igaz, Herodotos az eposzsköltő Aristeasra hivatkozik név szerint, a tényleges szellemi forrás a Kr. e. VI. század végén élt miletosi Hekataios, az ión természetfilozófia rendszerezője, viszont az ő koncepciója nem élő tapasztalatokból, hanem deduktív levezetéssel állt elő. A népről népre tovaterjedő vándorlás általánosító képét a fizika, a mechanika ihlette (lásd a nyugvó golyót, amit egy mozgó golyó centrálisan meglök, amaz átveszi ennek sebességét, míg emez megáll), ilyenformán történetietlen, mert nincs tekintettel a folyamatok egyediségére. A golyók módjára tovább-továbblokódó népekről alkotott képzet azonban irodalmi toposszá válva szolgáltatott kényelmes rendező-magyarázó elvet. A Kr. u. V. században élt Priskos töredékesen korunkra jutott hagyatéka – az 1000 körül keletkezett Suda-lexikon vonatkozó részével kiegészülve – ugyanolyan kaptafára készült eseménysort mutat be, csak a szereplők mások. Nála a griffek hozták mozgásba az Okeanos-partján honos népeket, ők az avarokat tették földönfutóvá, azok a szabirot, akik a saragurokkal, valamint az urogokkal és az onogurokkal bántak el így, ez a három nép végül az akatir-hunokat győzte le. Jóllehet Priskos éles szemű megfigye-

33 HKÍF 57.

lője és kritikus rögzítője volt kora történéseinek, ám ahová látóköre nem terjedt ki, oda a Herodotostól készen kapott okságmagyarázatot hívta segítségül. Vajda végül azzal adja meg a kegyelemdőfést a népvándorlás láncreakciószerű modelljének, hogy egy különös körülmény szabályszerűen kötelező érvényesülésére mutat rá: a mindenkori *keleti* nép minden esetben erősebbnek bizonyult *nyugati* szomszédjánál.³⁴ Íme, az irodalmi hagyatéknak mily egyértelműen nyilvánul meg a DAI-ban! Az úz→besenyő→magyar láncolat előképe világosan megismerszik akár az Okeanos-parti nép→avar→szabir→saragur, urog, onogur→akatir-hun (Priskos), akár a massageta→szkíta→kimmer (Herodotos IV, 11–12) sorozatban. És ugyan Vajda sem tagadja az igazolható történelmi példákat arra vonatkozólag, hogy egy hódító hatalom elűzte lakhelyéről a lakosságot, amely szorultságában rátámadt egy harmadik népre, de, mint mondja, a valóságban inkább a láncreakció ki-maradására akadnak példák, az elüldözöttek nem egyszer alávetettséget vállalva nyertek befogadást új lakóhelyük régi birtokosaitól.³⁵ Azt pedig tudjuk, hogy Konstantin jól ismerte Priskos művét, hiszen az ő irányításával készültek azok a nagy excerptum-gyűjtemények, amelyek jóvoltából egyebek mellett az V. századi rhetor munkájának legalább töredékei megőrződtek mindmáig.³⁶ Priskos pedig Herodotost olvasta bizonyíthatóan,³⁷ vagyis ha a népvándorlásokat kiváltó háborúk láncolata nem igazolható, a toposz-hagyományozódás láncolata annál inkább. VII. Konstantin udvarában tudták: a besenyők a magyarok egykori szállásterületén laknak, s ez a földrajzi azonosság indíthatta a DAI összeállítóit arra a feltételezésre, hogy Etelköz/Dentümgöyer régi lakói helyébe az újak csak harc árán költözhettek.

Ha az antikvitásban mélyen gyökerező népvándorláshullám-elmélet nem is igazolható történelmileg, attól még egy más kultúrkörből származó értesülés elvileg szólhat Etelköz erőszakos hatalomváltásáról. Olybá tűnik, mintha egy arab kútfő ilyesmiről emlékeznék, al-Isztahri azonban csak ennyit közöl a besenyőknek a kazárok és a bizánciak területe közé költözéséről: „*E tartózkodási helyük nem régóta a szállásuk, ezt ugyanis megrohanták s ott letelepedtek...*”³⁸ A 930 körül keletkezett helyzetértékelés valós, hiszen a besenyők akkor még tényleg nem sok idő óta laktak ott. De a beköltözési mód gyorsaságát mutató kifejezésen (a fordítás szóhasználata: „megrohanták”) túl semmi nem utal harci cselekményre, avagy más nép elűzésére. Érdemes hát visszatérni a bizánci eredetű hír két megjelenésének kritikájára. Szembeszökő időrendi bizonytalanságuk is: ez a DAI-nak jellege okán – ismeretes, hogy nem történelmi oknyomozásra rendeltetett – nem róható fel szigorúan, ám a Chronicon történelmi rendeltetése dacára követ el komoly tévesztéseket a közelmúltra vonatkozólag: az észak-itáliai hadjáratot a

34 Vajda 1995, 112–127. (A görög személynevek átírásakor általában Moravcsik Gyula gyakorlatához igazodtam, l. Moravcsik, ÁMTBF kivételt csak a „meghonosodott” nevekkel – Bölcs Leó, Bíborbanszületett Konstantin – tettem.)

35 Uo. 126.

36 Moravcsik, ÁMTBF 30.

37 L. pl. Olajos 2001, 25.

38 HKÍF 49–50 (Czeglédy Károly, Kmoskó Mihály és Zimonyi István fordítása).

valóságoshoz képest két évvel később szerepelteti;³⁹ tette mindezt a 900-as évek elején. Regino amúgy sem túl éles látását a tárgyaló nép iránti leplezetlen gyűlölet tovább homályosította, így nem törekedett adatai gondos ellenőrzésére. VII. Konstantin császár (alkotói köre) ilyesmire nem ragadtatta magát; a DAI tárgyilagos hangvételét viszont egy helyen másfajta érzelmi túlfűtöttség töri meg.

Ez a magyar vezérek páni félelemmel átítatott válasza a bizánci követ indítványára, aki a besenyők elleni hadjáratra buzdította a Kárpát-medence új urait. A 8. fejezet forráskritikáját Révész László végezte el. Úgy tartotta, hogy a nagyfejedelmi szállás Felső-Tisza-vidékre helyezésével szemben a fenyegető besenyő szomszédság szokásos felemlegetése – ezt Gábrriel klerikus ajánlatának visszautasítása hivatott alátámasztani – azért nem alkalmas mélyreható következtetés levonására, mert a magyar vezetőket akkor már sorozatos nyugati hadjárataik foglalták le, így nem állt érdekükben a besenyőkkel való összeütközés.⁴⁰ Ugyancsak ő idézte emlékezetbe azt az ismert forrástani körülményt, hogy Gábrriel követjárása keltezhetetlen.⁴¹ Ennél tovább jutva a bizánci diplomácia hiszékenységre utal, hiszen egy számukra hihető érveléssel azt is le lehetett szerelni. A magyar vezetőknek tulajdonított érveket valósnak véli, ám „a forrásokban följegyzett kijelentések nem minden esetben világítják meg a mögöttük rejlő valós tartalmat.”⁴² Ezt sarkosan úgy lehet megfogalmazni, hogy a papot becsapták a magyar vezérek, akik átlátszó ürüggyel hártották el a kérést. Révész László érvelését a hadtörténelmi tények erősítik.

A hadtörténelmi szempontú megközelítés amúgy is nélkülözhetetlen, hiszen a kútfők által említett emberek és népek nem testetlen filológiai adatok voltak, akik az írászta mellett lebegtek, hanem hús-vér történelmi szereplők, akik a „terepen”, adott esetben a csatamezőn hajtották végre tetteiket. Cselekedeteik minél hívebb képét viszont csak a lehető legbővebb forráskört tekintve lehet felvázolni. A korszak magyar hadi eseményeinek rendje különböző helyen és időben keletkezett adatcserepekből illeszthető össze. Ezek fényében a gyakorlati élet szintjén is ellenőrizhető a DAI elméleti konstrukciója.

Az időhatárokat 881 és 907 jelöli ki, ami a forrásokból előállt természetes hadtörténelmi korszak. A 956-ig vezetett Salzburgi Évkönyvekben ez áll: „881. Az első csatát a magyarokkal vívták Wenia-nál [Bécs], a másodikat a kabarokkal Culmite-nél [Kollmitz, vagy Kulmburg Melknél].”⁴³ A Fuldai Évkönyvekből tudjuk, hogy 892 júliusában Arnulf király frank, bajor és alemann harcosaival benyomult Moráviába, s ott magyar szövetségeseivel dúlt, gyűjtogatott, de 894-ben „a magyaroknak nevezett avarok” immár a morva Szvatopluk oldalán pusztították Pannóniát.⁴⁴ A 895-re vonatkozó, idézett megjegyzéstől eltekintve legközelebb a nagyszabású itáliai hadjárat kapcsán kerültek ma-

39 Regino 148.

40 Révész 1996, 203.

41 Révész 1998, 528–529. Vö. Moravcsik, ÁMTBF 36–37.

42 Révész 1999, 154.

43 HKÍF 209 (Tóth Sándor László fordítása). Vö. MGH SS XXX/2. 742.

44 Annales Fuldenses 121, 125.

gyarok a történetírói érdeklődés homlokterébe. Tanulságos a Fuldai Évkönyveknek visszaadni a szót, ugyanis a cselekmények nála olvasható kiértékelése egy eddig nem kellő súllyal elemzett mondandót hordoz, amire kevéssel alább térek vissza. „900. [899.] *Eközben pedig a magyaroknak nevezett avarok végig pusztították egész Itáliát, úgy, hogy sok püspököt megöltek. Az itáliaiak harcba bocsátkozván velük, egy napon egy ütközetben 20 ezren pusztultak el. Azok pedig ugyanazon az úton, amelyen benyomultak, nagy területen pusztítva visszatértek Pannóniába.*”⁴⁵ Az észak-itáliai hadműveletek szerencsére bőven adatoltak. Értékes adatokat közöl például két X. század második feléből való írás is, Liutprand cremonai püspök Antapodosisa, meg A nonantolai monostor alapítása című munka függeléke.⁴⁶ Egy 898-ban végzett felderítést követően 899 tavaszán több ezres hadsereg zúdul Észak-Itáliára, Arnulf császár (896 előtt keleti frank király) megbízásából. I. Berengár itáliai király csak több hónap múltán tudja üldözőbe venni a Lombardián addig szélében-hosszában végigszáguló lovasokat. Nyárutón a menetbiztosító egységek a szándékos megfutamodást alkalmazva elérték, hogy egyre elbizakodottabbá váló üldözőik a Brenta folyóig nyomuljanak, ahol aztán a magyar főerők szeptember 24-én fényes győzelmet arattak Berengár háromszoros létszámfölényben levő könnyűlovas katonái felett. December 13-án Vercelli püspöke, 900. január 26-án Modena városa, két napra rá a nonantolai kolostor esik áldozatul. Június végén Velencét ostromolják, sikertelenül. Időközben Arnulf halálával okafogyottá vált a keleti frank szövetség, Berengár súlyos pénzen megnyerte a magyarok jóindulatát, így a győztesek 900 nyarán hazavonultak.⁴⁷ Ugyancsak 900-ban valószínűleg egy másik magyar sereg pusztította Bajorországot 50 mérföld mélységben, ám Liutpold herceg győzelmet aratott felettük (Fuldai Évkönyvek). Ez nem okozott komoly megrázkódtatást a magyaroknak, hiszen hadaik 901-ben Karintiára és Itáliára törtek (Fuldai Évkönyvek, Sváb Évkönyvek).⁴⁸ 902-re a Sváb Évkönyvek írója a magyarok Moráviában folytatott győztes harcával tulajdonképpen az északi Morávia pusztulását rögzítette.⁴⁹ E 926-ig vezetett annales 902-höz és 904-hez egyaránt bejegyzi, hogy a bajorok lakomára hívták a magyarokat, és ott sokat megöltek közülük. Ennek kapcsán 904-nél említi Kurszán (Kusál) halálát, de a Sankt Galleni Évkönyvek 918-ban befejezett egysége 902 alá sorolja a magyar fővezér meggyilkolását. Bóna István meggyőzően érvel ez utóbbi évszám hitelessége mellett; ennek tükrében e két bejegyzés egyazon eseményre vonatkozik, ilyenformán a német annales megkettőzte a bajorok csalárd sikerét. 903-ból, és megint a Sváb Évkönyvek-ből újabb bajor–magyar háborúról értesülünk, amit a fentiek alapján Kurszán vezér

45 HKÍF 192 (Géczi Lajos fordítása). Vö. Annales Fuldenses 134.

46 MEH 216–217. Vö. Gombos, CFHH II. 1470–1472; HKÍF 217. Vö. Gombos, CFHH II. 971. Berengár 15000 fős hadseregének majdnem teljes megsemmisítését említi Andrea Dandolo 167.

47 Gombos 1927, 429–519; Bóna 2000, 31–32; Torma 2008, 425–447.

48 Annales Fuldenses 134–135; Gombos, CFHH I. 91.

49 Gombos, CFHH I. 91. Nem feladatomban e helyt kitérni a déli „Megale Moravia” kérdéskörre. An-nak alapvető irodalmát l. Boba 1996. Újabban, különböző felfogásban l. Bálint 1996; Veszprémy 1996; Petrovics 2005; Katona-Kiss 2012; Langó 2012; Szabados 2012.

megbosszulása végett indíthattak, vagyis itt viszont téved Bóna, aki szerint a magyarok nem siettek elégtételt venni haduruk meggyilkolásáért.⁵⁰ 904–905 között immár I. Berengár király szövetségeseként hadakoztak Észak-Itáliában,⁵¹ s nem lehetetlen, hogy a sereg 904/905 telét Itáliában töltötte.⁵² Berengár számára hosszú távon hasznos politikai befektetésnek bizonyult a magyar szövetség: 915-ben itáliai császárrá koronázták.⁵³ 906-ban a magyarok először támadtak Szászországra, de mindjárt két sereggel, amint a szászok viselt dolgait összefoglaló, 1004-ben elhunyt Widukind elbeszéli.⁵⁴ 907 nyarán a szokásos gyakorlattól eltérően a Magyar Nagyfejedelemség védekező szerepre kényszerült. A Keleti Frank Királyság támadásának végkifejlete a július 4-én és 5-én vívott pozsonyi csata korai hadtörténelmünk legfényesebb és legjelentősebb helytállását hozta. „A bajorok kilátástalan háborúja a magyarokkal, Liutpold herceget megölték, övéinek féktelen kevélységét letörték, és a keresztények alig néhányan menekültek meg, a püspökök és grófok többségét meggyilkolták. A bajorok teljes hadseregét megsemmisítették a magyarok.” (Sváb Évkönyvek)⁵⁵ A pozsonyi csata lefolyásáról részletes leírást közöl a késő-középkori bajor humanista történétíró, Aventinus; munkája forrásértékét Veszprémy László igazolta a közelmúltban.⁵⁶

Amint láthattuk, a magyarság 881–907 közötti, egy emberöltőre rugó hadi krónikája különböző helyen és időben keletkezett adatcserepekből állt össze egy erősen hiányos képpé. E feljegyzések közös vonása, hogy a hadműveletek által sújtott térségek keresztény szerzőitől származnak, akik ellenséges érzelmi alapállásból szóltak megtámadóikról. Amikor be kellett ismerni övéik vereségét, ott sem a magyar virtust dicsőítették, hanem a pusztulás sokszor túlzóan felnagyított rémképén keseregtek.

A pozsonyi csatáig nyomon követett harcok sikerét két fontos tényező biztosította. Egyfelől a Kárpát-medencében éppen megtelepedő nép saját védelmi szükségletein felül több száz vagy éppen több ezer, akár két évig (899–900) is nélkülözhető katonát tudott kiállítani, másfelől ezek a steppei taktika szerint küzdő emberek kellően nagy létszámú, megfelelően betanított loállománnyal rendelkeztek. Márpedig 895 és 899 (valamint 904 és 905) között nem lett volna elegendő idő az esetlegesen elvesztett ménesek újratermesztésére, mivel Nagy Kálmán szerint még békés körülmények között is 6–7 év szükséges az állat születésétől számítva a tömeges kiképzésig.⁵⁷ (Nagy Kálmán a második világháború huszártisztként szerzett tapasztalataiból indult ki, ám mivel a lovak alap-

50 Gombos, CFHH I. 91, 199; Bóna 2000, 33–34.

51 Annales Beneventani. Gombos, CFHH I. 110. Chronicon Cavense uo. 544. Az 1227-ben elhunyt ciszterci szerzetes Helinardus világkrónikája Provence-i Lajos császár nagy vereségéről ír: „*Ludovicus rex concerto cum Hungaris proelio miserabiliter vincitur.*” Uo. II. 1127.

52 Kristó 1980, 234–235.

53 Bóna 2000, 44.

54 Pertz, MGH SS III. 425–426.

55 HKÍF 202 (Lele József fordítása). Vö. Gombos, CFHH I. 91.

56 Veszprémy 2008. L. még a pozsonyi csata monografikus feldolgozását: Torma–Veszprémy 2008.

57 Nagy 1998, 134–135.

vető élettani adottságai nem változtak 1000 év alatt, ezért közlésében nincs okom kétkedni.) Különösen azért, mert a magyarok vezetékllovakkal vonultak csatába, és ezek az első háts elhullása esetén alakzatok végrehajtására alkalmas harci lóvá kellett, hogy előlépjének; ellenkező esetben a harcos a maga és társai életét kockáztatta volna, ha képzetlen állatra bízta sorsát. Az Árpáddal korosztályos Bölcs Leó császár szavai szintén ezt igazolják. „Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint sokaság látszatának keltése végett... Gyakran egy kötéltre vévén a felesleges lovakat, hátul, azaz a hadrend mögött, annak védelmére helyezik el... türk ellenfeleinknek hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát” (Taktika).⁵⁸

Az itáliai hadjáratra indult több ezer, védelmi szempontból nélkülözhető harcos ténye viszont újabb két fontos következtetésre ad okot: Egyfelől a helyben talált, döntően „avar” lakosság nem fejtett ki ellenállást az újonnan érkezettekkel szemben, sőt a magyar köznép részévé vált;⁵⁹ másfelől szemmel láthatólag semmilyen besenyő hátbatámadástól nem tartott az új területen berendezkedő magyarság. A kettős nem-fenyegetettség azért is figyelemre méltó, mert egy nép értelemszerűen mindig mozgás (hegyeken, folyókon való átkelés) közben a legsebezhetőbb, csak hogy a magyarok nem adták tanújelét sem az avarok, sem a besenyők keltette félelemnek. A magyar–besenyő viszony nyomai egyetlen minőségben, szövetségi kapcsolatként tűnnek elénk a X. századból. A magyarok és a besenyők 917-ben a bolgárokhoz csatlakozva, 934 folyamán a bolgárok nélkül arattak győzelmet a bizánciak felett, míg végül 970-ben az orosz–bolgár–magyar–besenyő koalíció döntő vereséget szenvedett a Kelet-Római Császárságtól.⁶⁰ A magyarok és a besenyők alkalmasszerűen megnyilvánuló szövetségét két adalékkal lehet pontosabban körülírni. Egyfelől a Magyar Nagyfejedelemség hadi készségét már az is jól jellemzi, hogy a Bizánc elleni támadások ereje a besenyők távolmaradásakor sem lankadt: 943 tavasza magyar harcosokat talált a Kelet-Római Birodalomban.⁶¹ Másfelől egy bepillantás erejéig a magyar–besenyő szövetségben honos alá-fölérendeltségi helyzetről is értesülhetünk. 934-ben aratott közös győzelmükről Maszúdi olyan leírást adott, amely méltán sorolható az íjészítő népek taktikájáról festett legszemléletesebb csataképek közé. Számunkra az fontos, hogy a kortárs arab szerzőnél a besenyők előhadjént, vagyis a magyarok fősege alatt harcoltak.⁶²

Amit a 900-as évekbeli magyar–besenyő viszonyról egyáltalán megtudhatunk, azok a hadtörténeti tények egyértelműen cáfolják Gábriel klerikus értesülését. A magyarok kedélyállapotát beárnyékoló besenyő-fóbia nem egyszerűen időrendileg keltezhetetlen, hanem *tartalmilag* sem lehet vele mit kezdeni: nem találni egyetlen olyan pillanatot sem a X. századból, amelyre érvényesíthető lenne. Ezért osztom azt a korábban említett nézetet, hogy a bizánci követet ez alkalommal alaposan megréfták a magyar vezetők.

58 Moravcsik, ÁMTBF 19–21. (Moravcsik Gyula fordítása)

59 Szádeczky-Kardoss 1996, 29; Szőke 1996, 43; Tomka 1997, 74–75; Olajos 2004.

60 Moravcsik, ÁMTBF 61–64, 72, 77–79, 84–89.

61 Moravcsik, ÁMTBF 61, 85.

62 HKÍF 55–56.

Összegezve az eddig elmondottakat, meggyőződésem, hogy sem közvetlen filológiai, sem közvetett hadtörténeti érveléssel nem támasztható alá a sorozatos népmozdulások jól ismert modellje. A népvándorlás-láncolat mechanikus elgondolása Herodotos jóvoltából jutott a görög történelemfelfogás véráramába; Priskos, s főleg Bíborbanszületett Konstantin császár révén az újkori tudomány számára elfogadott tétellé vált. Vajda László egyetemes érvennyel megfogalmazott aggályai a IX–X. századi magyar esetre alkalmazva is helytállóak. Ennek belátásához el kellett vonatkoztatni a DAI gyanúsán „kerek” történetétől, hogy a többi kútfő is érvényesüljön. Tény, hogy az így előállt mozaikszerű képen jobban látszik a töredezettség, de ha minden adatot egyenlő forráskritikai elbírálásban részesítünk, akkor közelebb juthatunk az egykorvolt valósághoz, mintha a DAI logikai rendszerébe kényszerítenénk a tőle független értesüléseket. A különböző feljegyzésekből felsejlő összkép azt mutatja, hogy a IX–X. század fordulóján a magyar steppe-állam (avagy steppe-birodalom)⁶³ támadó katonai magatartással bizonyította biztonságérzetét, s nem volt oka sem az avaroktól, sem a besenyőktől tartani. Ilyenformán Etelközből/Dentümgogyerből nem besenyő támadás mozdította ki a magyarokat, mivel 895-ből nem igazolható magyar–besenyő konfrontáció,⁶⁴ hanem alapos helyismeretre szert téve, előre eltervezett döntéssel vették birtokba a Kárpát-medencét. Ennek az alapos helyismeretnek térben-időben pontosan adatolható lenyomata a *Salzburgi Évkönyvek* idézett közlése a 881-ben Bécs alatt harcoló magyarokról. Erősen elgondolkodtató, hogy a magyarok és a közeli hadszíntéren hadakozó kabarok honnan vonulhattak a Bécsi-medencébe, és hová térhettek vissza onnan. Biztos, hogy Etelközbe/Dentümgogyerbe, vagy már egy Kárpátokon belüli támaszpontra? Időszerű lenne a honfoglalás kronológiájának újragondolása, ám ez már nem ennek a dolgozatnak a feladata.

63 Pohl 2003, 572–573. Ennek magyar vonatkozású kifejtését l. Szabados 2011. 9–61; Szabados 2013.

64 Szabados 2010.

RÖVIDÍTÉSEK, IRODALOMJEGYZÉK

FORRÁSKIADVÁNYOK

Andrea Dandolo = *Andreae Danduli Chronica per extensum descripta*. Ed. E. PASTORELLO. (Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli Storici Italiani dal cinquecento al mille cinquecento ordinata da L. A. Muratori. Nuova edizione riveduta ampliata e correcta. Tomo XII. Parte I.) Bologna 1938–1939.

Annales Fuldenses = *Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis*. Post editionem G. H. PERTZII recognovit Fr. KURZE. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi VII.) Hannoverae 1891.

DAI = *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gy. OLAJOS T. bevezető tanulmányával. Budapest 2003. (reprint)

Gombos, CFHH = GOMBOS, Albinus F., *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* I–III. Budapestini 1937–1938.

Györffy, DHA = GYÖRFFY, Georgius: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Volumen I. 1000–1131. Budapestini 1992.

HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995.

MEH = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. GYÖRFFY Gy. Budapest 2002³.

MGH SS XXVII. = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus XXVII. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Hannoverae 1885.

MGH SS XXX/2. = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae 1934.

Moravcsik, ÁMTBF = MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988².

Pertz, MGH SS III. = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus III. Ed. G. H. PERTZ. Hannoverae 1839.

Pertz, MGH SS IV. = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus IV. Ed. G. H. PERTZ. Hannoverae 1841.

Pertz, MGH SS XX. = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus XX. Ed. G. H. PERTZ. Hannoverae 1868.

Regino = *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi*. Recognovit Fr. KURZE. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi: L.) Hannoverae 1890.

Szentpétery, SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Ed. E. SZENTPÉTERY. Budapestini 1937.

Thietmar = *Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg*. Hrsg. R. HOLTZMANN. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9.) Berolini 1935.

SZAKIRODALOM

Bálint 1996 = BÁLINT Cs., *Magna Moravia a magyar Alföldön? Századok* 130 (1996). 992–999.

Boba 1996 = BOBA I., *Morávia története új megvilágításban*. Budapest 1996.

Bóna 2000 = BÓNA I., *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest 2000.

Demény 2001 = DEMÉNY I. P., A honfoglalás a folklórfilológus szemszögéből. In: *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar történelem útjai*. Szerk: GAZDA J. Sepsiszentgyörgy 2001, 89–99.

Gombos 1927 = GOMBOS F. A., A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. *Hadtörténelmi Közlemények* 28 (1927) 429–519.

Györffy 1987 = GYÖRFFY Gy., Honfoglalás és megtelepedés. In: *Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY Gy. Budapest 1987², 577–650.

Györffy 1990 = GYÖRFFY Gy., Besenyők és magyarok. Uő: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990, 94–191.

Harmatta 1998 = HARMATTA J., A honfoglalás mai szemmel. *Magyar Nyelv* 94 (1998) 129–151.

Kapitánffy 1997 = KAPITÁNYFFY I., Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk. BORDÁS Gy. Újvidék 1997, 38–43.

Katona-Kiss 2012 = KATONA-KISS A., Μεγάλη Μοραβία Σβατοπλук országa. Hol voltak a morva végek? In: KISS-PITI-SZABADOS 2012, 199–218.

Katona 1778 = St. KATONA, *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini 1778.

Kiss-Piti-Szabados 2012 = KISS P. A. – PITI F. – SZABADOS Gy. szerk.: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged 2012.

Kristó 1980 = KRISTÓ Gy., *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.

Langó 2012 = LANGÓ P., Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán. In: KISS-PITI-SZABADOS 2012, 237–280.

Moravcsik 2003 = MORAVCSIK Gy., Előszó. In: DAI 3–14.

Nagy 1998 = NAGY K., *A honfoglalás hadtörténete*. Budapest 1998.

Olajos 2001 = OLAJOS T., *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged 2001.

Olajos 2004 = OLAJOS T., Az avar továbbélés kérdéséről. *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk: ERDEI Gy. – NAGY B. (Monumenta Historica Budapestiensia XIV.) Budapest 2004, 111–118.

Petrovics 2005 = PETROVICS I., *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére.* Budapest 2005.

Pohl 2003 = W. POHL, A non-Roman empire in Central Europe. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World.* Ed. by H-W. GOETZ – J. JARNUT – W. POHL. (The Transformation of the Roman World. Volume 13.) Leiden–Boston 2003, 571–595.

Révész 1996 = RÉVÉSZ L., *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Miskolc 1996.

Révész 1998 = RÉVÉSZ L., Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Stud. Arch IV* (1998) 523–532.

Révész 1999 = RÉVÉSZ L., *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában.* Budapest 1999.

Szabados 2010 = SZABADOS Gy., A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 215–235.

Szabados 2011 = SZABADOS Gy., *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól.* Szeged 2011.

Szabados 2012 = SZABADOS Gy., Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól. In: KISS–PITI–SZABADOS 2012, 219–235.

Szabados 2013 = SZABADOS Gy., Egy steppe-állam Európa közepén: Magyar Nagyfejedelemség. (A steppe-state in Central Europe: The Hungarian Great Principality). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII.) kötet. 2011–2012. Kolozsvár 2013, 119–150.

Szabó 1860 = SZABÓ K., Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1 (1860) 61–167.

Szádeczky-Kardoss 1996 = SZÁDECZKY-KARDOSS S., Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után.* Szerk.: KRISTÓ Gy. – MAKK F. Szeged 1996, 21–30.

Szőke 1996 = SZŐKE B. M., Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: VESZPRÉMY L. Budapest 1996, 11–44.

Tomka 1997 = TOMKA P., Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35 (1997) 68–75.

Torma 2008 = TORMA B. Gy., Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények* 121 (2008) 425–447.

Torma–Veszprémy 2008 = *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata.* Szerk.: TORMA B. Gy. – VESZPRÉMY L. Budapest 2008.

Vajda 1995 = VAJDA L., A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 129 (1995) 107–143.

Veszprémy 1996. = VESZPRÉMY L., Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Had-történelmi Közlemények* 109 (1996) 131–137.

Veszprémy 2008 = VESZPRÉMY L., Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Uő: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok.* Budapest 2008, 20–42.

Wenzel 1851 = WENZEL G., Eszmetöredék a magyarok eredetéről. *Új Magyar Múzeum* 1 (1850–1851) 305–329, 431–457, 486–499.

Zimonyi 1998 = ZIMONYI I., A besenyők nyugatra vándorlásának okai: *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis.* CVI. Szeged 1998, 129–144.

Zsidai 2013 = Zsidai Zs., Turkok az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán: *Keletkutatás* 2013. Ősz 5–17.

SZABADOS, GYÖRGY

THE CONQUERED HUNGARIANS AS THE CONQUERING ONES?

**THE DE ADMINISTRANDO IMPERIO AND THE ANCIENT MODEL OF THE
MIGRATIONS**

The moving of the first Hungarian state – the Hungarian Great Principality – from Etelkuzu or Dentumoger to the Carpathian Basin is a much debated issue of historical research. One of the important questions is if it was a deliberate move or a flight of an exsanguine community. The most important source which suggests panicked flight is the *De Administrando Imperio* (c. 950). Emperor Constantine VII „Porphirogenitus” in his work gave us a model for the series of migrations: the Uz attack forced the Pechenegs towards west, then the Pechenegs defeated the Hungarians who had to escape towards west into the Carpathian Basin, and there the defeated Hungarians destroyed the Elder Moravia. Nevertheless this description is based on an ancient mechanical model for the migrations exclusively. Herodotos and Priskos used this model for other ancient people, and their work was well-known in Emperor Constantine’s court. This kind of series of migration confronts the facts of the military history, too. During the period of the conquest of the Carpathian Basin (881–907) the warlike Hungarian Great Principality led several military campaigns and won most of them. So the interpretation of the *De Administrando Imperio* exsanguined Hungarians cannot be defensible, for it is impossible to imagine the great loss of men and animals (especially horses) when we look at the fighting spirit and efficiency before, during and after the move. Anyway, my researches resulted that there were no wars or no conflicts between the Hungarians and Pechenegs within this period, especially not in 895. Consequently the Hungarian Great Principality, gathering information through decades, occupied and united the Carpathian Basin according to plan – without any defeat.

NÉVTELEN BIZÁNCI KRÓNIKATÖREDÉKEK NÁNDORFEHÉRVÁR ELSŐ TÖRÖK OSTROMÁRÓL (1440)**

A Palaiologosz-kori bizánci történetírók munkái az antik görög mintát követve megpróbálták közelebb hozni a középkori tradíciót az antik örökséghez, mintegy előfutáraként a nyugati humanizmusnak.¹ E bizánci humanizmusnak a teljes kifejlődését megszakította a Bizánci Birodalom zsugorodása és az oszmán-törökök térhódítása. Az antik görög történetírói tradíció megtartása mellett azonban szükség volt olyan történeti munkákra is, amelyek az átlagos műveltségű és korabeli görögöt beszélők nyelvén íródtak. Sőt, a bizánci „hanyatlás történetíróinak” (*Dukasz, Khalkokondülész, Kritobulosz, Szphrantész*) az atticizmus nyelvén és szellemében írt munkájuk is igényelte a *beszélt* görögre való átfordítást. Ez az új „nyelviség” már korábban is megmutatkozott és egy nagy történeti munkában is kimutatható. Ennek az új(görög) irodalomnak az (egyik) első példája a XIV. századi *Moreai Krónika*, amelynek görög verses szövege már a XIII–XIV. századi *beszélt* görög nyelven íródott.²

A XVI–XVII. században már két poszt-bizánci történetírói irányzatot, „iskolát” különíthetünk el. Az egyik, a régi hagyományokat követő, amely még az oszmán-török hódítás alatt is ott maradt a fővárosban, immár Isztambulban, erős egyházi befolyással (pl.: *Manuél Malaxosz* vagy *Gennadiosz Szkholáriosz*). A másik, főleg az itáliai görög közösségekben virágzott, vagy azokon a görög területeken, ahol az itáliai befolyás még megmaradt. Marios Philippides szerint ez utóbbi történetírói „iskola” terméke lehet az alább részletesen tárgyalandó forrás, a korai XVII. századi *Codex Barberinus Graecus 111.* is.³ Jól mutatja ezt az, hogy az utóbbi mű nem egyházi témát érintett és világi forrásokra támaszkodott. Sőt, nyugat-európai, latin nyelvű forrásokra! Ez a tény a bizánci történetírásban korábban elképzelhetetlen lett volna.

Persze nem szabad e felosztást túlságosan mereven értelmeznünk. Hiszen már a Palaiologosz-kor is komoly figyelmet szentelt a nyugati irodalomnak és gondolkodás-

*Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, tudományos segédmunkatárs, szbpl@freemail.hu

** Jelen tanulmány a K 81485 számú OTKA pályázat támogatásával készült és részét képezi az „1440.-Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei” című, 2014 május 21-én megvédett doktori [PhD] értekezésemnek.

1 Philippides 1990. 8.

2 Schmitt 1904. XXIII.

3 Philippides 1990. 11.

nak. Ez egyrészt a latin nyelvű történetírók műveinek és forrásainak felhasználását, másrészt a latin nyelvű művek görögre való lefordítását, összességében a kölcsönös kulturális kommunikáció megindulását jelentette.⁴ Szép példáját láthatjuk e figyelemnek a filozófia területén. Az a Gennadiosz Szkholariosz, aki az oszmán-török uralom első pátriárkája lesz Konstantinápolyban, annak ellenére, hogy a nyugati latin egyházzal való unió tekintélyes ellenzője volt, görögre fordította Petrus Hispanus skolasztikus logikai munkáját.⁵

Philippides szerint ez a „nyugati görög”, poszt-bizánci történetírói „iskola” az itáliai humanizmusban és a „Palaiologosz-reneszánszban” gyökerezett, míg a keleti, Isztambulban működő bizánci történetírók visszatértek a klasszikus bizánci történetírók módszereihez, viszont jóval több oszmán-török forrást használtak fel műveikben.⁶

I.

Nándorfehérvár első, 1440. évi oszmán-török ostromának kutatása során az ostromra vonatkozó bizánci forrásokat korábbi tanulmányaimban összegyűjtöttem és közzétettem.⁷ Az atticizmust követő bizánci szerzők, Khalkokondülész és Dukasz mellett, azonban legalább akkora figyelmet kell szentelnünk az újjörög nyelvű történeti forrásainkra is. Egyebek mellett azért, mert egyikük nyelv- és fogalomhasználatában az akkori időszak jelentős haditechnikai, tüzérségi fejlődésének nyomát őrizte meg, amelynek különösen egy ostrom leírásában és források általi rekonstruálásban van kiemelkedő jelentősége. Jelen tanulmányomban két ilyen bizánci kútfőt vizsgálók.

Nándorfehérvár 1440. évi ostromát egyebek mellett –a vonatkozó poszt-bizánci történeti munkák közül– a XVII. századi *Codex Barberinus Graecus 111*-ben fennmaradt mű tárgyalja. Sajnos szerzőjének kiléte ismeretlen, így a szakirodalomban a Névtelen Krónika elnevezés is használatos, a továbbiakban mi is ezt követjük. A kéziratot 1907-ben Seymour de Ricci fedezte fel a vatikáni könyvtárban, Antonio Barberini (1607–1671) kardinális könyvtárának részeként és a *Historia Imperatorum Turcorum* címet adta neki. A mű első vizsgálatát Sp. P. Lampros végezte el 1908-ban.⁸

A magyar vonatkozású részekre 1930-ban, Ἀγνωστον Ἑλληνικὸν Χρονικὸν περὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν Σουλτάνων című tanulmányában Moravcsik Gyula hívta fel a figyelmet.⁹ Moravcsik, miután a kéziratot megvizsgálta, a hazai kutatóközönség számára 1934-ben *A magyar történet bizánci forrásai* című munkájában részletesen ismertette a magyar vonatkozású részek tartalmát, így beszámolt az ebben a kódexben

4 Philippides 1990. 12.

5 Geréby 1999. 210.

6 Philippides 1990. 12.

7 Szabó 2010. 71–78; Szabó 2012. 123–127.

8 „Περὶ τινων Βαρβερινῶν Κωδίκων.” *Νέος Ἑλληνομνήμων* 5 (1908), 454–455.

9 Moravcsik 1930.) 447–449.

szereplő 1440. évi ostrom leírásáról is (40^v–41^r).¹⁰ Majd a *Byzantinoturcica* I. kötetébe is felvette e kódexet,¹¹ sőt célul tűzte ki a kézirat szövegének kiadását is.¹² Ezt azonban nem ő, hanem *Georgiosz Theodoru Zórasz* végezte el 1958-ban *Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων* címmel megjelentetett munkájában. Moravcsik ezután is nyomon követte a mű sorsát, mert Zórasz szövegkiadásának hazai, elérhető példánya éppen a magyar bizantinológus könyvtárából való. A kötetben lévő bélyegzés legalábbis erről tanúskodik.¹³ Sőt, a néhány ceruzával írt bejegyzés is valószínűleg Moravcsik kezétől származhat. Ezt a könyvet Moravcsik Gyula könyvtárának többi kötetével 1973-ban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára vette fel a nyilvántartásába.¹⁴

Tudnunk kell, hogy Zórasz kiadása az egyetlen fennmaradt vatikáni kézitról készült, nem teljes, hiányzik az eleje és a vége, valamint éppen a II. Murád szultán uralkodásának utolsó éveiről szóló részletek. Ezek közül újabb töredékeket *P. Canard* fedezett fel, amelyek már III. Mehmed (1595–1603) szultán életéről is beszámolnak. Úgy tűnik, hogy ez egyúttal eldöntötte a Névtelen Krónika keletkezési idejének kérdését is: minden bizonnyal 1603–1671 közt írták. A krónika újabb részeit szintén Zórasz publikálta 1966-ban,¹⁵ s azóta több nyelvre lefordítva is napvilágot látott.¹⁶ A hazai szakirodalom azonban adós maradt az értékeléssel, így jelen tanulmányommal – 1440 vonatkozásában – ezt pótolom.¹⁷

A krónika a szultánok uralkodásának időrendjében tárgyalja az Oszmán Birodalom eseményeit I. Murád uralkodása (1326–1389) idejétől, 1373-tól egészen II. Bayezid szultánig (1481–1512), az újabb töredékekkel együtt III. Mehmed uralkodásáig.

A II. Murád uralkodását tárgyaló 9. fejezetben a krónika beszámol a szultán által vezetett katonai akciók között Nándorfehérvár ostromáról is. Először az erre vonatkozó szövegrészletet ismertetjük.

„Τότε, ὡς ἂν ἐπῆρε ὁ σουλτὰν Μουράτης τὴν Σιδερόβια, ὅπλωσε καὶ ἐμεγάλωνε τὴν βασιλείαν του εἰς τὴν Οὐγγαρία. Καὶ τοῦτο, διατὶ ὀνόθανε ὁ Ἀλμπέρτος ὁ βασιλεὺς τῆς Οὐγγαρίας καὶ ἦτονε πολλὴ σύχυσι εἰς τὴν Οὐγγαρία.”¹⁸

„Καὶ, ὡς ἔμαθε αὐτὰ ὁ Μουράτης, ἐμάζωξε τὰ φουσσᾶτα του νὰ πάγῃ

10 Moravcsik 1934. 239.

11 Moravcsik 1942. 160–162.

12 Moravcsik 1958. 296–299.

13 „Moravcsik Gyula könyvtára 1973.”

14 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 4470/1973.

15 Philippides 1990. 14.

16 Kreutel 1971; Baştav 1973; Philippides 1990.

17 Itt megemlítem Dr. Baán István készülő munkáját, amely e korszak magyar vonatkozású bizánci forrásait fogja közzétenni. (Baán István: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai. Budapest 2013)

18 Zórasz 1958. 63, 27–30 (az oldalszám után a sorokat is jelölöm): „Amint elfoglalta Szendrőt, Murád szultán egészen Hungáriáig kiterjesztette és megnövelte uralmát. Azért történt ez, mert Albert, Hungária királya meghalt és nagy zűrzavar támadt Hungáriában...” –Korábban lásd még: Szabó 2012. 126–127. Az itt közölt fordításaim lektorálásáért Dr. Olajos Teréziát illeti köszönetem.

Láthatjuk, hogy ebben a krónikában megtaláljuk a nándorfehérvári ostrom előzményeit, valamint azt is, hogy a szultánnak jó értesülései voltak a magyarországi háborús belpolitikáról. A várvédők kapitányának, a vránai Joannésznek – azaz a Tallóci-testvérek közül Jovánnak – kiemeli kiváló katonai képességeit. Fontos információkat kapunk a seregek tűzérési felszereltségéről is. A klasszicizáló görög nyelvet használó szerzők közül Khalkokondülészhez hasonlóan ez a krónika is megemlíti a törökök által használt

280

„hangos ágyúkat” (δυνατὲς λουμπαρδῆς). A magyarországi latin nyelvű forrásainkra (Thuróczy, Bonfini) emlékeztetve a névtelen szerző is leírja, hogy a törökök aknát ástak, de a latin nyelvű lengyel krónikákban (Dlugos, Callimachus) szereplő, várárokbba hordott puskapor felgyújtásáról nem szól. A magyarországi latin kútfőkhöz hasonlóan említést tesz a várvédő vránai Joannész által sikeresen alkalmazott ellenakna alkalmazásáról is, valamint a hosszú, hét hónapos ostrom megghiúsulásáról, a szultáni sereg elvonulásáról. Abban is hasonló, hogy a törökök veszteségéről számszerű adatot közöl, de a védők veszteségeiről szintén nem számol be.

Kiindulópontként, érdemes megvizsgálnunk a Névtelen Krónikának az ostromra vonatkozó lehetséges forrásait. Legkézenfekvőbbnek tűnne a bizánci klasszicizáló szerzők felhasználása. Az kétségtelen, hogy a Névtelen Krónika az oszmánok eredetét és felemelkedését tárgyalja, hasonlóan Khalkokondülész munkájához, amelyből szintén merített. Azonban Khalkokondülész és Dukasz az ostrom más és más epizódjait emelte ki. Khalkokondülész inkább a törökök „oldaláról” mond több információt. Így említette meg Evrenosz fia Ali betörését és bejutási kísérletének megghiúsulását.²⁰ Dukasz pedig a Névtelen Krónikánál is rövidebb beszámolót ad, és inkább a védők által használt, új tűzérési lőfegyver leírásával foglalkozik.²¹ Ezért más források felé kell tájékozódunk.

A bevezetőnkben tett megjegyzésekre visszautalva elmondható, hogy a bizánci történetírók nyugati forrásokat is látókörukbe vonhattak. A Névtelen Krónika kiadója és fordítója egyaránt megemlékezik arról, hogy az ismeretlen szerző felhasznált nyugati, latin nyelvű forrásokat is. Marios Philippides ezt –2011-ben publikált művében is– főleg a Konstantinápoly 1453. évi ostromának feldolgozásával illusztrálta. Megállapítása szerint e résznél a görög szerző a latin forrásoknak görög vagy olasz nyelvű fordítását használta.²² Így például a khioszi Leonardo levelét.²³

A görög és latin nyelvű munkákon túlmenően, léteztek olasz nyelvű művek is a török birodalomról. Például *Andrea Gambinié* (*Commentario della origine de Turci et imperio della casa ottomana*. kb. 1528–1538, Firenze). *Paolo Giovio* munkáját (1552) Zórasz megállapítása szerint a Névtelen Krónika szerzője már biztosan használta. A legnépszerűbb olasz nyelvű mű azonban *Francesco Sansovinoé*, amelynek első kiadása 1561-ben, Velencében látott napvilágot, de 1564-ben olasz nyelvre fordított forrásokkal –benne például a Khioszi Leonardo és Khalkokondülész szövegrészleteivel– együtt újra megjelent. Ennek második kiadása 1573-ban jelent meg nyomtatásban. E. Zachariadou szerint a Névtelen Krónika szerzője ezt is ismerhette.²⁴ Philippides Konstantinápoly 1453. évi oszmán–török ostromának vizsgálata során bevonta a Névtelen Krónika lehetséges forrásainak körébe a velencei *Giacomo Languschi: Excidio e presa di Constantinopoli*

²⁰ Szabó 2012. 124.

²¹ Szabó 2010. 77; Szabó 2012. 125.

²² Az ostrom legújabb feldolgozása: Philippides–Hanak 2011.

²³ Philippides 1990. 13.

²⁴ Philippides 1990. 14.

nell'anno 1453 című művét is.²⁵ Ám a Névtelen Krónika olasz forrásai kívül esnek jelen tanulmányunk vizsgálódási körén. A magam részéről ehhez azt tenném még hozzá, hogy Pierre A. MacKay érdekesítő, 2004-es tanulmánya nyomán²⁶ indokolt lenne –legalább az 1440-es nándorfehérvári ostrom viszonylatában– a *Historia Turchesca* vizsgálata is.²⁷

A kutatás azonban korántsem fejeződött be, a Névtelen Krónikában leírt egyes események más forrásokkal való összehasonlítása során újabb művek kerülhetnek látóköreinkbe. 1440 vonatkozásában, ezt kívánom megtenni. Azt láttuk, hogy a bizánci Khalkokondülész vagy Dukasz munkájával kevés a hasonlóság. A latin nyelvű források közül a lengyel forrásokkal sem mutat hasonlóságot. A krónika továbbá nem tud az ostromot megelőző lengyel követküldésről, a lengyel krónikákban leírt vízi ostromzárról és vízi harcokról sem. Elkülöníti az is e forráscsoporttól, hogy az ostromban az aknák, alagutak alkalmazását ismeri, a puskaporral megtöltött és meggyújtott várakokét nem. Az ostrom miatt megszavazott lengyel segítségről sem tud.

Már a fentiekben tett néhány tartalmi megállapításunkból kitűnhetett, hogy a magyarországi latin nyelvű forrásokkal ellenben közelebbi a rokonság. Ha filológiailag is megvizsgáljuk a Névtelen Krónika beszámolóját az 1440. évi ostromról, a beszámoló feltűnő hasonlóságot mutat a magyarországi latin nyelvű forrásokkal. Érdeemes a krónika leírását, mintegy mondataira bontva, összevetni ezekkel. Ezt az alábbi összegző táblázatban teszem meg.

	Névtelen Krónika (40v–41r)	Thuróczy ²⁸ (230.)	Bonfini ²⁹ (3. 4. 343–385)
1.	„Καί, ὡς ἔμαθε αὐτὰ ὁ Μουράτης, ἐμάχῳξε τὰ φουσᾶτα τοῦ νᾶ πάγη καταπά- νω τῆς Οὐγγαρίας, ἥξέ- ροντας πῶς ἔχουνε μεγάλα σκάνταλα ἀνόμεσόν τους οἱ Οὐγγαροὶ διὰ τὴν βασιλεία.” ³⁰	„Hic cum audivit omnem regnicolarum regni Hungarie cetum se intestinis guerrarum rodere morsibus... ³¹ ...Commoto igitur omni sui principatus armorum robore cunctisque bellicis apparatibus...” ³²	„ad invadendam Ungariam animum appulit, quod ex intestinis, regni discordiis audere facile potuit, imprimisque Albam Grecam...obsedit.” ³³

25 Philippides 1998. 189–227.

26 Mackay 2004. 213–223.

27 Ursu 1909.

28 Latin szövegkiadás: Thuróczy 1985. 241–243. Magyar nyelvű fordításai: Thuróczy 1978. 380–381; Thuróczy 2001. 276–277.

29 Latin szövegkiadás: Bonfini 1900. 101–103; magyarul: Bonfini 1995. 590–592.

30 Zórasz 1958. 63, 35–37. (Az oldalszám után a sorokat is jelölöm.)

31 Thuróczy 1985. 241, 30–31.

32 Thuróczy 1985. 242, 1–2.

33 Bonfini 1900. 101, 13–16.

2.	„Καὶ ἦτονε φυλάκτορες ὁπάνω εἰς τὸ Μπελιγρόδι ὁ καπετάνιος ὁ Ἰωάννης ὁ Βρανᾶς, πολλὰ ἀνδρειωμένος, ὁμοίως καὶ οἱ ἐπίλοιποι.” ³⁴	„Erat tunc castro in eodem capitaneus vir magnificus Johannes prior Aurane... vir strenuus et animo impavidus.” ³⁵	„Arcem cum presidio Ioannes Aurane militaris antistes vir bello impiger et clarus tenebat...” ³⁶
3.	„Καὶ οἱ Τοῦρκοι ἅπ’ ὄξω ἐρρίχνασι δυνατὲς λουμπαρδὲς καὶ ἐχαλούσανε τὰ τείχη ὅλη μέρα...” ³⁷	„machinis et ceteris tormentorum generibus adaptatis altas turrium munitiones et menia precipitem dissipabat per ruinam, humilique terre adequabat.” ³⁸	„menibus approprinquare... tormenta proprius bellica admovere, obcludere civitatem et quam gravissima potest, obsidione coercere... menia et propugnacula pertinacissime quatit, turres nonnullas proterit...” ³⁹
4.	„καὶ οἱ χριστιανοὶ τὰ ἐκτίζανε ὅλη νύκτα.” ⁴⁰	„diurnis cesaris fatigationibus parietes castri prostratos nocturno labore muniebant...” ⁴¹	„Quassa in dies menia aliqua ex parte labascunt... qui interdiu urbem protegunt, fractos noctu muros resarciunt...” ⁴²
5.	„Τότε ἔστειλε ὁ Μουράτης τοῦ Βρανᾶ, ὅτι νὰ παραδώσῃ τὸ κάστρο καὶ νὰ τόνε τιμήσῃ καὶ νὰ τοῦ δώσῃ πολλὴ τιμὴ. Ἀμμή αὐτὸς δὲν ἤθελε.” ⁴³	NINCS ADAT.	„clam sepe muneribus et promissis oppidanum tentat. Obaudit ille, acceptis quandoque muneribus et promissa irrita prestat” ⁴⁴

34 Zórasz 1958. 64, 3–4.

35 Thuróczy 1985. 242. 3–4, 6.

36 Bonfini 1900. 101, 16–17.

37 Zórasz 1958. 64, 6–7.

38 Thuróczy 1985. 242. 12–13.

39 Bonfini 1900. 101, 23–26, 31–32.

40 Zórasz 1958. 64, 7–8.

41 Thuróczy 1985. 242. 16–17.

42 Bonfini 1900. 101, 33–36.

43 Zórasz 1958. 64, 8–10.

44 Bonfini 1900. 101, 47–48.

6.	„ἐκράξε ὁ Μουράτης μαστόρους, ὅτι νὰ κάμη ὅπ' ὀξω μίνες, νὰ σκάψουνε κάτω τὴ γῆ, νὰ τρυπήσουνε, νὰ ἐμποῦνε μέσα.” ⁴⁵	„Huius igitur colliculi sub umbra cesar ipse fos- sam subterraneam castri eiusdem usque ad interiora penetrantem longam latamque, per quam agmina post sese progredi possent, egerere statuit.” ⁴⁶	„cunicolorum opus inchoat...fossam in antri speciem exordiuntur, die noctuque suffodiunt” ⁴⁷
7.	„Καὶ οὕτως τὸ ἐπαίρασιν, ἐὰν δὲν ἤθελε στείλει λόγο με μία γραφὴ εἰς τὴν σαῖττα ἑναὺς χριστιανός.” ⁴⁸	„ut quibusdam dicere placuit, quod sagitta, nescitur per quem emissā, in castrum devolasset, cui carta quedam circumvoluta reperita extitisset, quae fos- sam in loco memorato egeri castroque propinquam esse manifestasset.” ⁴⁹	„aliqui a Christiano milite oppidanum quendam admonitum fuisse memorant; brevem epistolam sagitte alligatam immissamque menibus rem patefecisse alii prodidere.” ⁵⁰
8.	„Καὶ τότε, ὡς τὸ ἔμαθε ὁ ἀφέντης ὁ Βρανᾶς, ἔκαμε ἀπὸ μέσα κοντραμίνα” ⁵¹	„Zowanus...instructus aliam de ipsius castri corpore progredientem fossam consimiliter subterraneam fosse cesaris obviam celeri cum labore effici...” ⁵²	„Prefectus Albane arcis admonitus...extemplo alteram contra molitur...” ⁵³
9.	„καὶ σκάβοντας ἦρε τὴν μίνα τῶν Τουρκῶν καὶ ἐβάλε φωτιά εἰς τὸ βοτά- νι.” ⁵⁴	„Cumque hostilis fossa intra menia castri ad fos- sam per castrenses egestam deducta est...mox ignis adhibitus omnes predictas res compositas succendit...” ⁵⁵	„ubi hostilem fossam cum sua intra menia congruisse per exploratores intellexit, ignem repente per foramen immittit...” ⁵⁶

45 Zórasz 1958. 64, 10–12.

46 Bonfini 1900. 102, 13–15.

47 Thuróczy 1985. 242, 22–25.

48 Zórasz 1958. 64, 12–13.

49 Thuróczy 1985. 242, 29–32.

50 Bonfini 1900. 102, 27–30.

51 Zórasz 1958. 64, 13–14.

52 Thuróczy 1985. 242, 32–35.

53 Bonfini 1900. 102, 30–31.

54 Zórasz 1958. 64, 14–15.

55 Thuróczy 1985. 243, 5–7.

56 Bonfini 1900. 102, 38–40.

10.	„Καὶ λέγουσι ὅτι ἐκάησαν μέσα εἰς τὴν αὐτὴν μίνα πλεονακαφτὰ χιλιάδες Τούρκοι.” ⁵⁷	„ut fertur, decem et septem sue gentis millibus...” ⁵⁸	„preter iumenta septemdecim hominum milia in cuniculis interiere...” ⁵⁹
11.	„Καὶ ἐσκοτώθησαν καὶ εἰς τὸν πόλεμον ὀκτὼ χιλιάδες.” ⁶⁰	NINCS ADAT.	„Preter hec in urbis oppugnatione octo circiter hominum milia desiderata sunt.” ⁶¹
12.	„ὅπου τὸ εἶχανε ἀποκλεισμένο ἐφτὰ μῆνες.” ⁶²	„et septem mensibus obsidione in eadem exactis...” ⁶³	„Postquam se nihil septem mensibus proficere potuisse cognovit” ⁶⁴
13.	„Καὶ, ἰδόντας ὁ σουλτᾶν Μουράτης ὅτι δὲν ἤπορειε νὰ τὸ πάρῃ, ἄφησέ το καὶ ἐγύρισε εἰς τὴν Ἀδριανόπολιν...” ⁶⁵	„Quapropter cesar ipse cum nec hanc viam sibi in obtentione castris eiusdem iuvamine esse vidit, amissis... confusus repatriavit.” ⁶⁶	„obsidionem illico solvit... relicta Mysia, ad instaurandum exercitum et comparanda supplementa in Macedoniam et Thraciam hibernatum se recepit.” ⁶⁷

Beláthatjuk, hogy Névtelen Krónikánk nemcsak tartalmilag, az események sorrendjében követi a Thuróczy és a Bonfini által előadottakat, hanem egyes részeiben szövegszerűen is. Ez a hasonlóság megerősíti a szövegek közötti filológiai kapcsolatot is. A fenti táblázatban sorszámokkal láttam el a párhuzamba állítható szövegrészeket. A Thuróczy Krónikával 11, Bonfini művével viszont 13 szövegpárhuzamot találtam. Ezek alapján megállapítható, hogy a Névtelen Szerző az 1440. évi ostromra vonatkozóan használta Bonfini munkáját vagy olyan munkát, amely azt tartalmazta. A Thuróczy Krónikától pedig szöveghasználatában két „differentia specifica” választja el.

Az is megállapítható, hogy a Névtelen Krónika az ostromra vonatkozó „klasszicizáló” bizánci forrásokkal (Dukas, Khalkokondülész) viszont nem tart sem formai, sem tartalmi rokonságot. Véleményem szerint ez gyengíti azt a feltételezést is, hogy a szerző

57 Zórasz 1958. 64, 15–17.

58 Thuróczy 1985. 243, 10–11.

59 Bonfini 1900. 103, 1–2.

60 Zórasz 1958. 64, 17.

61 Bonfini 1900. 103, 5–6.

62 Zórasz 1958. 64, 17–18.

63 Thuróczy 1985. 243, 11.

64 Bonfini 1900. 103, 6–7.

65 Zórasz 1958. 64, 18–19.

66 Thuróczy 1985. 243, 9–12.

67 Bonfini 1900. 103, 7–10.

Khalkokondülészt vagy Dukaszt teljes körűen használta volna, mert –legalábbis itt– hatásuk nem mutatható ki.⁶⁸

Ezek után adódik a kérdés, közvetlen kapcsolatba hozhatók-e az említett krónikák egymással? Ehhez a kiadások történetét kell röviden áttekintenünk. Thuróczy Krónikájának kézírata nem maradt ránk, de 1488-ban két kiadásban is megjelent. 1488. március 20-án a morvaországi Brünnben, Stahel Konrád nyomdájában; illetve június 3-án Augsburgban az átnézett és javított változat Fegher Theobald költségén.⁶⁹

Bonfini 1488 májusában még csak a királyi megbízását kapta meg a mű megírására Hunyadi Mátyástól (1458-1490), amelyet II. (Jagelló) Ulászló király (1490-1516) meghosszabbított. Bonfini hatalmas művéből 1494–1496 között a királyi könyvtár számára először egyes decasokat másoltak le (I–IV. decas).⁷⁰ Ebben már benne volt az 1440. évi ostromot tartalmazó 3. decas is. A mű népszerűsége megnőtt, a királyi udvarban mintegy 20 másolata volt ismert. Azonban 1510–1515 között a másolatok lassan eltűntek. Nyomtatásban végül az első három decas 1543-ban Baselben jelent meg. 1545-ben adták ki német fordításban, majd 1572-ben egyes részleteket franciául is. Bonfini újabb nyomdai kiadása a polihisztor tudós, Zsámboki János (Johannes Sambucus) nevéhez fűződik, aki 1581-ben Frankfurtban újra megjelentette. Ennek újabb kiadása 1606-ban, 1690-ben, 1744-ben és utoljára 1771-ben történt.⁷¹ Ha elfogadjuk a poszt-bizánci Névtelen Krónika 1603–1671 közötti keletkezését, akkor bizony feltételezhető, hogy a névtelen szerző rendelkezésére állhatott az Európában ekkorra már jól ismert Bonfini munkája vagy annak az 1440. évi ostromot is tartalmazó része.

II.

A krónika névtelen szerzője –akaratlanul– a *nyelvezetében* és szóhasználatában is „újat” hozott abban a tekintetben, hogy az antik görög szerzőkre való hivatkozás teljes hiánya jellemzi munkáját. A mindennapok nyelvhasználatát őrizte meg, a XVI–XVII. századi *beszélt* nyelven, valahol a ión szigetek vidékének dialektusában.⁷² Ez a népi nyelvhasználat azért fontos, mert a köznapi, beszélt nyelvet egészen a XX. századig, a dimotiki bevezetéséig, nem használták történeti, irodalmi és tudományos munkákra, inkább az idegen szavaktól megtisztított és ógörög nyelvet őrző katharevuszát.⁷³ Így szerzőnk a többszörösen összetett, alá- és fölérendelt tszmondatok (a thuküdidész-i

68 Azt megjegyezzük, hogy hasonló a helyzet a nándorfehérvári ostromot közvetlenül megelőző, 1439-es Szendrő ostromáról szóló tudósítással is, amely nem tárgya jelen tanulmányunknak.

69 Thuróczy 1978. 465.

70 Bonfini 1995. 1014.

71 Bonfini 1995. 1016.

72 Philippides 1990. 14.

73 A XIX. században használt ún. a katharevusza is megőrizte az ógörög nyelvi elemeket, valamint 1976-ban történt hivatalos bevezetéséig, a dimotiki sem foglalta magába a népi nyelvet, inkább egymásra hatottak. Mohay 1998. 5–6.

„tengeri kígyók”) helyett a népi nyelvben használt egyszerű, mellérendelt mondatokat használt. Ráadásul a szerző vagy a másoló nem volt képzett sem, mert a kézirat sok nyelvtani hibát, elírást tartalmaz.⁷⁴ Legalább ennyire kimutatható a változás a *szóhasználatában*. A beszélt nyelv szókincséből átvette a még a XIV. századi Moreában használt szavakat is. Példaként a γυπίζω igét említjük meg a nándorfehérvári ostrom leírásának végén.⁷⁵ Ez az ige nem található meg a klasszikus görögben, de a népnyelvet használó Moreai Krónikában már többször előfordult.⁷⁶

A továbbiakban az 1440. évi ostrom leírásában előforduló néhány szó használatára kívánom felhívni a figyelmet. Tudjuk, hogy a szerző jól ismerte az olasz és a török szavakat, kifejezéseket is. Sőt, a klasszikus görög kifejezések helyett a hadászati eszközökre inkább a „idegen”, olasz terminuszokat használta. Ezek közül a legfontosabbak –mivel egy ostrom leírásáról van szó– a tűzéségre vonatkozó szakkifejezések, amelyek még a klasszicizáló nyelven író bizánci történetíróknak is sok nehézséget okoztak. Bizánci forrásainkban ugyanis rendkívül nehéz a tűzfegyverek korai használatát kimutatni, mert a szerzőknek, hogy le tudják írni, új szavakat, fogalmakat kellett alkotniuk. *Mariosz Philippidész* hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyelvük évezredes hagyományait féltő bizánci szerzők tartózkodtak az idegen kifejezések közvetlen átvételétől, igyekeztek archaikus, általános jelentésű szavakat találni.⁷⁷

Erre Khalkokondülész munkájában az ágyúra használt *télebolosz* szó a legjobb példánk. E „*messzire lövő fegyver*” jelentésű szót már *Sztrabón* használta egy közbevetett megjegyzésében, megkülönböztetésül a közelharc fegyvereitől.⁷⁸ Így találkozunk a nyelvüket megőriző „klasszicizáló” bizánci szerzőknél az új találmányú ágyúra a *télebolosz*, *szkeué*, *helepolisz* (*helebolisz*), *aphetérion* megnevezésekkel, míg a latinból vagy olaszból (*bombarda*) közvetlenül átvett *boumpardosz*, *boumparda*, *loumparda* kifejezések ritkák. Az 1440. évi ostromra vonatkozó forrásaink közül a népi görög nyelven írt *Codex Barberinus Graecus 111.* kódex névtelen krónikása viszont ezt használta. A λουμπάρδες szó fordul elő II. Murád 1422-es konstantinápolyi (37^v)⁷⁹ és 1440-es nándorfehérvári várostromainak leírásában (40^v–41^v).⁸⁰ A nyugat-európai nyelvből való közvetlen átvétel korábban, ebben az ún. bizánci „nyelvújításban” elképzelhetetlen lett volna. *Kritobulosz* bizánci történetíró szerint a legfőbb nyelvi probléma az volt, hogy: „*semmilyen régi elnevezés nem található erre a szerkezetre (mékhané), hacsak nem*

74 Philippides 1990. 14–15.

75 Zórasz 1958. 64, 19.

76 P szövegváltozat 652., 844. és az 1048. sorok. Schmidt 1904. 45, 58, 71.

77 Philippides–Hanak 2011. 415.

78 Strabón 1977. 477. „A harci szokásokat és fegyverkezést illetőleg ma sincs mindenütt azonos szokás, és azelőtt sem volt; egyesek messzeható fegyvereket használtak, amilyenek az íjások, parittyások és dár-davetők, mások azonban a közelharcra alkalmas fegyvernemeket, amilyeneket a karddal és a kinyújtott dárdával harcolók” (10. 1. 12., Földy József fordítása.)

79 Zórasz 1958. 60, 3, 8.

80 Zórasz 1958. 64, 7.

mondhatná valaki helepolisznak vagy aphetérionnak, a mostaniak azonban mind közös elnevezéssel ezt csak szkeuénak (=felszerelés, szerszám, eszköz) nevezik”⁸¹ (Szabó Pál fordítása). Hasonlóképpen a török táborból a várba belőtt nyílvezzőre a névtelen szerzőnk a latin *sagitta* kifejezést használta: σαῖττα (40^v)⁸² a τὸ ξον vagy az általánosabb βέλος helyett.

Másik fő észrevételem az aknák megnevezésére vonatkozik. Khalkokondülész az 1440. évi ostromnál nem említi ugyan az alagutak használatát, ám amikor II. Murádnak 1430-as Thesszaloniké ostromát beszéli el, a klasszikus görög τὸ ὄρυγμα, -ατος kifejezéssel él (*kifelé vezető aknák/alagutak ὄρυγματα ἐκτὸς φέρονται*).⁸³ Figyelemre méltó, hogy ez a szó is régi használatú, már Polübiosznál is felbukkan Ambrakia ostromának (Kr. e. 189) leírásában (XXI. 27-28).⁸⁴ A Névtelen Szerző mégsem ezt, hanem az olasz eredetű μίνα (*mina*) szót⁸⁵ és ennek megfelelően az ellenakna κοντραμίνα (41^v) kifejezést alkalmazza.⁸⁶

Találtam azonban más eseteket is névtelen krónikásunk szóhasználatában, ahol nem követi a „klasszicizáló” görög elődöket. Khalkokondülész az újnak számító találmány, az ágyú működésének leírásakor a fekete vagy „füstös” löporra a *konisz* (por) szót használta.⁸⁷ A Névtelen Krónika azonban nem. Ennek a kérdésnek egyúttal fontos technikatörténeti jelentősége van. Ugyanis felfigyeltem arra, hogy a másik két „klasszicizáló” történetíró, Kritobulosz és Dukasz a *botané* (fű) megnevezéssel élt. Itt egy fontos haditechnikai kitérőt kell tennünk.

Kritobulosz értékes leírása II. Mehmed szultán életéről szóló munkájának I. könyvében (I 139.) így szól: „különösen elmés találmány a töltés (=lőpor) egybeállítása és elkészítése, mely a legmelegebb és legszárazabb féléből, kénközből, szénből és száraz, meleg gőzt adó fűvekből (sic!) van egybeállítva... (Szabó Károly fordítása).⁸⁸ Dukasz az 1440. évi szultáni ostrom kapcsán leírja a védők által használt tűzfegyvereket, amelyek hátulról „salétrommal,⁸⁹ kénnel és faszénnel...” voltak megtöltve. Azonban a továbbiakban e szerzőnk is „füvet” említ a lövedékek kilövésakor, amelyet érdemes megtartani a fordítás során. „A kilőtt lövedékek közül az, amely a fűhöz közel van, löki az ennek előttit, emez pedig előlről az előzőt” (Szabó Pál fordítása).

Névtelen krónikásunk is „fünek” mondja a fekete löport, ezen a ponton nem követve latin forrásainak megnevezését (*pulver*) sem. „A vránai parancsok, belülről egy ellenaknát ásatott és ásás közben megtalálta a törökök aknáját és tüzet dobott a puskaorra

81 Idézi: Philippides–Hanak 2011. 415.

82 Zórasz 1958. 64, 13.

83 Darkó 1823. 14,6.

84 Polybios 1995. 296, 298; Polübiosz 2002. 254–256; Szabó 2010. 75.

85 Zórasz 1958. 64, 11.

86 Zórasz 1958. 64, 14.

87 Bartusis 1997. 336.

88 Idézi: Iványi 1926. 397.

89 A salétrom, kálsalétrom más néven kálium-nitrát (KNO₃) a fekete löpor egyik összetevője.

(=füre!).⁹⁰ A technikátörténeti „por” vagy „fű” kérdésének megoldásához közelebb vitt Dani Dániel Pál hadtörténész szóbeli közlése, amely szerint a dukasz-i szövegben szereplő „salétrom” lehetett ammónium-nitrát ($\text{NH}_4 \text{NO}_3$) is, amely készülhetett vízzel átítatott szalmaörleményből is. Azonban ez rendkívül instabil és égő elegyet képez, amelyet át kell alakítani a stabilabb kálium-nitráttá (KNO_3), azaz kálsalétrommá, „salétrommá.” Az átalakítás folyamán a szálastakarmány jellegét nem veszíti el. Mivel ez képezi a legnagyobb részét (75 %) a fekete lőpornak, a kén és faszén hozzáadása után sem változik az állaga. Korábbi tanulmányomban azt vallottam, hogy ilyen lehet a bizánci szövegekben szereplő „fű” és ilyenek lehettek a kritobulosz-i „száraz, meleg gőzt adó füvek” is.⁹¹ Egyúttal megerősítettük Iványi Béla korábbi sejtését.⁹² Az így előállított fekete „lőpor” pedig nem por, hanem inkább törek állagú lehetett, amely a „lőpor” legdurvább, legkezdetlegesebb változata volt.

Azonban továbbgondolásra érdemes a *botané* szó másik jelentése is: takarmány.⁹³ Ez már közelebb vihet a megoldáshoz. A problémával Szajkó István nemzetközi tekintélyű vegyészmérnökhöz és lőporszakértőhöz fordultam.⁹⁴ A fekete lőpor történetéről írt kézírata abban erősített meg, hogy a fekete lőporhoz inkább használt kálsalétrom gyűjtése az istállókban, állati vizezettel is történhetett.⁹⁵ Szajkó szerint „Ha bomlásnak induló állati eredetű anyagokat mésszel és hamuval kevernek össze, salétromot nyernek. Nitrogéntartalmú anyagokat – bőrt, húst, vért, szőrt – fatörmelékkel rakásba halmoztak, és időnként trágyalével öntöztek, nedvesen tartották addig, amíg a rothadás befejeződött. A rakásokat a képződő salétromot deszkafedéllel védték az esőtől. Ha a salétrom „megérett”, akkor a rakás felületén akár 10 cm vastag salétromsavas mész is keletkezett... A salétromsavas meszet hamuzsírral alakították át kálsalétrommá.” Képletben összegezve: $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2 + \text{K}_2\text{CO}_3 = 2 \text{KNO}_3 + \text{CaCO}_3$ ⁹⁶

Véleményem szerint ez utóbbi „eljárás” pedig –szinte szó szerint leírva!– felfedezhető Antonio Bonfini leírásában. A mai olvasónak –első megközelítésben– csupán egy elég bizarrnak tűnő védekezés az ostromló törökök „távoltartására” az, hogy a védők „az összehordott földből, szemétből, állati ürüleből fával borított sáncot emeltek.” (Kulcsár Péter fordítása).⁹⁷ A latin szövegben ez áll: „*egesta terra, fimo et pecorum excrementis aggerem lignis circummunitum ducunt...*”⁹⁸ Ha a fenti szempontok szerint átértelmezzük e sort, úgy az alábbira módosítom Kulcsár Péter fordítását: „Az összehordott földből, trágyából és állatok vizeletéből fával borított sáncot emeltek.”

90 Zórasz 1958. 64.

91 Szabó 2010. 84. (141. lábjegyzet)

92 Iványi 1926. 397 (295. lábjegyzet).

93 ÓGM.1993. 192.

94 A szerző a Polgári Kézilőfegyver- és Lőszervizsgáló Kft. vezető szakértője, a Magyar C. I. P. delegáció tagja.

95 Szajkó 2005. 6.

96 Szajkó 2005. 6.

97 Szabó 2012. 114.

98 Bonfini 1900. 101. 34–36.

A névtelen krónikás a puskák elnevezésében sem követi klasszicizáló bizánci elődeinek szóhasználatát. A magyarországi latin forrásokon túl, a bizánci Khalkokondülész passzusának újraértelmezéséből is megtudjuk, hogy a védők akkoriban újnak számító puskákat is használtak (téleboliszkoí). A megnevezés pedig az ágyúra vonatkozó télebolosz szó dēminutívája. „A szultán hadserege a város felől elháríthatatlanul szenvedett a védők ágyúinak és puskáinak (télebolón kai téleboliszkón)⁹⁹ bőséges csapásától...” (Szabó Pál fordítása). Dukasz is ismertetett egy ilyen puskát, amelyet az archaikus *mékhané* (=szerkezet, gép, eszköz) szóval nevezett meg. Nándorfehérvár ostrománál azonban elég körülményesen, a megfelelő szavakat keresve, de egyedülálló részletességgel leírja azt a védők által használt, bronzból készített *mékhanét*, amelynek maga is elismeréssel adózik.¹⁰⁰

A *Codex Barberinus Graecus 111* Névtelen krónikása Konstantinápolynak II. Murád 1422-es szultáni ostromáról szólva megjegyezte, hogy (37^v) „...ekkoriban még nem volt sok bombarda (λουμπάρδες, azaz ágyú) és puska (τουφέκια).¹⁰¹ Szerzőnk a puskára a τουφέκια szót használta, amely viszont nem található az 1440. évi nándorfehérvári ostrom leírásában. Véleményem szerint ezt a kifejezést az oszmán-török szóhasználat is átvette, amikor a puskásokat tüfekci-knek nevezték. Sőt a bizánci „puskaporra” vonatkozó elnevezés is megőrződött a „puska fű” (tüfek otu) elnevezésben.¹⁰²

III.

Az 1440-es szultáni ostromra vonatkozó másik forrásunkat 1975-ben Peter Schreiner publikálta. A *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* sorozat részeként a bizánci kiskrónikák (*Chronica byzantina breviora*) kötetében (XII/1) találunk egy egyetlen mondatos említést az 1440. évi ostromról.¹⁰³

A *72a Krónika* egy szokatlanul kisméretű kódexben (40x60 mm) maradt ránk 1624-ből, a kézirat pedig egy bizonyos Mihálytól származik. A kézirat Bestand der Guilford később Philips-Sammlung tulajdona volt, majd 1957-ben került a Yale Egyetem birtokába. A szöveg a *Szerbiai török hódítások krónikája* címet kapta. Bár Schreiner szerint a krónika számos téves adatot közöl, ez Szendrő és Nándorfehérvár ostromával kapcsolatban –véleményem szerint– nem mondható el.

„έτους ,ςημζ´ επήρην. ό σουλτάν Μουράτης τώ Σμενδεύροβο και έφυγεν ό Σμενδευρόβος δεσπότης. υπήγην και έσέβην εις την Ούγκαρίαν. και ό σουλτάν

99 Ugyanennek a szónak a kicsinyítő képzős változatát pedig puskának fordítottuk. Darkó 1923. 10; Szabó 2012. 124.

100 Grecu 1958. 265, 1–7.

101 Zórasz 1958. 60, 3

102 Csáki 2001². 344. (tüfekgi); Bayerle1997. 160 (tüfekci, tüfeng-endáz=musketeur). Papp Sándor közlése opponensi véleményében.

103 Schreiner 1975. 564.

Μουράτης έπίασε τούς υίους του, Γούργουρον καί τόν Στέφανον, καί τούς έτύφλωσεν μέσαν τήν Λαμπράν.”¹⁰⁴

A szerző Szendrő esetében, bár nem említett ostromot, de időben év szerint (1439-ben) elkülönítette ezt az eseményt a nándorfehérvári ostromtól, eltérően más bizánci forrásainktól. Nándorfehérvár ostromára pedig pontos időpontot ad: évmegjelölése a bizánci világév szerinti 6948–6949. év 3–4. indictio, azaz 1440. év áprilisától októberéig terjedő időszak.

„Έτους, ςαμή έπήγεν αὐτος ό σουλτάν Μουράτης εις τό Πελιγράτι τής Ούγγαρίας καί δέν ήπόρεσεν νά τόν πάρη, καί έγύρισεν.”¹⁰⁵

Szembeötlő, hogy a kiskrónika szóhasználata mennyire hasonlít a *Codex Barberinus Graecus* 111 kódexének az ostromra vonatkozó utolsó mondatához.

„καί, ιδόντας ό σουλτάν Μουράτης ότι δέν ήπόρειε νά τó πάρη, άφησε το καί έγύρισε εις τήν Άνδριανόπολι...”¹⁰⁶

Ehhez kapcsolódva egy szemantikai megjegyzés kívánczik. Ki kell térnem a korábban már említett, a kiskrónikában is szereplő γυρίζω ígére. Figyelmet érdemel, hogy ennek a gyakoribb „visszatér, újra jön, visszafordul” jelentései mellett van „járkál, kószál, barangol” jelentése is.¹⁰⁷ A Névtelen Krónika vonatkozó részletének fordításában az ígét követő vonzat miatt (visszatér valahová) ezt nem használhatjuk, de az olyan forrásokban, ahol az ige vonzat nélkül áll, már igen és ez jelentősen módosítja a szöveg hadászati értelmét. Így az έγύρισεν-t nem „visszafordult”, hanem –igei vonzat nélkül– a „barangolt” vagy katonailag pontosabb megfelelőjével a „portyázott” szóval is fordíthatjuk. Azaz „Az 6949. évben maga Murád szultán a magyarországi Belgrád ellen vonult, nem tudta elérni, hogy azt bevegye és portyázott.” Ez utóbbi tény a forrásokkal egyezik, az oszmán–török történetírók említik, beszámolva a törökök által ejtett hadifoglyok és zsákmány nagy számáról (Főleg Ásikpasazáde, Nesri és Szeád–Eddin).¹⁰⁸

Mivel a két ismertetett bizánci forrásrészletünk közel egy időben keletkezett, nem lehet eldönteni, hogy melyik szóhasználata a korábbi: az igei vonzat nélküli vagy a vonzatot használó.

Annnyit azonban megkockáztatok, hogy valószínűbb, hogy a 72a Krónika rövid bejegyzését használhatta a Névtelen Krónika szerzője. Mert e két mondat szinte szó szerint megegyezik egymással, de a γυρίζω ígét kiegészítette egyik vonzatával, az általa használt latin nyelvű források, köztük Bonfini művének alapul vételével.

104 Schreiner 1975. 564 (26). „A 6947. évben (=1439) Murád szultán bevette Szendrőt, és Szendrő despotésze elmenekült. Elindult és Magyarországra vonult. Murad a (deszpotesz) fiait, Gergelyt és Istvánt Murád szultán elfogatta és Húsvétkor megvakította.” (26.)

105 Schreiner 1975. 564 (27). „Az 6949. évben maga Murád szultán a magyarországi Belgrád ellen vonult, nem tudta elérni, hogy azt bevegye és visszafordult.” Érdemes megjegyezni, hogy e mondatban nem az ógörög πάρεμν, hanem az újgörög παίρνω ige szerepel.

106 Zórasz 1958. 64, 18–19.

107 Mohay 2003. 169.

108 Szabó 2012. 128–129.

BIBLIOGRÁFIA

Bartusis 1997 = Marc C. BARTUSIS, *The late Byzantine army: arms and society, 1204–1453*. Philadelphia 1997.

Baştav 1973 = Şerif BAŞTAV, 16. asırda yazılmış Grekçe anonim Osmanlı tarihi: giriş ve metin (1373-1512). Ankara 1973.

Bayerle 1997 = Gustav BAYERLE, *Pashas, begs and effendis. A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*. Istanbul 1997.

Bonfini 1900 = Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*. Ediderunt: I. FÓGEL–B. IVÁNYI–L. JUHÁSZ. Tomus III. Lipsiae MCM.

Bonfini 1995 = Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR P. Budapest 1995.

Csáki 2001² = CSÁKI É., *Török–magyar szótár*. Budapest 2001²

Darkó 1923 = Laonici Chalcocondylae *Historiarum Demonstrationes*. Tomus II. Pars prior (libros V-VII. continens) Ed. E. DARKÓ. Budapestini 1923.

Geréby 1999 = Gennadiosz SZKHOΛARIOSZ: Petrus Hispanus mester logikájából. Fordította: Szabó Mária, a zárótanulmányt írta GERÉBY György. Budapest 1999.

Grecu 1958 = V. GRECU, *Ducas, Istoria Turco-Bizantină (134–1462)*, Editio Academiae Reipublicae Popularis Romanicae. Bukarest 1958.

Iványi 1926 = IVÁNYI B., A tüzérség története Magyarországon 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények* 27/4. (1926) 393–419.

Kreutel 1971 = *Leben und Taten der türkischen Kaiser. Die Anonyme vulgargriechische Chronik Cod. Barb. 111 (Anonymous Zoras)*. Übersetzt, eingeleitet und erläutert Richard F. KREUTEL. Graz 1971.

MacKay 2004 = Pierre A. MACKAY, "The Content and Authorship of the *Historia Turchesca*," in *Istanbul Üniversitesi 550. yıl, Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. yüzyıl): 30–31 Mayıs 2003 / editör, Sümer Atasoy = 550th anniversary of the Istanbul University, International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth century): 30–31 May 2003 / edited by Sümer Atasoy*. (Istanbul, 2004) 213–223.

Mohay 1998 = MOHAY A., *Újgörög–magyar szótár*. Budapest 1998.

Moravcsik 1930 = Gy. MORAVCSIK, 'Αγνωστον Ἑλληνικὸν Χρονικὸν περὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν Σουλτάνων. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 5 (1930)) 447–449.

Moravcsik 1934 = MORAVCSIK Gy., *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1934.

Moravcsik 1942 = Gy. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica I. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Budapest 1942.

Moravcsik 1958 = Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I.-II.* Berlin 1958.

ÓGM. 1993 = *Ógörög–magyar nagyszótár*. (szerk.: GYÖRKÖSY A., KAPITÁNYFÉY I., TEGYEY I.) Budapest 1993.

Philippides 1990 = *Byzantium, Europe and the early ottoman sultans 1373–1513. An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century (Codex Barberinus Graecus 111)*. Translated and annotated by M. PHILIPPIDES. (Late Byzantine and Ottoman Studies, 4) New Rochelle, New York 1990.

Philippides 1998 = M. PHILIPPIDES, The fall of Constantinople 1453: Bishop Leonardo Giustiniani and his Italian Followers. *Viator* 29 (1998) 189–227.

Philippides–Hanak 2011 = M. PHILIPPIDES–W. K. HANAK: *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Farnham–Burlington 2011.

Polybius 1995 = Polybius: The Histories. Volume VI. The Loeb Classical Library. Edited by: G. P. GOOLD. With an English translation by W. R. PATON. Cambridge, Massachusetts, London 1995.

Polübiosz 2002 = *Polübiosz történeti könyvei*. II. kötet. Fordította: KATÓ P. Máriabesnyő–Gödöllő 2002.

Schmitt 1904 = The Chronicle of Morea. Edited by John SCHMITT. London 1904.

Schreiner 1975 = P. SCHREINER, *Die Byzantinischen kleinchroniken* 1. (=Corpus fontium historiae Byzantinae XII/1). Wien 1975.

Strabón 1977 = STRABÓN Geógraphika. Fordította: FÖLDY J. Budapest 1977.

Szabó 2010 = SZABÓ P., „Ahol Magyar Királyságunk épsége ered” Nándorfehérvár első török ostroma (1440). *Belvedere Meridionale* 2010 (XXII. évf.) 3–4/ 59–85.

Szabó 2012 = SZABÓ P., Nándorfehérvár első török ostromának forrásai (Harmadik közlemény). *Partium* 2012 (XXI. évf, ősz) 109–131.

Szajkó 2005 = SZAJKÓ I., *A fekete löpor*. Balatonfűzfő 2005.(kézirat)

Thuróczy 1978 = THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*. Fordította: HORVÁTH J. Budapest 1978.

Thuróczy 1985 = JOHANNES DE THUROCZ, *Chronika Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Budapest 1985.

Thuróczy 2001 = THURÓCZY JÁNOS, *A magyarok krónikája*. Rogerius Mester: Siralmas Ének. *Milleniumi Magyar Történelem. Források*. Budapest 2001.

Ursu 1909 = *Historia Turchesca*, 1300-1514, publicata, adnotata, împreuna cuo introducere de I. URSU. Bucharest 1909.

Zórasz 1958 = Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων. Ἀθῆναι 1958.

**ANONYMOUS BYZANTINE CHRONICLE FRAGMENTS ON FIRST OTTOMAN
SIEGE OF BELGRADE IN 1440**

By the 15th century the extension of the Ottoman Empire achieved the border of the Hungarian Kingdom. After the occupation of Serbia, Belgrade (Nandorfehvar) was revalued again, because it was principal fortress in the southern line of defence in Hungarian Kingdom. In 1440 Murad II conducted himself the first Ottoman attempt to siege of Belgrade. But in the historical research this siege is not adequate valued and lesser-known than the second Ottoman siege (1456). This lecture will analyse two anonymous, Byzantine chronicle-fragments parallel with contemporary Latin sources about this Ottoman siege.

The *Codex Barberinus Graecus 111* contains a voluminous and valuable description of this siege, including the previous civil war in Hungary, and the use of new technical invention (firearms, cannons). It is also important to mention, that philological analysis of this passages demonstrates the closer connection with chronicle of Antonio Bonfini (*Rerum Hungaricarum Decades*), than byzantine 'classicist' authors, like Chalcondylas or Ducas. Another characteristic feature is the usage of new words, borrowed from Latin and Italian and not the ancient Greek language. Especially, the terminology of weapons, cannons (mortars, arquebus) and gunpowder. The usage of Greek word 'botané' (grass, herb) indicates the early substance form of gunpowder, too.

Our other byzantine source is *Chronicle No. 72a*. A short chronicle, in which we can find a correct date of the first Ottoman siege of Belgrade.

A MAGYARORSZÁGI, 11. SZÁZADI, ORTODOX MONOSTORTEMLOMOK TÉRSZERKEZETE

I. ELŐSZÓ, A DOLGOZAT CÉLKITŰZÉSE, ELŐZMÉNYEI

Jelen tanulmányunkban a 11. századi, magyarországi, ortodox monostortemplomok térszerkezetét igyekszünk áttekinteni. Olyan épületekre koncentrálva, ahol az alaprajz, illetve a téralkotás a régészeti feltárás eredményei alapján rekonstruálható. Az egyes templomok térszerkezetére vonatkozó adatállomány áttekintésén túl a vizsgált épületek építészettörténeti kapcsolatait is igyekeztünk felvázolni.

Dolgozatunk egy olyan nagyobb áttekintés¹ részlete, amelyben a bizánci, illetve bizantinizáló hatásokat igyekeztünk összefoglalóan elemezni a 11. századi Magyarország egyházi építészetében. Kutatómunkánk során – a magyar építészettörténetben elterjedt gyakorlattal ellentétben – nem az egyes kőfaragványok ornamentikája,² hanem egyes sajátos térszerkezetek³ szolgáltak a bizánci hatás elkülönítésének alapjául. Az első megközelítésben igencsak bőségesnek tűnő forrásanyagot három csoportra osztottuk. Az első, sajnos csak három templomból álló csoportot – Szerémvár (Mačvanska Mitrovica, Szer.), Zselicszentjakab, Zebegény – alkották a biztosnak tűnő példák, ahol a bizánci hatást a térszerkezet legalább egy-egy sajátos elemével is alá lehetett támasztani. A második csoportba tartoztak a bizonytalan példák, ahol a térszerkezet bizánci eredetisége csak az egyik lehetséges megoldást jelenti. E körbe soroltuk pl. a székesfehérvári, az óbudai vagy a kalocsai bazilikát, vagy a mai Budapest déli szélén álló, egyhajós, és talán egykor egy kis kupolával is rendelkező kánai monostortemplomot. A harmadik csoportba olyan épületek kerültek, amelyek térszerkezete végső soron ugyan bizánci eredetűnek bizonyult, de azt mégsem magából a Bizánci birodalomból, hanem sokkal inkább az itáliai proto-, illetve korai romanikából lehetett levezetni. A magyar kuta-

* A szerző az MTA BTK Régészeti Intézete munkatársa; e-mail: takacs.miklos@btk.mta.hu

1 Takács (sajtó alatt).

2 Lásd, pl.: Tóth M. 1978, 29-51; Marosi 1984, 16., ill. 218. old. 16. jegyz; Tóth S. 1963, 115-141; Tóth S. 1994a, 54-71. Egy ritka kivétel: Marosi 1983, 13-20.

3 Az alábbi templomok 11. századi építési fázisának a vizsgálata alapján igyekeztünk a bizánci építészet közvetlen vagy közvetett hatását kimutatni: Budapest – Kána, monostortemplom, Feldebrő, Kalocsa – Székesegyház, Óbuda – Prépostsági templom, Pankota (Pāncota, Rom.) – Kopaszhegy, Pásztó, Székesfehérvár – Arany János utcai templom, Székesfehérvár – Rózsa utcai templom, Székesfehérvár Prépostsági templom (=bazilika), Szekszárd – Apátság, Szerémvár (Mačvanska Mitrovica, Szer.), Tarnaszentmária, Tihany – Oroszkő, sziklatemplom, Veszprémvölgy, Visegrád, Zebegény – sziklatemplom, Zselicszentjakab.

tásban sajnos csak néhány ember által vallott nézethez csatlakozva, e körbe tartozónak tekintjük nemcsak a sok vitát kiváltó *feldebrői* I. templomot, vagy a *pásztói* I. monostor-templomot, illetve a *visegrádi* Szt. András-monostor I. templomát, hanem még a kutatás által a korszak leginkább bizánci térszerkezetű épületének tartott *szekszárdi* apátsági templomot is.

Több alkalommal is felbukkant már a magyar szakirodalomban jelen dolgozatunk kérdésfelvetése: a bizánci hatás kimutatásának a lehetősége a 11. századi Magyarország ortodox monostorainak az építészetében. Egy, a maga nemében klasszikusnak számító munka következtében: a magyar bizantinológia legnagyobb alakja, Moravcsik Gyula értekezett a magyarországi, 11. századi alapítású, ortodox monostorok problematikájáról,⁴ az őt kivonatoló szakemberek egy része pedig építészettörténeti jellegű megjegyzéseket is tett. A görög katolikus egyház magyarországi történetét az áttekintés igényével elemző kutatók szoktak a legtávolabb jutni e téren,⁵ sajnálatos tényként azonban az is megállapítható, hogy az ilyen munkákban olvashatók leggyakrabban sematikus, az egykori valóságot leegyszerűsítő megállapítások. Olyan gondolatmentek, ahol a monostor ortodox volta alapján az – egyébként ismeretlen térszerkezetű – templom bizánci jellegét is tényként rögzítik. Miközben közismert tény, hogy azokon a helyeken, ahol a keleti és a nyugati egyház a korai középkorban egymás szomszédságában létezett, igenis voltak áthatások. Egyetlen, de jellemző példaként Itáliát említjük, mert az Appennini-félsziget déli, középső és északi részén is több, a fenti tételt önnön létével cáfoló templom áll. Egy-egy kiragadott példaként a *stilo*i la Cattolicára,⁶ illetve a *velencei* S. Marcora⁷ utalunk. Ezeket bizonyosan a bizánci építőmesterek bevonásával építették, bizánci minták alapján, hogy utána bennük a nyugati egyház szertartásrendje szerint folyjék a liturgia.

II. A FORRÁSANYAG JELLEGÉRŐL ÉS AZ ELEMZÉS MÓDJÁRÓL

Dolgozatunkban az alábbi 11. századi monostor-templomok térszerkezetét elemeztük: *Szerémvár* (= *Sirmium*) – Szt. Ireneus-monostor, *Zebegény* – sziklatemplom, *Visegrád* – Szt. András-monostor, *Veszprémvölgy* – apácakolostor.

Dolgozatunk elkészítése során alapvető fontosságúnak tartottuk az adatállomány átrostálását, a megbízható adatok felhasználását, a gondolati panelek kizárását, valamint az indokolatlan egyszerűsítés veszélyének az elkerülését. Csak olyan templomokat elemeztünk, ahol – első feltételként – az írott adatok alapján a monostor ortodox voltát igazolni, vagy legalábbis jó okkal feltételezni lehetett. Egy további előfeltétel volt az, hogy az adott templom alaprajza a régészeti feltárások során rögzített falszakaszok alapján megbízható módon rekonstruálható legyen. A fentebb felsorolt négy templomot an-

4 Moravcsik 1938, 401–422.

5 Pirigyi 1982, 19.

6 E templomra Török László hívta fel a magyarországi kutatás figyelmét: Török 1970, 117.

7 Mango 1986, 179. old., 241. ábra.

nak következtében tartottuk elemzésre alkalmasnak, mert egyfelől: ezek esetében kellő számú utalással rendelkezünk arról, hogy ezek a 11. században ortodox monostorként működtek, másfelől pedig alaprajzukat régészeti feltárások segítségével sikerült tisztázni. Végezetül: az alaprajzok és térszerkezetek összehasonlító elemzése során nemcsak a bizánci emlékekre, hanem a korabeli Nyugat építészetére is igyekeztünk hangsúlyosan figyelni. Így alakulhatott ki azon végeredmény, hogy a négy felsorolt templom térszerkezete három különböző, és egymással csak részben összekapcsolható forrásból vezethető le.

III. SZERÉMVÁR – SZT. IRAENEUS-MONOSTOR (2. ábra)

E templom térszerkezetének ismertetése előtt mindenképp szólni kell az egész régióról, a szakirodalomban makacsul továbbélő pontatlanságok, illetve tévedések korrekciója érdekében. Szerémvárnak nevezi a magyar történettudomány egy olyan városias agglomeráció koraközépkori fázisát,⁸ amely a Száva folyó mindkét partján állt (1. ábra), és az ókorban a *Sirmium*, a középkorban (magyarul) a Szerémvár, Szávaszentdemeter, illetve *Szenternye* nevet, az újkorban pedig a *Mitrovica*, *Mitrowitz*, illetve *Sremska / Mačvanska Mitrovica* nevet viselte. E város kulcsszerepet játszott a Kárpát-medence déli peremén, olyannyira, hogy tőle kapta a Szerémség nevet a Duna és a Száva közeleti harmada.

A tanulmányunkban tárgyalt templom lelőhelye, a *Zidine* vagy *Širingrad* nevű magaspart a 19. századi folyószabályozás óta a Száva déli oldalán, tehát annak jobb partján terül el, a város magját alkotó bal parti résszel átellenben.⁹ A déli partszakasz egy olyan kis sziget volt a *sirmiumi* agglomerációban, amelyet az ókorban híd, a középkorban pedig rév kötött össze a város központi részével. E szigeten állott a középkorban, a Diocletianus idejében mártíromságot szenvedett Szt. Ireneusnak szentelt monostor, amelyről a hely a magyar *Szenternye* nevet kapta. A sziget pedig azért válhatott a *sirmiumi* püspökszent tiszteletének központjává, mert a templom II., azaz korai középkori fázisának építői – joggal feltételezhetően – úgy gondolták, hogy a hídról vízbe vetett hitvalló testét e szigeten temették el. Elgondolásukat az támogathatta, hogy a szigeten az ókeresztény időkben temető és kultuszhely létesült, egy olyan mauzóleummal, amelynek a korai középkorban még állhattak egyes falai.¹⁰ Az azonosítás oly mértékig sikeres volt, hogy azt igazoltnak látta Györffy György is 1952-ben, amikor a város középkori történetét a teljes írott forrásanyag alapján áttekintette.¹¹ Csak az újabb *sirmiumi* ásatások, pontosabban a város északi temetőjének kibontása, és ezen belül egy emléktábla-töredék megellelése révén válhatott bizonyossá az, hogy Iraeneust a 3-4.

⁸ A település középkori történetének rövid vázlata: Takács 1994, 460.

⁹ A lelőhely topográfiáját vázolta: Popović, V. 1975, 265.

¹⁰ Popović, V. 1966, 136-137; Popović, V. 1967, 132-138; Popović, V. 1975, 265-270; Minić 1980.

¹¹ Györffy 1952-1953, 1. rész, 325-362.

század fordulóján nem a szigeten, hanem a város másik, északi temetőjében helyezték örök nyugalomra.¹² Az újabb kutatások tehát irrelevánssá tettek egy – korábban maga Vladislav Popović által tételesen is megfogalmazott¹³ – kérdésfelvetést, hogyan tudták azonosítani a 9. században a Szt. Iraeneus-kultusz 4. századi helyét. A kiválasztás fő szempontja a 9. században ugyanis minden valószínűség szerint nem egy kultuszhely-kontinuitás lehetett, hanem a régi temető, és a benne álló egykori memória romjainak a könnyen azonosítható volta.

Az írott források és a régészeti leletek is arra utalnak, hogy *Sirmium* városa az 582-es avar foglalást követően elnéptelenedett.¹⁴ A régészeti leletek azonban azt is jelzik, hogy az elnéptelenedés nem lehetett teljes: a császári palota romjai között az avar korban egy temető létesült,¹⁵ ami egy – egyelőre meghatározhatatlan szintű, de a korabeli falusias település nagyságát aligha meghaladó szintű – településre utal. *Sirmium/Szermion* a 9. században éledhetett újjá, az után, hogy az ókori város régióját, a Szerémséget az észak-nyugat felé terjeszkedő bolgárok elfoglalták, minden bizonnyal már a 9. század elején.¹⁶ Mivel 9-11. századi telepnyomok csak és kizárólag a mai *Mačvanska Mitrovica*-hoz tartozó Száva-szigeten kerültek elő,¹⁷ nem a 7-8., hanem a 9-11. század vonatkozásában helytálló Györffy Gy. elgondolása az antik város topográfiai összezsugorodásáról.¹⁸ A Száva szigetén álló *Sirmium/Szermion* szerepet játszott továbbá az I. bolgár államnak egy Sámuel nevű főember által, Macedóniában, a 10. század utolsó harmadában, újjáélesztett utódállamában is. Olyannyira, hogy e tiszavirág életű birodalom éppen *Szermion* 1018-as bizánci elfoglalása után tűnt el végleg a balkáni térség politikai térképéről.¹⁹

A balkáni térség egyházjogi viszonyait újrafogalmazó, 1019-es, konstantinápolyi zsinat határozatai²⁰ alapján joggal feltételezhető, hogy *Szermion*-ban a bolgár fennhatóság idején püspökség létesült, Szt. Iraeneus titulussal, és ezen intézmény – a hivatkozott forrás tanulsága szerint – a bizánci visszafoglalás utáni időkben is fent tudott maradni. A Száva-szigetén álló, stratégiai fontosságú erősített város – magyar nevén *Szerémvár*, később *Szenternye* – minden valószínűség szerint 1071/1072-ben került első ízben magyar kézre. E foglalás azonban a magyar-bizánci határháborúk miatt csak a 12. század végén, Mánuel császár halála után vált végleges érvényűvé, hiszen ezen időponttól a határ egészen az oszmán törökök előretöréséig a macsói bánság déli széléig kitolódott

12 Popović, V. 1993, 26.

13 Popović, V. 1980, I-V. old.

14 Popović, V. 1993, 21-27; Popović, I. 1997, 48-54.

15 Takács 2002, 326.

16 H. Tóth 2007, 28.

17 Minić 1980.

18 Györffy 1952-1953, 1. rész, 325-362. Elfogadja e nézetet Popović, V. 1980, I-V. old.; Andrić 2008, 116-119.

19 *Szermion* elfoglalásának körülményeit a közelmúltban elemezte: Pirivatrić 1997, 131.

20 A magyarországi egyházjogi viszonyok szempontjából értékelte e zsinatot: Baán 1995, 1167-1770.

déli irányban.²¹ Dolgozatunk témájától távol vezetne a szermioni püspökség valószínű továbbéléséről és lehetséges utóhatásáról folytatott vita mégoly vázlatos ismertetése. Az viszont igencsak szorosan kapcsolódik dolgozatunk témájához, hogy 14. századi források szerint *Szenternyén* egy olyan ferences kolostor állt, amelyet az ortodox monostorból alakítottak egy katolikus szerzetesrend rendházává.²²

A korai középkorban igen nagy jelentőséggel bíró, de a 19. század második felétől már nem létező Száva-szigeten álló templom alapfalai a 19-20. század fordulóján kerültek napvilágra első ízben,²³ rendszeres feltárásukra azonban csak 1966–1967-ben D. Minić és V. Popović ásatása révén került sor.²⁴ A munkálatok során a templom keleti részét, és a körülötte elterülő temetőt bontották ki. (A templom nyugati részére ui. az 1960-as évek elején ráépült a szomszédos hajógyár egyik épülete). A szentélyfej feltárása során négy építési periódust sikerült elkülöníteni. Ezek közül az első az ókeresztény korbá, további kettő a korai középkorba keltezhető, míg az utolsó átépítés java középkori, gótikus. A jelen dolgozat szemszögéből a második építési periódus bír különleges jelentőséggel. Ekkor épült ugyanis meg a bazilikális elrendezésű, háromhajós templom.

Kelkezés: a feltárás során csak annyit sikerült tisztázni, hogy a *szenternyei* II. templom a 9-10. század fordulója és a 11. század első két harmada közötti időszakban épült, e széles időrendi sávból pedig vagy a 10. század eleje, vagy a 10-11. század fordulója, vagy pedig, esetleg csak a 11. század harmadik-negyedik évtizede tűnhet valószínűbbnek.²⁵ A bizonytalan időrend arra utal, hogy sajnos nem dönthető el, hogy e bazilikát az I. bolgár állam valamelyik főembere, vagy az ezen államot Macedóniából újjáéleszteni igyekvő Sámuel cár építette-e, vagy pedig az épület – harmadik lehetőségként – az 1018-ban lezajló bizánci visszafoglalás és berendezkedés emléke. Mindhárom megoldás mellett sajnos csak érvek sorakoztathatók, jól keltezhető leletek nem. A feltáró azonban még így is az 1018-as bizánci visszafoglalás utáni időpontot tartja valószínűbbnek.²⁶ Az építés kissé bizonytalan, de a 9-10. század fordulója elé nem tehető kezdete, illetve a bolgár fennhatóság ténye kizárja annak a lehetőségét, hogy a *szenternyei* templomot összefüggésbe lehessen hozni Szent Metód 869-ban Rómában elnyert püspökségével. (Ne felejtjük el Boris/Mihály bolgár kán – némi közjáték után – a bizánci térítés mellett döntött 867-ben.²⁷ Így aligha hihető, hogy a római pápa egyházjogi döntéseit a *Sirmiumot/Sermiont* birtokló bolgárok bármilyen szinten igyekeztek volna végrehajtani.) Az el-

21 Györffy 1952-1953, I. rész, 338-343

22 F. Romhányi 2000, 62.

23 Popović V. 1966, 136-137.

24 E munkálatokról lásd: Popović V. 1966, 136-137; Popović V. 1967, 132-138; Popović V. 1975, 265-270.

25 A templom 3. fázisának keltezéséről lásd: Popović V. 1975, 267-268.

26 Popović V. 1975, 268.

27 Boris/Mihály kán választásának körülményeit nagy részletességgel ismerteti: Magyar 1982, 839-879.

mondottak következtében a *szenternyei* romtemplom szentélyében feltárt sírt²⁸ egészen egyszerűen nem érdemes – Boba Imre nyomán – Szent Metóddal, a szláv liturgikus nyelv és írást megteremtő testvérpár, idősebbik és 885-ben elhunyt tagjával kapcsolatba hozni.²⁹ Annak ellenére sem, hogy a *szenternyei* romtemplom szentélyében feltárt váz mellkasán kibontott erekljetartó kereszt³⁰ ténylegesen egy egyházi előkelőségre utalhat. Vladislav Popović ellenérvei³¹ feleslegessé tették a további vitát az állítólagos *sirmiumi* Metód-sírról. Magyar szempontból sem Boba Imre Metód-azonosítása, sem pedig a *szenternyei* kolostor bolgár vagy bizánci alapítása körüli kétségek nem tűnnek igazán fontosnak. Sokkal lényegesebb kiemelni, hogy a bazilika már állt a sziget 1071/72-es magyar elfoglalása során, és igencsak valószínű, hogy az uralomváltást is átvészelte. Erre utal egyrészt a 2. fázis felett pusztulási réteg hiánya, másrészt pedig az is, hogy a 3. építési fázis, a 13. század első harmadára tehető.³²

A fentebb csak vázlatosan ismertetett történeti események miatt lehet, sőt kell a szerémvári Szt. Iraeneus-bazilikát mind a bizánci mind pedig a magyarországi építészettörténet keretei között tárgyalni. Érdemes e körülményeket ismételten megfogalmazni: a bolgár, illetve a bizánci kontextust. A bolgár kontextust az I. bolgár állam, illetve annak 10-11. század fordulóján létrejött, és tiszavirág-életűnek bizonyult utódállama, a bizáncit pedig az 1018 és 1071 közötti bizánci uralom jelenti. Ez utóbbit zárta le Szerémvár 1071/72-es magyar elfoglalása, ami egyben egy sajátos magyar kontextus megfogalmazásának a lehetőségét is biztosítja. Mert Szerémvár elfoglalása révén a 11. századi Magyarország területi keretei közé került egy olyan monostor és – dolgozatunk témája miatt hangsúlyosan ki kell emelni – annak temploma is, amelyről joggal feltételezhető, hogy nem nyugati, hanem bizánci minták alapján épült fel a 10-11. század fordulóján.

A szakirodalomban – amint erre már utaltunk – mutatkozik némi bizonytalanság ama tekintetben, vajon a *szenternyei* Szt. Irenaeus monostor a 10. század folyamán, vagy pedig a 11. század középső harmadában, vagyis a bolgár vagy a bizánci uralom idején létesült-e. A monostortemplom pontosabb értelmezését azonban nem e körülmény gátolja igazán, hanem a feltárt falrészletek hiányos volta. A megmaradt részletek alapján bizonyos, hogy a *szenternyei* monostortemplom II. periódusa bazilikális térszerkezetű volt, egyszerű szentélyfejjel. A félkör alakú, meglehetősen széles szentélyhez két oldalról egy-egy egyenes lezárású oldalhajó csatlakozott. A megfigyelhető falszakaszok hiánya miatt nem lehet megállapítani, kialakítottak-e a mellékhajók keleti oldalán egy-egy, nyugati oldaláról fallal, vagy esetleg csupán árkádivvel lezárt teret. A *szenternyei* II. templom hosszát, illetve a két árkádsor íveit alátámasztó táмок számát a későbbi bolygatások miatt nem lehetett megállapítani. Csak annyi bizonyos – szentélyfej közelében

28 Ercegović-Pavlović 1980, 18–20.

29 Boba 1973, 393–397.

30 Ercegović-Pavlović 1980, 38. t. 1–2.

31 Popović, V. 1975, 265–270.

32 Popović V. 1975, 268.

feltárt egyik alapozás tanulsága szerint –, hogy a bazilika terét pilléreként nyugvó árkád-sorok osztották három hajóra. Ugyanígy arról is hiányoznak az adatok, csatlakozott-e nyugatról előtér a háromhajós hosszházhoz.

A szerémvári Szt. Ireneus-monostor templomát a feltáró is, és más szerb építészettörténészek is a középbizánci kor balkáni provinciális építészetének a részeként elemzik. E megközelítés mondhatni magából a régió fentebb már ismertetett, 10-11. századi történetéből következik. A történeti érvek alapján kialakított tétel építészettörténeti érvekkel is alátámasztható. A háromhajós bazilika számos példáját lehet kimutatni balkáni térség 10-11. századi egyházi építészetében, a szenternyei II. templommal azonos szentélymegoldással. A párhuzamok többsége a 9-11. században épült: *Pliska* – 13-as,³³ illetve 29-es³⁴ bazilika, az egyik *serresi* templom,³⁵ a *serviai* katolikon,³⁶ a *Staro Nagoričino* – a kolostortemplom I. építési fázisa,³⁷ valamint a *Veliki Preslav* – Čerešeto,³⁸ illetve a 4-es bazilika (=kétoszlopos bazilika).³⁹ A szakirodalomban fellelhető továbbá néhány olyan, 5-6. századi bazilika is, amelyeket a 9-11. században e szentélymegoldással építettek újjá: *Butrint*,⁴⁰ *Čatalar/Car Krum*,⁴¹ *Verroia*.⁴² A párhuzamok, illetve lehetséges előképek két tájegységben koncentrálnak, bár – mint a felsorolt példák tanúsítják – egyéb régiókban is épültek ilyen templomok a 9-11. században. E két régió: Bulgária északkeleti része, illetve Macedónia, beleértve ez utóbbi tájegység fogalmába nemcsak annak önálló államává vált északi, hanem a déli, a mai Görögországhoz tartozó részét is.

A fentebb felsorolt tíz párhuzam feleslegessé teszi annak megvitatását jellemző volt-e a bazilikális térszerkezet a középbizánci kor provinciális építészetében a Balkánon. A felsorolt párhuzamok alapján nézetünk szerint vitán felül áll az, honnan vezethető le a szenternyei II. templom alaprajzi rendszere. Sajnálatos körülmény, hogy a magyar építészettörténet e templomra mindeddig nem figyelt fel. Csak a szenternyei III. templom került említésre, röviden.⁴³ Dercsényi Dezső egyik összefoglalásában, aki e 13. század elejére tehető, háromhajós, és három félköríves bazilikát a magyar romanika leggyakoribb épülettípusaként azonosította, egyébiránt helyesen. A fentebb vázolt történeti körülmények miatt azonban az is tény, hogy a szenternyei II. templomnak nem lehet a magyarországi építészettörténet szempontjából olyan jelentőséget tulajdonítani, mint a hazai megrendelő által, a Magyar Királyság területén felépült templomoknak. A

33 Mihajlov 1948, 187; Mijatev 1963-1964, 393.; Mijatev 1974, 81.

34 Mihajlov 1948, 189; Mijatev 1963-1964, 393.

35 Millet 1916, 20.; Filov 1932, 42; Delvoye 1949, 362; Delvoye 1966b, 560. oszlop.

36 Delvoye 1966b, 561. oszlop.

37 Korać 1964, 177.; Mango 1975, 316.; angolul: Krautheimer 1986, 435-436. old., 393-394. ábra.

38 Mijatev 1974, 86. old, 83. ábra.

39 Mijatev 1963-1964, 393; Mijatev 1974, 87-88. old, 86. ábra

40 Koch 1985, 26-27.

41 Antonova 1968, 52-67.

42 Soustal - Schellenwald - Theis 1995, 1079-1080. oszlop, 312. ábra.

43 Dercsényi 1980, 17.

szenternyei II. templom jelentősége – magyar szemmel nézve – abban áll, hogy e bazilika túlélte Szerémsvár magyar elfoglalását, és, így mintegy száz éven át az ország déli határán, de annak területi keretein belül is működni tudott.

IV. ZEBEGÉNY – SZIKLATEMPLOM (3. ábra)

A *zebegényi* sziklakolostor temploma esetében egy olyan szakrális teret kell megvizsgálunk, amely – egyszerűsége következtében – az építészettörténeti vizsgálhatóságnak mintegy az alsó határán áll. Az építészeti emlék ismertetését ez esetben is az alapadatok bemutatásával érdemes bevezetni. A *zebegényi* sziklakolostor a Dunakanyarban található, Nagymaros határában, a Szt. Mihály-hegy oldalában.⁴⁴ A kutatók többsége *zebegényi*ként szokta számon tartani a vizsgált műemléket – a megnevezésben rejlő topográfiai ellentmondás ellenére is.

A sziklakolostor régészeti elemzése jóval előbb megindult annál, hogy azt az írott forrásokban sikerült volna azonosítani. A helyet 1863-ban meglátogatta Römer Flóris, aki elsőként azonosította sziklakolostorként a műemléket. Az azonosításban nagy szerepet játszott az, hogy Römer ekkor már helyszíni bejárás révén ismerte a *tihányi* barlangkolostort. A számos kisebb-nagyobb bejárás, illetve felmérés közül az 1940-es évek elején, Csemegi József vezetésével folyó felmérés hozta meg az első eredményeket.⁴⁵ Ezt 1985-86-ban követte régészeti feltárás, a Magyarország Régészeti Topográfiája projektum keretei között, Miklós Zsuzsa vezetésével.⁴⁶ Igencsak öröndetes tény az is, hogy az ásatás eredményei már 1997-ben közlésre kerültek.⁴⁷ Miklós Zsuzsának sikerült a műemlék középkori, sőt Árpád-kori létezését régészeti leletekkel bizonyítani, az egyes barlangok betöltésének rétegtani vizsgálata és keltezése által. Mivel az ásatások során római kori réteg nem került elő, kizárható annak a lehetősége, hogy a *zebegényi* sziklaüreg-rendszert római kori ellenerődként lehessen értelmezni, a *limes barbaricum*i partján.

A Magyarország Régészeti Topográfiája keretei között végrehajtott anyaggyűjtés az írott adatok gyűjtésében is fordulatot hozott. Annak következtében, hogy sikerült célzottan áttekinteni a számba vehető – egyébiránt sajnos igencsak hézagos – írott forrásokat. A *zebegényi* monostornak két írott említését sikerült fellelni: 1251-ből, illetve 1420-ból.⁴⁸ Mindkét írott adat bencés monostorként utal *Zebegegyre*, ahol a 15. század elején már két rendház is állt. Így csak hipotézisekre támaszkodhatunk a *zebegényi* sziklakolostor korai történetével kapcsolatban. Csemegi József vetette fel elsőként az 1940-es években annak a lehetőségét,⁴⁹ hogy a *zebegényi* sziklakolostor I. András király

44 Dinnyés – Kővári et alii 1992, 225–228.

45 Csemegi 1948, 400–401.

46 Miklós 1986, 99–100; Miklós 1987, 105.

47 Miklós 1997, 7–153.

48 Az adatokat összegyűjtötte: Dinnyés – Kővári et alii 1992, 228; F. Romhányi 2000, 75.

49 Csemegi 1948, 400–401.

(1046-1060) korában létesült, és alapítása összefügg a visegrádi Szt. András-kolostor alapításával. Elgondolása szerint a zebegényi sziklakolostor egy olyan remeteközösség⁵⁰ számára létesült, amely a Szt. András-kolostorban életre hívott ortodox szerzetesi közösség részeként működött. Az Athosz-hegyi szerzetesi „köztársaságban” lehetők fel az un. idioritmikus rendszerben működő remeteközösséget fenntartó ortodox szerzetesi közösségek klasszikus példái, de volt ilyenre példa a 11. századi Kijevi Ruszban is.

Az építészeti értékelés előtt mindenképp ki kell emelni, hogy a zebegényi sziklakolostor egyes helyiségei geológiai értelemben nem barlangok, hiszen azokat nem a „Természet” hanem emberkéz vájta a Szt. Mihály-hegy sziklájába. Dolgozatunkban – ennek megfelelően – a semlegesebb értelmű üreg szót fogjuk használni megjelölésükre. A Miklós Zsuzsa vezette régészeti feltárás alátámasztotta azt a megfigyelést, hogy a Szent Mihály-hegy oldalában tíz üreget vájtak. Dolgozatunkban csak a legnagyobb méretű, és a – Miklós Zsuzsa számozása szerinti – 5-ös üreget elemezzük, mert azt a kutatás – egybehangzó módon – a sziklakolostor templomaként azonosította. Az azonosítás alapjául a sziklaüreg átlagosnál nagyobb méretei, tagolt alaprajza, valamint az szolgált, hogy különböző időpontokban több, melléklet nélküli sír részlete is előkerült innen. Sőt a tagolt alaprajzot a sziklaüreget kutatók egy része – tévesen – háromhajós térként írta le, és ez csak tovább fokozta a templomként történt meghatározás elfogadásának a mértékét.

A zebegényi 5. számú sziklaüreg három helyiségből áll. A külvilággal a középső helyiség kommunikál egy igen egyszerű, szabálytalan alakú, hosszúkas, bizonyos fokig oválishoz közelítő alakú ajtónyíláson keresztül. Mindhárom helyiség alaprajza szabálytalan, talán leginkább lekerekített sarkú trapéznak nevezhető. A központi helyiség a bejárat irányában valamivel hosszabb, mint a két oldalhelyiség, viszont nagyjából egyvonalon záródnak. A központi helyiségből a két oldalhelyiségbe egy-egy rövid átjárón lehet átmenni. A két átjáró a helyiségek belső egy harmadában, egymással egyvonalon nyílik. A zebegényi sziklatemplom első építészettörténeti leírását az 1940-es években elvégző Csemegi József és munkatársai a központi sziklaüreg keleti részén olyan fal(?) alapokat is megfigyeltek, amelyeket ők maguk oltáralapként értelmeztek. A három üreg felső lezárása gondatlan kiképzésű. A sziklatemplomot kivájók nem törekedtek arra, hogy az üregek falait lecsiszolják, a három helyiség egyikében sem. A sziklaüreg belső falain több helyen is felmerült a kisebb üregek kivájásának a lehetősége. Ezeket talán világítóeszközök tartásának céljából alakították ki.

Az 5. sziklaüreg bejárata elé – joggal feltételezhetően csak a sziklatemplomként történt használat egy későbbi fázisában – egy helyiséget építettek. E helyiségnek sajnos csak egyetlen fala maradt meg, a szakadék felőli oldalon a fal – joggal sejthetően – leomlott. Ha a meglevő nyomvonalát a hiányzó oldalon megismételjük, egy négyzet alaprajzú helyiséget kell kapnunk. Az épített helyiség rangosabb mivoltára utalhat, hogy – a sziklakolostor egyetlen részeként – ennek belső falait vakolattal is borították.

⁵⁰ A 11. századi Magyarország remeteiről lásd: Koszta 2008, 42–55.

A zebegényi 5. sziklaüreg építészettörténeti értékelése során mindvégig szem előtt kell tartani a műemlék rendkívüli egyszerűségét. Az egyszerűség oly mértékű, hogy joggal lehet felvetni: az adott tér kialakításában nem is vett részt képzett építész. A sziklaüreg kialakítása oly módon is folyhatott, hogy a remeteséget életre hívó közösség egyik tagja az üreget vájó képzetlen munkásokat irányította, legjobb tudása szerint. Így is azonban, az 5. számú sziklaüreg – hármas tagolása következtében – mégis rendelkezik egy sajátos térszerkezettel, így azt érdemes megvizsgálni. A vizsgálódás során fokozott figyelmet érdemes fordítani a liturgiátörténeti adatokra, mert – amint már erre fentebb utaltunk – már az 1940-es években felvetődött: a központi helyiség keleti részén egy oltár maradványaival érdemes számolni.

A két helyiség értelmezéséhez azt kell, szem előtt tartásuk, hogy – az ortodox egyházak liturgiai gyakorlata miatt – már az ókeresztény templomokban is megfigyelhető a törekvés, két kisebb, zárt helyiség kialakítására, a szentély két oldalán.⁵¹ E két kisebb, prothezisznek és diakonikonnak⁵² nevezett helyiség egyikében őrizték a szent liturgiához szükséges kenyeret, bort, illetve a liturgikus felszerelést, a másikban pedig a papság öltözött be a liturgikus cselekmények folytatásához. A szentélyt két oldalról övező kisebb helyiségek vonatkozásban még arra is érdemes utalni egy rövid kitérő erejéig, hogy az ortodox liturgia szokásrendje szerint a templom terében rend szerint csak egyetlen oltár állt. E kijelentés igazságtartalmát pedig az sem kérdőjelezheti meg, hogy számos templom prothezisében is volt oltár. Az ilyen oltárok ui. az előliturgia celebrálására, azaz az átváltoztatáshoz kiválasztott kenyér előkészítésére szolgáltak, amelyen hívek nem vehettek részt.⁵³

Nézetünk szerint a zebegényi 5. barlang sajátos térszerkezete a prothezisz és a diakonikon kialakítására irányuló törekvés egy igen egyszerű, mégis egyértelműen az ortodox világ irányába utaló megvalósulása. Megállapításunk alátámasztására sajnos csak korlátozott számú párhuzamra tudunk hivatkozni. Annak következtében, hogy a sziklatemplomokról, illetve remetebárlangokról szóló szakirodalomban két olyan tendencia tapasztalható, amely mintegy két irányból megkerüli a lehetséges közeli párhuzamokat. Az egyszerű, kialakítású, mondhatni amorf térszerkezetű sziklaüregek esetében e templomok, illetve hajlékok igen nagy egyszerűségét szokás kiemelni, joggal! Sajnos azonban az is tény, hogy ilyen esetekben rend szerint elmarad az alaprajz közlése. Csak a szebben kialakított sziklatemplomok esetében szokott felmerülni az épített templomokkal való térszerkezeti rokonság.⁵⁴ Annak következtében, hogy az ilyen templomok rend szerint híven visszaadják a háromhajós bazilika, vagy a keresztkupolás templom térszerkezetét. A zebegényi 5. sziklaüreg e két csoport közötti imagináris senki földjén áll. E kis liturgikus teret, kialakításának módja az amorf sziklaüregek-

51 Stričević 1959, 59–66.

52 E két, összefoglaló névén pastophoriumnak is nevezett helyiség fontosságát a közép- és késői bizánci egyházi építészetben leírta: Chatzidakis 1976, 43–38.

53 Mathews 1982, 125–138.

54 Restle 1973, 247–252. oszlop.

hez köti, térelrendezésében viszont már van törekvés a szentély olyan megfogalmazására, amely jellegzetes módon az ortodox egyházakhoz köthető. E kettősség talán az iskolázott építőmester hiányával magyarázható. Mert talán e hiány következtében nem lehetett megfelelő szinten megvalósítani a meglevő igényeket. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a visegrádi Szt. András-monostor feltételezett anyakolostorában, a kijevei Peščerna Lavrában is egy olyan sziklakolostor vált remeteséggé, ahol az egyes üregek rendkívül egyszerű kiképzésűek.⁵⁵

A zebegényi sziklatemplom értelmezését sajnos nem segíti a Tihany – oroszkozi remeteség egy vagy több, templomként használt sziklaüregének az elemzésbe való bevonása.⁵⁶ E sziklaüregek ugyanis sajnos még a zebegényinél is egyszerűbb kialakításúak. Így esetükben ténylegesen lehet kételkedni abban, kivájasuk során történt-e kísérlet bármilyen térszerkezet kialakítására.

V. VISEGRÁD – SZT. ANDRÁS - MONOSTORA (4. ábra)

A visegrádi Szt. András-monostor a 11. századi Magyarország számos alkalommal hivatkozott egyházi intézményei közé tartozik. Neve rendszeresen előfordul a magyarországi ortodoxia történetét tárgyaló dolgozatokban – e monostor ugyanis az egyik biztos pontja az egyébként oly kevés szilárd adattal rendelkező bazilita szerzetesség magyarországi történetének. I. András király alapított Visegrádon bazilita monostort 1055 és 1060 között.⁵⁷ A történelmi körökben általános elfogadottságnak örvendő vélemény szerint a görög rítusú szerzetesek András felesége a kijevei származású Anasztázia miatt telepedhettek meg Magyarországon. A monostor 1221 után bencés apátság lett,⁵⁸ és osztotta így a bencés rend magyarországi történetét. Megérte a rend 14. század közepi, rövid felemelkedését, ekkor apátjai több országos ügyben is eljárak. Valamint e monostort is elérte a bencés rend 15. századi hanyatlása. A visegrádi Szt. András-monostort 1493-ben átvették a pálosok. Ők valószínűleg 1544-ben hagyták el e rendházat, amikor a visegrádi vár török kézre került.⁵⁹

A magyarországi, 11. századi művészet bizánci gyökerei iránt érdeklődő kutatók az írott források által kijelölt úton haladtak, amikor a visegrádi Szt. András-monostorában igyekeztek a bizánci kapcsolatokra utaló nyomokat találni. Hosszú időn át e kapcsolatok alátámasztására a monostor romjai közül, 1890 és 1894 között múzeumba került, vállkövek szolgáltak, sajátos növényi ornamentikájuk miatt. A két visegrádi vállkőfejezet háromszöghöz közelítő, sík oldalait olyan, egymásba fonódó indás félpalmetták díszítik, amelyek levélvégei – a palmettás ornamentika esetében merőben szokatlan

⁵⁵ Djatlov 2008.

⁵⁶ Csemegi 1948, 397-400; Uzsoki 1990, 35-41.

⁵⁷ F. Romhányi 2000, 73.

⁵⁸ Hervay 2001, 523-524.

⁵⁹ F. Romhányi 2000, 74.

módon – nem élszedettek, hanem lekerekednek. E növényi ornamentikát a 19–20. század fordulóján ténykedő, magyar művészettörténészek italo bizantin ornamentalsnek, az 1940-es években felnövekvő kutatók viszont eredeti bizánci alkotásnak tartották.⁶⁰ A *visegrádi* vállalkó ornamentikájának részletes elemzése túlnőne dolgozatunk keretein. Csak azt szögeznénk le, hogy e ponton nem tudjuk elfogadni Tóth Melinda érvelését.⁶¹ Így az általa javasolt, valódi bizánci eredeztetés helyett mi inkább az italo bizantin értelmezés felé hajlunk. Annyi megjegyzéssel, hogy a levélornamentika e típusa nemcsak Észak-Itáliában, hanem Észak-Dalmáciában is jól ismert volt: egyetlen, és véleményünk szerint igen meggyőző példaként a *Zára/Zadar* városában álló S. Lorenzo/Sv. Lovro titulusú templom kapuzatának bélletkővén végigfutó indás-leveles ornamentikára utal-nánk.⁶²

A *visegrádi* Szt. András-monostor temploma alaprajzának több mint egy évszázadon át semmilyen szerepe nem volt a 11. századi bizánci kapcsolatok vizsgálatában. A Czobor Béla által 1890 és 94 között vezetett ásatások során egy jellegzetesen gótikus templom alapfalait sikerült feltárni, amelynél az osztatlan hosszházhoz egy szentélynégyyszög köz-beiktatása által csatlakozott a polygonális, a nyolcszög három oldalával záródó szentély.⁶³ Csak a hajó északi oldala mellett kibontott, a gótikus fázisban már minden bizonynal kápolnaként szolgáló, hosszú és keskeny épületrész ébreszthetett gondolatokat a korábbi fázisok mibenlétének tekintetében. E kápolnánál ugyanis egy félkör, alaprajzú apszishoz csatlakozott egy osztatlan terű hosszház. E templom akár egy korábbi egyhajós templom-ként is értelmezhető volt, amelyhez nyugatról csatlakozott három kis, négyszög vagy téglalap alaprajzú helyiség. Egy évszázadon át ebből az alaprajzból kellett kiindulnia annak, aki a korai templom térelrendezését megismerni és elemezni akarta.⁶⁴

A kolostortemplom kutatásában a Buzás Gergely által 2001 és 2003 között vezetett feltárások nyitottak új fejezetet.⁶⁵ Kiderült a templom 1. fázisa nem egyhajós, hanem bazilikális térszerkezetű.⁶⁶ A gótikus templom északi oldalán megfigyelt, egyhajós kápolna nem maga a korai templom, hanem annak csupán az északi hajója. A korai templom szentélyfeje egy egyenes záródású fő-, és oldalán két, apszidális lezárású mellékszentélyből állt. Ehhez csatlakozott a háromhajós, meglehetősen rövid hosszház, amelyben a két árkádsor 3-3 négyszög alaprajzú pillérre támaszkodott.

A *visegrádi* monostortemplom pontos vizsgálatára csak a részletes publikáció után kerülhet sor, bizonyos következtetések azonban az előzetes közlésnek is beillő részletességű éves jelentésből, és a hozzá csatolt alaprajzból is levonhatók. A párhuzamok és előképek

60 A *visegrádi* kövek szakirodalmát nagy alaposággal áttekintette: Tóth M. 1978b, 97.

61 TÓTH M. 1978, 33.

62 Domjan – Petricoli – Vežić 1990, 152. old., számozatlan fénykép.

63 Dercsényi – Héjj 1958, 454–455. old., és 534. ábra. Az eredeti alaprajzot közli: Tóth S. 2001a, 230. old., 1. ábra.

64 A templom 1958 kutatástörténetének a szakirodalmát összeállította: Dercsényi – Héjj 1958, 455.

65 Buzás 2002, 170–172; Buzás 2004a, 293; Buzás 2004b, 319–322; Buzás – Eszes 2012, 2–32.

66 A feltárás alaprajzának közlése Buzás 2004b, 320. old., számozatlan ábra.

keresését bonyolítja, hogy a Buzás Gergely által közölt alaprajzból minden kétségen felül megállapítható a *visegrádi* és a *pásztói* monostortemplom⁶⁷ szentélyfejének közeli rokonsága, és a két épület együttes elemzését időrendi okok sem gátolják. (Valter Ilona újabb elemzése szerint *Pásztó* I. építési fázisa is a 11. század második felére, vagy végére teendő.⁶⁸)

A pásztói I. templom alapján egy olyan vélekedés terjedt el a szakirodalomban, amely szerint az egyenes lezárású főszentélyből és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej a korabeli Német-Római Birodalom, azaz, a mai Németország, Belgium, Csehország vagy Lengyelország építészetéből lenne levezethető.⁶⁹ Ezen építészeti kör azonban ki kell, hogy essen a további vizsgálatokból, ha a párhuzamok keresését kiterjesztjük a 12. századnál korábbi emlékekre. A közép-, illetve kelet-közép-európai párhuzamok ugyanis nem korábbiak a 12. századnál. A 11. századi párhuzamok pedig Délkelet-, illetve Dél-Európa felé mutatnak, sajátos módon.

Az egyenes lezárású fő-, és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej ugyanis meglehetősen ritka a balkáni területek 9–12. századi egyházi építészetében, több helyen felbukkan viszont Észak-Itáliában. A Balkánon csak Közép-, illetve Dél-Dalmáciában találni párhuzamát, a Cattaroi / Kotori-öböl partjai közelében fekvő *Šuranjban*.⁷⁰ Ilyen szentélyfejjel épült meg továbbá Zára/Zadar, illetve Trau/Trogir (6. ábra) városának egy-egy, szintén a 11. századra keltezhető temploma. Végezetül a közép-dalmáciai *Solin* határában feltárt Sv Petar i Mojsije titulusú templom keleti traktusa is egy egyenes fő, illetve két, apszidális lezárású mellékszentélyből állt.⁷¹ (A *solini* templom esetében a három szentély azonos síkban záródik, ami a vizsgált szentélyfej egy sajátos altípusaként is felfogható.) Az egyenes lezárású fő-, és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej nemcsak a balkáni területek 9–12. századi építészetében tekinthető ritkaságnak, hanem a Bizánci-birodalom egészének a makedón-kori egyházi építészetében is. Egyetlen adalékként azt jelezzük, hogy Jacques Delvoye sem utalt erre az alaprajzi típusra a *Reallexikon der Byzantinischen Kunst* egyébiránt igencsak alapos apszis-cím-szavában.⁷² Így joggal sejthető, hogy a két dalmáciai példa sem a birodalom belsejéből vezethető le, hanem ezen építészet nyugati kapcsolatrendszerével magyarázható. Egy *velencei* templom (5. ábra) 10–11. századi építészeti fázisának kell vezető szerepet kapnia, az adott templom kiemelkedő egyházjogi jelentősége miatt. A *velencei* pátriárka a korai középkorban a lagúna szigeteire épült város keleti szélén, a S. Pietro di Castello templomában székelte.⁷³ Egy olyan templomban, amelyet a 9. vagy 10. században a fentebb leírt, azaz az egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfejjel épí-

67 Valter 1982, 176, illetve 5. ábra.

68 Hálás köszönettel tartozunk Valter Ilonának, hogy ezen új kutatási eredményét velünk megosztotta.

69 Valter 1982, 195–197.

70 Korać 1987, 29. old., 1. kép.

71 Marasović 1978, 43. tábla.

72 Delvoye 1966a, 1–52. ábra.

73 N. N. velencei pátriárkátus. In Magyar Katolikus lexikon. http://www.lexikon.katolikus.hu/V/velencei_patriarkatus.html (megtekintés időpontja 2012.07.13.)

tettek meg.⁷⁴ Az ú. n. felső-adriai régió több további, koraközépkori temploma pedig azt tanúsítja, hogy a *velencei* S. Pietro di Castello koraközépkori fázisának építése során alkalmazott térszerkezet egyáltalán nem volt egyedi. Így háromhajós bazilikaként és egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfejjel épült meg a *Iesolo* melletti S. Mauro monostortemploma,⁷⁵ valamint a *Portogruaro* melletti S. Daniele di Pedeserva⁷⁶ temploma. A *trieszti* S. Giusto esetében pedig egy keresztkupolás templomot láttak el egy egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfejjel.⁷⁷ Áttérve az Adriai-tenger keleti partjaira: a fentebb már utalt, zárai/zadari, illetve traui/trogiri templomnak különösen fontos szerepet kell kapnia az adott szentélyfej magyarországi elterjedésének a vizsgálatában. Nemcsak e két városnak a magyar történelemben betöltött szerepe, hanem legalább ennyire a két hivatkozott műemlék 11. századi, tehát kortárs mivolta miatt is. Külön ki kell emelni, hogy a Trau/Trogir városában emelt Sv. Martin-templom esetében az újabb kutatásokban hangsúlyos szerepet kapott az adott építési fázisnak a 11. század 2. felére való keltezése.⁷⁸ Az adriai régió jelentőségét az egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej elterjesztésében az is alátámasztja, hogy a *solini* Sv. Petar i Mojsije titulusú templom⁷⁹ esetében a horvát kutatás e szentélytípus ritkaságát emelte ki, és szórványos dalmáciai feltűnését is az itáliai építészet hatásával magyarázta. A felsorolt párhuzamoknak a *visegrádi* Szt. András-monostor értékelését is alapvetően kell, hogy befolyásolják. *Visegrád* esetében is elsősorban az észak-itáliai előképekre érdemes figyelni, de – joggal feltételezhetően – érdemes egy dalmáciai kiterővel számolni. A Trogir/Trau városában álló Sv. Martin 11. századi építési fázisa különösen fontos útmutatásnak tűnik az adott alaprajzi típus kapcsolatrendszerének a felderítéséhez. A *visegrádi* és a *pásztói* monostortemplom alaprajzi rendszerének észak-adriai előképekből való levezetése igencsak emlékeztet a 11. századi Magyarország egyházi művészetében több helyen is felbukkanó korinthisáló oszlopfők egyik csoportjának, az ún. palmettás oszlopfőknek a származtatására. Mert ezek esetében is az tűnik a legvalószínűbb megoldásnak, hogy ezeket a *Caput Adriae* régiójából, sőt egészen konkrétan *Velence*, és/vagy *Aquileia* építészetéből vezessük le,⁸⁰ szintén feltehetően egy isztriai, illetve észak-dalmáciai kiterő közbe iktatásával.

A *visegrádi* alfejezet végkonklúziójaként arra is utalnunk kell, hogy a fentebb vázolt párhuzamok és előképek alapján kimondható: 11. századi Magyarország építészetében

74 Dorigo 1983, 620.

75 Dorigo 1983, 636. old., 386. ábra.

76 Canova del Zio 1987, 65. old. számozatlan alaprajz.

77 Perocco – Salvadori 1976, 133. old. B. alaprajz.

78 Bužančić 1995, 241–251.

79 Marasović 1978, 43. tábla.

80 Az emlékcsoport első elkülönítése: Buchwald 1966, 147–157. Az emlékcsoport *velencei* kötődésének a pontosítása: Dorigo 1992, 237–247. Az észak-adriai térség és Magyarország közötti kapcsolat felfedezése: Marosi 1984, 218. old., 16. jegyz. Az isztriai és észak-dalmáciai párhuzamokat ismerteti: Takács M. 2000, 523–557.

nem volt közvetlen összefüggés az építőmesterek származása, illetve egyházi hovatartozása és az általuk megépített templomok egyházi hovatartozása között. Azaz, egy bazilita szerzetesi közösség templomát is megépíthette egy észak-itáliai, joggal feltételezhetően a latin kereszténységhez tartozó építőmester.

VI. VESZPRÉM – A VESZPRÉMVÖLGYI APÁCAKOLOSTOR TEMPLOMA (7. ábra)

A *veszprémvölgyi* apácakolostor története mintegy túlmutat önmagán, méltán világhírű, görög nyelvű alapítólevele miatt.⁸¹ Dolgozatunk kereteit szétfeszítené ezen oklevélet elemző szakirodalom mégoly változatos bemutatása is.⁸² Csak annyit jegyeznénk meg, hogy a *veszprémvölgyi* alapítólevél igen jó képet ad az államalapítás-kori Magyarország egyháztörténetének egy sajátos szegmenséről – a keletkezéséhez, kiállító személyéhez kapcsolódó összes bizonytalanság ellenére is. Nagyságrendekkel kisebb szakmai érdeklődés övezi a *veszprémvölgyi* apácaközösség későbbi történetét,⁸³ és a rendház, illetve temploma is csak ritkán tűnt fel a szakirodalomban, különösen a II. és III. évezred fordulóján kivitelezett, revíziós feltárás előtti időkben.

A revíziós feltárássra az adott okot, hogy az 1930-as években vezetett első feltárás⁸⁴ után a falmaradványokat nem sikerült jól konzerválni, így azok a védelmük érdekében a tetejükre felhordott betonréteg alatt is pusztultak. Egy új állagmegóvás előtt pedig tisztázni kellett: pontosan merre húzódnak a védendő falalapok. Fülöp András és Koppány András 1998-2002 között vezetett feltárást az egykori *veszprémvölgyi* apácakolostor területén, nemcsak az állagmegóvás előkészítése, hanem az egyes középkori építési fázisok elkülönítése és alaprajzi tisztázása érdekében is. E feltárások több olyan eredményt hoztak, amelyek jelentősen felülmúlták a kezdeti, szerény várakozásokat. A monostor feletti törmelékben egy olyan T-alakú pásztorbotot sikerült kibontani,⁸⁵ amely a 11. századi Magyarország egyházi művészetének élvonalába sorolandó. Dolgozatunk tematikája miatt pedig kiemelkedő jelentőséggel bír az, hogy sikerült egymástól elkülöníteni az egyes középkori építési fázisokat. Az építészettörténeti elemzés lehetőségét pedig azon – minden kétségen felül szerencsés – körülmény, hogy a két feltáró már 2004-ben egy alapos előzetes közlésben számolt be a feltárási eredményekről.⁸⁶

A *veszprémvölgyi* apácakolostor első temploma – az 1998-2002-es feltárás II. Árpád-kori fázisa – egy kisméretű, egyhajós, egyenes záródású szentéllyel rendelkező épület

81 Újraközlése: Moravcsik 1984, 80–81. Értékelése: Moravcsik 1938, 415; Györffy 1983, 321–323; v. a. i. 1988, 20–24.

82 Egy ilyen áttekintést egy, a közelmúltban megvédett PhD-értekezés igen alapos tudománytörténeti összefoglalása is feleslegessé tesz: Révész 2011, 66–72.

83 Fülöp – Koppány 2004, 7–8.

84 Fülöp – Koppány 2004, 11.

85 Fülöp – Koppány 2004b, 115–135.

86 Fülöp – Koppány 2004, 11–33.

volt.⁸⁷ A két feltáró egyetlen kőfaragványt sem kötött ezen építési fázishoz, ami szintén az épület egyszerűségéről tanúskodik. A két feltáró előzetes közlésében igen nagy óvatossággal kezelte ezen épület pontosabb időrendjét. Leírásukból azonban így is leszűrhető, hogy a templomot az épületkomplexum második legrégebbi elemének tartják, és keltezését a 11. század egy pontosabban meg nem határozott – de semmiképpen sem a legkorábbi időkre tartozó – szakaszára tették. Az épület alaprajzának közlése, illetve az óvatos keltezés megfogalmazása megteremtette a kellő alapot az adott templom építészettörténeti vizsgálatához.

A veszprémvölgyi apáca kolostor templomának értékelése során két tényezőt kell szem előtt tartani. Gátló tényezőként az adott templom fentebb már említett egyszerűségére kell utalni. E körülmény miatt joggal lehet(ne) azzal számolni, hogy az adott templom csak korlátozott mértékben alkalmas építészettörténeti elemzésre. Más oldalról közelítve viszont kedvezőnek minősíthető körülmény az, hogy az egyhajós, egyenes záródású szentéllyel rendelkező templom egy olyan, sajátos épülettípus, amelynek párhuzamai és előképei csak bizonyos nagytájakon bukkannak fel, a térszerkezet egyszerűsége ellenére is.

A párhuzamok többsége alapján levonható az a következtetés, hogy a veszprémvölgyi kolostor templomának I. fázisa a közép-európai térség, konkrétabban az Ottó-kori Német birodalom építészetiével rokonítható, bár néhány ilyen templom az isztriai, illetve dalmáciai, koraközépkori emléanyagban is felbukkan. Ismereteink szerint Schleswig-Holstein, illetve Alsó-Szászország a két legészakibb régió, ahol az osztatlan hosszaházból és egyenes záródású szentélyből álló templomtípus adatható: lásd az Oldendorf – heiligensteteni,⁸⁸ illetve az altencellei⁸⁹ templomot. Délnyugati irányban Svájc, illetve Kelet-Tirol jelenti határt, lásd a zürichi kantonban levő Bülach,⁹⁰ illetve az ausztriai Lienz⁹¹ templomát. A széles elterjedési határok ellenére sem kétséges, hogy Bajorország jelenti az elterjedés gócterületét, különösen, ha e tájegység koraközépkori kiterjedésével számolunk, lásd a herrnwahlthanni, westeni, sinzingi, illetve oberlindharti templomot.⁹² Kiemelkedő jelentőségűnek tűnik a Regensburg – niedermünsteri kolostor, szintén egyhajós és egyenes szentélyzáródású I. temploma,⁹³ különösen annak ismeretében, milyen szoros kapcsolatban állt Regensburg a születőfélben levő Magyar Királysággal. Az összehasonlító elemzést némiképp nehezíti, hogy a német nyelvterületen gyűjthető párhuzamok jelentős része 9. századi. Sőt még a kiemelkedő jelentőségüként kezelt regensburgi párhuzam sem keltezhető a 10. század utolsó harmadánál későbbre, ha az adott épület építészeti periodizációja helyesnek bizonyul.

Az egyhajós, egyenes záródású templomtípus helyes megítéléséhez az is hozzátartozik, ha figyelembe vesszük, hogy az az Ottó-kori Német birodalomból a morvaországi,

87 Fülöp – Koppány 2004, 31. old., 22. ábra.

88 Oswald – Schaefer – Sennhauser 1971, 245, számozatlan ábra.

89 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 22, számozatlan ábra.

90 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 73, számozatlan ábra.

91 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 246, számozatlan ábra.

92 Codreanu-Windauer 2010, 12. ábra.

93 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 340, nicht nummerierte Abb.

illetve isztriai és dalmáciai építészetbe is átkerült.⁹⁴ Az Adria-parti elterjedési terület annak következtében bír különleges fontossággal, hogy az itteni emlékek közül több is keltezhető a 11. századba, lásd a Poreč (Parenzo) – sansari⁹⁵ templomot Isztriában, valamint Dalmáciában a nini – Sv. Mihovilt,⁹⁶ a putalji,⁹⁷ a Zadar (Zara) – putnamikai,⁹⁸ a Preko na Ugljanu-i,⁹⁹ és a boli¹⁰⁰ templomot. (Az összes felsorolt templom Horvátországban található).

Az elterjedési terület pontos körvonalazásához azt is szem előtt kell tartani, hogy az egyhajós, egyenes záródású templomtípus a bizánci építészetére egyáltalán nem volt jellemző. Dalmáciával ellentétben nem mutatható ki a Balkán más, határozottan a bizánci kultúrkörbe tartozó részeinek makedón-kori építészetében.¹⁰¹ Sőt a korábbi időszakokban is szinte teljesen ismeretlen, így a Iusztinianosz-kor építészetében is csak az algériai Batnában¹⁰² bukkantunk párhuzamára.

Az egyhajós egyenes szentélyzáródású templomtípus párhuzamai felsorolásának a végén arra is utalni kell még, hogy a Magyar Királyság területén sem csak Veszprémvölgyben épült egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom a 11. században, bár a párhuzamok körének a meghatározását az emléktanyag töredékessége igencsak megnehezíti. Így csak több-kevesebb valószínűséggel állítható az, hogy az abasári templom I. fázisa ilyen térszerkezetű lehetett.¹⁰³

VII. KÖVETKEZTETÉSEK

1. A fentebb ismertetett négy ortodox monostortemplom térszerkezetét három különböző irányból lehetett levezetni a jelenleg rendelkezésre álló adatállomány alapján. A szerémsvári monostortemplom II. építési fázisa esetében lehetett a legjobban kimutatni a bizánci provinciális építőművészet irányába mutató kapcsolatokat. Nem szabad azonban arról megfeledkezni, hogy e templom építése idején vagy az I. bolgár állam, vagy pedig a Bizánci birodalom területén állt, így e templom esetében nem az építés, hanem az 1071-72-es ostrom túlélése jelent adalékot

94 Morvaország vonatkozásában utalt erre Codreanu-Windauer 2010, 12. ábra.

95 Regan – Nadilo 2010, 1025, nicht nummerierte Abbildung.

96 Marasović 2008a, 214. old., 208.

97 Marasović 2008a, 135. old., 153.

98 Marasović 2008a, 196. old., 192a. ábra, 216. old. 211a. ábra.

99 Marasović 2008a, 196. old., 192a. ábra, 252. old. 246b. ábra.

100 Marasović 2008b, 560. old., 4. ábra.

101 Nem utal ilyen alaprajzi típusra az egyhajós templomok máig alapvetőnek számító összefoglalása Mavrodinov 1931.

102 Delvoye 1966a, 250. oszlop, 13. ábra

103 E körülményre utal Bodó 2002, 41. Oly módon, hogy a pécsváradi és a tihanyi apátsági templom I. fázisát is az adott körbe sorolta. E két utóbbi templomot a magunk részéről nem mertük az adott körbe sorolni.

a magyar-bizánci kapcsolatok kutatásában. A zebegényi sziklatemplom térszerkezete talán leginkább a bizánci liturgikus gyakorlattal magyarázható – a sziklaüreg rendkívüli egyszerűsége ellenére is. A két előző példával ellentétben viszont a visegrádi Szt. András monostor templomának a térszerkezete a venetoi térségből, a veszprémvölgyi apácakolostor templomáé pedig az Ottó-kori Német Birodalomból vezethető le. Oly módon, hogy mindkét esetben felvethető: az isztriai és dalmáciai térség közvetítő szerepet játszott az adott térszerkezet magyarországi átvételében.

2. A bemutatott négy példa arra utal, hogy a 11. századi Magyarország építészetében sem helyes egy-egy ortodox egyházi intézmény konfesszionális hovatartozását alapul venni temploma stílusának meghatározására. Egy-egy ortodox monostor templomát adott esetben egy észak-itáliai, közép-európai vagy esetleg isztriai vagy dalmáciai, tehát a nyugati kereszténységgel tartozó építőmester is tervezhette. A templom konfesszionális hovatartozását és stílusát kiegyenlítő eljárás helytelensége a bemutatott négy templomon túl, más magyarországi példákkal is bizonyítható. A több kínálózó példa – Szekszárd, Kána, stb. – közül elegendő e helyen a zselicszentjakabi (másik nevén: kaposszentjakabi)¹⁰⁴ monostortemplomra emlékeztetni. Alapítólevelének szerencsés fennmaradása következtében biztosak lehetünk abban, hogy e monostor, 1061-es alapításától fogva bencés rendházként működött.¹⁰⁵ Temploma mégis a bizánci eredetű keresztкупolás térszerkezet egy szép magyarországi példája.¹⁰⁶
3. Az építőmester és az általa építtetett templom konfesszionális hovatartozását kiegyenlítő szemlélet téves volta miatt nem helyes a 11. századi magyarországi ortodox monostortemplomokat automatikusan a bizánci jellegű építményként kezelni. Más oldalról közelítve viszont érdemes a korszak katolikus templomainak a maradványait is átvizsgálni, a 11. századi bizánci építőmesterek hagyatékának a felderítése érdekében.

104 E monostortemplom feltárásáról jelenleg még sajnos csak néhány rövid leírás áll a kutatás rendelkezésére: Nagy 1973, 335–339; Nagy 1994, 71. Az épület jellegét röviden elemezte: Marosi 1983, 19; Marosi 1986, 92.

105 Csóka 1994, 749; F. Romhányi 2000, 76; Hervay 2001, 527–528.

106 Takács M. (sajtó alatt).

IRODALOMJEGYZÉK

ÁKK = Árpád-kori kőfaragványok - katalógus. Szerk.: MAROSI E. – TÓTH M. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport - István Király Múzeum. Budapest - Székesfehérvár 1978.

Andrić 2008 = S. ANDRIĆ, Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici. Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest 40(2008), 115-185.

Antonova 1968 = V. ANTONOVA, Dve rannohristijanski cъркви vъv ukreplenie na aula na han Omurtag pri gara Car Krum (Šumen). *Arh(Sofija)* 1968/4, 52-67.

Baán 1995 = BAÁN I., "Turkia metropolitája". *Századok* 129(1995), 1167-1770.

Boba 1973 = I. BOBA, The cathedral church of Sirmium and the grave of St. Methodius. In: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*. 3 köt., Berlin, 393-397.

Bodó 2002 = BODÓ B., A veszprémvölgyi apáca kolostor építéstörténete és kőfaragványai. *Műemlékvédelmi Szemle* 12(2002)/1, Bp. 2004, 41-63.

Buchwald 1966 = H. H. BUCHWALD, Eleventh Century Corinthian-Palmette Capitals in the Region of Aquileia. *The Art Bulletin* 48(1966), 147-157.

Buzás – Eszes 2012 = BUZÁS G. — ESZES B., XI. századi görög monostor Visegrádon. In: *Archaeologia - Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. 2012, 2-32. old. <http://archeologia.hu/content/archeologia/34/buzas-eszesxi-szazadi-gorog-monostor-visegradon.pdf> (A letöltés időpontja 2012. 03. 07.)

Buzás 2002 = BUZÁS G., Visegrád, Szent András monostor. In: Összefoglaló jelentések a 2001. év helyszíni műemléki kutatásairól. *Műemlékvédelmi Szemle* 2002/2, 170-172.

Buzás 2004a = BUZÁS G., Visegrád, Szent András-monostor. *RKM – AIH* 2002, Bp. 2004, 293.

Buzás 2004b = BUZÁS G., Visegrád, Szent András-monostor. *RKM – AIH* 2003, Budapest 2004, 319-322.

Bužančić 1995 = R. BUŽANČIĆ, Predromanička pregradnja crkve Sv. Martina u Trogiru (The preromanesque reconstruction of St. Martin church in Trogir). *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. 35 (1995), 241-251.

Canova del Zio 1987 = R. CANOVA DAL ZIO, *Le chiese delle tre Venezie anteriori al Mille*. Libreria Gregoriana editrice. Padova [1987²]

Chatzidakis 1976 = M. CHATZIDAKIS, Kunsthistorische Einleitung. In: *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*. Ein Begleiter zu den byzantinischen Stätten. Szerk: Melas, E. DuMont Dokumente [sor.] DuMont Verlag, Schauberg [1976⁴], 43-48.

Codreanu-Windauer 2010 = S. CODREANU-WINDAUER, Der frühe Kirchenbau in Altbayern. In: *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*. Internationale Tagungen in Mikulčice VIII. Hrsg. L. Poláček – J. Maříková-Kubková, Brno 2010, 205-218.

Csemegi 1948 = CSEMEGI J., A tihanyi barlanglakások. *ArchÉrt*, 3. sor. 7-9 (1948), 398-402.

Csóka 1994 = CSÓKA G., Zselicszentjakab. In: *KMTL*, 749.

Delvoye 1949 CH. DELVOYE, Les monuments byzantins de la Grèce. *Byzantion* 19 (1949), 315-370.

Delvoye 1966a = CH. DELVOYE, Apsis. In: *RbK*, Bd. I. Stuttgart 1966, 246-268. oszlop.

Delvoye 1966b = CH. DELVOYE, Basilika. In: *Rbk*, Bd. I. Stuttgart 1966, 514-567. oszlop.

Dercsényi 1980 = DERCSÉNYI D., A honfoglalás és az államlapítás kora (a XI. század közepéig). In: DERCSÉNYI D. – ZÁDOR A., *Kis magyar művészettörténet*. (A honfoglalás korától a XIX. század végéig). Képzőművészeti zsebkönyvtár [sor.] Budapest [1980], 11-24.

Dercsényi – Héjj 1958 = DERCSÉNYI D. – HÉJJ M., Visegrád. In: *Pest megye műemlékei II. Magyarország Műemléki Topográfiája* [sor.] V. kötet, Pest megye műemlékei. Szerk. DERCSÉNYI D. Budapest 1958, 396-480.

Dinnyés – Kövári et alii 1992 = DINNYÉS I. – KÖVÁRI K. et alii: *Pest megye régészeti topográfiája, a szobi és a váci járás (XIII/2. kötet)*. Magyarország régészeti topográfiája 9 kötet. Budapest 1992.

Djatlov 2008 = V. DJATLOV, Kievo-Pečerskaja Lavra. Spravočnik-putevoditel'. [a kiadás helyének rögzítése nélkül], 2008. ISBN: 978-966-8571-44-2

Domjan – Petricioli – Vežić 1990 = M. DOMJAN – I. PETRICIOLI – P. VEŽIĆ, *Katalog*. In: *Sjaj zadarskih riznica* [kiállítási katalógus]. Zagreb 1990, 29-365.

Dorigo 1983 = W. DORIGO, *Venezia. Fondamenti, origini, metodi*. [Milano 1983].

Dorigo 1992 = W. DORIGO, I capitelli veneziani nel corpus dei capitelli adriatici di ispirazione corinzia del secolo XI. In: *Prijatelj zbornik I*. (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32.) Split 1992, 237-247.

Ercegović-Pavlović 1980 = S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Rimske i srednjovekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici. – Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. In: *Sirmium 12*. Red.: V. POPOVIĆ Beograd 1980.

F. Romhányi 2000 = F. ROMHÁNYI B., *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Pytheas [Budapest] 2000.

Filov 1932 = B. FILOV, *Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken*. Berlin und Leipzig 1932.

Fülöp – Koppány 2004 = FÜLÖP A. – KOPPÁNY A., A veszprémvölgyi apácakolostor régészeti kutatása (1998-2002). *Műemlékvédelmi Szemle* 12/1. (2002) Budapest 2004, 5-40.

Fülöp – Koppány 2004b = FÜLÖP A. – KOPPÁNY A., A crosier from the territory of the Veszprémvölgy convent. *ActaArchHung* 65 (1004) 115-135.

Györffy 1952-1953 = GYÖRFFY GY., A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. 1 - 2. rész. *MTA II OK* 2 (1952) 325-362; 3 (1953) 69-104.

Györffy 1983 = GYÖRFFY GY., *István király és műve*. Budapest 1983².

H. Tóth 2007 = H. TÓTH I., Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannóniai tevékenységéhez. *AETAS*, XXII. évf. 2007. 3. sz. 24-34.

Hervay 2001 = HERVAY F. L., A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon, In: Takács I. (szerk.) 2001, 461–547.

Jacobsen - Schaefer - Sennhauser 1991 = W. JACOBSEN – L. SCHAEFER – H. SENNHAUSER, *Vorromanische Kirchenbauten*. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband. München 1991.

KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Főszerk.: KRISTÓ G. Budapest 1994.

Koch 1985 = *Albanien*. Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren. Photoausstellung. Hrsg.: G. KOCH. Marburg 1985.

Korać 1964 = V. KORAĆ, Sur les basiliques médiévales de Macédoine et de Serbie. In: Ostrogorsky – Bošković et alii (Réd.), 1963–1964. t. 3, 173–186.

Korać 1987 = V. KORAĆ, Arhitektura ranog srednjeg veka u Duklji i Zeti. Program prostora i poreklo oblika. In: Idem (red.): *Između Vizantije i Zapada*. Odabrane studije o arhitekturi. Prosveta/Beograd [1987], 21–32.

Koszta 2008 = KOSZTA L., Remeték a 11. századi Magyarországon. – Heremits in 11th c. Hungary. *Aetas* 23 (2008), 42–55.

Krautheimer 1986 = R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*. The Pelican History of Art [Reihe] Penguin Books, 1986⁴.

Magyar 1982 = MAGYAR I. L., „Questio Bulgarica“. (A kereszténység felvétele Bulgáriában). *Századok* 116 (1982) 839–879.

Mango 1975 = C. MANGO, *Byzantinische Architektur*. Stuttgart – Mailand [1975].

Mango 1986 = C. MANGO, *Byzanz*. Weltgeschichte der Architektur [Reihe] Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart [1986].

Marasović 1978 = T. MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovekovne arhitekture u Dalmaciji*. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture. Split 1978.

Marasović 2008a = T. MARASOVIĆ, *Dalmatia Preromanica*. Ranosrednjovekovno graditeljstvo u Dalmaciji 1. Rasprava. Split – Zagreb 2008.

Marasović 2008b = T. MARASOVIĆ, Ranosrednjovekovne crkve pseudobazilikalnoga tipa u Dalmaciji. *Archaeologia Adriatica* 2 (2008) 555–572.

Marosi 1978 = MAROSI E., Die Rolle der byzantinischen Beziehungen für die Kunst Ungarns im 11. Jh. In: *Byzantinischer Kunstexport*. Seine gesellschaftliche und künstlerische Bedeutung für die Länder Mittel- und Osteuropas. Hrsg.: H. L. NICKEL, Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 13 (K4). Halle (Saale) 1978, 39–49.

Marosi 1983 = MAROSI E., Preromanika. In: ARADI N. – F. TÓTH R. – GALAVICS G. et alii: *A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig*. [Budapest] 1983. 13–20.

Marosi 1984 = MAROSI E., *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Budapest 1984.

Marosi 1986 = MAROSI E., Megjegyzések a középkori magyarországi művészet liturgiai vonatkozásaihoz. In: „Mert ezt Isten hagyta...“ *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk.: TÜSKÉS G. Bp. [1986], 88–116.

Mathews 1982 = TH. F. MATHEWS, „Private“ Liturgy in Byzantine Architecture. Towards a Re-appraisal. *CahArh* 30 (1982) 125-138.

Mavrodinov 1931 = N. MAVRODINOV, *Ednokorabnata i krästovidnata cärkva po bälgarskite zemi do kraja na XIV v.* Sofija 1931.

Mihajlov 1948 = S. MIHAJLOV, Razkopki v Pliska prez 1945–1947 g. *Razkopki i proučavanija* 3 (1948), 173-197.

Mijatev 1963-1964 = K. MIJATEV, Cím nélküli hozzászólás. In: *Ostrogorsky – Bošković et alii* (szerk.) 1963-1964, 1. köt, 387-407.

Mijatev 1974 = K. MIJATEV, *Die mittelalterliche Baukunst im Bulgarien.* Sofia 1974.

Miklós 1986 = MIKLÓS Zs., Nagymaros – Szent Mihály-hegy. *RégFüz* Ser I. 39 (1986), 99-100.

Miklós 1987 = MIKLÓS Zs., Nagymaros – Szent Mihály-hegy. *RégFüz* Ser I. 40 (1987), 105.

Miklós 1997 = MIKLÓS Zs., *Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben.* In: Váci Könyvek 8. Szerk. Zomborka, Márta. Vác, 1997. 7-153.

Mikó – Takács (szerk.) 1994 = *Pannonia Regia.* Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Szerk.: MIKÓ Á. – TAKÁCS I. Budapest 1994.

Millet 1916 = G. MILLET, *L'École grecque dans l'architecture byzantine.* Paris 1916. Reprint: London 1974.

Minić 1980 = D. MINIĆ, Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica. *Sirmium* 11. Beograd, 1980.

Moravcsik 1938 = MORAVCSIK Gy., Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulójára.* Szerk.: Serédy J. I. köt., Budapest 1938, 389-422.

Moravcsik 1984 = MORAVCSIK Gy., *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Bp. 1984.

Nagy 1973 = NAGY E., Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. *SMK* 1 (1973), 335-339.

Nagy 1994 = NAGY E., Zselicszentjakab. In: *Mikó – Takács (szerk.) 1994*, 71-72.

Ostrogorsky – Bošković et alii (szerk.) 1963–1964 = *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines.* 1–3. kötet. Szerk.: G. OSTROGORSKY – Đ. BOŠKOVIĆ et alii. Beograd 1963-1964.

Oswald - Schaefer - Sennhauser 1971 = F. OSWALD – L. SCHAEFER – H. SENNHAUSER, *Vorromanische Kirchenbauten.* Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. 3. Bd. München 1971.

Perocco – Salvadori 1976 = G. PEROCCO – A. SALVADORI, *Civiltà di Venezia.* Le origini e il medio evo. La stamperia di Venezia editrice, Venezia. [1976]

Pirigyi 1982 = PIRIGYI I., *A görögkatolikus magyarság története.* Nyíregyháza 1982.

Pirivatrić 1997 = S. PIRIVATRIĆ, *Samuilova država.* Obim i karakter. Vizantinološki Institut SANU, Posebna izdanja, knj. 21. Beograd 1997. [a borítón 1998-as keltezéssel!]

Popović, I. = I. POPOVIĆ, *Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmijuma.* Beograd 1997.

Popović V. 1966 = V. POPOVIĆ, Sirmium, Sremska, lok. „Zidine” ili „Širingrad“ u Mačvanskoj Mitrovici - Ranosrednjovekovna arhitektura. *AP* 8 (1966), 136-137.

Popović V. 1967 = V. POPOVIĆ, Sirmium - Mitrovica (Sremska i Mačvanska). *AP* 9 (1967), 131-138.

Popović, V. 1975 = V. POPOVIĆ, „Metodijev” grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici. *Starinar* N. S. 24-25 (1973-1974) Beograd 1975, 265-270.

Popović, V. 1980 = V. POPOVIĆ, Préface. Continuité culturelle et tradition littéraire dans l'église médiévale de Sirmium. In: Ercegović-Pavlović, S.: *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*. Sirmium 12. Beograd 1980, p. I-V.

Popović, V. 1993 = V. POPOVIĆ, Sirmium - grad careva i mučenika. In: *Rimski carski gradovi i palate u Srbiji*. Szerk.: Srejović, D. [kiállítási katalogus]. Galerija SANU 73, Beograd 1993, 15-27.

RbK = *Reallexikon der byzantinischen Kunst*. Szerk: Wessel, K. Band I. - VI. Stuttgart 1966-1997.

Regan - Nadilo 2010 = K. REGAN - B. NADILO, Preostale stare crkve u sjeverozapadnom dijelu Istre. *Gradjevinar* 62 (2010) /11, 1021-1033.

Restle 1973 = M. RESTLE, Höhlenkirchen. In: *RbK*, Bd. 3, Lief. 18, Stuttgart 1973, c. 247-252.

Révész 2011 = RÉVÉSZ É., *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci - bolgár - magyar egyházi kapcsolatokhoz*. Doktori értekezés, Szeged 2011.

Soustal - Schellenwald - Theis 1995 = P. SOUSTAL P. - B. SCHELLENWALD - L. THEIS: Makedonien. In: *RbK* Bd. V. Lief. 39/40. c. 982 - 1215.

Stričević 1959 = Đ. STRIČEVIĆ, Đakonion i protezis u ranohrišćanskim crkvama. *Starinar* 9-10 (1958-1959), 59-66.

Takács I. (szerk.) 2001 = *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyaror- szágon. Szerk.: TAKÁCS I. Pannonhalma 2001.

Takács M. 1994 = TAKÁCS M., Mitrovica. In: *KMTL*, 460.

Takács M. 2000 = TAKÁCS M., Az észak-adriai térség és Magyarország 11-12. századi, korinthisáló oszlopfőinek a levélornamentikája. Összehasonlító elemzés. In: *A középkor Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár T. Szeged 2000, 523-557.

Takács M. 2002 = TAKÁCS M., Mitrovica. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Red.: Szentpéteri J. *Varia Archaeologica Hungarica* XIII/1 Budapest 2002.

Takács M. (sajtó alatt) = TAKÁCS M., *Byzantinische oder byzantinisierende Raumstrukturen der kirchlichen Architektur Ungarns des 11. Jahrhunderts*. Vergleichende Analyse auf Grund Balkansichen Parallelen. Mainz (sajtó alatt).

Tóth M. 1978 = TÓTH M., Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. In: *ÁKK*, 29-51.

Tóth M. 1978b = TM (=Tóth M.): Visegrád. In: *ÁKK*, 97.

Tóth S. 1963 = TÓTH S., A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai I. *VMMK* 1(1963), 115-141.

Tóth S. 1994a = TÓTH S., A 11. századi magyarországi kőornamentika kérdéséhez. In: *Mikó – Takács (szerk.) 1994*, 54–71.

Tóth S. 2001a = TÓTH S., A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak a maradványai. In: *Takács I. (szerk.) 2001*, 229–266.

Török 1970 = TÖRÖK L., XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. *BÁMÉ*, 1 (1970) 96–154.

Uzsoki 1990 = UZSOKI A., A tihanyi Árpád-kori remetetelep régészeti kutatása. In: *Magyar Egyháztörténeti. Vázlatok 2* (1990) 35–41.

Vajay 1988 = VAJAY Sz., Veszprémvölgy és alapítói. *Levéltári Szemle* 38 (1988)/4, 20–24.

Valter 1982 = VALTER I., A pásztói monostor feltárása. *CommArchHung* 1982, 167–206.

RAUMSTRUKTUR DER ORTHODOXEN KLOSTERKIRCHEN IM UNGARN DES 11. JAHRHUNDERT

Unsere Studie ist ein kurzer Überblick über die Raumstruktur jener orthodoxen Klosterkirchen von Ungarn des 11. Jahrhunderts, wo der Grundriss und dadurch die Raumgestaltung mit der Mitteln der Archäologie bestimmbar war. Wir haben versucht, nicht nur die Raumstrukturen dieser Kirchen mit möglichst großer Wahrscheinlichkeit und Genauigkeit zu bestimmen, sondern auch die architekturgeschichtlichen Beziehungen dieser Bauten umzureißen.

Die Raumstruktur der folgenden Klosterkirchen des 11. Jahrhunderts war analysierbar: Sirmium – St. Ireneus-Kloster, Veszprémvölgy – Nonnenkloster, Visegrád – St. Andreas-Kloster, Zebegény – Höhlenkloster. Die Raumstruktur der aufgezählten Kirchen ist – unserer Meinung nach – aus drei verschiedenen Quellen ableitbar. Die Kirche des St. Ireneus-Klosters von Sirmium ist – wie das schon in der serbischen Fachliteratur festgestellt wurde – im Rahmen der provinziellen Architektur des Balkans des mittelbyzantinischen Zeitalters zu analysieren. Diese Schlussfolgerung kann man damit erklären, dass diese Klosterkirche entweder vor, aber vielleicht erst nach der Wende

des 10. – 11. Jahrhunderts gebaut wurde, als die Fundstelle: die Insel am Fluss Sau/Sava, südlich von Sirmium entweder unter byzantinischen, oder aber bulgarischen Herrschaft stand. (Die betreffende Insel kam erst in den Jahren 1071/1072 unter ungarische Oberhoheit, als die Kirche in ihrer frühmittelalterlichen Bauphase schon ein stehender Bau war.) Auch die Raumgestaltung der Kirche des Höhlenklosters von Zebegény ist im Rahmen der Architektur des mittelbyzantinischen

Zeitalters deutbar. Dementgegen kann man den Grundriss des Chores der Kirche des St. Andreas-Klosters aus dem Gebiet des Caput Adriae, d. h. aus Veneto, Istrien oder aber Dalmatien ableiten. Ferner verfügt die I. Bauphase der Kirche des Nonnenklosters von Veszprémvölgy – als ein einschiffiger Bau mit gerader Apside – über mitteleuropäische Parallelen.

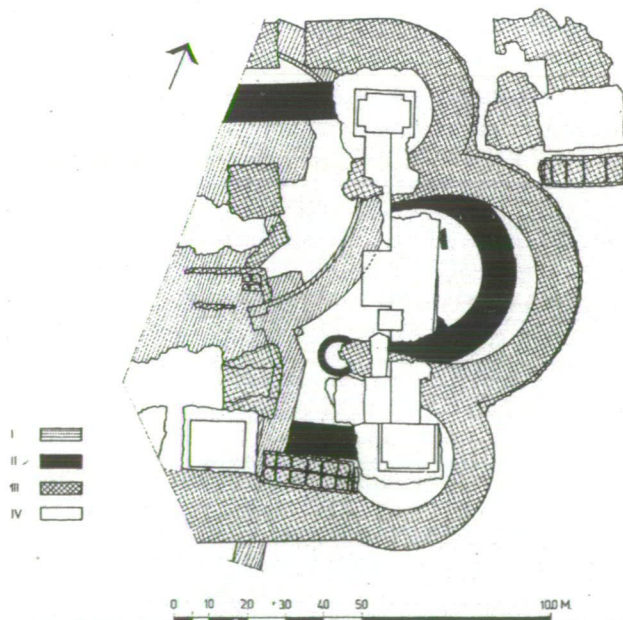
Die zwei letzten Beispiele zeigen darauf hin, dass die konfessionelle Zugehörigkeit einer Mönchsgemeinde im Ungarn des 11. Jahrhunderts nicht ein entscheidender Faktor bei der Auswahl des Baumeisters war. Kirchen der orthodoxen Klöster konnten gegebenenfalls auch Baumeister aus Norditalien, Dalmatien oder aber Mitteleuropa, mit einer Zugehörigkeit zur westlichen Kirche entworfen. Im Gegensatz dazu, zeigt die Kirche des Benediktinerklosters von Zselicszentjakab

darauf hin, dass die Baumeister aus dem byzantinischen Kulturkreis im Ungarn des 11. Jahrhunderts im Bau von Klosterkirchen beteiligt waren, die zur westlichen Kirche gehörten. Es ist demzufolge nicht richtig die Kirchen der orthodoxen Klöster von Ungarn des 11. Jahrhunderts

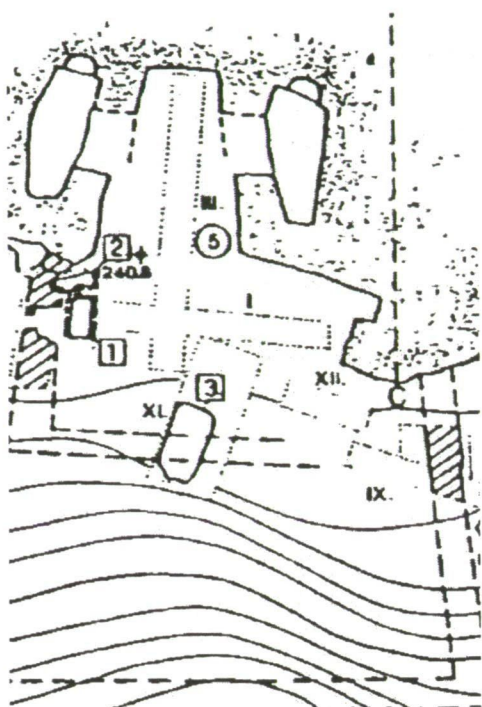
sozusagen automatisch als byzantinische Bauten zu betrachten, und man soll nach den Spuren der Tätigkeit der byzantinischen Baumeistern auch an den katholischen Kirchen des gegebenen Zeitalters suchen.

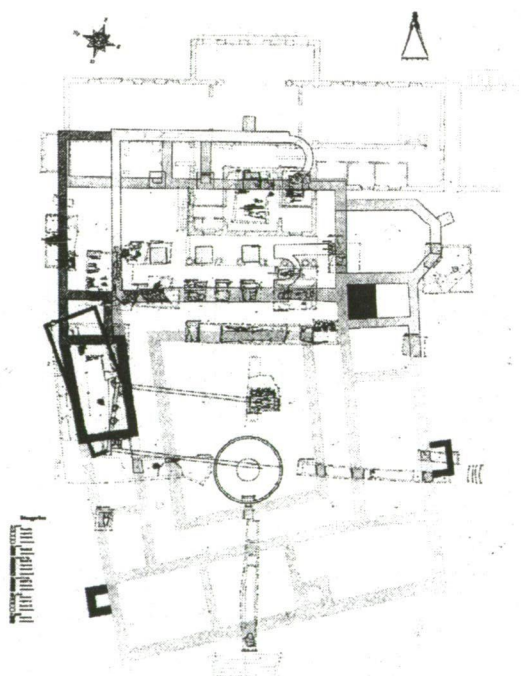
1. ábra: Sirmium /Száva-szentdemeter topográfiája

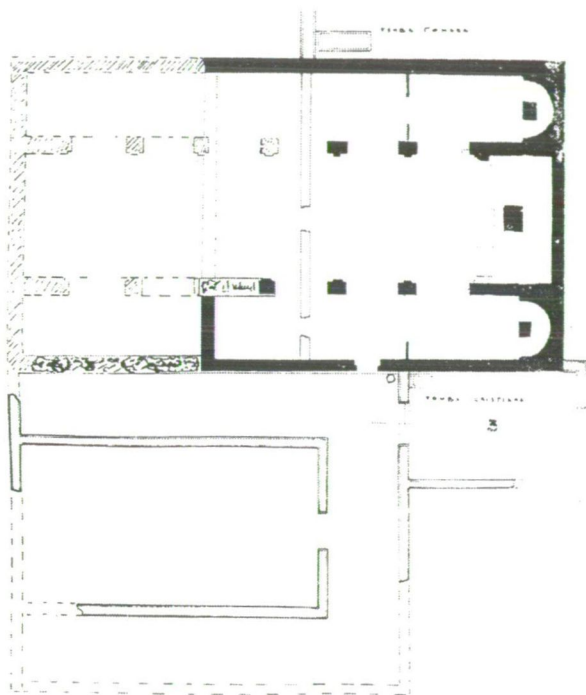
2. ábra: a szenternyei monostortemplom alaprajza (V. Popović és D. Minić nyomán)

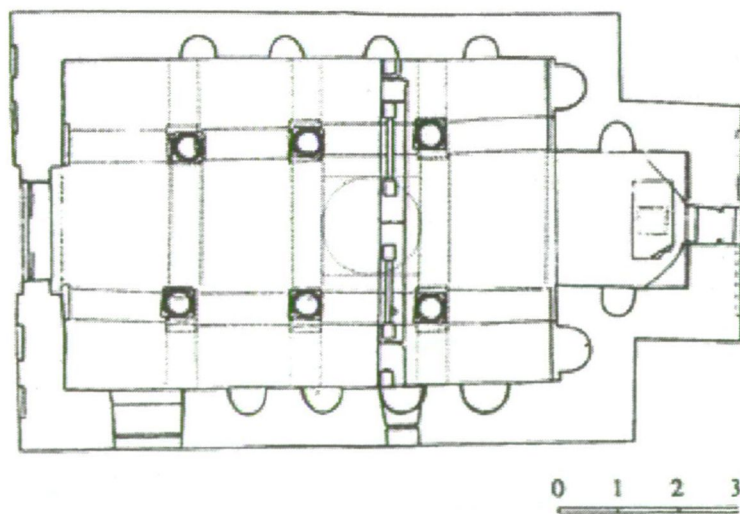
3. ábra: Zebegeň – Sziklateplom, ásatási alaprajz (Miklós Zs. nyomán)

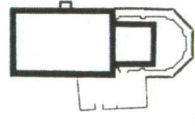
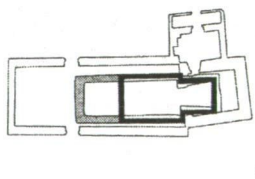
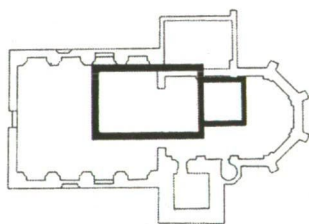
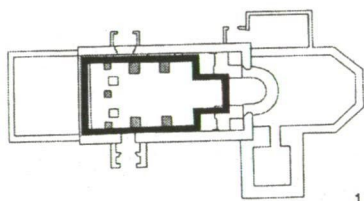
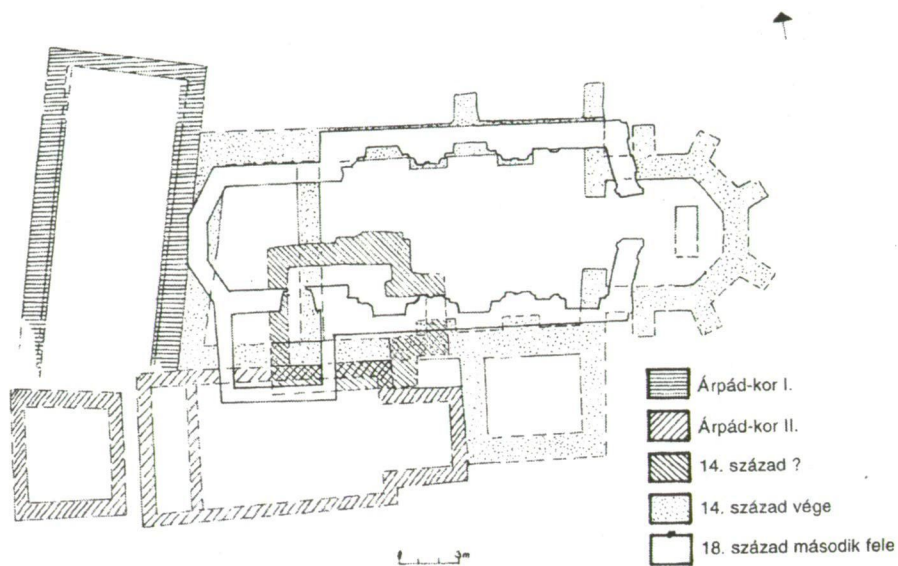
4. ábra: Visegrád – Szt. András monostora, ásatási alaprajz (Buzás G. nyomán)

5. ábra: Velence – S. Pietro di Castello (V. Dorigo nyomán)

6. ábra: Trau/Trogir – Sv. Martin (R. Bužančić nyomán)

7. ábra: Veszprémi Apáca kolostor, periodizált ásatási alaprajz (Fülöp A. – Koppány A. valamint Bodó B. nyomán)

BALKÁNI MESTEREK GÖRÖGKATOLIKUS PÜSPÖKÖK SZOLGÁLATÁBAN (18. SZÁZAD)

BEVEZETÉS

A Magyar Királyság és Erdély görögkatolikusai a 18. században négy püspökséghez tartoztak (munkácsi, nagyvárad, fogarasi, és a horvát-szlavón területen a körösi). Az északkeleti vármegyék többségében szláv ajkú hívei felett már a 15. századtól kezdve a munkácsi püspökök gyakoroltak joghatóságot. 1646-ban, és a következő évtizedekben a munkácsi püspökség papjai fokozatosan fogadták el az egyházi uniót, ami csak a 18. század első évtizedeiben szilárdult meg. Egyházzójogilag úgy alakult, hogy a munkácsi püspök az egri latin püspök rítusvikáriusának számított, egyházmegyéje kánoni önállóságát nem ismerték el.¹ A bihari románok egy része a 17. század végén lépett unióra a katolikus egyházzal, de a politikai körülmények miatt csak az 1730-as évektől kaptak saját esperest Nagyváradon, akit a latin püspök 1748-ban szenteltetett rítushelynökévé, ezért ebben az esetben sincs szó önálló egyházmegyről.² Az erdélyi románok ugyan csak a 17. század végén kötöttek uniót a katolikus egyházzal. Sajátos történelmi helyzetük miatt, az uralkodó 1721-ben megalapította számukra a Fogarasi Egyházmegyét.³ A munkácsi püspökséget 1771-ben,⁴ a nagyváradit csak 1777-ben tudta kánonilag önálló egyházmegyeként fölláttatni Mária Terézia királynő.⁵

Az egyházmegyék önállósodásával párhuzamosan a görögkatolikus püspökök megkezdtek székhelyeik kiépítését, hogy egyházi életük biztos alapokon fejlődhessen. A központok kialakításánál kettős szempontrendszer érvényesült: lehetőleg megfelelni a keleti szokásoknak, ami azt jelentette, hogy a püspök, mivel a szerzetesek közül került ki, arra is törekedett, hogy székhelyén a székesegyház mellett bazilita kolostor létesüljön, másrészt a tridentinai zsinat elvárásaihoz igazodva, szeminárium és iskolák alapítását tűzték ki célul.⁶

* Terdik Szilveszter PhD, Iparművészeti Múzeum, Budapest; e-mail: terdik.szilveszter76@gmail.com

1 Hodinka 1909, 252-294, 410-423, Véghseő 2008, Véghseő 2011.

2 Bunyitay 1892, Gorun 2008, Janka 1995.

3 Nilles 1885, 127-392, 431-436, I. Tóth 1998, 21-47, Păclișanu 2006, 81-154.

4 Hodinka 1909, 565-625.

5 Janka 1996.

6 Különösen a román egyházmegyék esetében jól dokumentált ez a szándék. A fogarasi helyzetről lásd: Terdik 2011, 88-89.

Az intézményfejlesztés tekintetében a fogarasi egyházmegye tudta megtenni az első nagy lépéseket. Az egyházmegye székhelyét 1736-ban Fogarásról Balázsfalvára (Blaj, RO) helyezték át, az ottani uradalom jövedelmei a püspök és az intézmények el-, illetve fenntartásához is szilárd anyagi alapokat biztosíthattak. Egy év múlva Johann Baptist Martinelli, bécsi építész meg is tervezte az új központ épületeit, a munkálatok hamarosan megindultak. A székesegyház készült el leghamarabb. Az alapvetően klasszicizáló barokk épület magán viseli a bizánci liturgiához való idomulás nyomait is, ami leginkább a térszervezésben érhető tetten.⁷

A munkácsi püspökök ebben az időben, különböző okok miatt nem lakhattak a Munkács városa mellett fekvő, csernek-hegyi Szent Miklós monostorukban, amely egyébként is egy roppant szerény épület volt, hanem vagy Nagykállóban, majd Munkácson egy városi házban éltek. 1731-ben viszont hozzákezdtek a máriapócsi kegytemplom építéséhez, amely a keleti országrész legfontosabb zarándokhelyeként nemcsak a görög, hanem a latin hívek számára is nagy jelentőséggel bírt. Az új zarándoktemplom első felszentelésére 1749-ben került sor, akkor kezdték el építeni a hozzá kapcsolódó bazilita kolostort is. A terveket egy kassai építész, Liczky Nikodémus készítette, aki a püspök elvárásainak megfelelően a bizánci hagyományokhoz is igazodni kívánt, amit az épület centrális elemei tükröznek. A templomépítést irányító Olsavszky Mihály Mánuel püspök (1742-1767) előszeretettel tartózkodott Pócson, az új templom, az egyházmegye egyetlen, reprezentatív méretű épületeként, szinte székesegyházi funkciókat töltött be, itt szentelték a nagyváradi és a fogarasi püspökök némelyikét is.⁸ A munkácsi egyházmegyében majd csak az 1770-es években oldódnak meg az intézményekkel kapcsolatos problémák, amikor a püspöki székhely végleg Ungvárra költözik.⁹

A nagyváradi püspöknek ebben az időben csak egyszerű, torony nélküli, gótizáló alaprajzú temploma állt Várad piacán, amelyet 1739 és 1744 között építettek a latin püspök támogatásával,¹⁰ ettől nem messze pedig egy polgárház funkcionált székházként. Új székesegyház és a többi intézmény csak a 19. század elejére valósul meg.¹¹

EGY BALKÁNI FARAGÓ, HÁROM IKONOSZTÁZION

A 18. század közepén a három püspök, a nagyszámú, de a legszegényebb társadalmi csoportokhoz tartozó hívek anyagi támogatására alig számíthatott a püspöki központok kiépítése folyamán. Állami segítség nélkül a szükséges építkezéseket sem megkezdeni, sem befejezni nem tudták volna. A munkák során foglalkoztatott építészek, épí-

⁷ Terdik 2011, 89-95, 2. és 5. kép

⁸ A templom építéstörténete: Terdik 2007, 365, 6-7. kép, Terdik 2008, 525-529.

⁹ Hodinka 1909, 671-681.

¹⁰ Radu 1930, 19, Bunyitay 1935, 263. A templom befejezési dátumát a 18. század végi összeírások adják meg: MOL C 99. 105. cs. Görög katolikus összeírások 1774-1784. Nagyváradi egyházmegye, f 4r.

¹¹ Biró 1932, 82-83.

tőmesterek helyiek, nyugati tanultságúak voltak, akik közvetlenül nem ismerték, nem is nagyon ismerhették a bizánci hagyományokat. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az épületek formája alig különbözött a korabeli latin megoldásoktól. A berendezés kérdésében viszont olyan sajátos, csak a bizánci liturgikus hagyományhoz köthető igények merültek föl, amelyeket ebben az időben, alapvetően a hagyományt belülről jól ismerő mesterek, művészek tudtak megvalósítani.

A bizánci templomok berendezésének elengedhetetlen része a templom hajója és szentélye határán álló ikonosztázion. A három fontos templom (Máriapócs, Nagyvárad, Balázsfalva) ikonosztázionjának szerkezeti megoldásai, faragásuk stílusa közeli rokonságban állnak egymással (1-3. kép). A kutatás a máriapócsi ikonosztázion balkáni stíluspárhuzamaira már korábban fölfigyelt.¹² A típus jellemző megoldása, hogy az egyes sorok horizontális jellege dominál, a szerkezet a dús faragás ellenére síkszerűnek hat, az architektonikus elemek használata visszafogott, az oromzaton az egész építmény arányaihoz képest egy nagy kereszt kap helyet.

A három emlék közül eddig csak a máriapócsi templom ikonosztázionjához (1. kép) sikerült egészen pontos, új levéltári adatokat föltárni. A munkácsi püspök, Olsavszky Mihály Mánuel, és a templom ikonosztázának elkészítésére vállalkozó, görög származású fafaragó, Konsztantinosz mester között 1748. december 17-én, Máriapócson aláírt szerződés szerencsére fönmaradt.¹³ A kontraktus elején leszögezték, hogy a latinul „a szentélyt lezáró szerkezetként” körülírt ikonosztáz készítéséhez szükséges faanyagot, a munkában segítő asztalosokat és ácsokat a fent nevezett mester maga fogja beszerezni, illetve fölfordadni és fizetni. Abban is megegyeztek, hogy az építmény méreteiben is a püspökkel közösen meghatározott formát fogja követni, ha mégis valami változás történne, azt egyeztetik egymással. A mester kötelezte magát, hogy a legjobb faanyagot fogja beszerezni, nehogy később valamilyen törés keletkezzen rajta. A munkáért összesen 650 rajnai forintot kért, ezen fölül különböző természeti juttatásokat, amelyet igényei szerint fognak számára közvetíteni. A szerződésben Konsztantinoszt csak „sculptor”-ként, szobrászként írják le, aláírásában ő maga *thaliodorosz*-nak, vagyis olasz eredetű újjörög szóval képfaragónak nevezi magát.¹⁴ Görög származására utal, hogy a számadáskönyvekben „*graecus*” mesternek nevezik, de szerepel a neve a bazilita kolostor 1749. május 28-án lerakott alapkö-iratában is, amelyben „*Constantinus sculptor graecus constantinopolitanus*” néven tűnik föl.¹⁵

A szerződésen követhetők a kifizetések is, az utolsó nagyobb összeget 1749. augusztus 8-án vette föl, valószínűleg eddigre el is készült a művel. A közel 13 m magas, 6 m széles, dúsan faragott együttes elkészítése megközelítőleg nyolc hónapot vett igénybe. Sajnos a számadásokból nem derül ki, hogy Konstantin mester hány segédet fogadott, de feltételezhető, hogy nem egyedül dolgozott ezen a nagyszabású munkán.

¹² Puskás 2008, 172.

¹³ DAZO Fond 151. opisz 1. no 1086. f 3. Terdik 2008, 547-548. Terdik 2010, 260.

¹⁴ A szó eredetével foglalkozott Nagy Márta: Nagy 1990, 19.

¹⁵ DAZO Fond 151. opisz 1. no 1991. f 1r.

A faragó eredetére nézve csak görög aláírása, és a számadásokban fennmaradt megjegyzés utal, miszerint Konstantinápolyból származott. Feltételezhető, hogyha ilyen léptékű munkára alkalmasnak találták, már idősebb, komolyabb tapasztalattal rendelkező szobrász volt. Nem tudni, hogy Olsavszky püspök hol és hogyan ismerte meg. Valószínűleg a Török Birodalomból származó „görög” kereskedők ajánlhatták be honfitársukat, mivel ők folyamatos kapcsolatot tartottak őshazájukkal is. A görög kereskedőknek, hogy az országban maradhassanak és kereskedhessenek, már I. Lipót kora óta hivatalosan unitusnak kellett lenniük, vagyis el kellett ismerniük a munkácsi püspök joghatóságát. Az északkelet-magyarországi görögök egy része kapcsolatban állt a munkácsi püspökkel, időnként egyesültek vallották magukat,¹⁶ s nyugodtan ajánlhatták honfitársukat erre a nagyszabású munkára. Az 1750-es évek elején többször összeírták a hazai görögöket, de Konsztantin mesterre vonatkozó adat eddig nem került elő.¹⁷

A máriapócsinál monumentálisabb balázsfalvi ikonosztázion (15 m magas, 11,5 m széles) (2. kép) faragott szerkezetének pontos készítési ideje egyelőre nem ismert, de Ana Dumitran nemrégiben közölte az erdélyi Kincstartóságnak 1749 decemberében a görögkatolikus helynökhöz, Petru Pavel Aronhoz címzett levelét, amelyben arról értesítik, hogy a királynő 800 forint támogatást ítélt meg a munkához, s kéri hogy a mester terveit, szerződését továbbítsa az uralkodónak.¹⁸ Alig két év múlva, ugyancsak a Kincstartóság, 1751. szept. 13-án kelt jelentésében a „Hoch Altar” (ami a 18. századi szóhasználatnak megfelelően ikonosztáziont is jelent) szobrászati munkáit már késznek mondják, csak a festése és az aranyozása volt hátra, ami azt jelenti, hogy a csupasz állványzat már a templomban állhatott.¹⁹ A két levél dátumából arra következtethetünk, hogy ha 1750-ben el is kezdték, egy-másfél év alatt befejezték ezt az óriási munkát, ami nem is olyan lehetetlen, hogyha a pócsi ikonosztázionra is elégnék bizonyult nyolc hónap.

Mivel a balázsfalvi ikonosztázion szobrászával kötött szerződés eddig még nem került elő, a faragó neve írott forrásokból nem ismert. A román kutatás egy Aldea nevű, marosvásárhelyi mestert tekint az ikonosztázion mesterének, de úgy tűnik, hogy inkább szájhagyományon, semmint megbízható történeti forrásokon alapszik ez az attribúció.²⁰ A balázsfalvi ikonosztázion a máriapócsi kegytemplomban, és – amint látni fogjuk – a nagyváradi parokiális templomban fölállított képfalakkal mutat szoros rokonságot. A balázsfalvi ikonosztázion ugyan mind méreteiben, mind a képek számában meghaladja máriapócsi társát, de szerkezeti felépítésében, motívumkincsében és részletformáiban számos egyezést mutat vele, ezért azt feltételezem, hogy ugyanaz a szobrász dolgozott mind a két, illetve mind a három helyen.

Kérdés, hogyan került a faragó Máriapócsról Balázsfalvára? Ezekben az években a munkácsi és a fogarasi egyházmegye között eleven kapcsolat volt, Olsavszky püspök az

16 Hodinka 1912, Papp 1987, 11-20.

17 Az összeírások: MOL C 42, fasc. 2. no. 8. 15. cs.

18 Dumitran 2011. (megjelenés alatt), Dumitran 2012, 105.

19 Terdik 2011, 108.

20 Porumb 1998, 41.

1740-es évek végén többször is járt Erdélyben a királynő kérésére, hogy pontos jelentéseket készítsen az unió ottani helyzetéről (1746–47).²¹ Aron helynök, aki már 1748-ban foglalkozott a balázsfalvi székesegyház belső díszítésével, bazilita szerzetes lévén, szintén kapcsolatban állt a munkácsi kolostorral és püspökkel, 1754-ben pedig Máriapócson szentelték püspökké.

A csoport harmadik tagja az egykori nagyváradi székesegyházban álló ikonosztázon (3. kép), amelyet valamikor a 19. század elején a körösrévi (Vadu Crișului, RO) templomba szállítottak át egy szószékkel és egy püspöki trónussal együtt.²² A nagyváradi ikonosztázon faállványzatának készítése idejét sem lehet pontosan tudni, de a királyi ajtó fölött található cirill betűs, román nyelvű felirat szerint az ikonosztáz aranyozása és festése 1768-ban, Kovács Meletiusz püspök idejében fejeződött be.²³ Valószínűleg ekkor festették meg az oromzati keresztet, a hozzá tartozó két mellékalakot (ún. szomorkodók), valamint a közvetlenül az állványzatra festett képek egy részét is, míg az ikonok, az alsó alapképeken található feliratok és évszámok alapján 1763-ban készültek. Elképzelhető, hogy az állványzatot már itt is beállították az ötvenes évek elején, jóval a festészeti munkák készítése előtt. A nagyváradi együttes részleteiben jobban kötődik a balázsfalvihoz mint a máriapócsihoz. Ami a három képfal egymáshoz viszonyított kronológiáját illeti, a fentebb bemutatott, a pócsi és a balázsfalvi együttesekkel kapcsolatos levéltári adatok alapján feltételezhető, hogy ez a két ikonosztázon korábban készült a nagyváradinál.

A három képfalat a szerkezetük és a faragott motívumaik között fennálló különbségek ellenére azonos műhely/mester alkotásainak tekinthetjük. A szerkezeti eltéréseket, hogy ti. a máriapócsin és a nagyváradin az alapképek száma négy, Balázsfalván viszont hat; a nagyváradin a diakónusi kapuk közvetlenül a fal mellett kaptak helyet, a templomok építészeti adottságai határozták meg. Ugyancsak az épület nagy méreteinek köszönhető, hogy Balázsfalván a második és a harmadik sor kettővel több képből állt, mint a másik két helyen. Eltérő liturgikus fölfogásról tanúskodik viszont, hogy Máriapócson az alapképek elé konzolasztalokat is helyeztek, amelyek mellékoltárokként szolgáltak. Egyedi megoldás, hogy a nagyváradin a harmadik sort a másik két példától eltérően nem ívesen, hanem egyenesen záródó ikonok alkotják. Az építményeket záró díszes oromzat Balázsfalván a legnagyobb, szerkezete ezért el is tér a máriapócsitól, amit szintén az épület nagy mérete indokol. A nagyváradi ikonosztáz oromzata, amelyet az áthelyezés miatt lényegesen megcsonkítottak, a pócsihoz hasonlíthatott.

A faragott motívumok között megfigyelhető különbség, hogy az alapképeket egymástól elválasztó csavart, szőlőindákkal és fürtökkel ékesített, nyújtott arányú kompozit fejezetekkel koronázott oszlopokon a balázsfalvi és a nagyváradi ikonosztáz esetében sokkal több figurális elem (griff, kígyó) szerepel, mint a máriapócsin. Ez a gazdagság

21 I. Tóth 1998, 147.

22 Porumb 1984.

23 A cirill betűs román felirat latin betűs átíratát közölte. Porumb 1984, 562.

megfigyelhető az egyes szinteket elválasztó architrávokon, valamint a képek és az ajtók fölötti lunettákban is. Egyedi motívum a váradi képfalon a diakónusi kapuk fölötti íven megjelenő, meztelen felsőtestű női alakok, amelyek alsóteste akantuszba megy át (4. kép). Az antik előképekre visszanyúló, a reneszánsz ornamentikában, főképp a groteszkekben újjáéledt motívum ez, amely ebben a közegben újnak hathatott. A kisebb képsorokat tagoló oszlopok, valamint a párkányokon ismétlődő, közös tőből fakadó hármassorozatták, a képek alá helyezett virágfüzerek mind a három helyen egyeznek.

Fontos szerkezeti egyezés, amely a 17. századtól kezdve a balkáni ikonosztázionok sajátos szerkezeti megoldásának számít, hogy az alsó, ún. alapképsor kialakításakor a kép fölé egy faragásokkal díszített lunetta is kerül (ezeket *kemeriának* hívják újjörögül), az ikonok alá pedig szintén faragásokkal díszített téglány alakú mezőt is helyeztek (*ketabedes*). Sajnos ezek az elemek Máriapócon elpusztultak, amikor 1896-ban az alapképeket kicserélték, az eredetieknél jóval nagyobb képeket helyezve be az állványzatba, eltávolítva ezeket a faragványokat.²⁴

Az alapképsor fölött homorú, áttört faragású architráv található mind a három ikonosztázionon. Hagyományosan a 17. századtól kezdve itt jelennek meg Krisztus ősei, középen a fekvő Jessze alakjával.²⁵ A három együttes közül ez a megoldás egyedül Váradon valósult meg. Míg Pócon csak szőlőmotívumok keretezik az architráv növényi ornamentikájában elhelyezett képmezőket, addig a balázsfalvi és a váradi ikonosztázionon állatok is láthatók: többször megjelenik az agancsai között keresztet viselő, sárkánnyal viaskodó szarvas (5. kép), ami talán a Balkánon még ekkor is népszerű Physiologus hatásának tudható be.²⁶

A balkáni ikonosztázionokon a 16. század második felében jelennek meg olyan nagyméretű kálváriacsoportok, amelyeken a kereszt tövében tekergőző sárkányok vagy más vízi lények is szerepelnek. A nagyméretű keresztek megjelenését az ikonosztázionokon a dalmát közvetítéssel érkező, itáliai *croce dipinták* hatásával magyarázza a szerb kutatás, bár azt sem zárják ki, hogy önálló bizánci hagyománnyal állunk szemben. A nyugati példákkal a keresztek keretét díszítő növényi ornamentika is rokon, de sárkányokat nem találunk. Az első fennmaradt, hatalmas kereszt tövébe harapó sárkánypár a Morača kolostor 1596–1617 között készült ikonosztázán szerepel.²⁷ A motívum módosulását jelentik azok a változatok, amelyeken a tekeredő sárkányok nem a kereszt tövébe harapnak, hanem összecsavarodva, egymással ellentétes irányba tartva fejüket a kálváriacsoport két kiegészítő képét tartják. Ennek a variánsnak őstípusaként tekinthető az Athosz-hegyi Chilandar kolostor főtemplomának 1635-ből származó ikonosztáza, amely mintaadó lett.²⁸ Ennek a típusnak a variánsa a három magyarországi példa is (6. kép). Az oromzati

²⁴ Terdik 2008, 536.

²⁵ Dumitrescu 1974, fig. 47, Fig. 54.

²⁶ A balkáni népszerűségéről és késői hatásáról: Давидов 1970, 335–341.

²⁷ Čorović-Ljubinković 1965, 152. Tab. XLVI–XLVII.

²⁸ Čorović-Ljubinković 1965, Tab. LXV., 158–159. Észak-görögországi példákat ismertet: Sabbopoulou-Katsike 2007.

sárkányok egyrészt dekoratív, másrészt szimbolikus elemként értelmezhetők. A motívum megértéséhez a Szentírás és a bizánci teológiai–liturgikus tradíció sárkányokat is érintő értelmezései nyújtanak segítséget: Krisztus a keresztrefeszítésében mintegy csalétkül bocsátkozik le az alvilágba, ahol a sátánt szimbolizáló sárkányok, azt vélvén, csak egyszerű emberi halandót látnak testben, bekapván, horogra akadnak, és hatalmuk megtörik.²⁹

Történeti adatok hiányában nem tudni, hogy Konsztantinosz mester meddig maradt Magyarországon. A máriapócsi szerződése alapján úgy tűnik, hogy segédeit a helyszínen toborozhatta, így lehet, hogy a műhely szó használata is túlzás. További kutatásokat igényel annak vizsgálata, hogy 1748 előtt Konsztantinosz hol dolgozott a Balkánon, de azt is jó lenne tudni, hogy a nagy görögkatolikus megrendelések után mikor hagyta el az országot.

BALKÁNI FESTŐK

Míg a faragás igen, az ikonok már nem feltétlenül balkáni mesterek munkái. Máriapócsan 1752 és 1756 között készültek el az első ikonok, sajnos mesterük ismeretlen. Ehhez a réteghez tartozhatnak a 2009-ben előkerült próféták, amelyek stílusuk alapján inkább az ukrán, kijevi hagyományokhoz köthetők.³⁰

Balázsfalván a képek szintén csak később, 1762 és 1765 között kerültek a helyükre, az alapképeken olvasható szignó alapján az aradi ortodox festő, az állítólag Kijevet is megjárta Stefan Tenecki dolgozott rajtuk. Az oromzat és a kereszt képei viszont a balkáni hagyományt mutatják, az erdélyi, de havasalföldi tanultságú Jakov Zugráf művei 1764-ből.³¹

A nagyváradi ikonosztázion képeinek többségét biztosan balkáni születésű festők alkották. A négy alapkép készítése idejét a rajtuk található évszámok és feliratok alapján elég pontosan meg lehet határozni. Az ikonok alsó sávjában, rendszerint az arany háttérre, pirossal festett feliratok szerepelnek. A jobb alsó sarokban lévő görög felirat mind a négy alapképen föltűnik, és tartalmilag is megegyezik: Kovács Meletiusz nagyváradi püspök nevét és az 1763-as évszámot tartalmazza. A bal alsó részen elhelyezett feliratokban megnevezik az ikonon ábrázolt szentet, majd föltűntetik az adományozók neveit, végül az 1763. október 26-ai dátum szerepel. Három alapképen minden felirat görög, míg az Istenszülő-ikonon az adományozók neve cirill betűs, román (7. kép). Feliratok vannak még az ünnep- és apostolsor egyes darabjain is, rendszerint a képek alsó részein. Ezek általában románul készültek, minden bizonnyal további adományozókra utalnak. Az Angyalok gyülekezetét ábrázoló ikonon az 1763-as évszám is szerepel.³²

29 A sárkányok ikonográfiai elemzése. Terdik 2008, 538–540.

30 Terdik 2011.b 40–42.

31 A balázsfalvi ikonosztáz festőiről újabban: Dumitran 2012, 108–112.

32 Az ikonosztázionon lévő feliratok pontos közlését egy későbbi publikációban tervezem.

Az egykori nagyváradi ikonok, stílusuk alapján egyértelműen ahhoz a festői hagyományhoz tartoznak, amelyet a szerb és a magyar kutatás is moszkhopoliszi (Voskopoje) eredetűnek tekint. A 18. században virágzó kulturális élettel rendelkező balkáni város a görög nyelvű kultúra egyik központjának számított, bár lakossága túlnyomórészt macedovlach eredetű volt, akiket a Magyar Királyságban csak cincároknak neveztek. Ennek a stílusnak nálunk legismertebb képviselője Teodor Szimeonov (Gruntovics)/Teodorosz Szimo, aki az 1760-as években tűnt föl Magyarországon. 1765-től többször dolgozott Ráckevén, ahol a későgótikus templom falképeit, majd az ikonosztázion képeinek nagy részét is elkészítette.³³ Pomázon telepedett le, s 1785 előtt halt meg.

Festői stílusát a bizánci formanyelvhez való szoros ragaszkodás jellemzi, ami az alakoknak egyfajta sablonosságot kölcsönöz. Bár ezt a hatást a szín- és anyaghasználat erősen oldja, mivel az élénk sárgák, vörösek, szürkék, kékek és a bőségesen használt arany, illetve az arany alapra főlhordott színekkel megvalósított, lüszter technikára emlékeztető megoldások rendkívüli elevenséget kölcsönöznek ezeknek az ikonoknak, még akkor is, hogyha a táj- és építészeti elemek valóban csak jelzés értékűek. Természetesen a korabeli stílushatásoktól ezek a festők sem maradhattak teljesen mentesek, a nyugati ikonográfia hatása az ikonjaikon egyértelműen megfigyelhető.

Kérdés, hogy a Nagyváradon dolgozó festők műhelyének volt-e közvetlen kapcsolata a két évvel később már biztosan Magyarországon működő Teodor Szimeonovval. Levéltári adatok hiányában a kérdésre teljesen egyértelmű választ egyelőre nem tudunk adni. A Nagy Márta által összegyűjtött, és a „ráckveei műhelynek” tulajdonított ikonok valóban több ponton szoros rokonságot mutatnak a nagyváradi, hasonló tematikájú ikonokkal, de összességében megállapítható, hogy a váradi ikonosztázion képei aprólékosabban kidolgozottak, sokkal több olyan ikonográfiai részlet is szerepel rajtuk, amely a Szimeonov-műhely ikonjain nem tűnik föl. Kidolgozottságukban érezhető a magas művészi színvonalra való törekvés, ami Teodor Szimeonov munkáiról hiányzik. Feltételezhető, hogy Váradon a püspöki megrendelés sarkallta a mestereket, hogy magas színvonalon dolgozzanak. A váradi ikonok ahhoz a műhelyhagyományhoz állnak még közelebb, amelynek egy teljes sorozat ikonja a tárnokszentgyörgyi (Sângeorge, RO) szerb ortodox kolostorban maradt fenn, és az ikonokon olvasható donációs feliratok szerint 1748-ban kerültek ide. A 14 darab, alapvetően a fontos ünnepeket ábrázoló ikon, amelyek alsó sávjaiban rendszerint különböző szentek álló csoportjai is főlűnnek, stílusuk és ikonográfiájuk alapján moszkhopoliszi festő munkáinak tekinthetők, de alkotójukról nem lehet tudni semmi biztosat.³⁴ A váradi ikonok igényessége a moszkhopoliszi festők működésének még ezt a korszakát idézi.

33 Nem tudni, hogy Szimeonov mekkora műhelyt tartott fenn, mindenesetre nagy Márta egy egész műhelyt kapcsol hozzá: NAGY 1998, 19-30., 76 (különösen 65. lábjegyzet). Szimeonov magyarországi működésének egyes állomásait tisztázta, a ráckveei megrendelőkkel kötött szerződéseit közölte, és a korábbi, a kérdésre vonatkozó szakirodalmat átvértékelt: Тодич 2010, 319-342.

34 Popović 1996, 237-240, 10-23. Јовановић 1997, 109-110.

ÖSSZEGZÉS

Egy emberöltővel később, a 18. század '70-es éveitől kezdve, a görögkatolikus püspökök szinte már minden komolyabb megrendelést hazai mesterekre bíztak, főleg olyanokra, akik a Kamara szolgálatában álltak. A balkáni műhelynek tulajdonítható három monumentális ikonosztázion speciális helyzetben, speciális igények kielégítésére jött létre, hiszen a 18. század közepén ez a három templom volt az egész országban a legnagyobb bizánci templom. Hatásuk szinte mégis elenyésző a későbbi emléktanyagban, lassan minden a nyugati formarendszernek rendelődött alá.

BIBLIOGRÁFIA

Biró 1932 = BIRÓ J., *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*. Budapest 1932.

Bunyitay 1892= BUNYITAY V., *Bihar vármegye oláhjai és a vallási unió*. Budapest 1892.

Bunyitay 1935 = BUNYITAY V., *A váradi püspökség a száműzetés és az újjáalapítás korában (1566-1780)*. Sajtó alá rendezte és kiegészítette: Málnási Ödön, Debrecen 1935.

Ćorović-Ljubinković 1965 = ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, M., *Srednjevekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije* (Les bois sculptés du Moyen Age dans les régions orientales de la Yougoslavie.) Beograd 1965.

DAZO = Derzhahsky Arkhiv Zakarpatskoi Oblasty, Berehovo (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Részlege).

Dumitran 2011 = A. DUMITRAN, *Iconostasul catedralei din Blaj, între Ștefan Tenetchi și Grigore Ranite. Ars Transylvaniae* (megjelenés alatt).

Dumitran 2012 = A. DUMITRAN, *Ipittori della cattedrale greco-cattolica di Blaj. Arte Cristiana* 100 (2012) 101-114.

Dumitrescu 1974 = F. DUMITRESCU, *Sculptura în lemn brîncovenească* (Studiu și repertoriu). *Pagini de veche artă românească* III. București 1974, 7-146.

Gorun 2008 = G. GORUN, *De Camillis püspök és a Bihar vármegyei görög katolikus egyház létrejötte*. In: „Rómából Hungáriába”. *Nemzetközi konferencia Joannes Josephus De Camillis (1641-1706) munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján*. Szerk.: Véghseő T. Nyíregyháza 2008, 251-256. (Collectanea Athanasiana. Studia, vol. I/1.)

Hodinka 1909 = HODINKA A., *A munkácsi görög katolikus püspökség története*. Budapest 1909.

I. Tóth 1998 = I. TÓTH Z., *Az erdélyi román nacionalizmus első százada*. (Múltunk könyvek) Csíkszereda 1998²

Janka 1995 = JANKA GY., *Görög katolikusok a váradi rítushelynökségben Kovács Melét püspöksége idején. Posztbizánci közlemények* II. Debrecen 1995, 10-19.

Janka 1996 = JANKA GY., *A bécsi udvar lépései a nagyváradi és a körösi görög katolikus egyházmegyéek felállításában (1775-1777)*. *Athanasiana* 2 (1996), 107-116.

Kárpáti 1993 = KÁRPÁTI L., *A gyöngyösi „arnótok” művészeti öröksége. Mátrai Tanulmányok*, 89-118.

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest

Nagy 1990 = NAGY M., *Nikolasz Ioannu Talidorosz (Jankovicz Miklós) kb. 1750–1817 fafaragó mester egri műhelye. Zounuk (A Szolnok megyei Levéltár Évkönyve)* 5. Szolnok, 9–25.

Nagy 1998 = NAGY M., *A magyarországi görög diaszpóra egyházművészeti emlékei I*. Debrecen 1998.

Nilles 1885 = NILLES, N., *Symbolae ad illustrandam Historiae Ecclesiae Orientalis in Terris Coronae S. Stephani I-II*. Oeniponte 1885.

Păclișanu 2006 = PĂCLIȘANU, Z., *Istoria Bisericii Române Unite. Târgu-Lăpuș 2006*³
 Papp 1987 = PAPP K., Balkáni kereskedők a XVIII. századi Bihar megyében. *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve* 14, 11-27.

Porumb 1984 = PORUMB, M., Un valoros ansamblu de pictură și sculptura din secolul al XVIII-lea la Vadu Crișului. *Acta Musei Napocensis* XXI, 561-564.

Porumb 1984 = PORUMB, M., *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII*. București 1998.

Puskás 2008 = PUSKÁS B., *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás*, Budapest 2008.

Popović 1996 = ПОПОВИЋ, V., *Srpski spomenici u Rumuniji*. Subotica 1996.

Radu 1930 = RADU, J., *Istoria diecezei române-unite a Orășii-Mari. Scrisă cu prilejul aniversării de 150 ani dela înființarea aceleia 1777-1927*. Oradea 1930.

Sabbopoulou-Katsike 2007 = SABBPOULOU-KATSIKE, X., Χρονολογημένα μεταβυζαντινά τέμπλα από τη Δυτική Μακεδονία (16ος-18ος αι.). *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 44 (2007), 575-586.

Terdik 2007 = TERDIK SZ., Rácz Demeter, egy XVIII. századi görög katolikus mecénás. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XLIX (2007), 333-380.

Terdik 2008 = TERDIK SZ., A máriapócsi kegytemplom építésére és belső díszítésére vonatkozó, eddig ismeretlen források. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XL (2008), 525-570.

Terdik 2010 = TERDIK SZ., „Scupltor constantinopolitanus” Un intagliatore greco a Máriapócs nel Settecento. In: *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles*. Ed.: Véghseő T. Nyíregyháza 2010, 101-110.

Terdik 2011.a = TERDIK SZ., „...a mostani világnak ízlése és a rítusnak módja szerint” *Adatok a magyarországi görög katolikusok történetéhez*. Nyíregyháza 2011.

Terdik 2011.b = Görög katolikus püspöki központ kiépítése Balázsfalván a 18. században. In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690 – 1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk.: Orbán J. Marosvásárhely – Kolozsvár 2011, 85-116.

Véghseő 2008 = VÉGHSEŐ T., „Rómából Hungáriába”. *Nemzetközi konferencia Joannes Josephus De Camillis (1641-1706) munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján* (Collectanea Athanasiana. Studia, vol. I/1.), Nyíregyháza 2008.

Véghseő 2011 = VÉGHSEŐ T., „...mint igaz egyházi ember...” *A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése* (Collectanea Athanasiana. Studia, vol. I/4.), Nyíregyháza 2011.

Давидов 1970 = Д. Давидов, Иконе XVIII века из николајевске цркве Старом Сланкамену. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 6. Нови Сад 1970, 335-342.

Давидов 1976 = Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*. Београд 1976.

Јовановић 1997 = М. Јовановић, *Сликаство Темишварске Епархије*. Нови Сад 1997.

Тодић 2010 = Б. Тодић, *Радови о српској уметности и уметницима XVIII века. По архивиском и другим подацима*. Нови Сад 2010.

ARTISTS FROM THE BALKAN IN SERVICE OF THE GREEK CATHOLIC BISHOPS (18TH CENTURY)

Several important new churches had started to be constructed in the territory of Greek Catholic dioceses of the Hungarian Kingdom and Transylvania in the middle of the 18th century. Generally, the plan of the buildings were drawn by architects from Vienna or by other local ones, but several times different artists from the Balkan were commissioned to make sacred furniture, to paint frescoes or icons by the bishops. For example, the works of a woodcarver, named Constantinos Thaliodoros, who was to be said from Constantinople, whose name has been known by my research. He carved the most representative iconostasis of Baroque period (in the church at Máriapócs, Balázsfalva/Blas, Nagyvárad/Oradea), but his individual style hasn't been followed by others. More Balkanian painters as well as workshops were commissioned by the bishops too. These artists stucked to the old orthodox artistical tradition more faithfully than those orthodox colleagues from Hungary, who had learnt art in Kiev in that period. In my presentation I am focusing the monuments made by the Balkanian artists, looking for the reason, why they had been chosen (to be?) commissioned to these important works by the church leaders.

KÉPJEGYZÉK

1. kép A máriapócsi kegytemplom ikonosztázionja (2010)
2. kép A balázsfalvi székesegyház ikonosztázionja
3. kép Az egykori nagyváradai székesegyház ikonosztázionja Körösréven
4. kép Faragott ornamentika, a körösrévi ikonosztázion részlete
5. kép Szarvas és sárkány, a körösrévi ikonosztázion részlete
6. kép Sárkányok a máriapócsi ikonosztázion oromzatán
7. kép Istenszülő, alapkép a körösrévi ikonosztázionon

1

2

3

4

5

6

7

BRUMALIA – SATURNALIA UTÁN, KARÁCSONY ELŐTT

A Brumalia egy minden szempontból rendhagyó római ünnep neve. Mindenekelőtt: a név egyetlen klasszikus forrásunkban sem szerepel, a rá vonatkozó forráshelyek gyakorlatilag egytől-egyig görög nyelvűek és a kései antikvitásból, ill. többségében Bizáncból származnak. Ez merőben szokatlan, hiszen a római naptár rendszere aránylag jól ismert, számos megbízható forrás segítségével adatolható. A szó könnyen értelmezhető a latin nyelvből, bár latin szövegekben csupán a Bruma változat ismert. A szó a brevis melléknév tövéből jön, eredeti jelentése: téli napforduló, az év legrövidebb napjai, tél. Latin szövegekben, egyetlen később tárgyalandó szöveghely kivételével, más jelentésben ismeretlen a szó. Görög nyelvterületen nagyjából a IV. vagy V. században tűnik fel először a bruma szóból képzett Brumalia ünnepnév, melyet egy ősz végén – tél elején megtartott hosszú ünnepsorozat elnevezésére használtak, és amely forrásainkban mint élő, gyakorolt ünnep szerepel, nem pedig mint valamilyen holt régiségtani információ. Mi is volt ez a Brumalia?

A szakirodalomban egyetlen tanulmány lelhető fel, melynek témája kifejezetten a Brumalia és eredete, J. Crawford latin nyelvű cikke a *Byzantinische Zeitschrift*ben,¹ emellett néhány cikk részletre és lexikoncikkre támaszkodhatunk. Az ünnep, úgy tűnik, fénykorát a VI. században, Iustinianus uralkodása alatt élte. Ebből a korszakból két forrásunk is tárgyalja az ünnepnek nem csak lezajlását, hanem eredetét is: az egyik Ióannés Malalas krónikája, a másik Ióannés Lydosnak a római naptárról írott monográfiája. Figyelemreméltó a két szöveg közötti eltérés: mintha ném is ugyanarról az ünnepről beszélnének.

Lydos a *De mensibus* 4.158, p.173-174-ben ír a Brumaliáról, a december havi ünnepek közül egyértelműen ez a legjelentősebb. Lydostól a következőket tudjuk meg: télidőn véget ért mind a mezőgazdasági, mind a katonai tevékenység. Ezeket a rövid napokat Brumának nevezték – tehát Lydos a brevis szóból vezeti le az ünnep nevét. Mivel bőven volt szabadidejük, éjszakai lakomákkal töltötték az időt, jókívánságaikat adták át egymásnak, áldozatokat mutattak be Kronosnak, Démétérnek, Dionysosnak és Kybelének. Mint mondja, a

* tudományos munkatárs, Károli Gáspár Tudományegyetem Szabadbölcészeti Tanszék. e-mail: tothannajudit@gmail.com

¹ Crawford 1914-19, 365-396. Emellett két cikk létezik még, melyek jelentős részben a bizánci Brumaliával foglalkoznak: Bolognesi 1995, 117-133. Perpillou-Thomas 1993, 107-109. A PWRE-ben nem található külön Brumalia címszó, bár Bruma igen, és a Saturnalia címszó is közöl lényeges információkat. A RAC-ban található külön Brumalia címszó, valamint az Oxford Dictionary of Byzantiumban is.

„név szerint való ünneplés”² újabb keletű szokás – ennek mibenlétét annyira evidensnek tekintti, hogy nem is magyarázza el. Az ünnep régi neve, melyet az egyház hatására változtattak meg, Kronia volt. Dionysos tiszteletére kecskét áldoztak és a felfűjt kecskebőr tömlőkön ugráltak. Az ünnep eredetileg khthonikus jellegű volt, az alvilágiak tiszteletére tartották, mert Kronos alvilágba vettetése az elvetett mag sorsát szimbolizálja.

Mit szűrhetünk le ezekből az információkból? Lydos művének célja az ősi római naptár hagyományának bemutatása és megőrzése; azonban ez a hagyomány szinte teljes egészében halott, régiségtani hagyomány, ezt a klasszikus tradíciót kívánja mintegy archiválni a szerző.³ Bár a Brumalia saját korában használatos nevét adja meg, de a pogány előzményekről ír. Lydos szemlátomást azonosnak tekint a Brumaliát a régi Saturnaliával – mikor Kroniáról beszél nem a görög (és nyáron tartott) Kroniára gondol, hanem a római Saturnaliára. A Brumalia majdnem egy hónap hosszú volt, ezért Lydos kénytelen nem egy ünnepel, hanem egy egész ünnepekörrel azonosítani, ezért sorol fel annyi istenséget. A hangsúlyozott termékenységi jelleg nem vezethető le a Saturnaliából, ennek forrása részben lehet a Consualia ill. Opalia, de valószínűbb, hogy a falusi Dionysiára vonatkozó információk hatásáról van szó. A kecskebőr tömlőkön való ugrálás, az askóliasmos ez utóbbi ünnep része volt.⁴ A tradíció átalakulását az egyház művének látja – Crawford cikkében a mondatot úgy értelmezi, hogy a kor egyháza elítélte a Brumalia megünneplését, de a Lydos szöveg szerint az elítélés csak a Saturnaliára vonatkozik.⁵

Tehát adott egy ünnep a VI. században, melyet az auctor azonosnak tart bizonyos régebbi ünnepekkel, elsősorban Saturnaliával. Ezt a Lydos által feltételezett kontinuitást nem feltétlenül kell készpénznek vennünk. Az auctor vallási hovatartozása nem teljesen egyértelmű: nyilvánvaló, hogy nem tekinti magát pogánynak, de kereszténysége nagyon felszínes és rajong az antik kultúra minden eleméért – e törekvés miatt néha egészen meghökkentő esetekben feltételez kontinuitást, akár pogány és keresztény szokások között is.⁶

Íoánnés Malalas kulturális háttere nem is állhatna távolabb Lydosétól, az antiokhiai szerző már mindenestül az új kor szülötte. Krónikája hetedik könyvében (7.7, p.138.) beszél a Brumalia eredetéről. Itt a következőt tudhatjuk meg: Romulust (Malasnál Rhómost) és Remust egy nőstény farkas szoptatta, ezt allegorikus értelemben kell érte-

2 τὸ γὰρ κατ' ὄνομα χαίρει τίθειν. Utalás arra a szokásra, hogy az ünnepciklus minden napja a görög ábécé egy betűjéhez volt rendelve, és akiknek az egyes napok betűjével kezdődött a nevük, lakomát rendeztek barátaiknak.

3 Forráskritikai szempontból ennek az a következménye, hogy bár alapvetően jó és megbízható forrás, de műveinek nincs időbeli dimenziója, a legkülönbözőbb korokból származó adatok torlódnak egymásra a szövegben, ezt a Brumalia esetében fokozottan szem előtt kell tartani.

4 Azonban az askóliasmos a rómaiaknál sem volt ismeretlen, vö. Verg. Georg. 2.382-384.

5 τὸ δὲ ἀληθέστερον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐκκλησία ἀποτρέπεται αὐτά, Κρονίας εἰορτὰς αὐτὰς λέγουσιν.

6 Pl. véleménye szerint a szerzetesi tonzúra a régi időkben a királyok és istenek homlokát díszítő koszorú továbbélése. Miután a februári Parentalia ünnep kapcsán leírja, hogyan vittek a régiek étel- és italáldozatot az elhunyt hozzátartozóknak, hozzáteszi, hogy ezért viszünk még ma is kenyeret és bort a templomba. (Lydos, De mensibus 4.67., 4.31) Lydos vallásához lásd még Kaldellis 2003.

ni, t.i. egy falusi pásztor asszony nevelte fel őket. A rómaiaknál nagy szégyennek számított, ha valaki más ételét ette, ezért az ikrek úgy döntöttek, szégyenüket azzal kisebbítik, hogy megosztják: megvendégelték szenátoraikat, azok pedig a katonaságot, így mindenki rákényszerült, hogy más kenyerét egye. Ezt az ünnepet nevezték Brumaliának: minden naphoz az ábécé egy másik betűje tartozott, és az illető betűvel kezdődő nevű emberek tartottak vendégséget az adott napon. Malalas egy alternatív magyarázatra is utal: télen így gondoskodtak volna a hadsereg ellátásáról.

Az ünnep leírása egybevág mindazzal, amit a VI. századi Brumaliáról tudunk, nehezebb kérdés, hogy mennyire régi a Romulushoz kötött eredettörténet. Maga Malalas forrásként Liciniusra hivatkozik, ez alatt a Kr.e. I. sz. első felében élt Licinius Macer értendő, s mint Crawford bizonyította, az adat nem teljesen légből kapott – természetesen Licinius egy másik ünnepet, a Parentaliát kapcsolt e történethez.⁷ A tévedés nem Malalas műve: ha megvizsgáljuk az ő szöveghelyének tágabb kontextusát, megtalálhatjuk a valódi forrását, egy bizonyos Brunicchiust.⁸

Az igen erőltetett magyarázat, miszerint szégyen lett volna a rómaiaknál mástól ételt elfogadni, a Brumalia egy hibás etimológiájára megy vissza: eszerint a szó a görög bróma = élelem és a latin alius = más(é) állna a szó mögött.⁹ A bizánci hagyományban Malalas verziója él tovább, ezt találjuk a *Suda* lexikonban, és számos egyéb bizánci műben.¹⁰

Az ünnep más kortárs szerzőknél is megjelenik, a legfontosabbak: Agathias¹¹ és a gázai Khoirikios,¹² szerintük Iustinianus maga is fényes külsőségek között ünnepelte meg a Brumaliát.

Az ünnep forrásait Crawford gyűjtötte össze igen lelkiismeretesen cikkében. A Brumalia megléte Konstantinápolyban egészen a X. századig egyértelműen kimutatható: Biborbanszületett Konstantin megtartotta az ünnepet a saját nevének megfelelő kappá betűhöz tartozó napon, az ünnep szertartásairól pedig a *De caerimoniis* lapjain számol be, tehát egy igen szívésen továbbélő antik szokással van dolgunk.¹³

7 Crawford 1919, 371: Macrobius 1.10.17 szerint Licinius Macer írja le, hogy Romulus Acca Larentia emlékére vezette be a Parentaliát.

8 Malalas 7. 12, p. 143. A krónikás VII. könyve a királyság és a köztársaság-kor apropóján csakis kortárs ünnepek és szokások aitionjait közli: Romulus vezette be a királyi többes használatát, a császárszobrok provinciákba való szétküldését, a négy színnel rendezett cirkuszi játékokat, a Brumaliát, majd kicsit később kerül sor a Consilia és egy „Februalia” megalapítására. Ezt a részt zárja a Brunicchiusra való hivatkozás. Bár semmiféle információnk nincs a szerzőről, semmi okunk kitalált auktornak tekinteni, valamiféle régiségtani munka lehetett, mely kísérletet tett a római őstörténet újrastrukturálására, modernizálására, a modernebb szokásokat is visszavezetve Róma kezdetéig.

9 Bár az ünnepet nem ismerteti, de az etimológia létét megerősíti az *Etymologicum Magnum* p.215.44 is, mely szerint *brumalium* mástól táplálást jelent.

10 Chron. Pasch. 211-13, Georgios Monakhos, PG 110. 65, Ioel p.6. ed. Bekker.

11 Agathias 5.3. p.282. Agathias τὰ ὑπὲρ τῶν ὀνομάτων συμποσία-ként nevezi meg az ünnepet, és időhatározóként a φθινοπώρου szerepel. Az egykori latin fordítás *natalicia convivii*-ként fordítja és értelmezi, de ez egyszerű félreértés, a Brumaliáról van szó a szövegben.

12 Gázai Choirikios Or.13.

13 Crawford 1919, 374-379 forrásokkal, ill. Bolognesi 1995, 127ff.

A továbbiakban nem a Brumalia hosszúra nyúló utóéletével, hanem kezdeteivel szeretnék foglalkozni, több ponton helyesbítve, ill. kiegészítve Crawford álláspontját. Az angol szerző cikkében mindenekelőtt azt igyekezett bizonyítani, hogy a Brumalia és a Saturnalia két tisztán elkülönülő ünnep, tehát a Brumalia nem a Saturnalia új néven történő továbbélése, ill. hogy a Brumalia pogány eredetű ünnep. Crawford hajlik rá, hogy bármely forrást elfogadjon, ami egy korai keltezését tesz lehetővé, hangsúlyozza – tévesen – azt az egyházi ellenzést, ami szerinte már Lydosnál is kimutatható, ugyanakkor ő sem tud magyarázatot adni arra, miképpen lehetséges, hogy egy római ünnepnek egyáltalán ne legyenek kereszténység előtti vagy azon kívüli forrásai.

Pedig ez a tény, ami leginkább magyarázatra szorul. A bruma szó előfordul latin forrásokban, ám kizárólag egy időperiódus nevéként, nem egy ünnepként. Martialis több helyütt (pl. 12.81) együtt használja a Bruma és a Saturnalia szót, ám itt a Bruma nem egy konkrét ünnepet jelent, bár jelzi, hogy a napforduló közeledte önmagában ünneplésre adott okot. Az első (és egyetlen) római szerző, aki Brumanévvel egy ünnepet illet, az Tertullianus (*Idolatria* 10 és 14.), két alkalommal, mind a kétszer további, a keresztények számára tilalmas ünnepekkel:¹⁴ *vota publica* (*strena captanda*-ként hivatkozva), *Septimontium*, *Brumae*, *Cara Cognatio*, ill a másik helyen: *Saturnalia*, *Ianuarua*, *Bruma*, *Matronales*. A Tertullianus-hely bár jelzi, hogy a II. században a bruma napjaihoz kapcsolódtak valamilyen ünnepek, de nem tudjuk meg, hogy a december 25-i napfordulón, vagy a Brumalia későbbi november végi dátumán. Figyelemreméltó, hogy nem a nagy állami ünnepeket veszi első sorban számba, hanem a családi-as, nem-hivatalos ünnepeket. Minden egyéb, az ünnepre vonatkozó forráshely Konstantin utáni! Melyek ezek a helyek? Két késő antik naptárral rendelkezünk, mind a kettő november 24-én jelzi a Bruma szót – ez volt a bizánci Brumalia kezdete, melyhez az alpha tartozott, s utána minden egyes naphoz a görög ábécé egy következő betűje. Az első naptár a Philocalus naptár, mely a 354-es évre vonatkozik. Nagyjából egy évszázaddal későbbi Polemius Silvius naptára, mely a 448/449 évre vonatkozik (CIL I² pp. 276-277).

Még egy szövegünk van, melynek adatai esetleg a VI. század előtről eredhetnek, ez a *Geponica*, a bizánci mezőgazdasági lexikon. A *Geponica* kétszer használja a Bruma szót, az 1.1.9-ben Florentinust idézi, egy III. század eleji író, eszerint a Bruma ünnepe a december Kalendaeja előtti nyolcadik nap. Az. 1.5.3-5-ben hosszabban idéz egy bizonyos Didymost, egy IV-V. század fordulóján élt író, aki Démokritosra és Apuleiusra hivatkozva azt állítja, hogy a téli időjárás olyan lesz, mint amilyen a Bruma nevű ünnepen volt november 24-én. Az utóbbi helyen valamelyik idéző bizonyosan hibázott, mint azt már Crawford is felfedezte: ugyanis id. Plinius is hivatkozik ugyanerre a Démokritos helyre (nat.hist.18.231) a következőképpen: *Democritus talem futuram hiemem arbitratus, qualis fuerit brumae dies et circa eum terni, ita solstitio aestatem* – itt tehát még nem november 24-ről, hanem egyértelműen a napfordulóról van szó, a szó eredeti értelmé-

14 Tertul. Idol. 10. Etiam strenae captandae et septimontium et Brumae et carae cognationis honoraria. Idol.14. Nobis, quibus sabbata extranea sunt et numeniae et feriae a deo aliquando dilectae, Saturnalia et Ianuariae et Brumae et Matronales frequentantur, munera commeant et strenae, consonant lusis, conuiuia constrepunt.

ben. Ennek ellenére Crawford a többi helyet hitélnek tekinti, és úgy értelmezi, hogy a novemberi Bruma (a.d.VIII. Kal. Dec.) mintegy előjátéka volt a téli napforduló (a julianus naptárban december 25-e) igazi Brumájának (a.d. VIII. Kal. Ian.). Lydos egy helyével érvel, a *De ostentibus* p.151-re hivatkozva, ahol a november 24-i napnál ez áll minden további magyarázat nélkül: τῇ πρὸ ἧ καλενδῶν προοίμια τῆς χειμερινῆς τροπῆς. Lydos a *De ostentibus* anyagát az Augustus kori Clodius Tuscus naptárából veszi, így a szöveghely Augustusig vezethetné vissza a novemberi Brumát – azonban Crawford is elismeri, hogy tényleges Augustus kori szövegekben semmi hasonlót nem találhatunk, így nagyon nehéz megállapítani az információk tényleges korát.

Valamivel közelebb juthatunk az ünnep kialakulási körülményeinek tisztázásához, ha megvizsgáljuk, miért november 24-én kezdődött a Brumalia, ugyanis ennek Crawford feltevésével ellentétben semmi köze sincs a december 25-i napfordulóhoz. Ha a görög ábécé első betűjét november 24-re tesszük, akkor az ómegához december 17-én jutunk el, ami pedig a Saturnalia hivatalos dátuma – bár tudjuk, hogy a Saturnalia-ünneplése a római történelem során egyre hosszabbra nyúlt, de a numai naptárban kizárólag a december 17-nél jelölték. Tehát: a Brumalia eredetében semmi esetre sem független a Saturnaliától – ez a Saturnaliára való várakozás ideje volt, olyasféle módon, ahogy az iskolás gyerekek a nyári szünet előtti hét napban egyenként írják fel a táblára a VAKÁCIÓ szó betűit.¹⁵

Azonban valamilyen módon az ünnep végül levált a Saturnaliáról, V-VI. században már semmi nyomát nem látjuk a Saturnalia továbbélésének, a vidám és profán téli multságok a Brumaliához kapcsolódnak. Az esetleges pogány konnotációnak egyetlen jele, hogy a VII-VIII. században mind keleten, mind nyugaton zsinati tiltásokról hallunk, először a Trulloi zsinaton (692), ennek hatodik kánonja a Kalenda, a Vota Publica, és a Matronalia ünnepeivel együtt a Brumaliát is tiltja. A római zsinat (743) 9. capitulumuma a január elseje ünneplésével együtt tiltja meg: „Ut nullus Kalendas Ianuarias et broma (sic) colere praesumpserit.” Tehát az eredeti, tertullianusi ellenzéssel csak a VII. század végén találkozunk újra, semmi jel nem utal rá, hogy Iustinianus korában az egyház nehezményezte volna a császár alatt is pompás külsőségekkel megült ünnepet, sőt mi több, e zsinatok után évszázadokkal is megülték a Brumaliát a császári udvarban. Hogyan magyarázhatjuk ezeket az adatokat? Mi volt a Brumalia? A magyarázathoz a kérdést érdemes egy általánosabb vallástörténeti kontextusból szemügyre venni. Az ünnepi naptár, az év ünnepeinek rendje bármely kultúra esetében a vallás egyik legjellegzetesebb produktuma. A középkori és újkori, keresztény Európa esetében jellemző módon azt láthatjuk, hogy az év ünnepeiben két vallási réteg különül el, az első réteg egy teológiai struktúra: az év ünnepei szakrális jelentésüket egy teológia gondolatmenet révén nyerik el. Van ugyanakkor a keresztény ünnepeknek egy másik, egy népies rétege is, melynek elemei nem mindig vezethetők le az előző rétegből. Például: miért van az, hogy a karácsony és a vízkereszt

15 Crawford és a RAC fordítva képzelel a fejlődést: a dec. 25-i Bruma „proimionjaként” ünnepelt novemberi ünnep fokozatosan nyúlt volna olyan hosszúra, hogy végül bekebelezte a Saturnaliát is, ám nem ért el a tulajdonképpeni Brumáig, december 25-ig; és az, hogy az így kialakult időszakasz napjainak száma megegyezik a görög ábécé betűinek számával, pusztán véletlen. Ez az érvelés meglehetősen valószínűtlen.

közötti napok Európa nagy részén baljóslatúnak számítanak? Mire jó tojásokat színesre festeni? Különböző szalmabábuk faluból való kivitele, elégetése, vízbe dobása nyilvánvaló módon teljesen azonos a bűnbak kiűzésének szokásával, mely minden kultúrkörben elterjedt, de Európában ez a szokás a keresztény ünnepkör bizonyos napjaihoz kapcsolódik, pl. a nagybőjt kezdete – miért? A XIX. század, mely először fedezte fel a maga számára a népi kultúrát és a népi hiedelmeket, túllontúl elsietett módon minősítette e jelenségeket survival-nek, az ősi pogány vallás túlélő maradványainak. Bizonyos esetekben ez valóban bizonyítható, például a kelta-ír Samhain és a Halloween kapcsolata nyilvánvaló, más esetekben – és ezek jelentik a többséget – nem. Ahol módunk van rá, hogy egy-egy népi hiedelmet történetileg vizsgáljunk, több száz évre visszamenőleg, ott óriási változások szemtanúivá válhatunk, ugyanis a népi hitvilág nem különösebben konzervatív – így végső soron azt tapasztalhatjuk, hogy a „pogány survival”-nek bélyegzett elemek egy része kronológiai szempontból valójában jóval későbbi, mint a kereszténység felvétele.¹⁶

Nem szeretnék e lapokon belebocsátkozni abba a beláthatatlanul hatalmas témakörbe, hogy a keresztény ünnepekhez kapcsolódó népies réteg hogyan alakult ki, és miért olyan, amilyen. Azonban nyilvánvaló módon a közösségek valamilyen mély, belső igényéből táplálkozott, egyszerűen azért, mert nem találunk olyan történelmi múlttal rendelkező keresztény közösségeket, ahol ez a réteg hiányzik. Megítélése mindig is ellentmondásos volt, és aligha véletlen, hogy bármely kor reformerei számára az ünnepek jelentették az egyik legfontosabb támadási célpontot. Ennek az áramlatnak talán a legnevezetesebb csúcspontja, mikor Cromwell betiltja a karácsonyt, de ez csupán a jéghegy csúcsa. A minden korban újra felbukkanó vallási purizmus mögött alapvetően definíciós véleménykülönbségek húzódnak: megkülönböztethetünk keresztény szempontból indifferens, ill. pogány jelenségeket, akik hajlanak egy puritán megközelítésre hajlamosak az indifferens jelenségeket is pogánynak minősíteni. Talán a legközismertebb példa Tertullianusé: a *De corona* lapjain általánosságban tiltakozik a koszorú viselése ellen, hiszen ha a keresztény ember létezni tud koszorú használata nélkül, miért ne vessük el? Azonban a kultúra és a társadalom egészének krisztianizációja megkövetelt bizonyos rugalmasságot és kompromisszumkészséget az egyház részéről, és mire eljutunk a középkorba, az egyház keleten és nyugaton is meghozza ezeket a kompromisszumokat.¹⁷ Azonban az átalakulás nehéz és időigényes volt,

16 Mivel átfogó, statisztikai kutatásokra még nem került sor, csak kiragadott példákat tudok idézni, pl. Tóth 2007a és 2010: itt a modern Görögországban stoikheio-ként ismert természeti szellemek eredetét kutatom, ahol a fejlődés minden fázisa dokumentálható. Valóban tetten érhető a pogány eredete, amennyiben a késő-antikvitás ismert stoikheion nevű démonokat, melyeket mágikus eszközökkel szobrokba lehet bezárni. Az újjörög stoikheio azonban egy jóindulatú ősnak a házat őrző szelleme, vagy egy természeti objektum, pl. folyó, forrás, szelleme. Bár a fejlődés minden lépése követhető, mind a név, mind a funkció megváltozott, és e fejlődésnek gyakorlatilag minden lépése már a keresztény korban ment végbe. Vagy egy másik példa: az újjörög folklór hiedelelményei közül a tündérek, a néreisek, egyértelműen levezethetőek az ógörög nymphákból, az újjörög folklór vámpír-szerű lények, a vrikolakosnak és társainak azonban nincs antik megfelelője.

17 Nyugat-Európát illetően átfogó képet ad Flint, 1991 könyve. A keleti egyházak esetében nem ismerek olyan monográfiát, mely kifejezetten azt vizsgálná, hogy a kereszténység kulturális beágyazódásában mekkora szerepet játszottak e folyamatok, de a mágia, babona és az ortodoxia viszonyáról bőséges anyagot közöl Greenfield 1988 és Blum 1970, Bizánc ill. a modern görögség esetében.

a császárkor utolsó századaiban pedig a lakosság jelentős része még pogány, így az egyház joggal tarthatott a szinkretizmus veszélyétől, ennél nagyobb problémát jelenthetett, hogy a keresztények jelentős része esetében is meglehetősen felszínes volt a krisztianizáció.

Alan Cameron nemrég megjelent könyvében a IV.-V. századi társadalmat vallási szempontból öt csoportra osztja: a meggyőződéses keresztények, ill. pogányok közé helyezi el az általa „center-Christian”-nek, ill. „center-pagan”-nak nevezett csoportokat. Ezek az emberek bár egyértelműen keresztényként vagy pogányként határozzák meg magukat, vallásukat nem ismerik mélységében, a kultuszban nem vagy alig vesznek részt, és ami a fő, e századokban a társadalom többségét alkothatták.¹⁸ A lakosság egészének vallás-változása ily módon inkább generációkon átívelő lépcsőkben képzelhető el, ahol az egymást követő nemzedékek egyre keresztényibb kultúrába és társadalomba születtek bele. Mindez azt jelenti, hogy a keresztény állam első századaiban a keresztény lakosság egy része is meglehetősen bizonytalan a saját hitében, vagy legalábbis annak teológiai részleteiben, ami megint csak óvatosságra inthette az egyházat az új szokások akceptálásánál, és hátráltatta a népies kereszténység kialakulását.

A következő kérdés: hogyan érintették mindezen változások az év naptári ünnepeit, a régi szakrális naptár újra cserélését? Meglepően kevés kutatás történt eddig e témában, általános teoretikus kutatásokat alig találunk és az egyes ünnepekre vonatkozó vizsgálatot is keveset.¹⁹ A pogány eredetű ünnepek lemorzsolódását legjobban a ránk maradt naptárak alapján érzékelhetjük. A Philocalus naptár- vagy 354-es év naptára a címben jelzett évre vonatkozik, keresztény megrendelő számára készült – ez még egy nagyjából teljes listát ad a római ünnepekről, az egy évszázaddal később keletkezett Polemius Silvius naptára, mely a 449. évre készült, a régi ünnepek közül már csak olyanokat ad meg, ahol az ünnepnév nem tartalmaz istennevet.²⁰ Harmadikként hivatkozhatunk Ióánnés Lydos *De mensibus*-ára is – e könyv célja nem az élő szokások rögzítése volt, hanem a hagyomány megőrzése, így azt várnánk, hogy a császárkori pogány ünnepek nagyjából teljes listáját kapjuk, azonban Lydos anyaga meglepően hézagos, teljesen esetlegesnek tűnik, hogy mely ünnepekről beszél.²¹

18 Cameron 2011, 176. A maga részéről ezzel magyarázza a társadalom látványosan gyors megtérését: a center-pagan csoport többsége egyszerűen átcsúszott a center-Christian közé.

19 Cameron 2011, 169ff., Markus 1990 107-120.

20 Cameron 2011, 169.

21 Ianuaria, Vota publica, Parentalia, a gallok legyőzése Februárban, Matronalia; Navigium Isidis, Mamurius Veturius kiűzése, a Saliosok márciusi ünnepei, Kybelé ünnepei ugyanebben a hónapban, Fortuna Virilis, Hercules Victor, Fordicalia, Róma alapítása, Lemuria, Iulius Caesar születésnapja, az Actiumi csata emléknapja, Isis őszi ünnepei, Agonalia, Septimontium, dec.13. Brumalia-Saturnalia. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a *De mensibus* formája töredékesen maradt ránk. Lydos célja az ősi hagyomány rögzítése, mégis: csak olyan ünnepeket nevez meg, melyek nevében nincs istennév. Amikor a pogány isteneket akarja bemutatni ünnepeik kapcsán, olyan ünnepnapokat kreál, melyek valójában az illető istenség római templomának dedicációs emléknapjai voltak – ezek szerepelhettek a naptárban, de többségük nem volt tényleges ünnepnap: Lydos már nem tudta kultikus szempontból értelmezni forrásait.

A pogány kalendárium tehát szemlátomást gyorsan leépül, a helyén azonban légüres tér keletkezik, az V-VI. század keresztény liturgikus éve még nem az a komplexum, amivé a középkorban fog fejlődni. A társadalomnak viszont szüksége van az ünneplésre, olyan ünnepekre, melyekben egy emberként tud részt venni a közösség, a fogyatkozó számú pogányokat is beleértve, melyeken alkalom adódik a profán mulatságra és mulatozásra is, melyeket az egyház saját ünnepein nehezményezett volna. Ezt az igényt volt képes kielégíteni a Brumalia.

A kutatás pillanatnyi állása mellett csak bizonyítékra váró sejtéseim vannak arra, hogy milyen okból és hogyan alakult ki az ábécérendben történő ünneplés szokása, azt azonban meg tudom válaszolni, hogy miért vált hirtelen olyan népszerűvé. Talán valamilyen kezdetleges formában létezett már Konstantin előtt is, mint az egyre hosszabbra nyúló Saturnalia bevezetője, de igazi jelentőségét csak akkor nyerhette el, mikor a Saturnalia tilalmassá és elítélendővé vált. Ekkor levált róla és átvette a helyét. Mivel teljes mértékben profán jellege volt, a részvétel vallástól függetlenül lehetséges volt mindenki számára. Természetesen egy ünnep nem maradhat hosszú távon keresztül vallási vonatkozások nélkül, akkor semmi sem különböztetné meg egy közönséges tivornyától – ezért megszületett a magyarázó legenda, mely Romulusnak magának tulajdonította az ünnep megalapítását, és ezzel az egészen frissen keletkezett szokásnak évezredes történelmi távlatokat és szakralitást biztosított, még hozzá keresztény szempontból is tolerálható formában. A folyamat végeredménye egy „politikailag korrekt” Saturnalia – nem sokban különböző találmány, mint a kommunista rezsimnek fenyőünnepé, vagy a modern nyugat álszent „winter festival” névadása.

Zárszó helyett: befejezett és folyamatban levő kutatásaim alapján eléggé bizonyított-nak tűnik, hogy a Brumalia nem magányos jelenség, hanem egy rendszer része, néhány további ünneppel, melyek a népszerű pogány ünnepek leváltására hivatottak, ugyanakkor hiányzik belőlük a politeista konnotáció, ehelyett a római történelem nagy eseményeihez kapcsolják eredetüket.²²

²² Elsősorban egy februári név nélküli ünnepet kell megemlítenem, mely a hónapban esedékes purifikációt a Róma elleni gall támadással és egy mesés Februarius nevű szenátorral hozza kapcsolatba: Tóth 2007b. Jelenleg is vizsgálom a Floralia és a Rosalia kapcsolatát, melynek esetében a katonai Rosalia signorum lépett ki a civil világba és váltotta fel a Floraliát.

BIBLIOGRÁFIA

Agathias = Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque ed. NIEBUHR. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae Pars III. Bonnae 1828. 5.3. p. 282, 3.

Blum 1970 = R. BLUM – E. BLUM, *The Dangerous Hour: the Lore of Crisis and Mystery in Rural Greece*. London 1970.

Bolognesi 1995 = E. BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI, Winter in the Great Palace: The Persistence of Pagan Festivals in Christian Byzantium. *Byzantinische Forschungen* 21 (1995) 117-133

Cameron 2011 = A. CAMERON, *The Last Pagans of Rome*. Oxford – New York 2011.

Crawford 1919 = J. R. CRAWFORD, De Bruma et Brumalibus Festis. *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1914-19) 365-396.

Flint 1991 = V. I. J. FLINT, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*. Princeton 1991.

Greenfield 1988 = R. P. GREENFIELD, *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*. Amsterdam 1988.

Ioannes Malalas = Ioannes Malalas: Chronographia, rec. H. THURN, Berolini, 2000.

Jeffreys = E. JEFFREYS, Malalas' Sources. In: *Studies in John Malalas*. Ed.: E. Jeffreys – Croke, B. – Scott R. Sidney 1990, 167-216.

Kaldellis 2003 = A. KALDELLIS, The Religion of Ioannes Lydos. *Phoenix* (57) 2003. 300-316.

Lydos = Ioannes Lydos, Liber de mensibus, edidit Ricardus WUENSCH, editio stereotypa editinos primae (MDCCCXCVIII), Stutgardiae, 1968.

Markus 1990 = R. A. MARKUS, *The End of Ancient Christianity*. Cambridge 1990.

Perpillou-Thomas 1993 = F. PERPILLOU-THOMAS, Les Brumalia d'Apion II. *Tyche* 8 (1993) 107-109

Tóth 2007a = A. J. TÓTH, Konstantinápoly és Antiochia talizmánjai. In: *Maszk, átváltozás, beavatás*. Szerk.: Pócs Éva. Budapest 2007, 361-378.

Tóth 2007b = A. J. TÓTH, Februarius kiűzése – egy új késő-antik ünnep. In: *Orpheus búcsúja. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Bp. 2007, 171-183

Tóth 2010 = A. J. TÓTH, Az artai híd balladája. *Vallástudományi Szemle*. 6/1 (2010) 72-83.

BRUMALIA – AFTER SATURNALIA, BEFORE CHRISTMAS

The mysterious Brumalia is an ancient festival that lived its heyday in the Byzantine age. It contained 24 days of profane feasts, but a few Christian authorities regarded it as a pagan rite; nevertheless it survived until the 10th century. Its name is connected with the bruma, the shortest day or period of the year, but Brumalia was observed in November and lasted 24 days until the old date of Saturnalia. It is very probable that this “pagan” festival got its final form only in the Christian era and its goal was to create a “political correct” alternative in the period of religious transition in order to replace the old holidays of Saturnalia.

THE POLITICAL ORGANISATION OF THE NINTH AND TENTH CENTURY HUNGARIANS FROM BYZANTINE ASPECT

This study is focusing on the information given by ninth–tenth century Byzantine authors on contemporary Hungarian/Magyar political organisation and leadership. I analyse the political units and princely ranks of Hungarians observed by the Byzantine authors, and the Greek denominations used by them. I am going to answer the question, whether we can form an adequate picture with the help of Byzantine sources on the organization of the Hungarians and leadership. In other words, whether the Byzantine aspect reflected realities or it was a distorted picture, full of commonplaces about a nomadic people, an opinion formed by the settled, proud and ancient Roman/Byzantine Empire.

Just a few contemporary, ninth and tenth century Byzantine sources are at our disposal on the political organisation and leadership of the Hungarians/Magyars. These sources include the famous *Taktika* (Tactics) of the Byzantine Emperor Leon VI (Wise), the continuation of the chronicle of Georgios Monachos (Georgius Monachus Continuatus), the excellent work of Emperor Constantine VII, *De administrando imperio*, and a passage of his other work, *De cerimoniis aulae Byzantinae*. These constitute the source-basis of the present research. Besides them I will refer to some phrases of other contemporary Greek sources concerning this problem (Arethas, Nicolaos Mytikos, Vita Lucae etc.).

Our survey starts with the work entitled *Taktika* ("Tactics") of the Byzantine Emperor Leon VI (886–912), who was a contemporary of prince Árpád and the Hungarian conquest of the Carpathian basin. The *Taktika* was written probably after 904. This important work consisting of twenty chapters treated the military knowledge of his age, dealing with foreign nations as well (Turks, Franks, Longobards, Slavs, and the Saracens/Arabs). Emperor Leon referred to most of the authors he had used, with the sole exception of his main source, the military treatise of Emperor Maurikios written at the end of the sixth century or at the beginning of the seventh century. However, the work of Leon VI cannot be considered a mere compilation and a copy of the treatise of Maurikios, he made a lot of modifications and added new information to it. In case of the Turks, most of his reports were based on Maurikios' work on the sixth century Turks and Avars, but he referred these pieces of information solely to the Turks of his own age who can be identified with the Hungarians/Magyars. It must be noted that in six passages he added new contemporary information on the Turks/Hungarians.¹

* University of Szeged, Department of Medieval and Early Modern Hungarian History, associate professor with habilitation, e-mail: toths@hist.u-szeged.hu

¹ Moravcsik 1967, 221–244; Moravcsik 1983, I, 400–409; Moravcsik 1984, 14–15; HKÍF 101–102.

Emperor Leon consequently called the Hungarians/Magyars as Turks, though he stated, that with other people they belonged to the Scythian people.² It is evident, that he referred to contemporary Hungarians, when he described the Byzantine–Bulgarian war between 894 and 896, when his fleet transported the allied Hungarians across the Danube, who defeated the Bulgarians in three battles.³ In connection with the political organization of the Turks he used the word *ethnos*⁴ or *ethné*⁵ meaning nation or people in a general sense, denoting a large group of people. As far as smaller political units are concerned, Emperor Leon employed two ideas, the tribe (*φυλή*) and the clan (*γένη*). More often, three times he used the phrase connotating the larger unit(s), the tribe(s) (*φύλα*) of the Turks,⁶ and just once he mentioned the smaller units, their clans (*γένη*).⁷ Once he used the two ideas together, when he stated, that the Turks “grazed their horses separately by clans and tribes” (*κατά γένη καὶ φυλάς*).⁸ However, for him the idea of tribe seems to be more characteristic for describing the basic military and political units of the Turks, than the idea of clan.⁹ We cannot state for sure, that he was able to make a difference between the tribes and the clans. It is rather a topos, a commonplace for him, and this latter passage originally referred to the Turks of the sixth century.¹⁰ So we cannot prove with the help of this passage the existence of clans and tribes at the Turks, or later at the Hungarians/Magyars. What is important, that Leon VI regarded the Hungarians as Turks, and noted that they had a lot of tribes (and/or clans). As far as their military leadership is concerned, his report is very interesting. On one hand, he maintained that these nomadic Scythian people were generally ruled by many leaders/princes (*πολύαρχα*),¹¹ and got serious punishment from their leaders/princes (*ἀρχόντων*).¹² On the other hand, he maintained, that the Bulgarians and the Turks were different from the other Scythians nations, because they cared more for the military order and they were ruled by one leader/prince.¹³ Emperor Leon twice used the phrase ‘monarchical’ (*μοναρχούμενος*)¹⁴ meaning the rule of one prince/archon, contrasting with this the regular Scythian political institution of many leaders. It is worth noting that even

2 Leon, *Taktika*, XVIII. 43; cf. Moravcsik 1984, 17; for this ethnonym see Moravcsik 2003, 30–42, 43; Moravcsik 1967, 221–244; Kristó 1980, 32–33; Kristó 1996a, 69–70.

3 Leon, *Taktika*, XVIII. 42. cf. Moravcsik 1984, 17.

4 Leon, *Taktika*, XVIII. 66. cf. Moravcsik 1984, 21.

5 Leon, *Taktika*, XVIII. 43. cf. Moravcsik 1984, 17.

6 Leon, *Taktika*, XVIII. 47, 53, 66. cf. Moravcsik 1984, 18, 19, 21.

7 Leon, *Taktika*, XVIII. 53. Moravcsik 1984, 19; cf. Hóman 1923, 15; Zsoldos 1996, 177.

8 Leon, *Taktika*, XVIII. 53; Moravcsik 1984, 19; cf. Moravcsik 1983, I, 408; Kristó 1977, 222; Zichy 2009, 23; Tóth 1998, 79; Tóth 2011, 67.

9 Kristó 1995, 239; Zichy 2009, 23.

10 Zsoldos 1996, 177–178; Szabados 2011, 195–196.

11 Leon, *Taktika* XVIII. 43. cf. Moravcsik 1984, 17–18.

12 Leon, *Taktika* XVIII. 46. cf. Moravcsik 1984, 18.

13 Leon, *Taktika* XVIII. 43. cf. Moravcsik 1984, 18.

14 Leon, *Taktika* XVIII. 43, 46. cf. Moravcsik 1984, 18.

Emperor Leon wrote contradictory statements, when in the same sentence he referred to the „monarchic” rule (one *archon*) and the fact that the Turks had been punished by their leaders (*archontes*).¹⁵ In historical research it was assumed quoting Emperor Leon, that the Hungarians had a kind of monarchic leadership, a nomadic state at the time of the Conquest of 895.¹⁶ However, the picture painted by Emperor Leon is rather complex, there is a contemporary Scythian, nomadic „nation” called Turks, who are consisted of smaller units (tribes and/or clans), who have a monarchic type of institution (one prince/*archon*); at the same time there are more leaders (chieftains/*archontes*).

Our next source is the so-called *Georgius Monachus Continuatus*, which is a continuation of the chronicle of Georgios Monachos, and treats the period between 842 and 948. This continuation was probably written at the 960-s by Symeon magistros et logothetes (sometimes identified with Symeon Metaphrastes), whose chronicle contained this part. Other chronicles written by Leon Grammatikos or Theodosios Melitenos also included this continuation of the chronicle of Georgios Monachos.¹⁷ This chronicle, called in Latinized form *Georgius Monachus Continuatus* gives valuable information on the Hungarians/Magyars of the ninth century for the third decade of the ninth century (836–838) and for the age of Hungarian Conquest of the Carpathian Basin, around 894–896.¹⁸ The latter part, the Bulgarian war of the Hungarians was also included in the so-called *Theophanes Continuatus* (the continuation of the chronicle of Theophanes).¹⁹ The chronicle of *Georgius Monachus Continuatus* told a story about certain Byzantine (Macedonian) prisoners of war, who were settled by the Bulgarians north of the river Danube at around 811 and 813. They revolted against the Bulgarians and wanted to go back to the territory of Byzantium asking for the help of Emperor Theophilos (829–842). The Bulgarians hired a pagan people against the Macedonian prisoners of war. Finally, the attacking pagans were defeated, and the Macedonians could return to their homeland with the help of Byzantine ships. These pagan allies of Bulgarians were named by the Byzantine chronicler alternatively as Ungri, Huns and Turks.²⁰ It seems that the Byzantine chronicler was not able to decide how to call them. The chronicler once mentioned the attacking Turks as ‘nation’ (ἔθνος).²¹ It is very probable, that this episode, which can be dated to 836–838, can be connected with the appearance of the Hungarians/Magyars in the neighbourhood of Bulgaria, at the Danube.²²

15 Leon, *Taktika* XVIII. 46. cf. Moravcsik 1984, 18.

16 Recently for this interpretation of the cited passage at Emperor Leon VI, see Szabados 2011, 58, 176.

17 See comprehensively, Moravcsik 1983, I, 269–273; Moravcsik 1984, 52–53; HKÍF 141–142; Tóth 2010, 13.

18 For the text in bilingual (Greek, Hungarian) form, see Moravcsik 1984, 53–61.

19 For the text of *Theophanes Continuatus*, see Moravcsik 1984, 65–68.

20 *Georgius Monachus Continuatus*, Moravcsik 1984, 55–57; cf. Moravcsik 1983, I, 271–272; Krjstó 1980, 38; Kristó 1996a, 15, 69.

21 Moravcsik 1984, 56.

22 Kristó 1980, 38–39; Kristó 1996a, 15, 86; Tóth 1994, 71–74; Tóth 2011, 26–34.

The other important Hungarian episode preserved by Georgius Monachus Continuatus told about a Byzantine–Bulgarian war, which can be dated between 894 and 896. The troops of Emperor Leon VI were defeated by the army of the Bulgarian ruler, Simeon (893–927), so he had to look for allies. He sent his envoy to the Turks (Hungarians/Magyars) to attack Simeon in the rear. The Byzantine ships transported the Turks, who defeated the Bulgarian ruler, but at the end the Bulgarians won a great victory over the Turks.²³ In this episode Georgius Monachus Continuatus definitely called the allies of Emperor Leon as Turks.²⁴ He also mentioned, that the Byzantine envoy, Niketas Skleros “met the leaders of the Turks, Arpad [Arpadés] and Kusan [Kusanés].” He used the phrase ‘heads, leaders’ (κεφαλαῖς).²⁵ This denomination can refer to military and political leadership. It is interesting to note, that while Leon VI in his *Taktika* stated the monarchical leadership of the Hungarians, the chronicler mentioned two Hungarian leaders. Most researchers supposed, that the leading princes (küdü and gyula in the Muslim sources), called Árpád and Ku(r)szán (or Kusál/Kuszál) treated with the Byzantine envoy.²⁶ However, this word, ‘κεφαλή’ meant in the text of Georgius Monachus Continuatus ‘head’ (caput) and the ‘leader of army or navy’,²⁷ so it was supposed, that both Árpád and Kuszán were military leaders of the Hungarian tribal federation, and neither of them were sacral princes (küdü).²⁸

Our most important source is a nameless Greek treatise entitled later in Latin *De administrando imperio*, generally abbreviated as *DAI* compiled at the order of the son of Leon VI, Emperor Constantine VII (Porphyrogennate) (944–959), a manual of kingcraft dedicated to his son, Romanus. This great, excellent work was compiled between 948 and 952.²⁹ The *DAI* contains a lot of information about contemporary countries, nations (including the Hungarians/Magyars) and earlier historical events. As far as Hungarians are concerned, 38–40 chapters are devoted to the Hungarians and to the allied Chazar/Qavars, but in other chapters there are references to the Hungarians as well. The main sources of these pieces of information were Hungarian leaders (Bulcsú and Termacsu), who went to Byzantium in 948, referred to by Emperor Constantine in chapter 40.³⁰ Other possible Byzantine sources can be mentioned as well (the deputies of Niketas Skleros, and later of Cleric Gabriel etc.).³¹

23 Moravcsik 1984, 58–61; Tóth 1994, 74–76.

24 Moravcsik 1984, 59–60; Kristó 1996a, 69.

25 For the text of Georgius Monachus Continuatus, see Moravcsik 1984, 59; for its meaning as „der Kopf, das Haupt”, see Kaegi 1981, 434.

26 For Kurszán as küdü, and Árpád as Gyula, see Györffy 1977, 128, 143.

27 For these meanings see Ungváry 1998, 148–149.

28 Ungváry 1998, 149.

29 Constantine, *DAI*, 7–14. (Introduction); Moravcsik 1983, I, 356–390; Moravcsik 1984, 31–32; Biborbanszületett Konstantin 2003. XIII–XVI. (Introduction by T. Olajos).

30 For this visit of Hungarian leaders in Byzantium, see Constantine, *DAI* 178–179; also Commentary 146.

31 See Tóth 2010, 8–13; Tóth 2011, 10–11.

Emperor Constantine called the Hungarians/Magyars most times as Turks and their contemporary land Turkey, so he used for them the most commonly accepted ethnonym of Byzantine writers.³² He just made one exception, in chapter 38 he mentioned twice, that the “ancient denomination of the Turks” was ‘Sabartoi asphaloi’.³³ The Hungarians were denoted as ‘nation’ (ἔθνος) in most cases,³⁴ their eastern group (Sabartoi asphaloi) were called ‘nation’ as well,³⁵ and even for the joining Chazar group, called Qabars (Qavars) the ‘nation’ denomination was applied.³⁶ Another phrase, ‘genos’ (γένος) was only once used for the Hungarians (meaning probably ‘clan’ and not ‘tribe’).³⁷ For smaller units Emperor Constantine used consequently the idea of ‘genea’ (γενεά) or ‘clan’ in case of the Hungarians. He mentioned, that “the Turks were seven clans,”³⁸ recorded the “three clans of the Kabaroi”,³⁹ told about twice the eight clans of the Turks,⁴⁰ and enumerated the names of the eight Hungarian and Qabar ‘clans’.⁴¹ It seems, that Emperor Constantine for some reasons unknown, preferred the denomination of ‘genea’ (i.e. ‘clan’ to ‘tribe’).⁴² From his description it would seem, as if the Hungarian and Qabar nation (‘ethnos’) had consisted of only ‘clans’. However, since Emperor Constantine described the political structure of the similarly nomadic ‘nation’ of the Pechenegs, the ancient enemies of the Hungarians, a good analogy is at our disposal. The Pechenegs had eight political units, called by Emperor Constantine ‘themata’ (θέματα) or ‘provinces’.⁴³ The ‘themata’ is “the technical term which connotes a province of the Byzantine Empire” and “the word means here the territory or homeland of the various Pecheneg clans.”⁴⁴ However, Emperor Constantine denoted the eight basic units of the Pechenegs not only by the word ‘thema’ referring to provinces in the Byzantine Empire, but called

32 Kristó 1996a, 69.

33 Cf. for the Sabartoi asphaloi name, used for the eastern group of the Hungarians in Constantine's age as well, DAI 38/9–10, and 38/28, see Constantine, DAI 170–171; Moravcsik 1983, II, 261–262; Kristó 1980, 44–45.

34 DAI 38/1, 3, – see Constantine, DAI 170–171; Moravcsik 1984, 42.

35 DAI 38/62 – see Constantine, DAI 172–173; Moravcsik 1984, 45.

36 DAI 39/1 – see Constantine, DAI 174–175; Moravcsik 1984, 46.

37 DAI 3/2 – see Constantine, DAI 50–51; ‘genos’ was translated correctly as ‘clan’ by Moravcsik 1984, 35; and it was translated as ‘tribe’ by Jenkins, Commentary, 51.

38 DAI 38/10–11 – see Constantine, DAI 170–171; however, it was translated into Hungarian as “seven tribes”, Moravcsik 1984, 43.

39 DAI 39/13 – see Constantine, DAI 174–175; however, it was translated into Hungarian as the “three tribes” of the Qabars, Moravcsik 1984, 46.

40 DAI 39/11 and DAI 40/44 – see Constantine, DAI 174–175, 178–179; however, in both cases it was translated into Hungarian as “eight tribes”.

41 DAI 40/1–6. – see Constantine, DAI 174–175; however, it was translated into Hungarian as ‘clan’, Moravcsik 1984, 174–175; cf. Kosztolnyik 2002, 3.

42 Hóman 1923, 15; Mesterházy 1980, 71; Kristó 1995, 239; Tóth 2010, 125, 127; Tóth 2011, 68, 69.

43 DAI 37/15, 32 – see Constantine, DAI 166–167. It was translated correctly into Hungarian as ‘tartomány’, ‘province’ (Moravcsik 1984, 41).

44 Commentary, 145.

these units as 'geneai' (γεναί) or 'clans' as well.⁴⁵ More important to note, that these "eight provinces are divided into forty districts."⁴⁶ The smaller units can be considered sub-clans. It may mean, that if we suppose a basic similarity between the political organization of the Pechenegs and Hungarians, we may regard them as larger units, probably tribes, called by Emperor Constantine 'thema' or 'genea' and smaller units, probably clans, called by him 'meros' (μέρος), 'meré' (μέρη), i.e. 'part, parts' or 'district, districts'. In case of the Hungarians and the Qabars only the larger political units, the 'geneai', the 'clans' were mentioned.⁴⁷

We have to treat the political leadership of the Hungarians as well, reflected in DAI. According to the Byzantine Emperor the Hungarians "had never had over them a prince [*archon*] either native or foreign, but there were among them 'voivodes', of whom 'first voivode' was ...Lebedias [Levedi]."⁴⁸ Besides Lebedias/Levedi another 'voivode' is mentioned later by Emperor Constantine, i.e. Almutzis/Álmos.⁴⁹ The rank of 'voivode' is of Slav origin, denoting a 'leader'.⁵⁰ The 'voievoides' (βοέβοδοι) may be considered as chieftains of the seven clans/tribes without any special functions.⁵¹ However, Levedi, the 'first voivode' (*protos voevodos*) often was regarded in research, as the first known leader (even a sacral prince or 'kündü') of the Hungarian tribal federation.⁵² The history of Levedi recorded by Emperor Constantine may support this hypothesis. The Chagan of Chazaria gave him a noble Chazar woman for marriage to found a dynasty, and later offered him the dignity of prince (*archon*).⁵³ While Emperor Constantine emphatically stated twice, that before the election of Árpád there had been no prince (*archon*) among the Hungarians, he once called Levedi not only 'first voivode', but 'archegos' (ἀρχηγός) as well.⁵⁴ This title, 'archegos' may be considered practically equivalent to the title of *archon*, used by Constantine for denoting the first rank among the Hungarians, since it means 'head, chief'⁵⁵ or 'prince, chief'.⁵⁶ More important to note, that Emperor Constantine used this denomination for Arab rulers, caliphs in this work.⁵⁷ In spite of

45 DAI 37/34, 39, – see Constantine, DAI 168–169; cf. Moravcsik 1936, 189; for its criticism Szabados 2011, 197; differently see Tóth 2010, 125.

46 DAI 37/32–33 – see Constantine, DAI 166–167.

47 The existence and importance of tribes were emphasized by Bartha 1968, 147; Kristó 1995, 250–251; Tóth 2010, 125, 127; Tóth 2011, 68, 69.

48 DAI 38/11–13 – see Constantine, DAI 170–171; Moravcsik 1984, 43.

49 DAI 38/43 – see Constantine, DAI 172–173; Moravcsik 1984, 44.

50 Gyóni 1943, 33; Moravcsik 1983, I, 387.

51 Cf. Tóth 2003, 26; cf. Kristó 1980, 34–35.

52 Györffy 1959, 142, 159; Kristó 1980, 84–86; Makk 1998, 31, 215; Makk 2012, 317.

53 Cf. Constantine, DAI 170–173; Fodor 1992, 127; Tóth 2003, 26; Zimonyi 2005, 406; Tóth 2011, 92.

54 For *archégos*, see DAI 38/30 – Constantine, DAI 172–173; Moravcsik 1984, 44; Moravcsik 1983, I, 388.

55 For this meaning of 'archégos' see Sophocles 1900, 256.

56 For this meaning of 'archégos' see Liddel–Scott 1883, 228.

57 Remark of Ferenc Makk to the lecture of Gyula Kristó, cf. Kristó 1996b, 31–32; Ungváry 1998, 190; Tóth 2003, 26; Tóth 2010, 170–171.

this contradiction, Emperor Constantine – and perhaps his Hungarian sources – did not regard either Levedi or Álmos princes of the Hungarians, just chieftains of their clans, reflecting at the same time a hierarchical order. According to the oral dynastic story of the ruling Hungarian clan, which Emperor Constantine preserved in chapter 38, on the initiative of the Chazar Chagan the Hungarians elected as a prince (*archon*) the son of the second 'voivode', Árpád and following a Chazar ceremony they lifted him on a shield.⁵⁸ It is evident, that for Constantine there was only one prince among the Hungarians before their expulsion from Atelkuzu/Etelköz by the Pechenegs and their settlement in their new homeland, Turkia, which he identified with Moravia (great Moravia).⁵⁹ In this respect his report about the leadership of the Turks/Hungarians at around the time of their Conquest and settlement seems to correspond to his father's (Leon VI) remark of the monarchical institute of the Hungarians. The denomination 'archon' (*ἄρχων*) really means 'ruler, commander, captain'⁶⁰ or 'ruler, lord, prince'.⁶¹ However, it may mean the political leader of a state, a nation, or a military leader of an army. Constantine emphasized, that the "prince of Turkey is from" the family of Árpád up to his time (around 950).⁶² He called prince the son of Árpád, Liuntika at the time of the Bulgarian war (894–896) and his grandson, Falicsi.⁶³ The three Qabar clans were also led by one prince (*archon*).⁶⁴

In chapter 40 we have a complete hierarchy of Hungarian leadership, which may refer to the political conditions of the 940-s.⁶⁵ According to the hierarchical list the eight clans of the Turks "have for their first chief (*κεφαλὴν πρῶτην*) the prince (*ἄρχων*) who comes by succession of Arpad's family (*γενεάς*), and two others, the gylas (*γυλάν*) and the karchas (*καρχάν*), who have the rank of judge; and each clan (*γενεά*) has a prince (*ἄρχων*)."⁶⁶ If we compare this description with the information derived from chapter 38, there are relevant differences. First of all, the chieftains of clans are called princes (*archon*), not 'voivodes'. Secondly, while the first dignity of the tribal federation was called in chapter 38 'first voivode' and 'archegos' (Levedi), then 'prince' or *archon* (Árpád), in chapter 40 the leader of the tribal federation was called simply 'prince' or 'archon', and in case of Árpád once 'great prince' or 'megas archon'.⁶⁷ The third and perhaps the most important difference, that while in chapter 38 there is one prince or *archon*, in chapter 40 two additional dignitaries are mentioned, the 'gylas' and the 'karchas'. The latter dig-

58 Constantine, DAI 172–173; Moravcsik 1984, 45.

59 Tóth 2003, 26, 27.

60 Liddel–Scott 1883, 229.

61 Sophocles 1900, 259.

62 DAI 38/54–55 – cf. Constantine, DAI 172–173; Moravcsik 1984, 45.

63 DAI 40/12–13 and 40/58 – see Constantine, DAI 176–177, 178–179; Moravcsik 1984, 47, 49.

64 DAI 39/12–14 – see Constantine, DAI 174–175; Moravcsik 1984, 46.

65 Tóth 2003, 27.

66 DAI 40/47–50. – see Constantine, DAI 178–179; Moravcsik 1984, 49.

67 For the comparison of the two chapters, see Tóth 2003, 27.

nitaries are mentioned as having judiciary functions.⁶⁸ I think, it is possible, that each of the three princes, including the '*megas archon*' had judiciary function, besides political and military leadership.⁶⁹ From this report it seems that there were three dignitaries at around 950. It is a debated question as well, whether the three princes belonged to particular clans/tribes or not. In the latter case there were three princes and besides them the chieftains of the eight clans/tribes. According to a theory there were three types of 'princes', first it denoted the ruler (*megas archon*), then two judiciary dignitaries and at last the chieftains of the eight clans.⁷⁰ I think it is more probable, that in the hierarchy of the Hungarian tribal federation there were three ruling dignitaries, the prince or great prince (*megas archon*) from the family of Árpád,⁷¹ then the '*gyilas*' and '*karchas*', who belonged to certain clans (tribes), and after them the chieftains of the other clans (tribes), who did not have any particular function. So I interpret this passage that it reflected the duality of a nomadic state or tribal federation, the leaders represented on one hand the federation, and at the same time they were chieftains of their own clans.⁷²

In connection with the political organization and the leadership of the Hungarians there is an important passage in front of the hierarchical list of chapter 40. It says that the "eight clans of the Turks do not obey their own particular princes, but have a joint agreement to fight together with all the earnestness and zeal upon the rivers, where-soever war breaks out."⁷³ There are different interpretations concerning this passage, basically are two opposite views.⁷⁴ According to one theory, the tribes did not obey their tribal chieftains, so the tribes simply did not exist anymore after the Conquest, just the clans.⁷⁵ It was supposed too, that the tribes had operated just in the former homeland (Etelköz), and not in their new homeland, having lost their functions.⁷⁶ It was assumed, that the tribal federation had lost its military role.⁷⁷ It was concluded as well, that the tribal chieftains lost their power and the monarchical rule prevailed.⁷⁸ According to the opposite hypothesis, the Turks did not obey their leaders, the first three princes (*megas archon*, *gyula/gylas*, *karchas*), so this passage meant the disintegration of tribal federation, the weakening of central power, and the strengthening of tribes, and the development of 'tribal states'.⁷⁹ I presume that though the latter theory may be closer to

68 Gyóni 1943, 43–45, 60–61; Moravcsik 1983, II, 115–116, 155; Zichy 2009, 23.

69 Tóth 2003, 31; Tóth 2010, 169–170.

70 Szabados 2011, 198.

71 For the interpretation of great prince or '*megas archon*' see Makk 1998, 67–80; Makk 2012, 33–50.

72 Tóth 2010, 168–170; Tóth 2011, 73, 81.

73 DAI 40/44–47. – see Constantine, DAI 178–179; Moravcsik 1984, 48.

74 Tóth 2010, 132–133; Szabados 2011, 190–192.

75 Györffy 1959, 9–10; Mesterházy 1980, 61.

76 Bóna 2000, 16.

77 Róna-Tas 1996, 297.

78 Szabados 2011, 190–191, 212, 230.

79 Kristó 1977, 223; Kristó 1980, 350–352; Kristó 1995, 254.

the truth, the situation is more complex. The disobedience of the clans may be related to the princes and the simple chieftains alike, but in the most important common matters, i. e. wars, military affairs, the clans cooperated by all means. This military cooperation could mean first of all the defense of their settlements in case of a foreign invasion, but could include raids as well.⁸⁰ One cannot interpret this passage either as the sign of tribal disintegration or the sign of the disintegration of a nomadic state into tribal states. The precise meaning of this passage, is that the clans/tribes were autonomous political and military units, and they cooperated just in the most important affairs, in wars and consequently in foreign policy.⁸¹ This kind of autonomy, we may say 'military democracy' could not be understood by a strongly centralized monarchy, like the Byzantine Empire.

One more passage of DAI should be cited in connection with the role and importance of the chieftains of clans. In chapter 8 the mission of cleric Gabriel is told, who "was dispatched by imperial mandate to the Turks" to ask them to expel the Pechenegs from their place. The offer was loudly refused and "all the chief men [πάντες οἱ ἄρχοντες] of the Turks cried out."⁸² The sincerity and the real motivations of the Hungarian leaders are sometimes disputed.⁸³ However, one thing is quite sure, that the phrase '*pantes archontes*' cannot denote the great prince alone, and even the three dignitaries of the Hungarian tribal federation, but rather the chieftains of the tribes, including the dignitaries as well. In my opinion, this passage clearly indicates, that besides such important events, like the election and elevation of prince Árpád, the chieftains still had function in important political decisions.⁸⁴

Emperor Constantine in another work called *De cerimoniis aulae Byzantinae* also referred to the letters sent to the Hungarians. He mentioned that these letters had to be sent to the "princes [*archontes*] of the Turks" with a golden bull worth two ducats.⁸⁵ Generally it is interpreted, that Constantine referred to the tribal chieftains, not to the leaders, the great princes of the Hungarians.⁸⁶ Similarly the letters were addressed to the princes of the Pechenegs with a golden bull worth two ducats, while the letters were addressed solely to the Chagan of Chazaria, with a golden bull worth three ducats.⁸⁷ It has been interpreted as the sign of the disintegration of the tribal federation, but recent-

80 For interpreting the passage see Szűcs 1992, 291; Tóth 2010, 132–133; Tóth 2011, 72–73.

81 Tóth 2010, 132–134.

82 DAI 8/23–33. – see Constantine, DAI 56–57; Moravcsik 1984, 37.

83 See e. g. Révész 1996, 203.

84 See Tóth 2010, 160–161; Tóth 2011, 79.

85 Reiske 1829, 691/2–4; cf. Moravcsik 1984, 34; Moravcsik 1983, I, 380–384.

86 Kristó 1980, 350–352; Moravcsik 1984, p. 34, footnote 3.

87 Kristó 1980, 350.

ly this concept has been debated.⁸⁸ In my opinion, this passage clearly shows that the chieftains had similar roles at the Hungarian tribal federation, like at the Pechenegs.⁸⁹

Other Byzantine sources treated rather briefly the Hungarians. Arethas in a speech around 902 told about them as Turks, and used the phrase 'people' (*laos*).⁹⁰ Patriarch Nicolaos Mystikos around 924-925 mentioned them under the name of Turks /western Turks, and named them as 'clan' (*gené*).⁹¹ In the *Vita Lucae* the Hungarians were described as a 'nation' (*ethnos*) of Turks.⁹² A tenth century chronicle fragment on the popes referred to the Hungarians as 'Ungri/Ugri' and their land as 'Ungria/Ugria'.⁹³ A monk Gregorios called the Hungarians as Ungri/Ugri in his *Vita Basilii*.⁹⁴ A tenth century Byzantine historian, Leon Diakonos mentioned them as Schythians and Huns.⁹⁵

The Byzantine Empire looked at the Hungarians, called by them generally Turks, from a centralized aspect.⁹⁶ The Byzantine authors regarded the Hungarians and the Qavars as peoples (*ethnos*). Emperor Leon called their smaller units rather as tribes (*phyla*), and his son, Constantine used the idea of clan (*genea*). The word '*genea*' could signify tribes consisting of clans, like '*thema*' used by Constantine simultaneously with the phrase '*genea*' for the tribes of the Pechenegs. Leon the Wise attributed a monarchical leadership to the Hungarians. Georgius Monachus Continuatus stated, that the envoy of Emperor Leon treated with the 'heads' of the Hungarians, Árpád and Kuszán. Emperor Constantine characterized the earlier period before the conquest, that at first the Hungarians had no princes, just '*voivodes*', Levedi being the first voivode and Álmos the second voivode. The Chagan of Chazaria offered the dignity of prince to Levedi, who refused it, and the Hungarians chose the son of Álmos, Árpád as their prince (*archon*). According to Constantine at the top of the Hungarian hierarchy stood the prince (*archon*) from the clan of Árpád, followed by the *gyula* (*gylas*) and the *karha/karchas*, who were judges. However, each clan had its own prince (tribal chieftain). According to Constantine, the tribes did not obey their princes and chiefs, but they had an agreement to fight together, a military cooperation. The Byzantine reports show, that a settled empire could not really understand the specific political organisation and leadership

88 Kristó 1980, 351–352; against this argument, see Szabados 2011, 200. Szabados contradicted this statement, trying to prove that because the golden bulls were sent by two Roman emperors, Constantine and his son, Romanos, the reference to the princes of Hungarians cannot be used as an argument against the Hungarian monarchical institute. This argument is basically false, because the usage of plural in case of the Byzantine senders cannot explain, why the letters of the Byzantine emperors were sent to the princes of the Hungarians or Pechenegs, and why just to one dignitary, the Khagan in case of Khazaria.

89 Kristó 1980, 351–352; Tóth 2010, 133–134.

90 Moravcsik 1984, 13; Szűcs 1992, 295.

91 Moravcsik 1984, 25; Szűcs 1992, 296.

92 Moravcsik 1984, 29.

93 Moravcsik 1984, 27.

94 Moravcsik 1984, 28–29.

95 Moravcsik 1984, 72.

96 For the most frequently used Turk ethnonym for the Hungarians/Magyars see Németh 1991, 161.

of the nomadic Hungarians. The independence of the separate clans and tribes was incomprehensible for the Byzantine Emperors and court, because the provinces (*thema*) did not have a similar autonomy in the strongly centralized Byzantium. Still there was a hierarchy in the Hungarian tribal federation with princes and tribal chiefs. This mobile, changing and nomadic structure was interpreted in Byzantium sometimes as monarchical (Leon the Wise, or Constantine in case of the election of Árpád) or as a federal structure having more princes/chiefs (before the election Árpád or at the middle of the tenth century). This embarrassment is reflected in the Greek names of the Hungarian dignitaries, practically meaning almost the same (*voivode*, *archegos*, *kephale*, *archon*, *megas archon*) as well. This dual, mobile political structure (tribal federation – princes, tribes – tribal chieftains) could not be completely grasped by a different and centralized empire, though the Byzantine authors tried to reflect the reality, besides the usual commonplaces for a nomadic nation.

BIBLIOGRAPHY

Bartha 1968 = A. BARTHA, *A IX-X. századi magyar társadalom*. [The ninth-tenth century Hungarian society]. Budapest 1968.

Bíborbanszületett Konstantin 2003 = *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása* [Constantine Porphyrogenate, The government of the Empire]. Transl. by Gy. MORAVCSIK. Introduction by T. OLAJOS. Budapest 2003.

Bóna 2000 = I. BÓNA, *A magyarok és Európa a 9-10. században*. [The Hungarians and Europe in the ninth-tenth century]. Budapest 2000.

Commentary = *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary*. Ed. By R. J. H. JENKINS. London 1962.

Constantine, DAI = *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. MORAVCSIK, English translation by R. J. H. JENKINS. Washington 1967.

Fodor 1992 = I. FODOR, *A magyarság születése*. [The birth of the Hungarian people]. Budapest 1992.

Gyóni 1943 = M. GYÓNI, *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. [The relics of the Hungarian language recorded by Greeks]. Budapest 1943.

Györffy 1959 = Gy. GYÖRFFY, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. [Studies on the origins of the Hungarian state. From the clan to the county, from the tribe to the country. Kurszán and his fort]. Budapest 1959.

Györffy 1977 = Gy. GYÖRFFY, *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*. [Conquest, settlement and raids]. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok* [Hungarian prehistory studies]. Ed. by A. Bartha – K. Czeglédy – A. Róna-Tas. Budapest 1977, 123–156.

HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. [The written sources of the age of the conquest] Ed. by Gy. KRISTÓ. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7, Szeged 1995.

Hóman 1923 = B. HÓMAN, *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. [The conquest and settlement of the Hungarians]. Budapest 1923.

Kaegi 1981 = Benselers Griechisch-Deutsches Wörterbuch. Bearbeitet von A. KAEGI. Leipzig 1981.

Kosztolnyik 2002 = Z. J. KOSZTOLNYIK, *Hungary under the Early Árpáds, 890s to 1063*. New York 2002.

Kristó 1977 = Gy. KRISTÓ, *Törzsek és törzsi helynevek*. [Tribes and tribal names]. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. [Hungarian prehistory studies]. Ed. By A. Bartha – K. Czeglédy – A. Róna-Tas. Budapest 1977, 211–223.

Kristó 1980 = GY. KRISTÓ, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. [From the tribal federation of Levedi to the state of St Stephen] Budapest 1980.

Kristó 1995 = Gy. KRISTÓ, *A magyar állam megszületése*. [The birth of the Hungarian state]. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.

Kristó 1996a = Gy. KRISTÓ, *Hungarian History in the Ninth Century*. Translated by Gy. NOVÁK. Szeged 1996.

Kristó 1996b = Gy. KRISTÓ, *A korai magyar államról*. [On the early Hungarian state]. Budapest 1996.

Liddel–Scott 1883 = H. G. LIDDEL – R. SCOTT, *Greek–English Lexicon*. New York 1883.

Makk 1998 = F. MAKK, Megas arkhon. In: F. MAKK, *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. [From the bird 'turul' to the double cross. Studies on the early history of the Hungarians] Szeged 1998, 67–80.

Makk 2012 = F. MAKK, Megas arkhon. In: F. MAKK, *Vom Mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*. Herne 2012, 33–50.

Mesterházy 1980 = K. MESTERHÁZY, *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyaroknál*. [Clan organization and the development of class relations at the conquering Hungarians] Budapest 1980.

Moravcsik 1936 = Gy. MORAVCSIK, Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogennetos magyar fejezeteihez. [Philological remarks to the Hungarian chapters of Constantine Porphyrogennate]. *Nyelvtudományi Közlemények* 50 (1936) 285–293.

Moravcsik 1967 = Gy. MORAVCSIK, La Tactique de Leon le Sage comme source historique hongroise. In: *Studia Byzantina*. Budapest 1967, 221–244.

Moravcsik 1983 = Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*. Bd. I–II. Leiden 1983.

Moravcsik 1984 = Gy. MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. [The Byzantine sources of the Hungarian history at the Arpadian age] Budapest 1984.

Moravcsik 2003 = Gy. MORAVCSIK, *Bizánc és a magyarság*. [Byzantium and the Magyars]. MAKK Ferenc bevezető tanulmányával, (With the introduction by F. MAKK) Budapest 2003.

Németh 1991 = Gy. NÉMETH, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. [The Formation of the Hungarians of the Conquest]. 2nd enlarged ed. by Á. BERTA. Budapest 1991.

Reiske 1829 = I. I. REISKE (rec.), *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*. I–II. Bonnae 1829–1830.

Révész 1996 = L. RÉVÉSZ, *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. [Cemeteries of Karos from the age of Conquest. Archaeological data to the history of the district of Upper-Tisza valley] Miskolc 1996.

Róna-Tas 1996 = A. RÓNA-TAS, *A honfoglaló magyar nép*. [The Hungarian people of the age of conquest]. Budapest 1996.

Sophocles 1900 = *Memorial edition of Greek Lexicon of Roman and Byzantine periods. (from B.C. 146. to A. D. 1100)* by E. A. SOPHOCLES. New York 1900.

Szabados 2011 = Gy. SZABADOS, *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. [Hungarian foundations of state in ninth–eleventh centuries] Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged, 2011.

Szűcs 1992 = J. SZŰCS, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. [The development of the Hungarian national conscience] Szeged 1992.

Tóth 1994 = S. L. TÓTH, Hungarian–Bulgarian contacts in the ninth century. In: *Szegedi Bolgarisztika. Hungaro-Bulgarica V*. Éd. I.H. TÓTH. Szeged 1994.

Tóth 1998 = S. L. TÓTH, *Levediától a Kárpát-medencéig*. [From Levedia to the Carpathian basin] Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged 1998.

Tóth 2003 = S. L. TÓTH, Princes and dignitaries in the ninth–tenth century Magyar tribal federation. In: *Chronica* 3 (2003) 21–36.

Tóth 2010 = S. L. TÓTH, *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. [From the conquest to the foundation of the state. The history of the Hungarians in the tenth century]. Szeged 2010.

Tóth 2011 = S. L. TÓTH, *Levediától a Kárpát-medencéig*. [From Levedia to the Carpathian basin]. Second, Corrected Edition. Budapest 2011.

Ungváry 1998 = J. UNGVÁRY, Κεφαλή. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. [Various Studies. Studies in honour of Samu Szádeczky-Kardoss on his 80th birthday]. Ed. by F. Makk – I. Tar – Gy. Wojtilla. Szeged 1998.

Zichy 2009 = I. ZICHY, *Magyar őstörténet*. [Hungarian prehistory]. Reprint of 1939, Máriabesnyő-Gödöllő 2009.

Zimonyi 2005 = I. ZIMONYI, Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete. [Muslim sources on the Hungarians before the conquest. The Hungarian chapter of the Ğayhānī-tradition] Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, 2005.

Zsoldos 1996 = A. ZSOLDOS, Nemzetségek és honfoglalók. [Clans and conquerors] In: *Honfoglaló ősaink*. [Our conquering ancestors] Ed. L. Vészprémy. Budapest 1996, 176–194.

A 9–10. SZÁZADI MAGYARSÁG POLITIKAI SZERVEZETE BIZÁNCI SZEMSZÖGBŐL

VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) Taktika című műve és Georgius Monachus Continuatus krónikája a honfoglalás kori magyarságról adnak adatokat. Bölcs Leó császár fia, VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz (944–959) De administrando imperio című műve fejezeteiben, és De Cerimoniis című munkájának egy passzusában szolgáltat fontos információkat. Más kortárs szerzők is használhatóak a bizánci szemléletre vonatkozóan. A bizánci szerzők leggyakrabban türköknek nevezték a magyarokat. A magyarokat és a csatlakozott kazár kavarokat népnek (*ethnos*) tartották, esetenként más megnevezést (*genos*, *laos*) is használtak. Kisebb szervezeti egységeikről is volt tudomásuk. Bölcs Leó császár inkább a törzs (*phülé*), Konsztantinosz császár pedig kizárólag a nemzetség (*genea*) szót használta. Utóbbi felsorolta a magyarok hét nemzetségét, és utalt a kavarok három nemzetségre. A magyaroknál ugyanúgy voltak törzsek és nemzetségek, mint a besenyőknél, akiknek törzseit Konsztantinosz a 'tartomány' (*thema*) és a 'nemzetség' (*genea*) fogalmakkal írta le, nemzetségeit pedig a 'rész' (*meros*) szóval említette. Bölcs Leó monarchikus vezetést tulajdonított a magyaroknak, de utalt a türkök fejedelmeire is. Georgius Monachus Continuatus szerint a bizánci követ a magyarok két vezetőjével (*kephalé*), Árpáddal és Kuszánnal tárgyalt a bulgáriai hadjárat kapcsán. Konsztantinosz szerint a magyaroknak előbb vajdáik voltak (Levedi és Álmos). A kazár kagán által felajánlott fejedelmi méltóságra (*arkhón*) Álmos fiát, Árpádot választották meg a magyarok. A saját korabeli helyzetet úgy jellemezte, hogy első vezetőjük az Árpád nemzetségbeli fejedelem (*arkhón*) vagy nagyfejedelem (*megas arkhón*) volt, őt követte a gyula (*gülas*) és a karha (*karkhas*) bíróként, és minden *genea*-nak volt fejedelme (*arkhón*). Leírása szerint a nemzetségek nem engedelmeskedtek fejedelmeiknek, csak háború esetén harcoltak együtt a folyóknál. De Cerimoniis című munkájában utalt arra, hogy a magyarok fejedelmeihez (*arkhóntes*) küldött levelekre két aranydukát értékű bullát kell tenni, akárcsak a besenyők fejedelmei esetében. A bizánci tudósítók hűen tükrözték a nomád magyar politikai struktúrát a maga dualizmusával (nép/törzsszövetség és törzsek/nemzetségek). A megtelepült, centralizált bizánci birodalom ugyanakkor nem érthette a magyar törzsszövetségen belül a törzsek és nemzetségek relatív önállóságát, illetve a törzsszövetségi vezetés (fejedelem, illetve három fejedelem) és a törzsi vezetés (törzsfők) egymás mellett létező kettősségét. Ez a zavar tükröződik a nomád politikai hierarchia élén álló vezetők változó görög megnevezéseiben (*vojevodos*, *arkhégos*, *kephalé*, *arkhón*) is.

DER SCHWÄCHELNDE NACHBAR – BULGARIEN ZWISCHEN UNGARN UND BYZANZ IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 10. JAHRHUNDERTS

UNGARISCHE PFEILSPITZEN IN PLISKA ?

In der bulgarischen Stadt Pliska, die seit nunmehr mehr als 100 Jahren erforscht wird, fielen schon seit geraumer Zeit Funde eigentümlich geformter Pfeilspitzen auf.¹ Es handelt sich dabei um sog. Schaftdornpfeilspitzen mit einem rhombisch geformten Blatt.² Die Archäologie diskutiert schon seit geraumer Zeit über die Zuordnung dieser Pfeilspitzen. Mechthild Schulze-Dörlamm und andere wiesen diese, auch in Westeuropa um 900 und in den folgenden Jahrzehnten zahlreich nachweisbaren, Pfeilspitzen den Ungarn zu, womit sich ein Zusammenhang mit den in jener Zeit vonstattengehenden Ungarneinfällen ergäbe.³ Für Pliska, wie überhaupt für den Bereich der unteren Donau, kommen indessen auch die Petschenegen für eine Zuweisung dieser Art von Pfeilspitzen in Frage. Die entsprechenden Funde in Pliska und anderswo in Bulgarien lassen aber aufgrund der Fundsituation eine Verbindung mit den Ungarn weitaus plausibler erscheinen.

Pliska wird von der Forschung im Allgemeinen als Hauptstadt des Ersten Bulgarischen Reiches angesprochen.⁴ Die Forschungen zu Pliska haben bereits eine über 100jährige Tradition. Karel Škorpil hatte dereinst die Ruinen in der Nähe der damaligen Siedlung

* Dr. Daniel Ziemann, Associate Professor, Head of Department of Medieval Studies, CEU, mail: ziemann@ceu.hu

1 Henning (2012); Henning 2007, p. 667, No. 11, 12, 16, Abbildungen auf Tafel 1 und 2.

2 Jotov (2004), Kat. Nr. 515.

3 Schulze-Dörlamm 2002, 109-122.

4 Überblicksdarstellung jüngeren Datums zu Pliska: Henning 2007, p. 701-704 (Bibliographie) und Tafel 1-36; weiterhin die inzwischen zehnbändige Zeitschrift Плиска/Преслав (Pliska-Preslav) (momentan 1-10), Sofia (später Šumen 1979-2004) sowie auch bei: Dončeva-Petkova /Henning 1999, p. 7-25, 35-59 (Katalog), 60-68 (Literatur) und bei Rašev/ Dimitrov 1999, p. 51-92 (Katalog), 92-101 (Literatur); Kirilov 2006, p. 122-138 und 174-179.

Aboba mit dem bei Anna Komnena und anderen genannten Pliska identifiziert,⁵ während eine 822 entstandene Inschrift, die den bulgarischen Khan Omurtag mit Pliska in Zusammenhang bringt,⁶ die Identifikation dieses Ortes mit der Residenz der heidnischen bulgarischen Khane nahelegte. Pliska wurde in der Forschung daher als Hauptstadt Bulgariens bis 893 angesehen und diese Meinung besteht auch bis heute größtenteils fort.⁷ Bislang wurden dort jedoch keine Herrschergräber, wie überhaupt eigentlich keine Gräber aus der heidnischen Periode, also der Zeit vor 863/864, entdeckt.⁸

Für die Zeit nach 893 ändert sich die Situation; die Forschung geht von einem – aus den Quellen allerdings nicht nachweisbaren – Umzug der Hauptstadt ins nahe gelegene Preslav aus, in die Stadt, die bis zum Fall des Ersten Bulgarischen Reiches die Residenz des bulgarischen Herrschers bleiben sollte.⁹ Die fortdauernde Bedeutung Pliskas auch während des 10. Jahrhunderts ist jedoch aufgrund der archäologischen Befunde ebenso erwiesen wie aufgrund der prominenten Erwähnungen bei Anna Komnena und Leon Diakonus für das 11. Jh.¹⁰

Pliska selbst besteht aus einem größeren, eine Fläche von 23km² umfassenden, Gebiet, das mit einem Erdwall umgeben wurde und in dessen Mitte sich ein kleiner, mit Steinmauern umfasster Bezirk befindet, die sog. „Innere Stadt“. In dieser befinden sich zahlreiche repräsentative Gebäude, die als administrative Zentren und Herrscherpaläste gedeutet wurden. Die bereits erwähnten Pfeilspitzen wurden allesamt in der inneren Stadt gefunden. Teile der Forschung interpretieren dies als Hinweis darauf, dass die Pfeile zu einer Zeit in die innere Stadt gelangten, als die äußere Erdumwallung noch nicht vorhanden war.¹¹ Die Mehrheit vor allem der bulgarischen Forschung datiert die äußere Umwallung indessen in die Anfangsphase Pliskas, die zwischen dem Ende des 7.

5 Nach wie vor der Ausgangspunkt für Forschungen zu Pliska: Škorpil 1905; die Erwähnung bei Anna Komnene VII, 3, 1, (REINSCH/KAMBYLIS) l. 73 (p. 209) mit „Pliskoba“, l. 72-76: ὁ δὲ αὐτοκράτωρ κατὰ τὸ περίορθρον ταχὺ καταλαμβάνει τὴν Πλίσκοβαν κάκειθεν εἰς ἀκρολοφίαν τινὰ τοῦ Συμεῶνος καλουμένην ἀνεῖσιν ἢ καὶ Βουλευτήριον τῶν Σκυθῶν ἐγχωρίως ὠνομάζετο. Weitere Erwähnungen: Leon Diakonos VIII, 8, (HASE) S. 138, Z. 24–139, Z. 2: πάρεργον δὲ τῆς ὁδοῦ τὴν τε καλούμενην Πλίσκουβαν καὶ Δίνειαν εἶλεν ὁ βασιλεὺς, καὶ συχνὰς τῶν πόλεων, αἱ τῶν Σκυθῶν ἀφηνιάσασαι Ῥωμαίοις προσέθεντο, (Übers. LORETTO) p. 128, (transl. TALBOT/SULLIVAN) p. 184, nt. 50; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (THURN), p. 343sq., cap. 26, l. 83–87; hier l. 86sq.: τὴν τε μεγάλην εἶλε Περσθλάβαν καὶ τὴν μικρὰν καὶ τὴν Πλίσκοβαν, καὶ ἀσινῆς καὶ τροπαιοῦχος ἡ Ῥωμαϊκὴ ὑπενόστησε δύναμις; Zonaras (BÜTTNER-WOBST), XVII, 8, 7sq., p. 559, l. 11-14, zum gesamten Themenkomplex ausführlich: Prinzing 2007, Ziemann 2007, p. 317-321.

6 Beševliev 1963, Nr. 56, p. 260; Text: Κανα συβγίγ| Ομουρταγ|ς τινί| γίν, ὅπου ἐγενίθιν,| ἐκ θεοῦ ἄρχον ἐστίν.| ἱς τῆς Πλσκάς| τὸν κἀνπον μέλνοντα ... p. 261 (dt. Übers.), p. 262-277 (Kommentar); Beševliev 1992, Nr. 57, p. 215-224.

7 Zu den Problemen hinsichtlich des Jahres 893 siehe Ziemann 2007, p. 410.

8 Fiedler 2008, p. 188.

9 Zu Preslav siehe ebenfalls die Zeitschrift Плиска/Преслав (Pliska-Preslav), die Zeitschrift Преслав (Preslav), Sofia 1968-2004; Angelov 1986; Božilov 1986; Totev 1993; Kostova 1998, Kostova 2000.

10 Siehe nt. 5.

11 Siehe nt. 1.

und dem frühen 8. Jahrhundert angesetzt wird.¹² Die besagten Pfeilspitzen wären damit Gruppen zuzuordnen, die erst nach einer Überwindung der äußeren Umwallung zur „Inneren Stadt“ vorgestoßen wären.

Wiese man die erwähnten Pfeilspitzen den Ungarn zu, so würde dies natürlich die Frage nach der Datierung aufwerfen: Welche in den Schriftquellen erwähnten bulgarisch-ungarischen Konflikte kämen infrage? Für ungarisch-bulgarische Beziehungen wie auch Konflikte gibt es einige Hinweise, die ja auch in der Forschung bereits eine ausführliche Behandlung erfahren haben.¹³ Daher sei an dieser Stelle kurz ein summarischer Blick auf entsprechende Kontakte und Konflikte geworfen.

BULGARISCH-UNGARISCHE KONTAKTE VOR DEM 10. JAHRHUNDERT

Kurz nach dem Jahr 813 wären nach dem Zeugnis von Symeon Magister dem Logotheten erste Kontakte anzusetzen. In der nach Ansicht der Forschung nach 959, dem Todesjahr des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos, verfassten Chronik¹⁴ erscheinen die Bulgaren im Rahmen einer Erzählung über die Jugend des späteren Kaisers Basileios I. (867-886). Dieser soll sich unter den vom Bulgarenkhan Krum nach der Einnahme von Adrianopel 813 nach Bulgarien verschleppten makedonischen Christen befunden haben. Zur Zeit des Kaisers Theophilos (829-842) hätten die Gefangenen in einem Aufstand unter ihren Führern Tzantzes¹⁵ und Kordyles¹⁶ ihre Rückkehr zu erzwingen versucht. Als es den Bulgaren aber nicht gelungen sei, sich gegen die Aufständischen durchzusetzen, hätten sie die Ungarn zu Hilfe geholt. Letztere werden in der Quelle mal Οὐγγοι, mal Οὐννοι, mal Τοῦρκοι genannt. Nach mehreren erfolgreichen Kämpfen gegen die Ungarn sei den Gefangenen schließlich mit Hilfe von Booten die Flucht nach Konstantinopel gelungen.¹⁷

Der Quellenwert dieser Informationen ist umstritten. Der Zeitpunkt der Flucht wird meist in die Jahre zwischen 836 und 838 gesetzt, wobei viele dieser zeitlichen Einordnungen auf einer Rekonstruktion des Alters des späteren Kaisers Basileios I. beruhen. Dessen Geburt wurde früher gemäß den Angaben der Logothetenchronik in die Regierungszeit Kaiser Michaels I. (811-813) verlegt, da er zum Zeitpunkt der Flucht 25 Jahre

¹² Rašev 1985.

¹³ Eine Übersicht der älteren Literatur bietet Moravcsik 1958, I, p. 134-145; dem Thema der bulgarisch-ungarischen Beziehung mit dem Schwerpunkt auf der Frühgeschichte hatte sich schon Geza Fehér (Fehér 1921) zugewandt; unter den neueren Darstellungen mit einem Überblick über die Forschungen in deutscher und englischer Sprache ließen sich nennen: Kristó 1998; Róna-Tas 1999, mit der neueren Forschungsliteratur p. 395-411.

¹⁴ Simeonis Mag. et Log., *Chronicon* (WAHLGREN), p. 5*-8* zur Diskussion um die Abfassungszeit der Logothetenchronik; zur Stelle: Moravcsik 1958, I, p. 269-272, unter dem Stichwort „Georgios continuatus“.

¹⁵ PmbZ, # 8539.

¹⁶ PmbZ, # 4061.

¹⁷ *Sim. Mag. Chron.* (WAHLGREN) 131, 9-13, p. 236, l. 77 - 237, l. 111; Moravcsik 1967, p. 206, l. 27 - p. 208, l. 56; ohne Erwähnung der Ungarn Vita Basilii Imperatoris (ŠEVČENKO), V, 4.

alt gewesen sein soll.¹⁸ In der neueren Forschung hat sich jedoch die Meinung durchgesetzt, dass seine Geburt erst zwischen 836 und 838 anzusetzen sei und er daher weder bei der Verschleppung der Gefangenen im Jahre 813 noch bei deren Rückkehr beteiligt gewesen sein konnte.¹⁹ Diese Erkenntnis muss natürlich nicht zwangsläufig bedeuten, dass die ganze Fluchtgeschichte als Fiktion zu bewerten ist.²⁰ Die Eroberung Adrianopels durch Khan Krum 813 und die Verschleppung von Teilen der Bevölkerung wird durch andere Quellen bestätigt.²¹ Jedoch stellt sich die Frage, inwieweit die Erwähnung der Ungarn im Rahmen dieser Ereignisse den historischen Tatsachen entspricht. So sind durchaus Zweifel angebracht, ob es sich bei der Unterstützung der Bulgaren gegen die aufständischen Flüchtlinge tatsächlich um Ungarn handelte, zumal es unwahrscheinlich klingt, dass die Bulgaren ausgerechnet die Ungarn gerufen hätten. So könnte es sich vielleicht um eine bestimmte Gruppe der späteren Ungarn handeln, welche unter der Oberherrschaft des Bulgarenkhans auf der nördlichen Seite der Donau lebte. Möglich wäre aber auch, dass es schlichtweg um Bulgaren geht, die mitunter ja ebenfalls Оуввои (Hunnen) genannt werden.²² Imre Boba schlug vor, in den betreffenden Gruppen Onoguren (Oungroi) zu sehen, welche ab ca. 890 zusammen mit den Majghari zu den späteren Ungarn verschmolzen seien.²³

Die Stelle ist in sofern von Bedeutung für die bulgarisch-ungarischen Beziehungen, als mit ihr häufig die Datierung der ungarischen Wanderung aus der sog. *Magna Hungaria* datiert wird. So verlegte Gyula Kristó die Einwanderung der Ungarn in das Schwarzmeergebiet entsprechend auf die Zeit vor 830.²⁴ Für die besagten Pfeilspitzen in Pliska lassen sich jedoch aus diesen Quellenstellen keine Erkenntnisse gewinnen, da die Ungarn, wenn es tatsächlich um sie geht, hierbei als Verbündete der Bulgaren in Erscheinung treten.

KRIEG GEGEN SYMEON - UNGARN UND BULGARIEN 894-896

Der erste in den Quellen deutlich nachweisbare Ungarneinfall nach Bulgarien fällt in die Anfangszeit der Regierung Symeons des Großen (893-927), also in die Jahre 894-896. Im vierzigsten Kapitel der *De administrando imperio* präzisiert Konstantinos Porphyro-

18 Bury 1912, p. 371 (für 837/838); Zlatarski 1918, p. 339sq., пригупки 17, p. 449 (für 836/837); Moravcsik 1958, I, p. 271sq. (für 836-838); Id 1967, p. 160-162 (für 837); Tobias 1970, p. 69-75, hier p. 75 (für 836/837); Beševliev 1981, p. 292-294; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 160 (für 838); Božilov/ Gjuzelev 1999, p. 157sq. (für 836); Treadgold 1988, p. 291 (für 836).

19 Moravcsik 1967, p. 163-165; Adontz 1933/1934, besonders p. 494sq.; Tobias 1970, p. 55-74 (für 832 als Geburtsjahr); Quellen und Literatur zu Basileios I.: PmbZ, # 832.

20 Tobias 1970, p. 70sq.

21 Scriptor incertus (IADEVAIA/ PINTO), p. 54, l. 144 – p. 55, l. 151; Bury 1912, p. 536; Zlatarski 1918, p. 276-278; Beševliev 1981, p. 258sq.; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 140; Božilov/ Gjuzelev 1999, p. 136sq.; Treadgold 1988, p. 202sq.; zu den Quellen auch: Rochow 1991, p. 320-323.

22 Moravcsik 1958, II, p. 234sq., 320sq.

23 Boba 1967, p. 78-80.

24 Kristó 1998, p. 86sq.

gennetos seine Angaben zur ungarischen Wanderung. Von Kaiser Leon VI. (886-912) dazu aufgefordert, hätten sie die Grenze überquert und den Bulgarenherrscher Symeon (893-927) bekämpft und besiegt. Bis nach Presthlabos (Preslav) seien sie vorgedrungen. Nachdem sie Symeon in der Stadt Mundraga eingeschlossen hätten, seien sie wieder in ihr Land zurückgekehrt. Die Ungarn hätten zu jener Zeit Liuntikas, den Sohn des Arpades (Árpád) als *Archon* gehabt. Nach dem Friedensschluss zwischen Symeon und den Byzantinern habe der Bulgarenherrscher mit den Petschenegen vereinbart, dass sie zusammen mit ihm die Ungarn mit Krieg überziehen sollten. So sei es auch geschehen. Als die Ungarn zu einem Krieg ausgezogen waren, seien die Bulgaren und Petschenegen über sie hergefallen, hätten ihre Familien völlig ausgerottet und die zur Bewachung des Landes Zurückgebliebenen vertrieben. Nachdem die Ungarn von ihrem Kriegszug zurückgekehrt seien, hätten sie sich in dem Land niedergelassen, das sie auch heute noch bewohnen würden.²⁵

Die Begebenheiten im Rahmen des bulgarisch-byzantinischen Krieges werden auch von anderen Autoren berichtet. Bei Symeon Magistros, dem Logotheten, Theophanes Continuatus, Johannes Skylitzes und anderen steht, wie auch bei Konstantinos Porphyrogennetos, der Einfall der Ungarn nach Bulgarien im Zusammenhang einer diplomatischen Initiative Kaiser Leons VI. (886-912) gegen den Bulgarenherrscher Symeon (893-927). Laut den genannten Autoren habe der Kaiser auf eine kurz zuvor in Makedonien erlittene Niederlage reagiert, bei der unter anderem der Oberbefehlshaber Prokopios Krenites, der Armenier Kurtikos und andere getötet und viele Soldaten mit abgeschnittenen Nasen nach Konstantinopel geschickt worden seien. Dieser Schicksalsschlag und diese Beleidigung hätten dem Kaiser arg zugesetzt. Aus diesem Grunde habe er den *Patrikios* Niketas Skleros über die Donau zu den Türken, die auch *Ungroi* genannt würden, geschickt. Dort sei es zu einem Treffen mit den Heerführern der Ungarn, Árpád und Kosan, gekommen. Die Ungarn sollten, so der Plan, nach Überquerung der Donau Bulgarien auf jede erdenkliche Weise Schaden zufügen. Die Ungarn hätten sich daraufhin tatsächlich zu einem Feldzug gegen Symeon bereit erklärt, bei dem die Byzantiner sie mit Schiffen auf der Donau nach Bulgarien transportieren sollten. Als die Ungarn bulgarischen Boden betreten hätten, habe Kaiser Leon den *Quaestor* Konstantinakios zu Symeon entsandt, den Symeon aber sogleich habe festnehmen und einsperren lassen. Während Symeon nun mit dem Landheer des Phokas beschäftigt gewesen sei, habe sich der *Drungarios* Eustathios in Bewegung gesetzt, um die Donau hinaufzufahren und die Ungarn an das rechte Flussufer nach Bulgarien zu bringen, wo sie sogleich begonnen hätten, über das Land herzufallen. Als Symeon von dem Einfall der Ungarn erfahren habe, sei er ihnen entgegen geeilt, dabei jedoch geschlagen worden. Symeon habe sich gerade noch nach Dorostolon, das auch Dristra (Silistra) heißt, zurückziehen können. Die Ungarn hätten indessen dem Kaiser den Erwerb der Gefangenen angeboten, die ihnen in die Hände gefallen waren.

²⁵ Konstantinos Porphyrogennetos, DAI (MORAVCSIK/JENKINS), I, cap. 40, S. 174-178, II, p. 147, 155, (dt. Übers. BELKE/ SOUSTAL) p. 193-197.

Entscheidende Unterschiede zwischen den einzelnen Berichten liegen neben dem Zufluchtsort des Symeon – bei Konstatinos Porphyrogennetos ist es Mundraga,²⁶ bei den anderen Autoren Silistra²⁷ – in der Anzahl der Gefechte²⁸ und im Geschehen nach dem Einfall der Ungarn. Pliska wird dabei nicht genannt.

Die Lage des Ortes Mundraga ist noch nicht vollständig geklärt. Vasil Zlatarski hatte einst eine Identifikation der Stadt mit der Festung „Gradišteto“ in der Nähe von Tutra-kan bei Kadäkoj (Кадъкой) (Maläk Preslavec) vorgeschlagen.²⁹ Veselin Beševliev sah in Mundraga den Namen einer Festung innerhalb Silistras.³⁰ Pavel Georgiev äußerte die Ansicht, dass Mundraga mit Madara gleichzusetzen sei.³¹ Bei Symeon Magister, der Silistra als den Ort angibt, in den sich Symeon zurückgezogen haben soll, taucht ein paar Zeilen später ebenfalls der Name Mundraga auf, und zwar als der Ort, an dem der Vermittler Leon Choirosphaktes eingesperrt wurde.³² Somit könnte entweder bei Konstantinos Porphyrogennetos oder Symeon dem Logotheten eine Verwechslung vorliegen.³³

In der Taktika Leons des Weisen wird der ungefähre Geschehensablauf entsprechend den übrigen Chronisten geschildert, jedoch ist dort allerdings von drei für die Bulgaren verlorenen Schlachten gegen die Ungarn die Rede.³⁴ Die unter dem Namen „Wunder des hl. Georg mit einem Bulgaren“ (Чудо на св. Георги с българина) bekannte Legende weiß von zwei für Symeon verlorenen Schlachten und schildert dabei einige Details der ersten Schlacht.³⁵

Diese Begebenheiten vom Ende des 9. Jahrhunderts sind die in den byzantinischen Quellen am ausführlichsten beschriebenen bulgarisch-ungarischen Konflikte. Pliska selbst wird in keiner der byzantinischen Quellen erwähnt, jedoch lässt sich keineswegs ausschließen, dass Pliska Ziel eines Angriffs gewesen sein könnte, dabei vielleicht sogar eingenommen wurde und die entsprechenden Pfeile Überreste eben dieses Konfliktes sind. Jedoch sind damit die möglichen historischen Zusammenhänge noch nicht ausgeschöpft. Von der Forschung weniger beachtet wurde die spätere Periode im Laufe des 10. Jahrhunderts, nach der Landnahme der Ungarn in Pannonien.

26 Konstantinos Porphyrogennetos, DAI (MORAVSČIK/JENKINS), cap. 51, p. 176, l. 11.

27 Simeonis Mag. et Log., Chronicon (WAHLGREN) 133, 18, p. 276, l. 116; Theophanes Continuatus (Bekker), p. 359, l. 1.

28 Hierzu vor allem Zlatarski 1927, p. 198sq., nt. 3.

29 Zlatarski 1927, p. 300sq., nt. 4.

30 Beševliev 1992, p. 214; diese Überlegungen sind hingegen noch nicht formuliert in: Beševliev 1963, p. 259.

31 Georgiev 1982.

32 Simeonis Mag. et Log., Chronicon (WAHLGREN) 133, 20, S. 277, Z. 126f.: καὶ ὑποστρέψας εὗρε Λέοντα ἐν τῇ Μοῦνδραγα καὶ εἶπε πρὸς αὐτοῦ.

33 So schon Zlatarski 1927, p. 301, nt. 4.

34 Leonis imperatoris tactica (PG 107), constitutio XVIII, cap. 38, col. 956C-D.

35 Snegarov 1954/55.

UNGARISCHE EINFÄLLE IM 10. JH.

Nach wie vor spielten die Ungarn auch in den diplomatischen Bemühungen der Byzantiner eine Rolle, die 916 einmal mehr vor der Aufgabe standen, Bündnispartner gegen den bulgarischen Herrscher Symeon zu finden. Leon Rabduchos, der Strategie von Dyrrhachion, wollte ein solches Bündnis mit dem Serbenarchonten Peter Gojnikovic gegen den Bulgarenherrscher Symeon einfädeln, wobei auch die Ungarn gewonnen werden sollten. Symeon gelang es jedoch, das Vorhaben zu verhindern.³⁶

In den folgenden Jahren werden von den Ungarn außer nach Westeuropa und Italien auch Züge im südöstlichen Balkanraum unternommen.³⁷ Das unter Symeon militärisch mächtige und gegen Byzanz drängende Bulgarien könnte eine Art Puffer gebildet haben, der die Aufmerksamkeit der Ungarn nach Norden und Westen richtete. Eventuell hat Symeon die Ungarn sogar als zeitweiligen Bündnispartner gegen Byzanz gewinnen können.³⁸ Die Bemerkung Liutprands von Cremona im Rahmen eines Ungarnzuges vom Jahre 898, dass die Ungarn die Bulgaren und Byzantiner tributpflichtig gemacht hätten, dürfte übertrieben oder auf einen späteren Zeitraum – vielleicht 934 – zu beziehen sein.³⁹

Mit Symeons Tod scheint sich die Lage dramatisch zu verändern. Laut Theophanes Continuatus nutzten die umliegenden Völker, unter ihnen auch die Ungarn, den Tod Symeons, um gegen die Bulgaren Krieg zu führen.⁴⁰ Offenbar waren diese nun nicht mehr in der Lage, ungarische Einfälle auf ihr Gebiet zu verhindern.⁴¹ So ist in der Folgezeit häufiger von ungarischen Raub- und Plünderungszügen bis vor die Tore Konstantinopels die Rede, wobei aus den byzantinischen Quellen überhaupt wohl nur die Ungarnzüge Erwähnung fanden, die bis zur Kaiserstadt vordrangen. Nicht ohne Grund ist daher von einer gewissen Dunkelziffer bei den Ungarneinfällen auszugehen, welche auf Bulgarien beschränkt blieben. Auch wenn ein solches *argumentum e silentio* methodisch fragwürdig ist, so sprechen doch mehrere Hinweise für eine solche Annahme. Neben der beiläufigen Erwähnung bei Theophanes Continuatus über den Krieg der Nachbarvölker finden sich weitere Indizien. So beginnen tatsächlich mit dem Tod Symeons nicht nur die Meldungen über ungarische Angriffe gegen Byzanz, es zeigt sich zudem, dass die Byzantiner auf die folgenden Einfälle nur mit Geldzahlungen zu reagieren vermochten. Erst ab den 950er Jahren verzeichneten sie auch militärische Erfolge gegen die Ungarn. Es lässt sich zudem auch vermuten, dass nicht zuletzt die Un-

36 Konstantinos Porphyrogennetos, DAI (MORAVCSIK/JENKINS), 32, p. 156, l. 81-90; Zlatarski 1927, p. 385, 388; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 286; Božilov 1973, p. 42-46; Božilov 1983, p. 121-124.

37 Anders: Dimitrov 1986.

38 Božilov 1973, p. 47, Anm. 51; Božilov 1983, p. 123sq.

39 Liudprandi Cremonensis relatio de legatione (CHIESA), II, 6 [7], p. 39, l. 269: *nam Bulgariorum gentem atque Grecorum tributariam fecerant*.

40 Theophanes Continuatus (BEKKER), p. 412; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (THURN), X, 18, p. 222, l. 12-14; Pseudo-Symeon, Χρρονογραφία (BEKKER), p. 740, l. 14-16.

41 Moravcsik 1970, p. 55.

garn zum nun einsetzenden langsamen politischen Zerfall Bulgariens beitrugen, der schließlich in der byzantinischen Eroberung münden sollte.

Laut den byzantinischen Autoren seien die Ungarn zum ersten Mal im Jahre 934 in byzantinisches Gebiet vorgerückt, wobei sie den ganzen Westen bis zur Hauptstadt verwüstet hätten. Der *Patrikios* Theophanes, der *Protopbestiarios*, sei daraufhin zu ihnen geschickt worden und habe einen Frieden ausgehandelt. Beim Auslösen der Gefangenen soll sich der Kaiser, Romanos I. Lakapenos (920-944), sehr großzügig gezeigt haben.⁴² Eventuell ist für die folgende Zeit mit einem jährlichen Tribut der Byzantiner an die Ungarn zu rechnen, worauf sich die Äußerung Liutprands von Cremona über die Tributpflichtigkeit von Bulgaren und Byzantinern beziehen ließe.⁴³

943 unternahmen die Ungarn erneut einen Angriff gegen die Byzantiner. Auch diesmal führte der nun als *Parakoimomenos* fungierende Theophanes die Verhandlungen und erreichte ein Abkommen. Es soll ihm dabei sogar gelungen sein, von den Ungarn Geiseln gestellt zu bekommen.⁴⁴

Die Byzantiner agierten indessen wohl auch auf missionarischer Ebene. In der Zeit vor 955 ist von Ungarnführern, zunächst Bulosudes/Bultzu, die Rede, welche in Konstantinopel die Taufe empfangen hätten. Zunächst sei ein gewisser Bulosudes, der Bultzu der lateinischen Quellen, nachdem er öfters in byzantinisches Gebiet eingefallen war, schließlich in die Kaiserstadt gekommen und habe sich taufen lassen. Dabei habe Kaiser Konstantinos Porphyrogennetos Pate gestanden, ihm den Ehrentitel *Patrikios* verliehen und ihn mit einer großen Menge Geldes ausgestattet.⁴⁵ Auch Konstantinos Porphyrogennetos erwähnt den Aufenthalt dieses Bultzu in Konstantinopel, wobei er sich in Begleitung eines Urenkels Árpáds namens Termatzous befunden habe, den Konstantinos sogar als Freund bezeichnet.⁴⁶

Wenig später habe sich auch ein gewisser Gylas, worunter selbst laut Konstantinos Porphyrogennetos eher ein Rang denn ein Name zu verstehen sei,⁴⁷ zusammen mit dem Mönch Hierotheos in die Hauptstadt begeben, wobei der Gylas getauft und Hierotheos von Patriarch Theophylaktos zum Bischof der Turkia ernannt worden sei. Eine inter-

42 Simeonis Mag. et Log., *Chronicon* (WAHLGREN) 136, 69, p. 334, l. 528-536; Theophanes Continuatus (BEKKER), p. 422, l. 20 - 423, l. 7; Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum* (THURN), X, 29, p. 228, l. 80-84, (dt. Übers. THURN), p. 267; Pseudo-Symeon, *Χρονολογία* (BEKKER), p. 746, l. 1-5; Zlatarski 1927, p. 541sq.; Györfy 1985, p. 262; Mutařčiev 1973, p. 459sq.; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 372; Božilov/ Gjuzelev 1999, p. 290; Antonopoulos 1993, p. 258sq.

43 Györfy 1985, p. 262.

44 Simeonis Mag. et Log., *Chronicon* (WAHLGREN), 136, 77, p. 337, l. 593-598; Theophanes Continuatus (BEKKER), p. 430, l. 22- 431, l. 3; Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum* (THURN), X, 34, p. 231, l. 58-62, (dt. Übers. THURN), p. 270; Pseudo-Symeon, *Χρονολογία* (BEKKER), p. 748, l. 1-4; Zlatarski 1927, p. 543; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 372; Antonopoulos 1993, p. 260sq.

45 Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum* (THURN), p. 239, l. 59 - 64, (dt. Übers. THURN), p. 278 mit Kommentar p. 307.

46 Konstantinos Porphyrogennetos, *DAI* (MORAVSCI/ JENKINS), I, 40, p. 178, l. 63-65, II, p. 153; Moravcsik 1958, II, p. 306.

47 Konstantinos Porphyrogennetos, *DAI* (MORAVSCI/ JENKINS), I, 40, p. 178, l. 51f., II, p. 152.

essante sigillographische Quelle weist einen Theophylaktos als Bischof der Türken aus, womit also eventuell ein Nachfolger des genannten Hierotheos fassbar wäre.⁴⁸ Während Gylas dem Glauben treu geblieben sei, viele Heiden bekehrt und gefangene Christen losgekauft habe, wird von Bulosudes/Bultzu berichtet, dass er mehrmals gegen die Byzantiner gezogen sei. Als er gegen die Franken in ähnlicher Weise vorgehen wollte, sei er jedoch in Gefangenschaft geraten und ans Holz geschlagen worden.⁴⁹ Letztere Begebenheit, die Hinrichtung Bultzus im Anschluss an die Lechfeldschlacht in Regensburg auf Befehl Ottos I., wird ja auch von lateinischen Quellen bestätigt.⁵⁰

958 oder 959, also wenige Jahre nach der siegreichen Schlacht Ottos I. gegen die Ungarn auf dem Lechfeld bei Augsburg, ist wieder von einem Ungarneinfall in Richtung Konstantinopel zu hören. In Thrakien seien sie eingedrungen, hätten dort große Verwüstungen angerichtet und seien zu Ostern in der Nähe der Kaiserstadt erschienen. Dort hätten sie jedoch nach Auskunft der Quellen eine schwere Niederlage gegen ein byzantinisches Heer unter der Führung des Pothos Argyros erlitten.⁵¹ 961 bzw. 962 wiederholen sich die Vorgänge. Diesmal ist es der Patrikios Marianos Argyros, der die Ungarn zu besiegen vermag und sie zur Rückkehr zwingt.⁵²

Für die Ungarn gab es keinen anderen Weg nach Konstantinopel als über Bulgarien. Daher stellt sich die Frage, ob dies im Rahmen einer gegen Byzanz gerichteten Über-einkunft geschehen ist⁵³ oder ob die Bulgaren inzwischen nicht mehr in der Lage waren, den durchziehenden Ungarn ernst zu nehmenden Widerstand entgegenzustellen.⁵⁴ Letzteres würde bedeuten, dass auch Bulgarien regelmäßig von ungarischen Raubzügen heimgesucht wurde.

Laut Ioannes Skylitzes schrieb im Juni 967 der byzantinische Kaiser Nikephoros II. Phokas (963-969) an den bulgarischen Zaren Peter I. (927-969) zu diesem Thema. Er habe diesen aufgefordert, dafür zu sorgen, dass den Ungarn der Übergang über die Donau versperrt würde. Als Peter sich geweigert habe, dieser Aufforderung nachzukommen, habe der byzantinische Kaiser Svatoslav, den Fürsten der Kiewer Rus, zu einem Angriff auf die Bulgaren überredet.⁵⁵ Diese Konstellation sollte sich für Bulgarien als

48 Edition durch Laurent 1940, p. 287; Laurent 1942, p. 2; Moravcsik 1967a, p. 329; Györfy 1985, p. 264 vermutet Sirmium, das heutige Sremska Mitrovica (Serbien), als Bischofssitz.

49 Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (THURN), p. 239, l. 64-76; (dt. Übers. THURN), p. 278sq., (trad. fr. FLUSIN/ CHEYNET) p. 202; zu den Ereignissen ausführlich: Moravcsik 1967a, p. 328sq.

50 Annales Sangallenses maiores (ed. PERTZ), a. 955, p. 79; Köpke/ Dümmler 1876, p. 261sq.

51 Theophanes Continuatus (BEKKER), p. 462, l. 19 – 463, l. 7; Pseudo-Symeon, Χρονογραφία (BEKKER), p. 755, l. 23 – 756, l. 7; Moravcsik 1958, I, p. 542; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 372-374; Moravcsik 1970, p. 58; Antonopoulos 1993, p. 261.

52 Theophanes Continuatus (BEKKER), p. 480, l. 13-17; Zlatarski 1927, p. 568; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 374; Moravcsik 1970, p. 59; Antonopoulos 1993, p. 262.

53 Dimitrov 1998, p. 76-78.

54 Mutafčiev 1973, p. 441-447; Browning 1975, p. 34.

55 Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (THURN), p. 276sq., l. 22-31; Dölger/ Müller/ Beihammer 2003, No. 710, p. 130; Pirivatrić 2000, p. 50sq.; zum Brief ausführlicher: Fehér 1921, p. 140sq.

folgens schwer herausstellen. Laut Zonaras hatte Zar Peter seine Weigerung, etwas gegen die Ungarndurchzüge zu unternehmen damit begründet, dass bei einem früheren Einfall der Ungarn in sein Reich ihn die Byzantiner im Stich gelassen hätten.⁵⁶ Jedoch bleibt unklar, auf welchen Ungarneinfall sich diese Information beziehen könnte. Dass es weiterhin zu Ungarneinfällen kam, verdeutlicht eine weitere Stelle aus dem Gesandtschaftsbericht Liutprands von Cremona, die eher beiläufig die Verschleppung von 500 Byzantinern durch 300 Ungarn erwähnt.⁵⁷ Der auf diese Weise unter Druck gesetzte Zar Peter suchte vielleicht sogar im Westen nach Rettung.

Der bei Ibrāhīm ibn Ya'kūb erwähnte Aufenthalt einer bulgarischen Gesandtschaft am Hof Ottos des Großen in Merseburg oder Magdeburg im Jahre 965 wurde von Vasil Zlatarski in Zusammenhang mit den Bemühungen um ein Bündnis der Bulgaren gegen die Ungarn gebracht.⁵⁸ Zlatarski stellte die These auf, dass nach dem Tod von Peters Gattin Maria im Zusammenhang mit der Erneuerung des Friedensvertrages mit Byzanz 963 Zar Peter nicht nur seine beiden Söhne Boris und Romanos als Geiseln habe stellen müssen, sondern auch zu einem Ende der Ungarneinfälle verpflichtet worden sei.⁵⁹ Da ihm dies jedoch alleine nicht möglich gewesen sei, habe er bei Otto I. 965 um Unterstützung nachgesucht. Zlatarski ging davon aus, dass dieses Ersuchen erfolglos geblieben sei, weswegen Peter in der Folge eine Vereinbarung mit den Ungarn getroffen habe, bei der ihnen ein freier Durchzug durch bulgarisches Gebiet zugesichert worden sei.⁶⁰ So plausibel diese Konstruktion klingt, so wenig ist sie zu beweisen. Der Grund für den Aufenthalt bulgarischer Gesandter am Hof Ottos ist unbekannt, ein Zusammenhang mit dem durch die Lechfeldschlacht und die Kaiserkrönung gewachsenen Ansehen Ottos des Großen ist möglich und ein Bündnisgesuch gegen die Ungarn wäre sicherlich vorstellbar. Die Quellen wissen jedoch von keinerlei Unternehmungen gegen die Ungarn seitens des Kaisers, der zu jener Zeit inzwischen schon viel stärker auf Italien und die dort ja ebenfalls agierenden Byzantiner fixiert war.

Der Beschwerdebrief des Kaisers Nikephoros Phokas an Zar Peter stellt indessen die letzte Information über in Bulgarien agierende Ungarn im 10. Jh. dar. Nachdem das bald darauf von den Rus besetzte Nordostbulgarien schon 971 vom byzantinischen Kaiser Johannes I. Tzimiskes vorübergehend erobert wurde,⁶¹ verlebte Kaiser Basileios II. (976-1025) bis 1019 Bulgarien endgültig dem Byzantinischen Reich ein.⁶²

56 Zonaras (BÜTTNER-WOBST), XVI, 27, 13, p. 513, l. 1sq.

57 Liudprandi Cremonensis relatio de legatione (CHIESA), 45, p. 207, l. 726sq.

58 Jacob 1927, p. 11sq.; zur Stelle über die Bulgaren: Widajewicz 1946, p. 59-64 (im Original: 94-101); Engels 1991, p. 416-418 zur Stelle und der Diskussion um Magdeburg oder Merseburg; Zlatarski 1984, p. 74sq.

59 Zur Erneuerung des Friedensvertrages: Dölger/ Müller/ Beihammer 2003, No. 694, p. 115; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (THURN), p. 255, l. 73sq.; Zonaras (BÜTTNER-WOBST), XVI, 23, 31, p. 495, l. 7sq.

60 Zlatarski 1984, p. 75; so auch Zlatarski 1927, p. 570sq., 588; Angelov/ Petrov/ Primov 1981, p. 374.

61 Zlatarski 1927, p. 600-632; Treadgold 1997, p. 508sq.;

62 Zlatarski 1927, p. 716-790; Pirivatrić 2000, p. 130-145.

ZUSAMMENFASSUNG

Den Anlass für diesen kurzen Überblick bildeten die archäologischen Funde von Schaftdornpfeilspitzen mit rhombisch geformtem Blatt in der inneren Stadt von Pliska und an anderen Orten Bulgariens. Die Zuweisung dieser Pfeilspitzen zu den Ungarn lenkte den Blick auf eine erneute Sichtung der bereits unter anderen Gesichtspunkten ausführlich behandelten Schriftquellen zu ungarischen Einfällen nach Bulgarien. Während das am deutlichsten zum Vorschein tretende Beispiel ohne Zweifel der Ungarneinfall im Rahmen des Kriegs Symeons des Großen mit Byzanz 894-896 bildet, lohnt sich auch ein Blick auf die Berichte über Ungarneinfälle im weiteren Verlauf des 10. Jahrhunderts.

Von ihrer neuen Heimat aus wandten sich die Ungarn in den nächsten Jahrzehnten nach Westen. Erst der Tod Symeons öffnete den Ungarn wieder den südöstlichen Balkanraum, wobei sie mehrere Male bis nach Byzanz gelangten. Inwieweit Bulgarien betroffen war, lässt sich nur vermuten, jedoch ist davon auszugehen, dass Bulgarien weitaus öfter von den Ungarn heimgesucht wurde, als es sich aus den byzantinischen Quellen erschließen lässt, da Letztere nur diejenigen Einfälle registrierten, die bis vor die Mauern Konstantinopels kamen. Zar Peter könnte durchaus versucht haben, sich mit Tributzahlungen Verschonung zu erkaufen, vielleicht sah er sich tatsächlich auch dazu gezwungen, den Ungarn freien Durchzug auf byzantinisches Territorium zu ermöglichen, wenn man seine Reaktion auf den vorwurfsvollen Brief des Nikephoros Phokas auf diese Weise deuten möchte. Schließlich scheint dieser Brief aber vor allem Eines zum Ausdruck zu bringen, dass Bulgarien zu jener Zeit nicht in der Lage war, die Ungarneinfälle wirksam abzuwehren.

Das Erste Bulgarische Reich wankte unter dem Druck der Rus und Byzantiner, bevor es Jahrzehnte später zerfallen sollte. Vor diesem Hintergrund ist es durchaus lohnend, sich die Frage zu stellen, inwieweit die Ungarneinfälle des 10. Jh. zur folgenschweren Schwächung des Ersten Bulgarischen Reiches beigetragen haben.

QUELLEN

Anna Komnene (REINSCH/KAMBYLIS) = Annae Comnenae Alexias, recensuerunt DIETHER R. REINSCH et ATHANASIOS KAMBYLIS, pars prior: Prolegomena et textus, pars posterior: Indices (CFHB 40/1.2). Berlin 2001.

Annales Sangallenses maiores (ed. PERTZ) = Annales Sangallenses maiores a. 955, ed. GEORG HEINRICH PERTZ, in: Annales et chronica aevi Carolini (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 1), Hannover 1826, p. 72-85.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (THURN) = Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, recensuit HANS THURN (CFHB V, Ser. Berol.). Berlin/ New York 1973.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (dt. Übers. THURN) = Byzanz wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der makedonischen Dynastie. Teil 1. Ende des Bilderstreits und makedonische Renaissance (Anfang 9. bis Mitte 10. Jahrhundert). Nach dem Geschichtswerk des Johannes Skylitzes, übersetzt, eingeleitet und erklärt von HANS THURN (Byzantinische Geschichtsschreiber Band XV). Graz/ Wien/ Köln 1983.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (trad. fr. FLUSIN/ CHEYNET) = Jean Skylitzès. Empereurs de Constantinople. Texte traduit par BERNARD FLUSIN et annoté par JEAN-CLAUDE CHEYNET (Réalités Byzantines 8). Paris 2003.

Zonaras (BÜTTNER-WOBST) = Ioannis Zonarae Epitome historiarum libri XIII-XVIII, edidit THEODOR BÜTTNER-WOBST (CSHB CCVIII/3). Bonn 1897.

Konstantinos Porphyrogennetos, DAI (MORAVCSIK/JENKINS) = Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio, vol I: Greek text edited by GYULA MORAVCSIK. English translation by ROMILLY J. H. JENKINS (CFHB 1), Washington D. C. 1967, vol. II: Commentary, ed. by ROMILLY J. H. JENKINS. Washington D. C. 1962.

Konstantinos Porphyrogennetos, DAI (dt. Übers. BELKE/ SOUSTAL) = Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos, übersetzt, eingeleitet und erklärt von KLAUS BELKE und PETER SOUSTAL (Byzantinische Geschichtsschreiber XIX). Wien 1995.

Leon Diakonos (HASE) = Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti, hg. v. CARL BENEDICT HASE. Bonn 1828.

Leon Diakonos (Übers. LORETTO) = Nikephoros Phokas „Der bleiche Tod der Sarazenen“ und Johannes Tzimiskes. Die Zeit v. 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonos, übersetzt von FRANZ LORETTO (Byzantinische Geschichtsschreiber 10). Graz/Wien/Köln 1961.

Leon Diakonos (transl. TALBOT/ SULLIVAN) = The History of Leo the Diacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century. Introduction, Translation and Annotations by ALICE-MARY TALBOT and DENNIS F. SULLIVAN, with the Assistance of GEORGE T. DENNIS and STAMATINA McGRATH. Washington, D.C. 2005.

Leonis imperatoris tactica (PG 107) = Leonis imperatoris tactica sive de re militari liber, ed. JOANNES MEURSIUS (Patrologia Graeca 107), Sp. 669-1120.

Liudprandi Cremonensis relatio de legatione (CHIESA) = Liudprandi Cremonensis antapodosis, homelia Paschalis, historia Ottonis, relatio de legatione Constantinopolitana, ed. PAOLO CHIESA (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis 156). Turnhout 1998.

Pseudo-Symeon, Χρονογραφία (BEKKER) = Pseudo-Symeon, Χρονογραφία, in: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgios monachus, ed. IMMANUEL BEKKER. Bonn 1838. p. 603-760.

Scriptor incertus. Testo critico, traduzione e note a cura di FRANCESCA IADEVAIA. Introduzione di EMILIO PINTO. Messina 1987.

Simeonis Mag. et Log., Chronicon (WAHLGREN) = Simeonis Magistri et Logothetae Chronicon, recensuit STAFFAN WAHLGREN (CFHB XLIV/1, Ser. Berol.). Berlin/ New York 2006.

Theophanes Continuatus (BEKKER) = Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgios Monachus, ex recognitione IMMANUEL BEKKER. Bonn 1838.

Vita Basilii Imperatoris (ŠEVČENKO) = Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber quo vita Basilii Imperatoris amplectitur, rec. Anglice vertit indicibus instruxit IHOR ŠEVČENKO. Nuper repertis schedis Caroli De Boor adiuvantibus (CFHB XLII, Series Berolinensis). Berlin. Boston, Mass. 2011.

LITERATUR

Adontz 1933/1934 = N. ADONTZ, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867-886). *Byzantion* 8 (1933) 223-260, et *Byzantion* 9 (1934) 475-500.

Angelov/ Petrov/ Primov 1981 = *История на България, том втори*: Първа българска държава, под ред. на D. ANGELOV/ P. PETROV/ B. PRIMOV. Sofia 1981.

Angelov 1986 = D. ANGELOV, Preslav und Konstantinopel – Abhängigkeit und Unabhängigkeit im Kulturbereich, in: *XVII. International Congress of Byzantine Studies 1986, Major Papers*. New Rochelle, New York 1986, 421-428.

Antonopoulos 1993 = P.T. ANTONOPOULOS, Byzantium, the Magyar Raids, and their Consequences. *Byzantinoslavica* 54 (1993) 254-267.

Beševliev 1963 = V. BEŠEVLIEV, *Die protobulgarischen Inschriften* (BBA 23). Berlin 1963.

Beševliev 1981 = V. BEŠEVLIEV, *Die protobulgarische Periode in der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981.

Beševliev 1992 = V. BEŠEVLIEV, *Първобългарски надписи. Второ преработено и допълнено издание*. Sofia 1992.

Boba 1967 = I. BOBA, *Nomads, Northmen and Slaves. Eastern Europe in the ninth-century*. Den Haag 1967.

Božilov 1973 = I. BOŽILOV, България и печенезите (896-1078) in: *Исторически преглед* (1973), 2, p. 37-62.

Božilov 1983 = I. BOŽILOV, *Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на средновековна България*. Sofia 1983.

Božilov 1986 = I. BOŽILOV, *Preslav et Constantinople – dépendance et indépendance culturelles*, in: *XVII. International Congress of Byzantine Studies, Washington 1986, Major Papers*. New Rochelle, New York 1986, 429-454.

Božilov/ Gjuzelev 1999 = I. BOŽILOV /V. GJUZELEV, *История на средновековна България VII-XIV век*. Sofia 1999.

Browning 1975= R. BROWNING, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*. London 1975.

Bury 1912 = J. B. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Ascension of Basil I (802-867)*. London 1912.

Dimitrov 1986 = Chr. DIMITROV, *Bulgaria und the Magyars at the Beginning of the 10th Century. Études balkaniques* 22 (1986) 61-77.

Dimitrov 1998 = Chr. DIMITROV, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. Sofia 1998.

Dölger/ Müller/ Beihammer 2003 = *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1493*, bearbeitet von F. DÖLGER, 1. Teil, 2. Halbband. Regesten von 867-1025, zweite Auflage neu bearbeitet von A. E. MÜLLER, unter verantwortlicher Mitarbeit von A. BEIHAMMER. München 2003.

Dončeva-Petkova /Henning 1999 = L. DONČEVA-PETKOVA/ J. HENNING (Edd.), *Първостолна Плиска. 100 години археологически проучвания*. Frankfurt am Main 1999.

Engels 1991 = P. ENGELS, *Der Reisebericht des Ibrāhīm ibn Ya‘qūb (961/966)*, in: *Kaiserin Theophanu. Begegnungen des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, hg. v. A. von EUW und P. SCHREINER. Köln 1991, 413-422.

Fehér 1921 = G. FEHÉR, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten* (Veröffentlichungen der asiatischen Kommission der Körösi Csoma-Gesellschaft). Budapest 1921.

Fiedler 2008 = U. FIEDLER, *Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research*, in: *The Other Euope in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ed. by F. CURTA with the assistance of R. KOVALEV. Leiden 2008, 151-236.

Georgiev 1982 = P. GEORGIEV, *Au sujet de la localisation de la forteresse de Mundraga*. *Bulgarian Historical Review* 10 (1982) 3, 62-69.

Györffy 1985 = GY. GYÖRFFY, *Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1985) 3-4, S. 231-270.

Henning 2007 = J. HENNING (Ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium: Volume 1: The Heirs of the Roman West. Volume 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Millennium-Studien/ Millennium Studies 5). Berlin 2007.

Henning 2012 = J. HENNING, *Pliska, early medieval Bulgaria and the Hungarian raids at the Balkans: Some archaeological considerations*, forthcoming.

Jacob 1927 = *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert*, übertragen von G. JACOB. Berlin/ Leipzig 1927.

Jotov 2004 = V. ЈОТОВ, Въръжението и снаряжението от българското средновековие (7-11 век). Varna 2004.

Kirilov 2006 = TSCH. KIRILOV, *Die Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. Archäologische Befunde Mitteleuropas im Vergleich zur östlichen Balkanhalbinsel* (Studien zur Archäologie Europas 3). Bonn 2006.

Köpke/ Dümmler 1876 = R. KÖPKE/ E. DÜMMLER, *Kaiser Otto der Große* (Jahrbücher der deutschen Geschichte 9). Leipzig 1876 (Nachdruck Darmstadt 1962).

Kostova 1998 = R. KOSTOVA, Topography of Three Early Bulgarian Monasteries and the Reasons for their Foundation: A Case of Study. *Archaeologia Bulgarica* 3 (1998) 108–125.

Kostova 2000 = R. KOSTOVA, Bulgarian monasteries, ninth to tenth centuries: interpreting the archaeological evidence, in: *Pliska-Preslav* 8 (2000) 190–202.

Kristó 1998 = GY. KRISTÓ, *Hungarian History in the ninth century*. Szeged 1996.

Laurent 1940 = V. LAURENT, Ὁ Βαρδαριωτῶν ἥτοι Τούρκων. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois ?, in: *Bulletin de la Société historique bulgare* 16/18 (= Recueil P. Nikov) (1940) 275–287.

Laurent 1942 = V. LAURENT, L'Évêque des Turcs et le Proèdre de Turquie, in: *Academie Roumaine, Bulletin de la section historique* 23 (1942) 147–158.

Moravcsik 1958 = GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I*. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvölker. II. Sprachreste der Turkvölker in den byzantinischen Quellen (Berliner Byzantinistische Arbeiten 10/11). Berlin 1958.

Moravcsik 1967 = GY. MORAVCSIK, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., *DOP* 15 (1961) 59–126 (wieder abgedruckt in: DERS., *Studia Byzantina*, hg. v. J. HARMATTA. Budapest 1967, 147–220).

Moravcsik 1967a = GY. MORAVCSIK, The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary, in: *The American Slavic and East European Review* 6 (1947) 134–151 (wieder abgedruckt in: ID., *Studia Byzantina*. Amsterdam 1967, 326–340).

Moravcsik 1970 = GY. MORAVCSIK, *Byzantium and the Magyars*, (Bizánc és a magyarság, Original-Text übersetzt von Samuel R. Rosenbaum, erw. Text übersetzt von Mihály Szegedy-Maszák). Amsterdam 1970.

Mutafčiev 1973 = P. МУТАФЧИЕВ, Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в., in: *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет* 31 (1935), 1–34 (wieder abgedruckt in: ID.: Избрани произведения 2. Sofia 1973, 441–477).

Pirivatrić 2000 = S. PIRIVATRIĆ, *Самуиловата държава, Обхват и характер, превод от сръбски: Стефан Стоянов* (serbisches Original unter dem Titel: Самуилова држава, Обим и карактер, Belgrad 1997). Sofia 2000.

PmbZ = *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, hrsg. von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. Berlin [u.a.] 1998–2001.

Prinzing 2007 = G. PRINZING, Pliska in the view of Protobulgarian Inscriptions and Byzantine written sources, in: Henning 2007, 241–251.

Rašev 1985 = R. RAŠEV, Земленото укрепление на Плиска, in: *Плиска-Преслав* 4 (1985), 7–15.

Rašev and Dimitrov 1999 = R. RAŠEV/ J. DIMITROV, *Плиска*. Šumen 1999.

Rochow 1991 = I. ROCHOW, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715-813* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 57). Berlin 1991.

Róna-Tas 1999 = A. RÓNA-TAS, *A honfoglaló magyar nép. Budapest 1996, engl. Übers.: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, übers. v. Nicholas Bodoczky. Budapest 1999.

Schulze-Dörrlamm 2002 = M. SCHULZE-DÖRRLAMM, Die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde. In: J. HENNING (Hrsg.), *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*. Mainz 2002, 109-122.

Škorpil 1905 = K. ŠKORPIL, in: *Материалы для болгарских древностей*. Абоба-Плиска, in: *Известия Русского Археологического Института в Константинополе X* (1905).

Snegarov 1954/55 = I. SNEGAROV, Старобългарски разказ: "Чудо на св. Георги с българина" като исторически извор, in: *Годишник на духовната академия Св. Климент Охридски* 4 (30) (1954/55), 217-241.

Tobias 1970 = N. TOBIAS, *Basil I (867-886). The Founder of the Macedonian Dynasty: A Study of the Political and Military History of the Byzantine Empire in the 9th Century* (Diss. Rutgers State Univ. 1969, Univ. Microfilms, Ann Arbor 1970).

Totev 1993 = T. TOTEV, *Veliki Preslav*. Varna 1993.

Totev 1998 = T. TOTEV, *Дворцовят манастир в Преслав*. Šumen 1998.

Tóth 1998 = TÓTH S. L., *Levediától a Kárpát-Medencéig* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.). Szeged 1998.

Treadgold 1988 = W. TREADGOLD, *The Byzantine Revival 780-842*. Stanford/California 1988.

Treadgold 1997 = W. TREADGOLD, *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford/California 1997.

Widajewicz 1946 = J. WIDAJEWICZ, *Studien über den Slawen-Bericht des Ibrahim-ibn-Jakub* (Übersetzung von: Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima-ibn-Jakuba) (Polnische Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen der historisch-philologischen Klasse, Serie II, Bd. XLVI, Nr. 1). Krakau 1946.

Ziemann 2007 = D. ZIEMANN, *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jh.)*. Köln /Weimar/ Wien 2007.

Zlatarski 1918 = V. ZLATARSKI, *История на българската държава през средните векове, I: Първо българско царство, I, 1: Епоха на хуно-българското надмощие (679-852)*. Sofia 1918 (Neudruck 2002).

Zlatarski 1927 = V. ZLATARSKI, *История на българската държава през средните векове, I, 2: От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018)*. Sofia 1927 (Neudruck 2002).

Zlatarski 1984 = V. ZLATARSKI, Известието на Ибрахим-ибн-Якуба за Българите от 965 година, in: *Списание на Българската академия на науките*, кн. XXII (1921), S. 67-87 (wieder abgedruckt in: ID., *Избрани произведения*, том II. Sofia 1984, 70-88).